AYKUT EDİBÂLİ

Kur'an'ın Aksiyon Öğretisi

Kur'an'ın aksiyon öğretisi

Bayrak
YAYINCILIK

Bayrak Yayınları: 38
Akademi Dizisi: 1

Dizgi:
Ahmet Edibâli

Redaksiyon:
Hasan Ayhan

Sayfa Düzeni:
Sait Edibâli

Kapak Tasarımı:
Ramazan Türkmen

Baskı, Cilt:
Bayrak Yayımcılık

ISBN: 975-94851-5-X

Haziran 2000

Kur'an'ın Aksiyon Öğretisi

Aykut EDİBÂLİ

Bayrak Yayıncılık
Küçükayasofya Caddesi Yabacı Sokak 2/1
Sultanahmet - İST. Tel - Fax: 0 212 638 42 02 - 3

TEŞEKKÜR!

Bu eser çok uzun süren bir çabaların ürünü. Yıllar süren gözlem, deney ve araştırmalar ve düşünce bu eserin temelini oluşturuyor. Yazılması ise, aşağı yukarı yazarın dört aya yakın bir zamanını aldı. Her zaman olduğu gibi çalışmam pek çok kişinin fedakarlığı, sabrı ve gayreti sonucunda gerçekleşti. Bu yüzden teşekkür borçlu olduğum insanlar çok. Her şeyden önce Anama, eşime, kardeşlerime ve çocuklarıma minnettarım! Bana her zaman olduğu gibi eserimin gün ışığına çıkması için de, mümkün olmayacak şeyi yaptılar ve mükemmel bir çalışma ortamı sağladılar. Her birine teşekkür borçluyum. Ayrıca unutulmaz yardımları olmasaydı, eser gün yüzü göremezdi. Bu yüzden Mehmet dahil tüm çocuklarıma katkıları için teşekkür ediyorum. Ali, Ahmet, Rahime, Rabia ve Zehra'ya teşekkür ediyorum.

Eseri tashihini yapan Sait Edibâli, Hasan Ayhan ne Ayşe Metin'e de şükranlarımı sunmalıyım. Bu kitabın size ulaşmasında titiz ve örnek bir çalışma yapan Bayrak Yayıncılık'a da kalbi teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Bütün bunlar dışında, eserin hazırlanması için bizi teşvik eden, sabır ve özveri ile eserin yazılıp basılmasını bekleyen hakikat, devlet, din ve millet dostu dostlarıma teşekkür ediyorum.

Aykut EDİBÂLİ

ÖNSÖZ

Değerli Bayrak okuru, size sunmakla kıvanç duyduğumuz bu eser, inanıyoruz ki düşünce dünyanızda büyük ve müspet değişimlere vesile olacaktır. Yazarımız yakın yüz yılın büyük sosyal, kültürel ve siyasal deneylerini çok ciddi, objektif bir biçimde incelemiş, bir kısmını yakından gözlemiş, bulduğu doğruları da hayatımıza uygulamağa çalışmış bir düşünce, deney ve aksiyon adamıdır. 1960 yılından bu yana Türkiye'de ortaya çıkan ve uygulanma imkânı bulan toplumsal umutların, projelerin test sonuçlarını tam bir doğruluk ve dürüstlükle toplamış, analiz etmiş ve bu verileri vahiy, nakil, akıl ve deneyin verileri ile değerlendirmeye çalışmıştır. Bununla yetinmemiş bu bilgilerden hareketle, toplumun mutluluğu, gelişmesi için uygulanabilir projeler de teklif etmeği bir görev bilmiştir. Kısaca yazarımız doğruları araştıran ve insanlara sunan bir bilim adamı, düşünce adamı, öğretmen ve öğrenci olarak bu eseri ile huzurunuzdadır.

İnsanoğlunun, yer yüzünde ortaya koyduğu bütün eserler, medeniyetler, maddi ve manevi tüm eserler sonuçta insanın eseri. Çıplak insanla tabiat arasında, insanoğlunun ortaya koyup kullandığı tüm maddi manevi eserlerin, kurumların tümü insanın eseri. Bilim, teknik, hukuk, ahlak, örf, adet, sanat, kültür ve medeniyet olarak ne varsa insanın eseri, insanın vasıtası, insan için var. İnsanoğlunun etrafını görünür görünmez bir dünya gibi kuşatan bu ilişkiler ağında neler yanlış, neler doğru, neleri hayırlı, neleri hayırsız, neleri faydalı neleri faydasız?

Yazar kendi eylemlerimizle kurduğumuz ve sonra şikayetçi olup içinden çıkamadığımız ve etrafımızı çeviren sosyal, siyasal, ekonomik ilişkiler ağını yeniden düzenlemeyi teklif ediyor. Eylemlerimizin dayandığı temelleri bir daha gözden geçirmeği teklif ediyor.

Kur'an'ın insanoğlunu dünyada mutluluğa, kurtuluşa, başarıya ulaştıracak ve ahirette ise cehennemden kurtuluşa götürecek eylemi olan sâlih ameli, bir aksiyon hikmeti, ahlakı ve metodu olarak sunuyor... Kur'an'ın aksiyon hikmeti, ahlakı ve metodu olarak, Kur'an açısından, Kur'an ölçüsü ile duyurulması. Hepimiz bu duyuruyu yeni

baştan dinlemeli değil miyiz? Düşünen ve kalbi hakikati arama aşkı ile titreyenler bu kurtuluş, başarı ve mutluluk çağrısını dinlemeli, değil mi?

İnsanoğlunun tüm dünyasını yeniden kurarken Kur'an gerçeğini gözden geçirmesi ve bu yüce buyruklardan ilham alması gerektiğine inanıyoruz. Bayrak düşünen insanın bilgi ihtiyacını, her dilden ve hayatın her alanında karşılamak amacındadır. Yazarın bu düşünce fırtınaları uyandıracak kitabından sonra, fikir dünyanızı besleyecek yeni kitapların da ve Bayrak'ın yeni ve zengin kitaplığında buluşmak dileği ile, sizi eserle baş başa bırakıyoruz.

Bayrak Yayıncılık

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Neden Aksiyon? 25
Kur'an'da Aksiyon Öğretisi Nasıl Doğdu ve Büyüdü? 26
Amaç 26
Bu Bir Çağrıdır 27
İnsanoğlu İçin Kendi Çabasının Sonuçlarından Başka Şey Yok 27
Dünya Hayatı Neden Kıymetli? 28
Kitabın Özellikleri 28
Tavsiyeler ve Ricalar 31

BİRİNCİ KİTAP

İNSAN VE İNSANIN YARATILIŞI

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İNSANOĞLUNUN TEMEL SORUSU 35
1.1 İnsanoğlunun Elinde Ne Var 35
1.2 Hayatın Manası Ne, Kıymeti Ne? 36
1.3 Trajedi 36
1.4 Hayat Ve Bilimler 37
1.5 Mitolojiler Ve Dünya Folklorunda Hayat Ve Ölüm 38
1.6 Ölümü Aşma Umudu 38
1.7 Dünyada Cenneti Arayış 39
1.8 Gerçek Bir Trajedi Yaşıyoruz 39

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE DÜNYA

1. İNSAN BİLİMLERİ VE KÜLTÜRÜ NE DİYOR? 41
1.1 Bilimler ve Hayat 42
1.2 Hayatı Lâboratuvara Sokabilir miyiz? 42

1.3 Dinden Beklenecek Cevabı Bilimden ve Felsefeden Beklemek Hata Değil midir? 43
1.4 Tanrı Âlem ilişkisi....44
1.5 Bilimlerde Hayatı Arayış....45
1.6 Canlılığın Yapı Taşları Ve Hayat Denen Harika....46
2. TEVRAT'TA VE İNCİL'DE YARATIŞ....47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'DA YARATIŞ

1. ALLAH'IN GÜZEL İSİMLERİ....52
2. YARATICI ALLAH....58
3. ALLAH ÂLEMLERİN MALİKİ, MUTASARRIFI, HÜKÜMRANIDIR (YÖNETENİDİR)....59
3.1 Âlemler Onundur, Yaratıcısıdır, Sahibi ve Hükümranıdır....59
3.2 Allah'ın Va'di Gerçektir, Hayat ve Ölüm Elindedir....60
3.3 Herşeyi, Âlemleri Yaratanı, Sahibi, Kuşatanı....60
3.4 Mülk Sahibi, Hükümranlığı Nasıl Veriyor?....61
3.5 Alemleri Yaratmıştır, Yarattıklarına Boyun Eğdirmiştir....61
3.6 Yaratan ve Yöneten Allah; Allah'ın Hükümranlığı, Kozmik Olaylar ve Tabiat Olaylar....62
3.7 Göklerin Yaratılması, Yerin Düzenlenmesi ve Yönetilmesi....62
3.8 Bütün Kozmik Alemleri Dengede Tutan Allah'tır....62
3.9 Göklerin ve Yerin Yaratılması....63
3.10 Rahman Allah'ın İlmi, Hikmeti Gücü Bütün Alemleri Kuşatmıştır....63
3.11 Hükümrandır. O, Her Şey ve Herkes Allah'a Boyun Eğmiştir....63
3.12 Allah'ın Kozmik Alemde ve Tabiata Egemen Olması....63
3.13 Allah'ın Tabiata Egemen Oluşu....64
3.14 Yaratış ve Tekrar Yaratışlar....64
3.15 Mutlak Hükümranlık, Göklerin ve Yerin Hükümranlığı Onundur....64
3.16 Bütün Alem'de İşleri Allah Düzenleyip Yönetir....65
3.17 Her Şeyi Yöneten Kim?....66
3.18 Gaybın Bilgisi, Bilimin İnsanı Kuşatması, Tanrı-İnsan İlişkisi....66
3.19 Yaratan, Ölüden Diriyi, Diriden Ölüyü Çıkartır....66
3.20 Alemlerin Rabbı Güçlüdür, Bağışlayandır....67
3.21 Yerlerin ve Göklerin Eşsiz Hükümranın Sözü....67

3.22 Yaratma ve Buyruk Sahibi 67
3.23 Hükümran Allah'ın Gücü Aciz Kılınamaz 67
3.24 Herşeyin Hükümranı 67
3.25 Hükümranlıkta Ortağı Yoktur, Her Şeyi Bir Ölçüye Göre Düzenlenmiştir 67

4. KUR'AN'DA YARATMA 68
4.1 Bütün Varlık Âlemini Yaratandır 68
4.1.1 İlim Yapabilmenin Olmazsa Olmaz Şartı 69
4.1.2 Mitolojik Kalıntılar, Şirkin Kılık Değiştirmesi 69
4.1.3 Gök Cisimlerini, Hareketlerini, Hareketlerinin Takip Edeceği Yörüngeyi de Cenab-ı Allah'ın Çizdiğini Buyurmaktadır 70
4.1.4 Allah'ın Hükümranlığı Mutlaktır, Tektir 71
4.1.5 Allah Dilediği Gibi Yaratır 71
4.1.6 Cenab-ı Allah Herşeyi Güzel ve Mükemmel Yaratmıştır 72
4.1.7 Cenab-ı Allah'ın Yaratışında Hiçbir Uygunsuzluk Yoktur 72
4.1.8 Yaratış ve Yaratılmayı Allah'ın Varlığını Kabul Etmeden Açıklamak Mümkün Değil 73
4.1.9 Herşeyi Güzel Yapar 73
4.1.10 Yaratılan Herşeyi Hikmet Sahibi Gören ve Duyan Allah Yaratıyor 73
4.1.11 İnsanı Yaratan 73
4.1.12 Çiftleri Yaratan 74
4.1.13 Yaratıp Şekil Veren 74
4.1.14 Herşeyi Yaratıp Bir Ölçüye Göre Düzenleyen 74
4.1.15 Gökleri ve Yerleri Yaratıp Düzenleyen ve Yöneten 74
4.1.16 Göklerin ve Yerin Yaratılması 74
4.1.17 Bitkilerin Yaratılışı 76
4.1.18 İki Yaratıştan Hangisi Daha Büyük? 76
4.1.19 Yaratan Kim? 76
4.1.20 Yerde Hayatı Yaratan ve Devamını Sağlayan 76
4.1.21 Yaratış 77
4.1.22 İnsanların Hamisidir, Hükmüne Kimseyi Ortak Etmez 77
4.1.23 Kader 78
4.1.24 O Her An Bir İştedir 78
4.1.25 Eksiksiz Bir Kitap 78
4.1.26 Yaratılışın Kaynağı 78
4.1.27 Yaratışın Elbette Bir Gayesi Var 78

4.2 İNSANIN YARATILIŞI 78
4.2.1 İnsanın Yaratılışı, Toprak Balçıktan Yaratılış 78
4.2.1.1 Menşe, Safhalar 79
4.2.1.2 Menşe, Süre 79
4.2.1.3 Menşeler, doğum, ölüm, ömür 79
4.2.1.4 Menşe, yaratılışın safhaları, ömür 79
4.2.2 İnsanın Sudan Yaratılması 80
4.2.3 Bir Nefsten Yaratılış 80
4.2.3.1 Menşe ve Safhalar 81
4.2.4 İnsan Yaratılışında Menşeler, Yaratılışta Safhalar 81
4.2.4.1 Menşe, Yaratılış, İkinci Yaratılış 81
4.2.4.2 Bir Tek Nefsten Yaratılış Ve Yaratılışın Safhaları 81
4.2.4.3 Mukadder Soru? 82
4.2.4.4 Topraktan Yaratış Ve Yaratışın Safhaları 82
4.2.4.5 Çamurdan Yaradılış Ve Safhalar 82
4.2.4.6 Topraktan, Nutfeden Yaratış. Doğum. Ömür 83
4.3 Hz. Âdem'in Yaratılışı 84
4.3.1 Meleklerin Hz. Âdem'e Secdelerinin Sebebi Ne İdi? 85
4.3.2 Hz. Âdem'in Üstün Özellikleri 85
4.3.3 Hz. Âdem Halife Mi, Asli Günahın Faili mi? 86
4.3.4 İnsanoğlunun Âlemşümul Görevi 87
4.3.5 Kur'an Ve İnsanın Yaratılışı 87

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. CENNET HAYATİ VE İNSAN 91
1.1 Kitab-ı Mukaddes'te Âdem Ve Havva 91
1.2 Hayat Ağacı 92
1.3 Eşyanın İsimlerini Bilmek Yahut Düşüncenin Başlangıcı 93
1.4 Hz. Havva'nın Yaradılışı 94
1.5 Batı Kültüründeki Sakat ve Yanlış Alanlar 95
2. ALLAH'IN HALİFE-ÂDEMİ YARATACAĞINI DUYURMASI 96
2.1 Melekelerin Tepkisi 96
2.2 Secdeye Davet, Şeytanın Reddi 97
2.3 Şeytanın Adem'e Secde Etmeyi Reddetmesi 97
2.4 Adem Aleyhisselamın Cennetteki Mutlu Hayatı ve Meyvesi Yasak Olan Ağaç 98

BEŞİNCİ BÖLÜM

1. CENNETTEN ÇIKIŞ 99
2. İNSANIN DÜNYA HAYATÎ İLE İLGİLİ EBEDİ GERÇEKLER VE HİKMETLER 99
2.1 Allah'ın İnsana Lütuf Ve Keremi 100
2.2 Milletler Ve Toplumlar Arası Barış Ve Tanıma 100
2.3 İnsan Anatomisi, Fizyolojisi Ve Nefsi 100
2.4 Âdem'in İsimleri Öğrenmesi 100
2.5 Öyleyken Pek Az Şükrediyorsunuz. 101
2.6 İnsanın Keremi, İçinde Yüzdüğü Ama Farkedip, Düşünmediği Sonsuz Lütuflar 101
2.7 Yeryüzünün halifesi. 102
2.8 Meleklerin secdeye davet edildikleri su damlası 102
2.9 Göklerin Ve Yerlerin Sudan-Çamurdan Hakimi? Hakimiyetini Kime Borçlu Acaba? 102
2.10 Denizleri İnsanın Hizmetine Hazır Hâle, Kim Getiriyor? 103
2.11 İskân, Beslenme Ve Barınma 103
2.12 Unuttuğumuz Lütuflar 103
3. İNSAN PSİKOLOJİSİ VE ÖZELLİKLERİ 105
3.1 Acelecidir 105
3.2 Rabbine Karşı Pek Nankördür 105
3.3 Sabırsız ve Pinti 105
3.4 Zalim, Cahil ve Aceleci 105
3.5 Yeryüzündeki Fesat 106
3.6 Bozguncu, Seffah 106
3.7 Dünya Nimetleri Süslü Gösterildi 106
3.8 İnsan Zayıf 106
3.9 Sıkıntı 106
3.10 Dünyaperest 106
3.11 Cimri 107
3.12 Hasım Olup Çıktı 107
3.13 Kötülüğe Meyyal 107
3.14 Nankör 107
3.15 Mala Düşkün 107
3.16 Az Şükredersiniz 107
3.17 Felaket ve Mutluluk Anında İnsan 107
3.18 Kendinin Sebeb Olduğu Kötülükler Karşısında Nankör 108

3.19 Çabuk Sevinir, Çabuk Umitsiz Olur 108
3.20 Sıkıntı ve Nimetin Hikmeti 108
3.21 Sıkıntıda Allah'a Yönelir, Kurtulunca Unutur ve Eş Koşar 108
3.22 İyilik ve Kötülük Karşısında İnsan 109
3.23 Sıkıntı ve Bollukta İnsan 109
3.24 Sevinçle Umut Arasında 109
4. DÜNYA HAYATININ MANASI, DEĞERİ, ÖNEMİ 110
4.1 Herkes ÖLÜMÜ Tadacaktır 110
4.2 İnsanın Denenmesi 112
4.3 İnsan Ve Sorumluluğu 112
5. DÜNYA HAYATİNIN MANASI, GAYESİ 112

ALTINCI BÖLÜM

KUR'AN'IN AKSİYON ÖĞRETİSİ

1. İNSANOĞLUNUN DÜNYA MACERASI 117
1.1 Kendini Ve Dünyayı Değiştirebilen Sorumlu Varlık 117
1.2 Ölümsüzlüğe Ve Mutluluğa Ulaşmak Mümkün Mü Ve Nasıl? 118
2. ÖLÜMDEN SONRA YENİDEN YARATILIŞ 119
2.1 O Din Günü Muhakkaktır Ve Yapılan Her İyi Kötü Şeyin de Karşılığı Görülecektir 119
2.1.1 İnsan Niçin Yaratıldı? 120
2.1.2 Herkes Ne Getirdiğini Anladığı Gün 120
2.1.3 En Küçük Amelin Bile Mizana Konduğu An 120
2.1.4 Tüm Eylemlerin Yazıldığı Amel Defteri Gelecek 120
2.1.5 İmtihan İçin Yaratıldık 121
2.1.6 Şahsi Mesuliyet Var 121
2.1.7 Ne Dünyaya Ne De Şeytana Aldanmayalım 121
2.1.8 İnsan Başı Boş Değil 122
2.1.9 Kötülüğün de İyiliğin de Karşılığı hazır 122
2.1.10 Büyük Kurtuluş 122
2.1.11 Mutlu Kimseler Kimler? 122
3. FATİHA SURESİNİ HATIRLAYIŞ 123
3.1 Fatiha'da Verdiğimiz Söz 123
3.2 Duanın Şahikası ve Özü 124
3.3 Ebedi Mutluluğa Kimler Ulaşıyor 124
4. KURTULUŞA KAVUŞANLAR KİMLER VE NE YAPMIŞLAR? 125
4.1 Müttakiler 125

4.2 Gerçek Müminler 130
4.2.1 Şahitler 132
4.2.2 Sadıklar 132
4.2.3 Muhlisler Ve İhsan Erbabı 132
4.3 Salihler 134
5. AMEL-İ SALİH VE ÖNEMİ 147
5.1 İmtihan Dünyası 147
5.2 Rakamlarla Amel-i Salih'in Önemi 148
5.3 Amel-i Salih Nedir? 151

İKİNCİ KİTAP

BEŞERİ BİLGİLERİMİZ AÇISINDAN İNSAN VE AKSİYON

BİRİNCİ KISIM

PSİKOLOJİ, SOSYAL PSİKOLOJİ VE DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN DAVRANIŞLARI

1. PSİKOLOJİ AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI 157
1.1 İnsanı ve Davranışlarını Nasıl Anlayabiliriz? 158
1.1.1 İnsan Davranışlarının İncelenmesinde Farklı Yaklaşımlar 158
1.1.2 Yapısalcılık 159
1.1.3 İşlevselcilik 159
1.1.4 Davranışçılık 159
1.1.5 Gestat Okulu 160
1.1.6 Psikoanalizciler 160
1.2 Psikolojinin Bugünkü Merhalesi 161
1.2.1 Davranışlarımız Konusunda Ne Kadar Şey Biliyoruz? 161
1.2.2 Davranışlarımız Deyince Neleri Kastediyoruz? 161
1.2.3 İnsan Davranışlarından Neyi Ne Kadar Bilebiliyoruz? Hz. Peygamber Ve Ruh Hakkında Açıklaması 162
2. İNSAN DAVRANIŞLARININ ARKA PLANI 163
2.1 Tanımı 163
2.1.1 Güdü, Dürtü, İhtiyaç, Arzu 163
2.2 Güdülenmeye Teorik Yaklaşımlar 165

2.2.1 Dürtü Kuramı 165
2.2.1.1 Gereksinim, Dürtü, Dürtü Hali 165
2.2.1.2 Dürtü ve İhtiyaç İlişkisi 166
2.2.1.3 Çan Eğrisi ve Oruç 166
2.2.2 Özendirici Uyarıcı Kuramı 166
2.2.3 Optimal Düzeyde Uyarılma Kuramı 167
2.2.4 İçgüdü Kuramı 168
2.2.5 Değerlendirme: İç güdü denilen bilgi harikası! 169
2.2.6 Basımlama 170
2.2.6.1 Bilinçdışı Güdülenme 171
2.3 DAVRANIŞIN GÜDÜSÜ, BİLİNCİN DIŞINDA MI İÇİNDE Mİ? 171
2.3.1 Maslow'un Gereksinme Derecelemesi 172
2.4 Kendini gerçekleştirme ve Doruk Deney 173
2.4.1 İnsan Güdülerinin Özellikleri 173
2.5 İslâm'da Doruk Tecrübe 174
2.6 Cansız Dünya ve Canlılar Arasında Geleceği Olan Tek Varlık, İnsan 174
2.6.1 İnsan Davranışlarını Kıymetli Kılan Nedir? 175

İKİNCİ BÖLÜM

1. İNSAN DAVRANIŞLARINI ANLAMAK İÇİN BİR TEMEL KAVRAM: KİŞİLİK 177
1.1 Giriş ve Tarif 177
1.2 Karakteristik Bütünlük 177
1.3 Kişiliğin Varoluş Şekli 178
1.4 Kişilik Teorileri 179
1.4.1 Kişilik Özellikleri ve Tipler Teorisi 179
1.4.1.1 Kişilik Özelliklerinin Tespit Ve Analizinde Güçlükler ve Zaaflar 180
1.4.2 Freud'cu Kişilik Kuramı. Durum Kuramları 181
1.4.2.1 Kaygı 182
1.4.2.2 Freud'cu Durum Kuramının Zayıf Yönleri 183
1.4.3 Sosyal Davranış Kuramı 183
2. KİŞİLİK KAYNAKLARI VE GELİŞİMİ 184
2.1 Kişilik Özelliklerinin Başlangıcı 184
2.2 Kişiliğin Biyolojik Kaynakları 185
2.2.1 Kalıtım 185

2.2.2 Endokrin Etkenler 186
2.2.3 Fizik Yapı 187
2.2.4 Sinir Sistemi Etkileri 188
2.3 Kişiliği Oluşturan Sosyal Etkenler 189
2.3.1 Çevre Etkeni 190
2.3.2 İlk Sosyal İlişkiler 191
2.3.3 Ev ve Aile Etkileri 192
2.3.4 Diğer Sosyal Etkenler 193
3. KİŞİLİĞİN ŞEKİLLENMESİ 193
3.1 Yetenekler 194
3.2 Sosyal Öğrenme 195
3.2.1 Klasik koşullama 195
3.2.1.1 Şartlı Savunmada Dil 195
3.2.2 Fiili şartlanma 196
3.2.3 Örnek Alma 197
3.2.4 Ailenin Etkileri 197
3.2.5 Ailede Öğrenme 198
3.2.5.1 Ana-Baba Tutumu ve Kendilik Kavramı 199
3.2.5.2 Ailede Örnek Alma 199
3.2.6 Sosyal Etkiler 200
4. NORMAL ve ANORMAL KİŞİLİK 201

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN DAVRANIŞLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE ETKİLEŞİM

1. SAVUNMA MEKANİZMALARI (BAŞA ÇIKMA DAVRANIŞI) 205
1.1 Unutma (Bastırma ya da Baskı Altına Alma) 206
1.2 Güdüleri Çarpıtma (Karşıt Tepki Geliştirme) 207
1.3 Başkalarını Suçlama (Yansıtma) 207
1.4 Bahane Bulma (Mantığa Bürünme) 208
1.5 Semeri Dövme (Yer Değiştirme) 208
1.6 Fantezi 208
1.7 Özdeşim Kurma 209
1.8 Çocuksu Davranma (Gerileme) 209
1.9 Yüceltme ve Ödünleme 209
1.10 Savunma Mekanizmalarının Kullanımı 210
2. DAVRANIŞ BOZUKLUKLARI VE TEDAVİSİ 211

2.1 Davranış Bozukluklarını Tanımlama 211
2.1.1 Sosyal Bağlam 212
2.1.2 Davranışın Niceliği ve Niteliği 212
2.1.3 Davranış Bozukluklarını Tanıma 213
3. TUTUMLAR VE ÖN YARGILAR 214
3.1 Tutumların özü 215
3.2 Basit ve Karmaşık Tutumlar 216
3.3 Tutum Kuramı 216
3.4 Ortalama Tutum 217
3.5 Bilişsel Çelişki 217
4. TUTUMLARIN GELİŞMESİ 218
4.1 Ana-Baba Etkisi 220
4.2 Tutumların Oluşmasında Kritik Dönem 221
4.3 Akranların Etkisi 221
4.4 Eğitim 222
4.5 Ergenlik Ve İlk Yetişkinlik 222
4.6 Bağlanım (Commitment) 222
4.7 Tutuculuğa Kayış (Conservative Drift) 223
4.8 Kuşak Farklılıkları 223
5. ÖN YARGI VE AYIRIM 225
5.1 Ön yargının Özellikleri 226
5.2 Ön yargının Yaygınlık Derecesi 226
5.3 Ön yargının Kaynakları 228
5.3.1 Ön Yargılı Kişilerle İlişkiler 228
5.4 Ön yargıları Besleyen Kaynaklar 229
5.4.1 Ön yargının Yönlendirilmesi 229
5.4.2 Algı 230
5.4.3 Toplumsal Engeller 230
5.5 Ön yargıların Toplumsal Sonuçları 231

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN DAVRANIŞLARI, SOSYAL GRUPLAR VE TOPLUM

1. ÖN YARGILARIN GRUPLAR-ARASI TEMAS YOLUYLA DEĞİŞTİRİLMESİ 233
1.1 Ön Yargıların Değişmesi İçin Nasıl Bir Ortam Olmalıdır? 234
2. İNSAN DAVRANIŞLARI, TOPLUMSAL HAREKETLER VE GRUPLAR 238

2.1 Toplumsal Hareketler 238
2.1.1 Toplumsal Hareketlerin Özellikleri 238
2.2 Grupların Davranış Üzerindeki Etkileri 239
2.2.1. Toplumsallaşma 239
2.2.2 Saldırganlık 240
2.2.2.1 Doğuştan Donanımcı Görüş 240
2.2.2.2 Edinilmiş Donanımcı Görüş 240
2.2.2.3 Bir Bebek Dövülüyor 241
2.2.2.4 Linç Olayı 241
2.2.2.5 Bir Soygun Senaryosunda Tepkiler 242
2 2.3 Uyum 243
2.2.4 Sapkınlık 244
2.2.5 Grup Kararları 246
2.2.6 "Grupdüşünme" 247
2.2.6.1 Grupdüşünmenin Sekiz Belirtisi 248
2.2.6.2 Grupdüşünmeyi Önlemek İçin Öne Sürülen Çareler 249
3. ROLLER VE BEKLENTİLER 249
3.1 Rol Davranışı 250
3.1.1 İtaat 251
3.1.2 Gardiyanlar ve Tutuklular 253
3.1.3 Beklenti 254
4. OLUMLU SOSYAL DAVRANIŞ VE ONU ETKİLEYEN FAKTÖRLER 256
4.1 Tanıklar ve Sorumluluğun Yayılması 256
4.2 Yardım Etme Davranışı 257

İKİNCİ KISIM

SOSYAL PSİKOLOJİ AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SOSYAL PSİKOLOJİ 261
1.1 Sosyal Psikolojinin Tanımı 261
1.2 Deneyim ve Davranış 262
1.2.1 Bireyden ve Kültürden Kaynaklanan Etkilerin Etkileşimi 262
1.2.1.1 Sosyal Psikolojide Bir Mektep Kavgası 264

1.2.1.2 Sosyalleşmeyi Nasıl Yorumlayabiliriz?....264
1.2.1.3 Nasıl Bir Psikoloji Anlayışı Doğru?....265
1.2.1.4 İnsan Nedir?....266

İKİNCİ BÖLÜM

1. İNSANLAR HANGİ DÜZEYDE ETKİLEŞİRLER?....267
1.1 Kavramsal Düzey Nedir?....267
1.2 İnsanın Tabii Ortamı Toplum....268
1.3 Uyaranlar....269
1.3.1 Uyaranları Kendi Parçamız Gibi Hissederiz?....269
1.3.2 Bir Malinowski Deneyimi....269
1.3.3 Kültür Deyince....270

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. İNSAN DAVRANIŞLARI VE SOSYAL UYARANLAR....271
1.1 Uyaran Olarak Diğer İnsanlar....272
1.1.1 Uyaran Olarak Diğer Bireyler....272
1.1.2 Uyaran Durumları Olarak Gruplar....272
1.1.2.1 Grup Ne Demektir?....272
1.1.3 Kolektif Etkileşim Durumları....273
1.2 Uyaran Durumları Olarak Kültür Ürünleri....273
1.2.1 Maddî Kültür....275
1.2.2 Maddî Olmayan Kültür....275
2. İNSAN, İNSAN DAVRANIŞI, KÜLTÜR VE TOPLUM....276

ÜÇÜNCÜ KISIM

DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN İNSAN VE AKSİYONU

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNÎ DAVRANIŞIN KAYNAKLARI

1. İNSAN NİÇİN GÖRÜNMEYEN BİR YÜCE VARLIĞA İNANIR VE BAĞLANIR?....277
2. GÜDÜLENME (MOTİVASYON)....278
2. 1 Din İhtiyacı....278
2. 2 Dini Güdülenme Ve Dini Arzu....279

İKİNCİ BÖLÜM

BİR İNSAN DAVRANIŞI OLARAK İMAN VE İSLÂM

1. İMAN, ŞÜPHE VE İNANÇSIZLIK 283
2. İMAN 283
2.1. İman Ve İnanç Kavramı 283
2.2. İmanın Tabiatı 285
2.3. İmanın Boyutları 286
2.3.1 Kabul Ve Tasdik 286
2.3.2 İmanın Konusu 286
2.3.2.1 Şahadet 287
2.3.2.2 Tasdik Açısından Üç Mümin Tipi 287
2.3.3 İtaat Ve Teslimiyet 288
2.3.3.1 İtaat 290
2.3.3.2 Sevgi Ve Fedakârlık 291

DÖRDÜNCÜ KISIM

AKSİYONUN KELÂM İLMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

BİRİNCİ BÖLÜM

KELÂM İLMİ AÇISINDAN İNSAN FİİLLERİ

1. GİRİŞ VE TARİFLER 293
1.1 İnsan Davranışları, Fiil Kavramı 293
2. FİİL VE DAVRANIŞ 295

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN FİİLLERİNİ İLMİ KELÂM OKULLARI NASIL AÇIKLIYOR?

1. İLMİ KELÂM OKULLARI VE İNSANIN FİİLLERİ 297
2. İNSAN FİİLLERİNİN (TÜMÜNÜ) ALLAH TEALÂ YARATIR 298
2.1. Deliller 299
2.1.1 Akli Delil 299
2.1.2 Nakli Delil 299
2.2 Sonuç 300
2.3 Mutezile'nin İtirazı Ve Delilleri 301
3. İNSAN FİİLLERİNİN HEPSİ ALLAH'IN İRADESİ, MEŞİYETİ, HÜKMÜ KAZASI VE TAKDİRİYLEDİR 301

3.1 Çirkin Şeyleri de mi Allah Yaratır? 302
4. İNSANLARIN SORUMLULUKLARI İNKÂR EDİLEMEZ....303
4.1 Cebriyenin Görüşü Ve Bu Görüşün Çürütülmesi....303
4.2 Cebriye Ve Eş'ari Tezlerinin Münazarası....304
5. İNSAN FİİLERİNİ ALLAH HALK EDER, İNSANLAR İKTİSAB EDER....305
5.1 Tarifler....305
5.2 İnsan Fiilerinin Halkı Ve Onların Kesbi Konusunda Eşarî Ve Maturidi Tezleri Nedir?....306
6. İRADE-İ CÜZİYE KONUSUNDA MATURİDİ VE EŞARİ TEZLERİ....307
7. KESB NAZARİYESİ ŞİRKE DÜŞÜRMEZ Mİ?....310
8. GÜZEL FİİL....311
9. İSTİTA'AT MESELESİ....312
9.1 Tarif....312
9.2 "Teklifin Sıhhatı Bu İstita'ata Dayanır"....316
10. İNSAN FİLLERİ VE SONUÇLARI....317
10.1 İnsan Fiili Ve Kudret Konusu....319
10.2 Allah'ın Kazası, Kaderi Ve İnsan Fiilleri....322
10.2.1 Kaza, Kader....322
10.2.2 İnsan Fiilleri....323

BEŞİNCİ KISIM

FIKIH AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AMEL VE AKSİYON KAVRAMININ MANA VE MUHTEVASI ÜZERİNE....329
1.1 Tarif Ve Kapsam....329
1.2 Amel-i Salih....330
1.3 Seçme Hürriyeti....331
1.4 Ehl-i Salah....332
1.5 Amel-İman Münasebeti....333
1.6 Amel-Niyet Münasebeti....333
1.7 Zahirî Ve Bâtınî Amel....334
1.8 Amelin Karşılığı....335
1.9 Amellerin Boşa Gitmesi....336

İKİNCİ BÖLÜM

FIKIH AÇISINDAN AMEL

1. FIKIH VE AMEL 339
2. AMEL-NİYET MÜNASEBETİ 340
2.1 İbadet Nevinden Olan Dini Ameller 340
2.2 Muameleta Ait Ameller 340
2.3 Niyetsiz Sevab Olmaz 342
3. AMELLERE BAĞLANACAK SONUÇLARA GERÇEK İRADENİN ETKİSİ 343
4. DÜNYEVÎ HÜKÜM 344
5. NİYET VE İHLÂS 345
6. OBJEKTİF SORUMLULUK 348

ÜÇÜNCÜ KİTAP

İNSAN VE AKSİYON HUKUKU

BİRİNCİ KISIM

HUKUK AÇISINDAN İNSAN VE FİİLLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

HUKUK AÇISINDAN İNSAN EHLİYETİ

1. MEDENİ HUKUKTA FİİL EHLİYETİ 351
1.1 Kavram 351
1.2 Fiil Ehliyetinin Çeşitli Görünümleri 352
1.2.1 Hukuka Uygun Fiillerde Fiil Ehliyeti 352
1.2.2 Hukuka Aykırı Fiiller Açısından Fiil Ehliyeti 354
1.3 Tam Fiil Ehliyeti İçin Gerekli Şartlar 354
1.3.1 Temyiz Kudreti 355
1.3.1.1 Kavram 355
1.3.1.2 Makul Surette Davranabilme Yeteneği 355
1.3.1.3 Makul Surette Davranmayı Engelleyen Sebepler 357
1.3.1.3.1 Yaş Küçüklüğü 357
1.3.1.3.2 Akıl Hastalığı: 357
1.3.1.3.3 Akıl Zayıflığı: 358

1.3.1.3.4 Sarhoşluk: 358
1.3.1.3.5 Benzer Sebepler....358
1.3.1.4 Temyiz Kudretinin Nisbîliği....358
1.3.1.5 İspat Yükü....360
1.3.2 Reşit Olmak....361
1.3.2.1 Normal Rüşt....362
1.3.2.2 Evlenme Sonucu Reşit Olma....362
1.3.2.3 Mahkeme Kararı İle Reşit Olma (Kazaî Rüşt)....363
1.3.2.3.1 Aranan Şartlar....364
1.3.2.3.1.1 15 Yaşın Tamamlanmış Olması....364
1.3.2.3.1.2 Küçüğün Rızasının Alınmış Olması....364
1.3.2.3.1.3 Küçük Velâyet Altında İse, Ana Ve Babasının Muvafakatının Alınmış Olması....364
1.3.2.3.1.4 Küçük Vesayet Altında İse, Vasinin Dinlenmiş Olması....365
1.3.2.3.1.5 Rüşt Kararının Küçüğün Menfaatine Uygun Olması....365
1.3.2.3.2 Karar Ve Etkisi....366
1.3.3 Kısıtlı Olmamak....366
1.3.3.1 Hacir Sebepleri....366
1.3.3.1.1 Akıl Hastalığı Ve Akıl Zayıflığı....366
1.3.3.1.2 İsraf, Ayyaşlık, Suihal, Suiidare....367
1.3.3.1.3 Bir Sene Veya Daha Fazla Bir Süre Hapis Cezasına Mahkûmiyet....367
1.3.3.1.4 İlgilinin Talebi....367
1.3.3.2 Hacrin Etkisi....368
1.3.3.3 Müşavir Tayini....368
1.4 Tam Ehliyet Şartlarındaki Eksikliklerin Etkisi....369
1.4.1 Temyiz Kudretinin Bulunmaması....369
1.4.2 Reşit Olmayanlar....369
1.4.3 Mahcurlar (Kısıtlılar)....370
1.4.4 Kendisine Müşavir Tayin Edilenler....370
1.4.5 Evli Kadınlara İlişkin Tartışmalı Konular....371
1.4.5.1 Meslek Ve San'atla Uğraşma....372
1.4.5.2 Koca Lehine Borç Altına Girme....372

İKİNCİ KISIM
CEZA HUKUKU AÇISINDAN İNSAN VE AKSİYONU

BİRİNCİ BÖLÜM
SUÇ OLAN İNSAN FİİLLERİ

1. SUÇUN UMUMÎ UNSURLARI NAZARİYESİ 373
1.1 Kavram 373
1.2 Hukukî Bir Fiil Olmak Sıfatıyla Suç 373
1.3 Çeşitli Görüşler 374
1.4 Suçun Umumi Unsurları Tarifi 375
1.5 Suçun Unsurları 377

İKİNCİ BÖLÜM
BİR İNSAN FİİLİ OLARAK SUÇ

1. SUÇUN MADDİ UNSURU 379
1.1 Kavram 379
1.1.1 Fikir Ve Kanaat Suçları 379
1.1.2 Fiil 381

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. HAREKET 383
1.1 Mefhum 383
1.2 Hareketin Ehemmiyeti 385
2. NETİCE 386
2.1 Mefhum 386
2.2 Neticesi Harekete Bitişik Suçlar 387

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. İLLİYET RABITASI 391
1.1 Mefhum 391
1.2 Mukayeseli Hukuk Ve Kanunumuzun Durumu 391
1.3 Muhtelif Suç Nevilerinde İlliyet Rabıtası 393
1.3.1 Teşebbüs Derecesinde Kalan Suçlar 393

SONUÇ

SALİH AMELİN MANASI, ÖNEMİ, MAHİYETİ, KAPSAMI VE HEDEFİ ÜZERİNE

1.TARİF 395
1.1 Hz. Kur'an'ın Tarifi 396
2. AMEL-İ SALİHİN KAPSAMI 397
3. BİR MEDENİYET İNŞASI İÇİN ÜÇ TEMEL 398
4. BİR EYLEM AHLÂKI 399
5. ALLAH'A VE İNSANLARA KARŞI GÖREV: NAMAZ VE İNFAK 400
6. HEDEFLER 401
7. PEYGAMBERLERİN MİSYONLARI VE TOPLUMSAL AKSİYONLARI (ISLAH) 403
8. ALLAH'IN (C.C.) SEVDİĞİ EYLEMLER? 407
8.1 Allah İnsan Eylemlerinde Neleri Sever? Neleri Sevmez? Allah Islahı Sever Fesadı Sevmez 407
9. SALİH AMEL VE HAYATÎ ÖNEMİ 408
10. AMELLERİ BOŞA GİDENLER 410
11. İNSANLARIN EN HAYIRLILARI 410
KAYNAKÇA 411

Her kitabın bir tarihi ve macerası var. Elinizde tuttuğunuz kitabın da öyle. Okumakta olduğunuz kitabın bir aksiyon kılavuzu olmasını planlamıştık. Ancak kuru bir aksiyon kitabı yerine hikmet, ahlâk ve düşünce kitabı ortaya çıktı. Aksiyon dediğimiz; dünyayı ve ahireti imar etmeği üstlenmiş mücevherin kullanılması da hesapsız, kitapsız, ilkesiz ölçüsüz olamayacağını ve bir mutluluk aksiyonu için, haklı, doğru bir nazari temelinin bulunması gerektiğini de akıl ve iz'an sahipleri kabul eder.

NEDEN AKSİYON?

Bu kitap bütün tevazuuna rağmen, bu görevi üstlenmiş durumda. Bize göre Türkiye'nin bir aksiyon kılavuzuna ihtiyacı vardı. Aksiyon veya amel kelimesini hem sübjektif olarak hem objektif olarak ele alıyoruz. İnanç, düşünce ve ahlâk kabullerimiz ve kararlarımızın bulunduğu okyanuslar kadar geniş iç alemimizde olup bitenleri ve süreçleri kastediyoruz. Düşünce, duygu ve ilham dünyası deyebiliriz buna. Buna bâtıni amel de deniyor. Bunlar yanında iradi filler olarak ortaya çıkan ameller de var. Bunlar da zahiri amellerimizdir yahut objektif olarak ölçülüp tartılabilen, ama iç dünyamızda kökleri bulunan eylemlerimizdir. Namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, cihat etmek, yemek, içmek, koşmak, oturup kalkmak, kitap okumak gibi gündelik hayatımızda yaptığımız binlerce eylem... Ticaret, sanayi, ziraat vs. hayatında, hayatın bütün alanlarında yaptığımız eylemler, işler. İsteyerek ve bilerek yaptığımız her eylem. Bunlara da zahirî amel, fiil, hareket deyebiliriz, insanları bedbaht kılan da, mutlu kılan da bu eylemlerimiz.

O hâlde Türkiye'nin, İslâm Dünyası'nın ve insanların sübjektif veya objektif aksiyonları, amelleri, eylemleri düzenlenebilmeli, düzeltilebilmeli, iyileştirilebilmeli diyebiliriz... Dünyada ve ahirette karşılaşacağımız bütün sonuçlar kendi eylemlerimizin ürünü olduğuna göre sübjektif-enfüsî-bâtını; objektif-afaki-zahiri eylemlerimizi dü-

zeltip, düzenleyip ıslah etmedikçe hayra, zafere ve mutluluğa ulaşmamız mümkün değildir. Gerçekten de Hazreti Peygamber başta olmak üzere peygamberlerin, sahabelerinin ve onları takip eden insanlığın kahramanlarının çabaları, insanlığın zihin ve eylem dünyasını ıslah etmek değil midir?

KUR'AN'IN AKSİYON ÖĞRETİSİ NASIL DOĞDU VE BÜYÜDÜ?

Bu amaçla yıllar önce yayınlamış olduğum "Kadroların Vazifeleri" isimli kitabın yeniden yayınlanmasını istiyorlardı, dostlarım ve okuyucularım. Geçen seneler zarfında yaptığımız binlerce gözlem ve deneyin, edindiğimiz bilgilerin ışığında kitabı gözden geçirmek ve yeni bilgiler ışığında eskilere yenilerini eklemek ilk yapılacak işti. Kitabın yeni baskısında insanın aksiyonunun dayandığı ahlâki, felsefi ve İslâmî değerler ve temeller gösterilmeliydi. Ayrıca her insan ve vatandaş için bir erdem, hikmet, ahlâk ve akıl eyleminin, Türkiye ve dünya şartlarında gerekliliği de belirtilmeliydi.

Kısaca eylemin bir nazari boyutu vardı. Dini, ahlâki, felsefi yanı vardı. Bir de pratik tarafı vardı. Bunları kitabın mukaddime (giriş) bölümünde belirtmek istedim. Ancak mukaddime, teorik ve pratik açısından bu son derece önemli, hayati konuyu aydınlatmaya girişince kaçınılmaz olarak büyüdü. Bu mukaddimeye "*Kur'an'ın Aksiyon Öğretisi"* adını verdim. Gerçekten bu bizim Türkçe kaynaklar arasında şimdilik tek ve öncü özelliğini taşıyor. Umarım Müslüman Türk düşüncesi muhtaç bulunduğumuz eylem hikmeti, ahlâkı ve hukukunu aydınlatacak eserler verir.

"Kur'an'ın Aksiyon Öğretisi" kendi hacmini belirledi diyebiliriz. Kitabın tek cilt hâlinde yayınlanması düşünülebilirdi. Ancak bu takdirde bin sahifeye yaklaşan bir kitabın pratik olması da mümkün olmazdı. Taşınması, okunması, yararlanılması çok zorlaşırdı.

AMAÇ

Aziz okuyucu! Her sunuş yazarın okuyucuları ile yaptığı bir sohbet! Kitabının metninde söylemediklerini sunuşta söyler, önce kitabın yazılış amacını belirtmeliyim: Elinizde tuttuğunuz bu kitap son derece pratik bir hedefi olan bir kitap. Bu kitabın amacı; senin her hareketini, davranışını mutluluk, başarı, iyilik, hayır ve Allah rızasına yöneltmen için sana yardımcı olmaktır. Dünya hayatını sağlık, başarı ve mutlulukla doldurmana yardımcı olmaktır. Gündelik hayatınızı

daha güzel, daha yararlı yapmak istiyorsanız. Ailenizle, çocuklarınıza, yakınlarınıza daha faydalı olmak istiyorsanız... Kısaca kendinize, ailenize, ülkenize, milletinize, dindarlarınıza ve insanlara faydalı, hayırlı, güzel hizmetler sunmak sizin için hedefse bu kitaptan yararlanabilirsiniz. Bu kitapla hayatınızı daha mutlu kılacak, başarılı olacaksınız. Hayatınız anlamlı hâle gelecek. Bu kitabın amacı mülhem bulunduğu yüce kitabın yolunda insanın, ailenin, milletin ve insanlığın hayrı, yararı ve mutluluğu...

BU BİR ÇAĞRIDIR

Yıllardan beri ben ve arkadaşlarım ülkemizin ve insanlığın sosyal, siyasî ve kültürel meseleleriyle meşgul olduk. Hâlâ da meşgul olmaktayız. Türkiye'nin, İslâm dünyasının sıkıntılarının, problemlerinin ve geriliklerinin arkasında yatan bir temel sebep bulunuyor. Sözün özü şu: Eğer biz yeniden İslâm'ı keşfedip inanmaz ve İslâm'ı kendimize rehber kılamazsak sıkıntılarımız azalmayacak, artacak. Dünya hayatında Müslümanların geri ülkeler katarında bulunması inkâr edemeyeceğimiz bir ayıbımızdır. Bu ayıpla Allah'tan bize yardım etmesini nasıl isteyebileceğiz. Allah'ın Resulü'nden nasıl şefaat umabileceğiz? Yeniden Müslüman olmaya ve İslâm'ı keşfe karar verdiğimizde ilme, ahlâka, tekniğe, yardımlaşmaya, hayra, barışa, adalete, kardeşliğe, Allah rızasına koşacağız. Hayatımıza anlam gelecek. Hurafe, taassup, cehalet, gerilik, fakirlik ve acz kalkacak. Medeniyetimiz, toplumumuz uyanacak! Bu kitabın amaçlarından biri derin ve temiz düşünceye, hakka, güzel ahlâka, gerçek ilime ve fıtratın dinine, Allah'ın yoluna çağrıdır.

İNSANOĞLU İÇİN KENDİ ÇABASININ SONUÇLARINDAN BAŞKA ŞEY YOK!

İnsanoğlu kendisiyle, hemcinsleriyle, tanrısıyla temasta. Farketsin, farketmesin temasta! Kendisine, hemcinslerine karşı hakları var, görevleri var. Tanrısına karşı görevleri var, umutları var. İnanan insanın aksiyonu bu yüzden çok yönlü. Allah'a karşı görevleri var. Birincisi o yüce varlığa inanmak, bağlanmak, sevmek, saymak ve hizmetinde olmak, O'na kulluk etmek. O'na ortak koşmamak. O'na ibadet etmek ve ancak O'ndan istemek, O'na dua etmek. Bunlar iman ve ibadet hayatımızı oluşturuyor. Yakınlarımızdan başlayarak diğer insanlarla ilişkilerimiz var. Onlara karşı haklarımız var, sorumluluklarımız var, görevlerimiz var. Üzerinde yaşadığımız dünyada canlılar âlemiyle

temastayız.

Kısaca cansız maddeye ve canlılar alemine karşı da görevlerimiz var, haklarımız var. İnsanoğlu bir seferde. Dünya hayatı ebedi hayatın ve ebedi mutluluğun da başlangıcı olabilir. Geçici dünya hayatını mutluluklarla doldurmak, ebedi varlık ve mutluluğa da ulaşmak mümkün. Nasıl olacak bu iş? Elbette aksiyonla, amelle, çaba ile. Peki bu çaba nasıl bir çaba olmalıdır?

İnsan çabası deyince aklımıza sadece bedensel olanlar gelmesin. Belki de bedensel olanlar kadar, onlardan daha fazla olarak akletme, düşünme, düşünce ve davranışlarımızı bizim kılan, başkalarından ayıran, bize kişilik veren ve biz kılan inançlarımız, kabullerimiz var. İnançlarımız ve düşüncelerimiz eylemlerimizi çok defa yönlendirir. Son derece önemli olmasına rağmen inanç, düşünce ve ahlâk hayatımızı daha sonra incelemek arzusundayız. Biz bu seride sadece bizi mutluluğa, başarıya ulaştıracak bir aksiyon metafiziği, aksiyon ahlâkı ve aksiyon hikmetini araştıracağız.

DÜNYA HAYATI NEDEN KIYMETLİ?

İnsanoğlunun başarıya, ebedi varlık ve mutluluğa ulaşabilmesi için tek imkân bu dünya hayatı. Onun için de son derece kıymetli. Çünkü hiç kimse ebedi hayat mutluluğunun sağlanması için zaruri olan dünya imtihanına ancak bir sefer gelebilecek. O hâlde bu hayati fırsatı, insan iyi kullanmalı. Peki, insanoğlunun elindeki imkân nedir? Sadece şuurlu çabası. Bu nasıl bir çaba olmalıdır? Bunun için biz insanı ve kâinatı yaratan Allah'ın kitabına başvurduk. Mutluluğun, ateşten kurtuluşun ve gerçek bir başarının ilkelerini, ölçülerini ve hedeflerini, insanı yaratan Rabbin kitabında aradık. Böylece okuyunca görüleceği üzere *"Kur'an'ın Aksiyon öğretisi"* diyebileceğimiz gerçekler dizisi ortaya çıktı. Bilinmektedir ki; müminin eylemleri içinde ibadetlerimiz farzları, vacipleri, sünnetleri, erkanı ve şartları ile muayyendir, bellidir. Ancak bunlar dışında insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi şart. Dünyanın önümüze yığıp getirdiği maddî, manevi problemlerin çözülmesi, düzenlenmesi şart. İnsanoğlunun çabasının dini, ahlâki hedeflerini, ölçülerini, mahiyetini belirleyen Kur'an hükümleri mutluluğun, kurtuluşun yollarını göstermekte.

KİTABİN ÖZELLİKLERİ

Değerli okuyucu bu kitabın bazı özellikleri var: Birinci özellik seçilmiş, çok hayatî bir konuyu Kur'an iklimi içinde müzakere etme ça-

bası. Kitabın düşünce, müzakere ve ders kitabı olmasını istedik. Bu yüzden bu kitabın Kur'an araştırma bölümlerini okurken, bir Kur'an meali elinizin altında bulunsun. Kur'an'a danışmak, teslim olmak Müslüman olmanın ilk şartı. İnsan eylemlerini araştırırken, her konuda olduğu gibi, sözlerin en güzeli Allah'ın sözlerini öne çıkardık. O'nun sözüne muhatap olmanızı istedik. Çok zaruri hâllerde Kur'an ayet meallerinin altına açıklama notları koyduk, ayetlerin verdiği ilhamları yorum olarak belirttik. Bize ait olan görüşlerin metne karışmamasını temin için farklı bir hurufat kullandık.

Araştırma konusuna ilişkin Kur'an ayetlerinin dikkat edilirse bir sistematik oluşturduğunu görürüz. Araştırma konumuz olan insanı anlamak için onu yaratan Allah'a sormak ilk yapılacak işti. Nitekim öyle yaptık, insanı ancak Tanrı-insan ilişkisi içinde anlayabilirdik. Böylece Allah'ın kitabında Allah'ın kâinat, hayat ve insanla ilişkisini incelememiz gerekti. Bilindiği gibi Müslüman karşılaştığı her meseleyi önce Allah'ın kitabına ve resulünün sünnetine müracaatla çözmelidir. Bu davranış tarzı Allah tarafından müminlere öğütlenmektedir. İnsan aksiyonunu Kur'an'da araştırınca kitabın adının *"Kur'an'da Aksiyon Öğretisi"* olması gerekirdi. Bu yüzden Cenab-ı Allah'ın insandan istediği eylemlerin hikmeti, hedefi, mahiyeti, ahlâkı, sınırları, ölçüleri konusunda Kur'an bilgilerini, *"Kur'an'ın Genel Aksiyon Öğretisi"* başlığı altında topladık, sunduk. Şüphesiz ki bir konuda Allah'ın iradesi ortaya çıktıktan sonra kullarına ona itaat etmek düşer. Allah böyle ister. Allah'ın kulu ve resul şanlı peygamberimiz de bize bunu öğretir, akıl, vicdan bunu tasdik eder.

"Kur'an'ın Aksiyon Teorisi" ile birinci adımı atmış bulunuyoruz. Ebette bundan sonra da atılacak ikinci adım, resulün sözünde, sünnetinde konuyu araştırmaktır. Ve ondan sonra konu İslâm kültür mirasında aranacaktır. Bu çalışmada resulün, mutluluk ve kurtuluş eylemlerine ilişkin sözleri de var. Ama, biz resulün sünnetinde Amel-i Salih'i de ayrıca değerlendirmek isteriz.

Burada bir duamızı paylaşmak istiyorum, özellikle son on sene içinde dünyada ve Türkiye'mizde olup bitenler gösterdi ki, İslam dünyası için Kur'an'ı keşfetmekten ve dünya için de Kur'an'ı dinlemekten başka çare ve çözüm yoktur. Bu yüzden Müslümanların vazifeleri evrensel olmuştur. Yeniden Müslüman olmak ve bu amacın ilk vazgeçilmezi Kur'an'a yönelmek artık milyonların gündeminde. Her geçen gün ve her olay, akıl, vicdan ve insaf sahiplerine Kur'an'a yönelişin zaruretini kabul ve teslim etmekte. Kur'an'a başvurmak insa-

noğlunun tüm problemlerini bilimsel ve objektif olarak tespit edip, sorunun cevabını önce Allah'ın (ve sonra resulün) sözlerinde aramaktır. Bunu yaparken insanoğlunun hâlihazırdaki tüm bilgi birikimini kullanması gerek. Hem dünyayı bileceğiz, problemleri bileceğiz. Hem de Kur'an'ı bileceğiz. Dünyayı bilmesek Kur'an'a eskilerin meselelerini götürürüz. Çağımızın problemlerini götürmüş olmayız. Kur'an'ı bilmezsek cevaplar bulamayız. Sorular ve müşküller karşısında kayboluruz.

Dünyada ve Türkiye'de yeniden Müslüman olmak, Kur'an'ı keşfetmek ve ona teslim olmayı hedefleyen çalışmalar var. Bu çalışmaları yapanlara teşekkür ediyoruz. Bu doğru hedef yolunda ömürlerini tüketen bilim adamları, düşünürler ve aksiyon insanları var. Ancak bu çalışmaları medyada reklâm malzemesi yapan ve çarpıtanlar da bulunmakta. Ama ne olursa olsun Allah sözüne muhatap olmak onu anlama çabası daima gündemde. Bu da Kur'an'ın mucizevi üstünlüğü. Burada bir yanlışın üzerinde durmak istiyoruz. Bazıları Kur'an'ın sarahatine rağmen bazı hükümleri görmezden gelerek kendilerine medya imkânları sunanların yanlışlarına, ön hükümlerine hiç ses çıkarmamakta, adeta o kanalların temsilciliğini yapmaktadırlar. Bu yanlıştır. Müslüman'ın adaletine, tarafsızlığına gölge düşüren bu tutumdan vazgeçilmelidir. İnsanların Kur'an'a yönelmesi vazgeçilmez kutsal bir hedeftir. Ancak bu kutsal hedef, resulü ve sünnetini yok saymak anlamına da gelmez. Sünnet gibi çok zengin bir fıkıh, tasavvuf (takva) dini ve milli geleneğimizde var. Dini ve toplumsal geleneklerimizin bir çoğunun eskimiş ve ihtiyacımızın da karşılamasına imkân vermeyerek zararlı hale gelmiş kısımları da bulunabilir. Elbette bunların ayıklanması Kur'an'a uygun hale getirilmesi, Kur'an'ın ruhuna uygun, akla ve malakata uygun çözümlerle yerini değiştirmesi şart. Kısaca tüm muktezatımızın Kur'an'a göre yeniden gözden geçirilmesi, düzeltilmesi, düzenlenmesi şart. Vahiyle, aklın ilmin sağduyunun vicdanın ve geleneğin barışması zamanı çoktan geldi. Çok geç kaldık. Kitabın yeniden İslâm'a ve Kur'an'a hedefinde bir hayırlı katkı sağlamasını Rabbimden niyaz ederim.

Kitabın cevaplandırdığı temel soruların cevaplarını Kur'an'da aradık ve müzakere ettik. Bu kitabın birinci cildinin, birinci, ikinci ve son bölümleri Kur'an'ın öğretisini ayet ayet ortaya koymakta... Kur'an'ın insanlara tavsiye ettiği aksiyon ahlâkı, metodu, hikmeti, ölçüleri ve hedeflerinin iyice anlaşılması için, insanoğlunun zahir ve

bâtını amele ilişkin bilgi birikimini de özetledik. Kur'an'ın buyruklarının anlaşılması amacıyla beşeri bilginin bir geniş özetini de sunduk, iktibaslar yaptık. Bu sunuşumuzda görüşlerini bolca naklettiğimiz bilim adamlarımıza teşekkürlerimizi belirtiyoruz. İman, ihlas, ihsan gibi deruni hayatımıza ilişkin eylemlerin anlaşılması, zahiri eylemlerin anlaşılması için insanın şuur hayatının, insan davranışlarıyla birlikte ele alınması incelenmesi gerekiyordu. Bu konuda bazı ricalarım da olacak...

TAVSİYELER VE RİCALAR

Kitabın okunmasında bazı tavsiyelerim olacak. Yanınızda Kur'an ve meali bulunsun. Mutlaka kâğıt, kalem bulunsun. Her bahsin sonuna kaynakları ve müzakere sorularını iliştirmek isterdik. Ancak mümkün olmadı. Bu kitabı, bir düşünce, müzakere kitabı olarak kullanın. Bu kitabı müzakere için bir arkadaş grubu oluşturarak ve müzakere ederek okumanızı tavsiye ederim. Kitabın konusu ile ilgili sorularınız, öğrenmek istediğiniz hususlar olacaktır, olmalıdır. Bunlar için bize gönderin, tercihen e-mail, soru, düşünce ve görüşlerinizi bildirin. Hayatımızın en önemli sorusu, insanı kurtuluşa, mutluluğa ve başarıya ulaştıracak salih ameli, Kur'an'da inceledik. Şüphesiz ki *"Kur'an'ın Aksiyon öğretisi"* gibi son derece kapsamlı bir konuda bütün samimiyet, dikkat ve çabamıza rağmen eksikler ve hatalar bulunabilir. İlim sahiplerinin samimi irşat ve tavsiyelerini beklediğimizi, ve bunları göz önünde bulunduracağımızı belirtmeğe gerek duymuyoruz. Değerli okuyucu bir mutlu yolculuğa çıkmaktasın, ilim, hikmet yolundaki yolculuğunuzda başarılar dileriz. Unutmayalım Kur'an insanı cennete ve yüksek medeniyete, başarıya, ilme, güzel ahlâka, Allah'a yakınlığa ulaştırır. Bu soylu yolculuğunuz kutlu olsun!

Sayısız hamd Allah'a, dua ve selâm resulüne!

BİRİNCİ KİTAP

İNSAN
VE
İNSANIN YARATILIŞI

1. İNSANOĞLUNUN TEMEL SORUSU

Nereden geldim, nereye gidiyorum? Ben neyim, kimim, dünya hayatının kıymeti, manası ne?

İnsanoğlunun gündelik hayatının zorlukları içerisinde, unuttuğu veya ertelediği bu soru insanoğlunun temel sorusudur. Gerçekten de insanoğlunun tarihi boyunca insanların düşüncesini işgal eden temel soru bu olmuştur. Dünya mitolojisi, dinler tarihi, dünya folkloru ve dünya edebiyatı, kısaca insanoğlunun elimizde bulunun tüm düşünce ve duygu mahsulleri bu temel soruyu araştırmakla doludur diyebiliriz. Gerçekten de bu soru insanoğlunun temel sorusudur, alın yazısıdır, kader sorusudur. İnsanlar, doğduklarını, belli bir süre dünya hayatında bulunduklarını ve daha sonra da ölüm denen mukadder akıbetin kendilerine gelip çattığını görmüşlerdir. Dinlerden, felsefelere kadar tüm düşünce ve duygu ürünleri, bu ebedi gerçeği kabul etmiştir. İnsanlar ölümlüdür, insanlar fânidir. Bilimler, mantık, felsefe, din, mitoloji de kısaca insanoğlunun güvenip dayandığı bütün haberciler, hep bir ağızdan bize bu gerçeği duyurmakta.

1.1 İnsanoğlunun elinde ne var?

İnsanoğlunun elinde bulunan sadece şu: Doğum ve ölüm gibi iki mukadder inkılâp arasında sürüp giden hayat, mücadelelerle, kavgalarla yer yer mutluluklarla dolu bir yaşama süresi. Doğuşu bütün milletler neşeyle, alkışlarla, hamdlerle, şükürlerle karşılamışlar, kutlamışlardır. Doğumu ve doğuşları nasıl bütün insanlar sevinçle kutlamışlarsa ölümü de bu mukadder sonu da üzüntüyle, hıçkırıklarla karşılamışlardır. Bütün insanlar doğumları bir şölen sayar, sevinçli birer merasim haline getirip kutlar, ölümleri ise yine bütün dünya insanları hüzünle, üzüntüyle, hıçkırıklarla noktalar. Dünyanın bütün güzellikleri içerisinde, insanoğlunun bütün canlılar gibi bu mukadder akıbeti paylaştığını görürüz.

1.2 Hayatın manası ne, kıymeti ne?

İnsanlar doğar, yaşar ve ölürler. İnsanoğlunun kader çizgisini oluşturan bu kesin gerçek, insanoğlunun temel sorusunu oluşturur. O zaman insanoğlu kendisine şu soruyu sormakladır: Yaşadığım hayat doğumla Kışlıyor ölümle sonlanıyorsa eğer, dünya hayatının manası ne' Kıymeti ne? Hayat bizim için son derece kıymetlidir. Canlı varlıklar içerisinde insan hayata bağlılığı itibariyle çok önemli yer işgal eder. Canlı nevileri içerisinde ancak birkaç tanesi hayatına kendi eliyle son vermek imkânına sahiptir, insanoğlu içinde yaşadığı hayat ne kadar basit, ne kadar sıkıntılı, ne kadar ıstıraplı olursa olsun hayatını sürdürmekte direnir.

Çünkü insan varlığını devam ettirme içgüdüsü ile yoğrulmuştur. layatınuz kıymetlidir, değerlidir, onu sıkıntıya düşüren, sınırlayan, hürriyetlerini, gelişmesini engelleyen; insan hayatını sınırlayan her şeyden rahatsız olur. Bu insanın tabiatının bir gereği, insanın varlığını koruma içgüdüsünün bir ifadesidir. Hayata bağlı olmak varlığımızı sürdürmek içgüdüsüyle yoğrulmuşuzdur. İşte bu yüzden ölümü kabullenemeyiz. Hayatımızı sınırlayan maddî-manevi engellerle savaşırız, çarpışırız. Buradan da insanoğlunun dramı, trajedisi ortaya çıkar. Dünya hayatının sınırlı imkânlarıyla, insanoğlunun sınırsız istekleri arasında kurulması lazım gelen denge, bütün beşeri ilimlerin ve sanalların konusunu teşkil eder.

1.3 Trajedi

Dünya edebiyatına baktığımızda insanoğlunun bu kader sorusuyla ilgilenen türlerin dünya edebiyatında unutulmaz izler bıraktığını görürüz. Dram ve Trajedi bunlardandır. Keza dünya folkloruna baktığımızda insanların doğuş ve doğumlar karşısında duydukları sevincin, kutlamaların yüzlerce, binlerce çeşit merasimini, ritüelini görebiliriz. Bunlar sevinçtir, hamddir, dağdağadır, gülüştür. Diğer taraftan dünya folklorunun, dünya edebiyatının en önemli mahsullerini oluşturan cenaze törenleri ise ağıttır, feryattır, gözyaşıdır. Sevdiğimiz yakınlarımızdan ayrılmanın ıstırabını, isyanını, itirazını, matemini yaşarız. Bütün milletlerin, bütün dinlerin hayatında bu ayrılış törenleri çok önemli yer tutar. Dünya folklorunun en önemli unsurlarını doğuşlar kadar ayrılışlar ve ölüşler de ifade eder. Keza insanların doğum ve ölüm olayını nasıl karşıladıklarını ve ne gibi cevaplar bulduklarını mitolojilerinde de arayabiliriz.

Kısaca, "nereden geldim, nereye gidiyorum veya dünya hayatının manası ne, bundan sonra bir başka hayat var mı, hayat, doğumla başlayan ölümle son bulan bir çizgi mi?" sorusu, insanoğlunun temel sorusu olarak kalmakta. Sorumuz sadece ahlâkın ve dinin sorusu değildir. Bütün dünya kültürünün düşünce ve duygu mahsullerinin ele almış olduğu en önemli konu insandır ve insanın şu temel sorusudur. "Ben neyim? Ben kimim?", "Nereden geldim, nereye gidiyorum?" veya, "hayatım doğuşla başlayan ölümle son bulan bir küçücük çizgi mi?" Doğmak, yaşamak ve ölüm... Hayat özet olarak bu mu? Yahut, Fransız ihtilâlinden sonra mezarlara yazılan *'mezarlıkların insan hayatının san durağı'* olduğu sözü doğru mu?

1.4 Hayat ve bilimler

Hayatın mahiyeti ve manası hakkında ilimlere müracaat edebiliriz. Ancak müspet bilimler konularını analiz ederek veya tahlil ederek veya deneyleyerek, parçacıklardan bütüne, tekten çoğa, genele doğru bir muhakeme yürütmek isterler. Dolayısıyla bütün deneysel bilimlerin, şeyler arasında bulmayı umdukları sabit oranlar, yahut kanunlar, kanuniyetler, esası itibariyle cüzden küle, parçacıklardan bütüne doğru bir akıl yürütme olayıdır, bir hakikat arama yoludur. Onun için tabii bilimler parçalanmayı, tahlili esas alırlar. Bütünlüğün, sürekliliğin neredeyse sonsuz olan belirtilerini, fenomenlerini gözleyebilmemiz mümkün mü acaba?

Deneyi, bilimlerin gerçeği araştırma vasıtası olarak kabul ederler. Halbuki hayatı, yaratışı, doğuşu veya ölümü analiz etmemiz, parçalara ayırmamız mümkün değil! Bu itibarla "hayat nedir, ölüm nedir?" sorusunun cevabını pozitif bilimlerde aramamız doğru olmaz. Bu onların araştırma metoduna, konusuna, tabiatına aykırı olur. O hâlde başka bir kaynaktan almamız gerekir. Hayat, ölüm gibi analitik olmayan bir bilgi vasıtasıyla, bir bilgi kaynağı ile anlaşılamayacak olan gerçeğin bize bildirilmiş olması lâzımdır.

Eğer hayatın öncesi, hayatın kendisi, mahiyeti ve sonrası hakkında, ölüm sonrası hakkında diri olan Cenab-ı Allah tarafından bir bilgi ulaştırılmadığı takdirde bu soruların cevabını vermemiz mümkün olmaz. Ancak, Vacibül-vücut tarafından gönderilen bir bilgi veya bu bilgi bizi doğum öncesi ve ölüm ötesi konusunda aydınlatabilir, hayatın mahiyet ve kıymetini anlamak imkânını verir.

1.5 Mitolojiler ve dünya folklorunda hayat ve ölüm

İnsanoğlunun doğum karşısında duyduğu büyük heyecan, sevinç ve coşku; ölüm ve ayrılış karşısında duymuş olduğu büyük ıstırap, keder, yakarış ve haykırış, insanlık kültürünün ve sanatının çok önemli bir bölümünü oluşturur. Ölüm karşısında duyulan dehşet, korku, hayattan kopuş karşısında duyulan üzüntü, dünya mitolojisinin, folklorunun özüdür deyebiliriz.

Aztek tanrıları korkunç, acımasız katiller olarak tasvir edilirler. Amerika'nın yerlileri olan Kızılderililerin ölüm karşısında duydukları büvük ıstırabı, korkuyu ifade eden insan resimleri, Aztek mabetlerini süslemektedir. İnsan kurban etme âdeti öylesine tiksinti verici bir yaygınlık kazanmıştı ki; bazı tarihçiler, bu zafiyetin Aztek medeniyetinin ve toplumunun yıkılışının baş sebebi olduğu görüşündedirler. Aynı korku, aynı üzüntü, diğer milletlerin mitolojilerinde ve arkeolojik kalıntılarında bulunmaktadır, özetlediğimiz bu bilgi kaynaklarının verdiği bilgilerin, doğum denen büyük harikayı izahta kifayetsiz kaldığını biliyoruz. Aynı şekilde ölüm karşısında da insanoğlu için çaresizlikten başka bir şey kalmıyor. Ama insanlar aklın ve deneyin kendilerine vermediği umudu ve hakikati başka yerlerde aramışlardır.

1.6 Ölümü aşma umudu

İnsanlarda mevcut olan ebediyet özlemi, ölümü aşma umudu, bu arayışın en büyük delilidir. Doğu dinlerinde, Hint ve Batı mistiklerinde gördüğümüz "nirvanaya ulaşmak" veya "kataraksi" dediğimiz Allah'la, sonsuzla, Vacibü'l-vücut'la beraber olmak iştiyakı, arzusu, insanın ölümü aşma cehdi olarak kabul edilmekte. Ölümü aşma, ebedi hayata namzet olma dinde mevcut, bilgilerde mevcut, felsefede ve sanatta mevcut. Ortadoğu mitolojisinde çok önemli bir yer işgal eden *"Gılgamış Destanı"* çok çarpıcıdır, ölümlü hayata ölümsüzlük kazandırmak amacıyla hayat iksirini bulmak için gider. Aynı şekilde Hristiyanlar, özellikle Hristiyan mistikleri hayat ağacını bulmak için çaba gösterirler.

Museviliğin "Sadukîler" denen mezhebi hariç olmak üzere tüm Yahudi ve Hristiyan dininin düşüncesi; ebedi hayat özlemi, bu dünya dışında ayrı bir yaratılışta insanoğlunun yaşama umudu, ancak ölümden sonra yeni bir yaşam sözü ile ifade edilebilir. Batı edebiyatının büyük düşünür ve yazarları Shakespeare, Goethe, Dostoyevski, Dante ve benzerleri insanoğlunun ölüm karşısında duymuş olduğu

çaresizliği, isyanı, ebedi hayat umudu ve tesellisini, eserlerinde dile getirmişlerdir.

1.7 Dünyada Cenneti arayış?

Bütün bir Hristiyan Orta Çağı boyunca, yeni çağlardan modern çağlara kadar gelişen tüm sosyal hareketlerde vaktiyle yaşanmış bir Cennet hayatının özlemi söz konusudur. Fikir dünyasında ortaya çıkan ütopyalar ve sosyal hareketler bunların bir arayıştır. Farz edilen dini hayat, tabii hukuk ve ilkel komünal dönem dedikleri bir Cennet hayatını, dünyada yeniden yaşama umudunu ifade eder. Dünyamızı sarsan pek çok sosyal ihtilalin temelini oluşturan, ortaçağlardan itibaren gelen tabii hukuku arayan, ilkel komünal toplumu özleyen ütopyalar zamanımızda da dünyayı etkilemeye devam etmektedir

1.8 Gerçek bir trajedi yaşıyoruz

Bu konuyla ilgili olarak şunu da ifade etmek isterim; dünyamızın diğer gezegenlere bakıldığında çok istisnai bir durumda olduğu ortaya çıkmaktadır. Atmosfer ve diğer şartlar bakımından üzerinde hayatın oluşabileceği ideal bir yer durumundadır. Ne yazık ki onun uzak ve yakın komşuları bu şartlardan mahrumdur. Ne daha uzak gezegenler, ne de başka sistemlerin gezegenleri hiç biri, hayatın, bizim bildiğimiz anlamda beşer hayatının oluşmasına imkân verecek şartları taşımamaktadır. Pek çok mütefekkir dünyamızın bu fevkalade istisnai vaziyetini, insanın hayatının başlayabilmesi için özel olarak hazırlandığını görmelerine vesile olmuştur.[1]

Dünyamızın bildiklerimize göre, neredeyse bu eşsiz durumu gerçekleri üzerinde durulmaya değerdir. Ancak dünyamızın durumu ne olursa olsun, üzerinde yaşayan canlılar bir süre sonra bu eşsiz dünyadan, güzellikler dünyasından ayrılmaya mecbur kalıyorlar. Sevdiklerinden, bağlandıklarından ayrılmaya ve bu hayata veda etmeye mecbur kalıyorlar. Bu bir tezadı ortaya koyuyor. Teessür halindeki binlerce insanın hezeyan sayılabilecek düşüncesini ve haykırışını tek-

[1] Misal olmak üzere son dönem Nobel armağanı kazanmış bilim adamlarından ikisini gösterebiliriz.

Alexis Carel ve Morison. A.CAREL'in "İnsanlar uyanın" ve Morison' un "İnsan valnız değil" "Man does not stand alone" Bayrak yayınları arasında çıkan ve tekrar basılacak olan kitaplarında, finalist pek çok düşünür gibi bu özelliği belirtmişlerdir. Kısaca objektif bilim bundan tam 14 asır önce insanoğluna lütfedilmiş Kur'an hakikatini, ancak asırlar sonra fark edebilmiş bulunuyor.

rarlayan; "peki madem insanlar ayrılacaktı, madem dostlar, sevenler bu dünyadan ve sevdiklerinden kopacaklardı o hâlde bu dünyanın manası ne?“

Bu dünya gerçek bir âlemin, ebediyet âleminin başlangıcı, öncüsü olarak kabul edilebilirse bir anlam ifade ediyor. Bu kadar güzelliklerin, sevgilerin, aşkların, tutkuların birlikteliklerin bu çok kısa bir dönem içerisinde, göz açıp kapama süresinde var olması makbul değildir, akil değildir, vicdani değildir. O hâlde bu dünyadaki güzelliklerin, iyiliklerin adaletin, ebedi dünyada hak edenlerce ebediyen yaşanmasını sağlamak lazımdır. Vicdan, akıl ve adalet hissi bunu gerekli kılar. Bilindiği gibi Kant'ın delili budur. Kant'ın vicdan delili İslâm mütefekkirleri tarafından ila tasvip görmüş, vicdani delil olarak ifade edilmiştir.

O hâlde, varlığın oluşunu saçma bulan eksistansiyalistler gibi veya nihilistler gibi düşünmek çirkindir ve bunun doğruluğu savunulamaz. Ancak dünya hayatının mahiyeti, kıymeti, hayatın öncesi ve sonrası hakkında müsbet ilimlerden cevap beklememiz mümkün değildir. Cevabımızı dinden ve dinin beyan ettiği gerçeklere dayanan kavillerden, düşüncelerden alacağız. Bu bölümü Hz. Peygamber'in bir hadis-i şerifi ile noktalayalım: *"Dünya ahiretin tarlasıdır." “Bizi dünyada korktuklarımızdan emin eyle, ahrette ateşin azabından koru”*

İNSAN VE DÜNYA

1. İNSAN BİLİMLERİ VE KÜLTÜRÜ NE DİYOR?

Daha önceki bölümlerde insanoğlunun mukadder sorusunu cevaplamağa çalışmıştık: Nereden geldim ve nereye gideceğim? Dünya hayatının başlangıcı nedir ve yaşamakta olduğum bu hayatın sonu nedir? Beni ne gibi bir akıbet bekliyor. Hayatın gayesi nedir ve bu dünya hayatında benim neler yapmam gereklidir? Hayatımı nasıl düzenlemeliyim, dünya hayatını nasıl değerlendirmeliyim ki; ahirette mutlu bir yaşam sürebileyim, ebedi hayata ve ebedi mutluluğa kavuşabileyim? Bu sorular, insanoğlunun aklını daima kurcalayan sorular olmuştur. Bu sorular temel sorulardır ve görüldüğü gibi nazari değil son derece de amelidir, pratiktir. İnsanoğlunun asırlardan beri, yeryüzüne gelişi anından bu yana aklını kurcalayan, cevap bulmaya çalıştığı temel, hayati sorular bunlar. Bu sorulara insanoğlunun bırakmış olduğu kültürel miras ne cevaplar veriyor, bizden önce yaşamış olan insanlar hangi cevapları vermişler. Bunlara kısmen temas ettik. Bunlardan birincisi mitolojiler idi. Çok eski tarih bilgilerini, bizden önceki yaşayan insanların kayıtlarını inceledik. Mitolojiler yanında bir de kitabi dinlerin hakikati nedir, onu araştırdık.

Bu gün ilmi araştırmaların ve ilmi zihniyetin bize vermiş olduğu sonuç, aşağı yukarı şöyle ifade edilebilir Gerçek ilim, insanoğlunun bu tür konuların cevabını verme gücünde olmadığını itiraf etmiştir. Çünkü gerçek ilim, saf ilim deneylenebilen, gözlemlenebilen şeyleri araştırmaktadır, konusu budur. Kant'tan beri biliyoruz ki; başka türlü felsefe açısından söyleyecek olursak, insanoğlu ancak konusunu sınırlayabildiği takdirde o konuda ilim sahibi olabilmektedir. Bilimi, bilimsel düşünceyi, felsefeden, metafizikten ayıran başlıca özelliği, her ilmin araştırma konusunu açık seçik ortaya koyabilmiş olmasıdır.

1.1 Bilimler ve hayal

Bir ilim ne zaman ki kendi araştırma konusunu açık ve net olarak ortaya koyuyorsa işte o andan itibaren bir yeni ilmin doğuşunu görüyoruz. Metafizik düşüncelerden, felsefi görüşlerden, "izim"lerden kurtularak bağımsız bir ilim oluşuyor. Bu deneylenebilen gözlemlenebilen üzerinde mantıki düşünceler, akil müzakereler yapılabilen bir ayrı ilim dalı halinde ortaya çıkıyor. Bilimlerin ortaya çıkışında da bu söylediğimiz gerçeklerin ispatını görüyoruz. Aşağı yukarı bugün bildiğimiz bütün ilimler, bundan yüzyıllar önce felsefenin kucağında idi, hatta ilahiyatın kucağında idi, onunla birlikte mütalaa edilirlerdi, araştırılırlardı.

Batı felsefesinin temel kaynağı olan Yunan felsefesine baktığımızda, ilimlerle felsefelerin birlikte halli-hamur edildiğini, birbirinin içine girdiklerini, neredeyse ayrılmaz bir bütün olarak, bir bilgi hazinesi olarak karşımızda olduklarını görürüz. Ne fizik müstakil bir bilimdir, ne matematik müstakil bir bilimdir. Bunların istiklâl kazanmaları ve ilim hâline gelmeleri, metafiziğin alanından çıkmaları ancak daha sonraları olmuştur; İslâm'ın yardımı ve gayreti ile bunlar gerçekleşebilmiştir. Hatta Orta Çağlar'da ilim, felsefe, sihir ve büyü arasında ayrılmaz bir birliktelik görülmektedir. Yani şunu demek istiyoruz ki, bilimler konularını açık ve net bir biçimde ortaya koyduktan, sınırlarını belli ettikten sonra bilim hâline gelmeye başlamışlardır.

1.2 Hayatı lâboratuvara sokabilir miyiz?

İlim, şeyler arasında sabit oranlar bulmayı ister, ilmi çalışmaların hedefi budur. Maddi ilimlerde olsun, beşeri ilimlerde olsun amaç budur. İki şey arasında, iki varlık arasında veyahut da var oluş tarzı arasında sabit oranlar bulabilirse o alandaki cari olan kanunları buluyor demektir, işte ilmi çalışmanın amacı, hedefi budur. Bunun için araştırma konusu yapmış olduğu alanda gözlemler yapar. Gözlemler, hipotezlerin geçerliliğini ispata çalışan ilmi araştırma vasıtalarından biridir. İlim araştırma konusunu lâboratuvara sokar. Maddi alanı araştıran bilimler lâboratuvardan vazgeçemezler, var olanı mümkün olduğu kadar parçalayarak, tahlil ederek bu alandaki kullanılabilecek en küçük varlığı, katsayıyı öğrenmeğe, bulmağa gayret ederler. Belli şartlar altında şeyler arasında ilişkilerin neler olduğunu lâboratuvar testleriyle, araştırmalarıyla kendilerini ikna edecek sayıda tekrar ile

şeyler arasında ilişkilerin lâboratuvar şartları altında sabit oranlarını bulmağa gayret ederler.

İşte bu da laboratuar çalışmasıdır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi hayatın başlangıcı, hayatın sonu ve sonrası hiç bir şekilde ne gözlemlenebilir ne de lâboratuara sokulabilir. O hâlde lâboratuvar araştırmalarına veya gözlemlere dayanan bilimlerin bize insanoğlunun temel sorusu olan hayatın başlangıcı nedir, sonu nedir, ne olacağım, ne olabilir ve bu dünya hayatını nasıl düzenlemeliyim ki ebedi hayatı ve mutluluğu gerçekten sağlamam mümkün olsun, gibi temel sorularımıza cevap vermesini bekleyemeyiz.

1.3 Dinden beklenecek cevabı, bilimden ve felsefeden beklemek hata değil midir?

İnsanoğlunun çok eski ve hayati sorusunu ne yazık ki doğrudan doğruya pozitif ilimlerden hatta sosyal ilimlerden beklememiz mümkün değil. İfade ettiğimiz gibi insanoğlunun sorusu canlılığın başlangıcına ve ölüm sonrasının aydınlatılmasına bağlı bulunmaktadır. Hayat öncesi ve hayatın sonrası ile ilgili olarak ilimlerden herhangi bir cevap beklemek abesle iştigal olacaktır. Çünkü ilimler kendi araştırma alanlarını tayin etmişlerdir, sınırlamışlardır. Bu konuda bir cevap varsa eğer, hayatı ve hayat sonrasını düzenleyen bir kudret varsa ve bu kudret insanlarla temas hâlinde ise onun vereceği bilgilerden yararlanmak suretiyle hayatın başlangıcı ve hayat sonrası hakkında bir fikir sahibi olabiliriz. Hayatımızı nasıl düzenleyeceğimiz konusunda sağlıklı bir fikir elde etmek imkânı olabilir.

Kısaca insanın temel sorusu sadık haberle aydınlanabilir. Eğer kâinatın yaratıcısı olan Rabb-i Zülcelâl kendi eylemleri konusunda bizi aydınlatma lütfunda bulunuyorsa dünya hayatının mahiyeti konusunda, kıymeti konusunda bizi aydınlatıyorsa sadık habere dayanan bir düşünce sisteminin akl-ı selime ve insan bilgisinin temel kanunlarına aykırı olmayan uygun bulunan bir düşünce tarzı -ki bu İslâm düşüncesidir- ve bu düşünce yoluyla dünya hayatının mahiyeti ve kıymeti hakkında bir fikir elde edebiliriz. İnsanoğlunun temel sorularını cevaplamak imkânını buluruz, insanoğlunun dünyada ilk görünüşü hayatı ve akıbeti konusunda düşünürken; insanoğlunun yaradılışı konusu zaruri olarak aydınlatılması lazım gelen bir konu olarak karşımıza çıkıyor. İnsanoğlunun yaratılması konusu, insa-

noğlunun yeryüzünde görülmesi konusu elbette insanoğlunun bir parçası olduğu canlıların yeryüzünde görülmesi hadisesine eskilerin deyimiyle hilkatin aydınlatılması hadisesine bağlıdır, insanoğlunu aydınlatmak, insanoğlunun hayatını yaratılışını anlatmak istediğimizde canlıların yaratılmasını göz önünde bulundurmak, incelemek araştırmak zorundayız. Ve bu bizi kâinatın, âlemlerin yaratılmasının nasıl olduğu konusunu aydınlatmaya götürüyor. Yaratma dedik, halk dedik, bu; Vacibü'l-vücut olan ebedi, ezeli, kendi varlığını, var olmasını hiçbir vara borçlu olmayan bizzat kaim olan Cenab-ı Allah'ın bir eylemi konusunda bilgi sahibi olmak demektir. Cenab-ı Allah'ın varlığı birliği, sıfatları ve eylemleri konusunda bilgi sahibi olmayı araştırmamızın, düşüncemizin başlangıç noktası yapmak zorundayız.

1.4 Tanrı âlem ilişkisi

Gerçekleri ebedi, ezeli başlangıçsız, sonsuz Vacibü'l-vücut olan Allah'ın mahdut, sonlu geçici varlık ve fenomenlerle ilişkisi nedir? Bu ilişki nasıl olabilir? Demin ifade ettiğim gibi konularını sınırlamış olan pozitif ilimlerden, beşeri ilimlerden bu sorunun cevabını bulmamız mümkün değil. Mahdudu, sınırlıyı araştırma konumunda bulunan bilimin mahdut ve sınırlı ile sonsuz arasındaki ilişkiyi ne lâboratuvara sokması, ne gözlemlemesi mümkün olmadığına göre o hâlde sadık habere, sadık haberi getirmiş olan resulün sözüne bakmamız, onu araştırmamız gerekli. Şüphesiz ki bir harika karşısındayız. Beşeri bilimler, pozitif bilimler bu sorunun doğrudan doğruya cevaplayıcısı olmadıklarını itiraf ve ilân etmiş bulunuyorlar. Keza bunlara bağlı olarak felsefeler de, yani sadece yer yüzünün gözlemine ve araştırılmasına dayanan felsefeler de bu konuda yetersizliklerini ilân etmiş bulunuyorlar.

Gerçekten bu alanlarda insanoğlunun varabildiği düşüncelerin sınırı çok kısıtlı, çok sınırlıdır. Lavasie'nin: *"Hiçbir şey yoktan var olmaz, var olan bir cisim de yok olmaz"* prensibi dünyanın üç boyutu içerisinde belli şartlar altında geçerli olan bir prensip. Diğer taraftan aynı şeyi genel bir felsefi kabul ve inanç ifadesi olarak tekrarlayan felsefenin, yokluktan var oluşu kabul edebilmesi, anlayabilmesi, kavrayabilmesi mümkün değil. Şu hâlde akıl, gönül ve duygu beraberliğini sağlayacak, insanı mutluluğa götürecek ve insanoğlunun temel problemlerine cevap verecek bir umut olarak Yaradan'ın, Vacibü'l-vücud'un eğer insanoğluna kendi yaradılış eylemi konusunda verdiği bilgi varsa, ancak bu bilgi yoluyla insanoğlu bunalımdan kurtulabilir, ha-

yatını tanzim etmek imkânını bulabilir. Aksi hâlde hayatın ancak geçici ve sınırlı alanları için hakikat ifade eden bilgi dağarcıklarından yola çıkmak suretiyle ebediyet ve ezeliyet kadar büyük olan, hayati olan bu soruların cevabını bulmak mümkün olmaz ve sıkıntı da devam eder.

1.5 Bilimlerde hayatı arayış

İnsanoğlunun en önemli sorusunun "nereden geliyorum, nereye gidiyorum, dünya hayatının manası ne, hedefi ne ve ben ne yapmalıyım?" temel sorularını aydınlatmak için canlılığın ve insanın orijini üzerine düşünmek lâzım geliyor. Yani hayat nasıl başladı, insan nasıl yeryüzünde bulundu? Bu soruların cevabını aramak için bazı başvuru kaynakları elimizde bulunmakta. Ne yazık ki insan bedenini ve insan hayatını, şikâyetlerini konu alan bilimlerimiz canlılığın ortaya çıkışını ve insanoğlunun yeryüzünde görülmesini, insanın başlangıcını açıklamak imkânından mahrum bulunuyor. Zira bilim, adına lâyık olarak kaldıkça deneyler, gözlemler ve ortaya çıkan sonuçları bir kanun hâlinde ifade etmeye teşebbüs eder. Ne yazık ki hayatı, canlılığı lâboratuvarlara sokmamız mümkün değil. Bunu anlamak için, bölmeye, parçalamaya, ayırmaya mecburuz. Böyle yaptığımız takdirde ise canlılık dediğimiz kavram, canlılık dediğimiz cevher elimizden uçup gider. Bu; hayatı anlamamızın, canlı ile canlılığın orijini arasındaki gelişimi, oluşu ve yaratılışı anlama imkânımızın bir sınırını teşkil ediyor. Bu yüzden hayatın başlangıcını, hayatın mahiyetini, hayatın kıymetini, hayatın hedefini; müsbet bilimlerden beklemek doğru olmaz. İnsanın orijini canlının orijini sorusunun cevabını müspet ilimlerden bulmak mümkün değil, ama bu soruyu cevapsız bırakmak da doğru değil.

Burada sorumuz; dünyamızda veya dünya dışında hayat nasıl başladı, sorusudur. Karbon, hidrojen, nitrojen, gibi dünyamızın temel yapı taşlarından oluştuğunu bildiğimiz canlıların bünyesi acaba nasıl cansız maddeden canlı, insanoğlunun daima merak edeceği, araştıracağı, sorular soracağı, varsayımlar ortaya koyacağı bir alan. İnsanoğlunun kendisini, çevresini, hayatını araştırma anlama ihtiyacı, sürekli olarak müsbet bilimlerden, deneylerden ve gözlemlerden bir sonuç elde edemese de aklını tatmin etmek için, vicdanını tatmin etmek için bu sorulara cevap aramaya devam edecektir. Dolayısıyla sorumuzun cevabını arayabileceğimiz bilimsel hipotezlerden başka, jeoloji ve antropolojinin bilgileri elimizde mevcut. Yeryüzünde hayatın

başlangıcını izah eden bazı nazariyeler var. Antropolojik kayıtların, jeolojik kayıtların, bulguların bazıları bu faraziyeleri destekliyor, bazıları ise desteklemiyor. Faraziyelerimizi delillendirebilmek için, onları bir teori haline getirebilmek için ne yazık ki, astronominin, antropolojinin ve jeolojinin kayıtları da yeterli değil. İnsanlığın kaynağı, başlangıcı ve insanoğlunun yaradılışı konusunda arkeolojik kayıtların, jeolojik kayıtların bir sistem hâlinde varsayımlar şekline getirilmesi de maalesef yeterli değil.

1.6 Canlılığın yapı taşları ve hayat denen harika

Burada işaret etmek istediğimiz, hayatın başlangıcı, insanoğlunun yaradılışı konusunda ortaya konmuş faraziyelerden birisi, hayatın ve canlılığın tesadüfen veya kendiliğinden oluştuğu varsayımıdır. İnsanlığın düşünce tarihinden itibaren ortaya konmuş olan; insan olsun, hayvan olsun, bitki olsun bütün canlı nevilerinin bünyelerinin bu dünyanın temel elementlerinden oluştuğu belli; Dünyamızda mevcut olan, her biri çok değişik miktarlarda hayvan ve bitki türlerinin bünyelerinde bulunan karbon, hidrojen, oksijen, nitrojen gibi temel elementler gösteriyor ki; yalnız canlılar bu dünyanın temel maddelerinden inşa edilmişler. Bu, bazı düşünürlerin hayatın kendiliğinden, tesadüfen bu dünyanın elementlerinin bir araya gelmesi suretiyle oluştuğu kanaatine varmalarına sebep oluyor. Ancak bir süre sonra çürüyüp toprak olacak canlıların vücutlarını oluşturan molekül yığınının tesadüfen hayat sahibi olmalarını açıklamak, izah etmek mümkün olmuyor(?). Ama bu bedenin ölümden sonra bir avuç toprak ve madde yığını haline gelmesi, hayat dediğimiz harikayı, canlılığı izah etmek için tek başına yeterli değil. Hayvanların, insanların bedenlerini oluşturan elementlerin bu dünyanın elementleri, bu kâinatın elementleri, temel yapı taşları olduğuna hiç kimse şüphe etmiyor.

Ölüm ile canlı vücut, cesetle canlı vücut, doğumdan sonra ise bir moleküller dizisinin nasıl hayat sahibi olduğunu anlamak imkânı yok. Cansız maddeden canlı bir vücuda geçiş, canlılığın en alt basamaklarına geçiş, tesadüfle izah edilebilecek bir harika değil. Gerçekten canlılığın en basit nevilerine geçişte bir hücrenin oluşmasında cansız maddenin karbon, hidrojen, oksijen gibi hücrenin temel yapı taşlarını oluşturan elementlerin; üreyen, kendisini kopya eden, beslenebilen organik maddelerden yararlanan, onu özümseyen, vücuduna katan, onu canlı vücudunun bir parçası haline getiren, soluk alıp ve-

ren bir canlı vücut haline gelmesini hiçbir boyutta anlamak, hiçbir boyutta bu harikayı tesadüfle veya kendiliğindenlikle izah etmek mümkün değil. Cansız maddeden canlı vücuda geçişte, en basitinden bir hücreye geçişte, hayata geçişle hesaplanacak, düzenlenecek o kadar çok tesir var ki; bunları bir araya getirmek, bir programa göre bir canlı vücudun gelişmesini sağlamak tesadüfle mümkün değil.

Nitekim bunu vücutta yapan, hücrelerde yapan DNA moleküllerinin ortaya çıkmış olması gelişmenin ancak yüksek bir zekâ ile yüksek bir bilgi birikimi ile gerçekleşebileceğini ispat ediyor. Cansız maddeden canlılığın herhangi bir türüne geçerken sonsuz bir bilginin, sonsuz bir ihtimamın, yönlendirişin, terbiye edişin eserini görmekteyiz. Canlı vücut, canlılık kör bir tesadüfün sonucu olarak gerçekleşmiş olamaz. Cansız maddeden hayata geçişi isterse hayatın yeryüzünde başlangıcını izah etmek üzere bütün türlerin teker teker yaratıldıkları, teker teker cansız maddeden oluştuğunu kabul edelim, isterse canlı türler arasında bir geçiş, bir gelişme, bir seleksiyon olduğunu kabul edelim, sonuçta ister cansız maddeden hayata, isterse canlı türlerinin birinden diğerine geçişin, tekamülün var olduğunu düşünelim, türden türe geçişte veya topraktan veya sudan hayata geçişte, geçiş teorilerini, düşüncelerini kabul edelim, burada Cenab-ı Allah'ın, Vacibü'l-vücud'un yaratma eylemini, iradesini kabullenmediğimiz takdirde hayatı izah etmek mümkün değil. Hayatın manasını ve gayesini açıklamak üzere bilimsel hipotezlere arkeoloji ve jeoloji kayıtlarına müracaat ettik, buralardan hayatı izah etmenin, hayatın başlangıcını açıklamanın mümkün olmadığını görmüş olduk. Burada insanlık tarihinde çok önemli bir yer işgal eden mitolojiler ve efsaneler hatıra gelmektedir. Her milletin, her kültürün aşağı yukarı hayatın başlangıcını, insanlığın yeryüzünde oluşunu izah eden inanışlarını ve düşüncelerini görürüz.

2. TEVRAT'TA VE İNCİL'DE YARATIŞ

Mitolojileri, efsaneleri ve semavi olmayan dinlerin hipotezlerini bir tarafa bırakacak olursak en eski dini metin olarak elimizde Kitab-ı Mukaddes-Tevrat bulunmaktadır. İnsanın ve insanın ceddi olarak Hz. Adem'in yaratılışı konusunda şunları görmekteyiz:

> *"Ve Allah dedi; suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım. Ve denizin balıklarına, göklerin kuşlarına ve sığırlarına ve bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hakim olsun. Ve Allah insanı kendi*

suretinde yarattı. Onu Allah'ın suretinde yarattı. Ve onları erkek ve dişi olarak yarattı. Ve Allah onları mübarek kıldı. Ve Allah onlara dedi; Semereli olun re çoğalın re yeryüzünü doldurun ve onu tâbi kılın ve denizin balıklarına, göklerin kuşlarına ve yer üzerinde hareket eden her canlı şeye hakim olun." [1]

"Ve Allah dedi, adamın yalnız olması iyi değildir. Kendisine uygun bir yardımcı yapacağız. Ve Rab Allah her kır hayvanını ve göklerin her kuşunu, toprakları yaptı ve onlara ne ad koyacağını görmek için adama getirdi. Ve adam her birinin adını ne koydu ise canlı mahlûkun adı o oldu. Ve adam bütün sığırlara, göklerin kuşuna ve her kır hayvanına ad koydu. Fakat adam için kendisine uygun yardımcı bulunmadı. Ve Rab Allah, adamın üzerine derin uyku gelirdi. Ve o uyudu. Ve onun kaburga kemiklerinden birini aldı ve onun yerini etle kapladı, kapadı." [2]

"Ve Rab Allah, adamdan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaptı ve onu adama getirdi." [3]

Ademin yaratılışı ile ilgili olarak Tevrat'ta zikredilen ayetler bunlar.

Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili olarak bir ayet daha zikredelim:

"Ve Rab Allah yerin toprağından adamı yaptı ve O'nun burnundan hayat nefesini üfledi. Ve Adam yaşayan can oldu. Ve Rab Allah şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti. Ve yaptığı Adam'ı oraya koydu." [4]

Tevrat yazarlarının son derece maddeci ve ilkel bir dil ve ifade tarzı kullandıklarını görüyoruz. Bunu bir tarafa bırakacak olursak zikrettiğimiz Tevrat ayetlerini şöyle özetlemek mümkündür. Cenab-ı Allah, Hz. Âdem'i kendi suretinde ve benzeyişinde yaratmış, onu topraktan halk etmiş, ve ona kendi ruhundan üfürmüştür. Bu izaha muhtaç açıklanması gerekli olan hususlar kısaca Tevrat'ın insanın yaratılışı ile ilgili olarak bize verdiği bilgilerdir.

Tevrat geleneğine bağlı olan ve onun devamı olan İncil'de ise yaradılışla ilgili olarak Hz. Âdem'in yaradılışı ve insan orijini ile ilgili

---

[1] Kitab-ı Mukaddes, Tekvin Bolümü

[2] Kılab-ı Mukaddes, Tekvin Bolümü, 18-21 Ayetler

[3] A.g.e. Ayet 22.

[4] A.g.e 2 Bab. Ayet 7.

olarak herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Bu durumda yaradılış ile ilgili olarak Tevrat'ın ifade ettiği bilgileri, düşünceleri, Kur'an-ı Kerim ile mukayese etmemiz, gerekmektedir. Kur'an'da yaradılış, canlıların ve insanoğlunun yaratılışı ve Hz. Adem'in yaratılışı ile ilgili olarak zikredilen ayetlere bakalım.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'DA YARATIŞ

Yaratma bir eylem. Yaratanla yaratılanın ilişkisi. Acaba mutlak var olanla, yaratıcı ile varlığı mümkün bulunan yaratılan arasındaki ilişki nedir? Bunu yaratıkların en şereflisi de olsa, insanoğlunun algılaması mümkün olabilir mi? Mutlak ile izafinin, sonsuz ve sınırsız ile sonlu ve sınırlı olanın, varlığını kendisinden başka hiçbir şeye borçlu olmayan Cenab-ı Allah ile, var olması ve hayatının devamı sebeplere bağlı bulunanın ilişkisini tek başına sonlu, izafi olan bir aklın kavraması mümkün olabilir mi? Mümkünü'l-vücudu kesen, biçen, ölçen insan idrâkinin, tek başına bu ilişkiyi anlaması, deneylemesi, gözlemlemesi mümkün olmaz! Mümkünü'l-vücudu keşfetmek için geçerli olan gerçeğe ulaşma kaynak ve vasıtalarının, metotlarının yaratan ve yaratılan ilişkisindeki en önemli eylem türünü, yani yaratılış eylemini tam olarak tasvir etmesi, anlaması, kavraması mümkün değildir.

Yaratış, yaratanın hiçbir yardıma yardımcıya, maddeye, şekle, plâna muhtaç olmaksızın, yoktan varlığı yaratmasıdır. Yoktan var ediş yani yaratma, yaratmaya benzeyen ihya, icad, halk gibi kavramlardan bambaşka. Yaratma eylemi, ilk yaratış bizim için sır. Zaman bakımından, bu eylemi duyular yoluyla algılayabilmekten bahsedemeyiz. Akıl yürütmeye gelince, bu gün, kâinatın büyük bir patlama ile varoluş dünyasına adım attığı kabul ediliyor. Big beng'le başlayan gelişmenin ve genişlemenin akla yakın tahminleri var. Pek çok şey sır ve açıklama bekliyor. Ama şurası açık ki, yaratılışın ilk üç saniyesi konusunda tam bir karanlık içinde yüzüyoruz. Yaratma gibi ilâhi bir eylemi ve eylemler zincirinin yaratıcısı, faili olan Allah'ı tanımadan, ne yaratışı kavrayabilmemiz, ne de insanoğlunu ve ona yüklenen sorumluluk ve görenleri anlamamız, insan mutluluk ve kurtuluşu için neler yapmalı sorusunu anlamamız ve aydınlatmamız mümkün değil.

Bu yüzden önce Allah'ı, Kur'an'a göre, kendi kelâmına göre tanı-

maya çalışmalıyız. Kur'an'da uluhiyeti özetlemeden önce, klasik ilmihal kitaplarına güre Allah'ın kemal sıfatları şunlar: Vardır, birdir, kadimdir (ezeli), bakidir (ebedî), kıyam bizzat (kendi kendine vardır, var olmak için hiçbir şeye muhtaç değil), kendisinden başka hiçbir şeye benzemez.

Hay ve daimîdir. Âlemler onun emriyle kaimdir. Âlimdir. İlim sıfatı, olmuş ve olacak her şeyi kapsar. İşitir. Görür, irade sahibidir. Kadirdir. Mükellimdir (Kelâm sahibidir). Mükevvindir (Âlemlerin yaratıcısıdır).

Bunlara sıfatı zatiye, sıfat-ı sübutiye deniyor.

İhya (hayat vermek), imate (öldürmek) gibi kâinatta görünen fiillerine ise sıfat-ı fiiliye denmekte.

1. ALLAH'IN GÜZEL İSİMLERİ

Biz burada sadece Allah'ın Kur'an'da geçen isimlerini zikredeceğiz. Hz. Peygambere atfedilen ve garip olan hadisi Tirmizi zikretmektedir. İbni Kesir'in verdiği bilgiye göre esma-i hüsna hadisinde zikredilen isimler, Hz peygamberin sözü değil. İsimler daha sonraki bilginler tarafından Kur'an'dan toplanmış. Kur'an'da beyan edilmiş bulunan Allah'ın (C.C) isimleri şöyle:

1. *Allah:* Yaratan, yapıp-eden, ezeli, ebedi olan, varlığında başkasına muhtaç olmayan, eşsiz, ortaksız kudret.
2. *Afüvv:* Affeden, hataları, günahları bağışlayan.
3. *Ahad:* Zatında, varlığında tek olan.
4. *Ahir:* Sonu olmayan.
5. *Âlim:* Tüm bilgilerin kaynağı olan, her şeyi gereğince bilen.
6. *Alim:* Her şeyi bilen, bilgi bakımından eşi ve benzeri olmayan.
7. *Aliyy:* Yüceliğin kaynağı ve sahibi. Ulu.
8. *Azîm:* Ululuğun kaynağı ve sahibi, çok yüce.
9. *Azîz:* Kudret ve onurun kaynağı ve sahibi. Çok güçlü, çok onurlu
10. *Bâri':* Var eden, varoluşu kotarıp yöneten.
11. *Basîr:* Görme gücünün kaynağı, en iyi şekilde gören. Her şeyi gören.
12. *Bâtın:* Gözle görülemeyen, her şeyde kendinden bir güç bulunan.

13. *Bedî'*: Var eden, yarattıklarını ahenk ve güzellikle donatan.

14. *Berr:* İyilik ve lütfu sonsuz olan. Eşsiz cömert.

15. *Câmî:* Toplayan, bir araya getiren. Mahşer günü tüm insanları, hesap vermek üzere huzuruna toplayan.

16. *Cebbâr:* Yapılmasına karar verdiği şeyi, dilediğinde zorla yaptıran.

17. *Ekrem:* Cömertliği sonsuz.

18. *Evvel:* İlk. Başlangıcına zaman belirlemek söz konusu olmayan.

19. *Fâlik:* Yarıp parçalayarak ortaya yeni bir şey çıkaran; tohum ve dânelerin içinden yeni ürün çıkaran.

20. *Fâtır.* Yaratan. Birtakım varlıkları yarıp parçalayarak yeni varlıklara ve oluşlara vücut veren.

21. *Fettâh:* Açan. Fetih ve zafer lütfeden. Kolaylık sağlayan.

22.*Gaffâr:* Dilediğinden, günahları beklenmedik şekilde affeden.

23. *Gâfir:* Bağışlayıcı, affedici.

24. *Gafûr:* Sürekli bir biçimde günahları affeden.

25. *Gâlib:* Her hâl ve şartta galip gelen.

26. *Gani:* Zengin. Zenginliği sınırsız olan. Yanında herkesin yoksul kaldığı kudret.

27. *Halik:* Yaratan, var eden.

28. *Habir:* Her şeyden en iyi biçimde haberdar olan.

29. *Hâdi:* Hidayet veren. Doğruya, iyiye ve güzele kılavuzlamada en yüce kudret.

30. *Hafız:* Koruyup gözeten. Her şeyi kontrol ve gözetimi altında tutan.

31. *Hakîm:* Tüm hikmetlerin kaynağı. Her yaptığında mutlaka bir hikmet bulunan.

32. *Hakk:* Gerçeğin kaynağı ve belirleyicisi. Her yaptığı ve emri gerçeğe en uygun olan. Hakkın ve hukukun kaynağı ve belirleyicisi.

33. *Halîm:* Davranışlarında yumuşak ve şefkatli. Sertlik ve katılıktan uzak olan.

34. *Hallâk:* Yaratışı sürekli olan. Yarattıklarında sürekli yeni boyutlar ve türler oluşturan. Yaratışındaki yoğunluk ve çeşitliliği izlemek mümkün olmayan.

35. *Selâm:* Her türlü tehlikelerden selamete çıkaran.

36. *Hamid:* Her türlü övgünün sahibi ve muhatabı olan. Dilediğini, dilediği şekilde öven.

37. *Hasib:* En iyi ve en hassas biçimde hesap soran. Tüm yarattıklarını ince bir hesaba uygun olarak var eden.

38. *Hayy:* Sürekli diri. Hayatın kaynağı. Kendisi için ölüm söz konusu edilemeyen.

39. *İlâh:* Tapılmaya layık tek kudret. Yüce, eşsiz.

40. *Kadir:* Kudretin kaynağı ve sahibi.

41. *Kahir:* Yarattıkları üzerinde hüküm ve egemenlik kuran. Dilediğinde kahır ve baskıyla sindiren.

42. *Kadîr:* Gücü her şeye ulaşan, her şeyde hissedilen.

43. *Râfi:* Hem kendisine hem de yarattıklarına yeten. Kullarının her türlü istek ve ihtiyaçlarına, araya başkası girmeksizin cevap veren.

44. *Kahhâr:* Gerçeği örtüp, buyruklarına karşı çıkanları kahrı altında ezen.

45. *Karîb:* Çok yakında olan. Kullarına şah damarlarından daha yakın olan. Yakarış ve çağrıları duymada hiçbir aracıya gerek bırakmayan.

46. *Kavî:* Gücü bizzat kendinden olan. Gücünü kullanmada hiçbir buyruğa ve yönlendirmeye muhtaç olmayan.

47. *Kayyûm:* Kudretin kaynağı. Kudretiyle her şeyi kıvamında tutan.

48. *Kebîr:* Tüm büyüklük ölçülerinin kavrayamayacağı şekilde büyük olan.

49. *Kerîm:* Lütfu hep işleyen, cömert.

50. *Kuddûs:* Tüm kutsallıkların kutsadığı, tüm varlığın tespih edip yücelttiği. Tüm noksanlıklardan arınmış; tüm yüceliklerle donanmış olan.

51. *Latîf:* Gözle görülmeyen. Lütfu ve bağışı çok olan.

52. *Mâlik:* Sahip olan.

53. *Mecid:* Cömertlik ve ululuğun kaynağı, cömert ve ulu.

54. *Melik:* Güç, saltanat ve yönetimin en yüce sahibi.

55. *Metîn:* Her hal ve tavır karşısında sebat ve dayanıklılığını koruyan. Güçlü, zorlu.

56. *Mevlâ:* Koruyup gözeten, destek veren. Sevdiklerinin her hâl ve

şartta yanında bulunan

57. *Mucîb:* En iyi şekilde, en kısa zamanda cevap veren. Kullarının istek ve yakarışlarına aracısız cevap veren.

58. *Muhît:* Her şeyi çepeçevre kuşatan.

59. *Muhyî:* Yaratan, hayat veren, ölüleri dirilten.

60. *Mukit:* Yarattıklarının gıda sistemlerini, beslenme tarzlarını belirleyen ve her birinin gıdalanmasını yerli yerince düzenleyen.

61. *Muktedir:* Gücünü, kendisi tarafından belirlenen ölçüler ve planlar dahilinde görünür hâle getiren. Gücünden, yarattıklarına belli oranlarda nasip veren.

62. *Musavvir:* Şekil renk ve desen veren. Görünüş kazandıran, görünüşü ahenkli kılan.

63. *Müheymin:* Hükmü altında tutan. Yarattıklarının, kendisi tarafından belirlenen ölçülere uygunluğunu denetleyen.

64. *Mümin:* İnanan, güvenen, insana birtakım emanetler bırakan. Güven ve iman sunan. Kendisine iman edenlerle yakın ilişkiler içinde olan.

65. *Müsteân:* Darda ve zorda kalanın baş vurduğu, yardım dilediği kudret. Kendisinden yardım ve destek istenen.

66. *Müteâl:* Aşkın, yüce. Akıl ve bakış ölçülerinin ulaşamayacağı boyutlarda olan.

67. *Mütekebbir:* Ululuk ve yüceliğin kaynağı olan. Kibre, böbürlenmeye sapanları hizaya getiren.

68. *Nasîr:* Yardım eden. Yardım etmede yer, zaman ve sınırı kendisi belirleyen.

69. *Nûr:* Işık. Işığın, aydınlığın, yol gösterişin, erdirişin kaynağı ve yöneticisi olan.

70. *Rab:* Besleyip, terbiye edip eğiten. Yarattıklarını belirlediği bir programa uygun olarak, birtakım hedeflere götüren. Tekâmülü programlayıp yöneten.

71. *Rahîm:* Rahmet ve merhameti sınırsız olan. Dünya hayatını buyruklarına uygun biçimde yaşayanlara, ölüm sonrasında özel rahmetler sunan.

72. *Rahman:* Rahmeti sonsuz olan. Kendisine inanan-inanmayan herkese rahmet ve merhametinin tüm nimetlerini ayrım yapmadan sunan.

73. *Rakîb:* Kontrol eden, gözleyip gözetleyen.

74. *Raûf:* Acıma, şefkat ve esirgemesi sınırsız olan.

75. *Refi':* Yüceliğin sahibi ve tüm yüceliklerin dağıtıcısı olan. Dilediğini, dilediği makam ve yüceliğe çıkaran,

76. *Rezzâk:* Yarattığı tüm varlıkların rızıklarını bol bol veren.

77. *Samed:* Tüm ihtiyaçların, niyetlerin, övgülerin, yakarışların yöneldiği eşsiz kudret.

78. *Selim:* Esenlik, barış ve mutluluğun kaynağı. Esenlik, barış ve mutluluğun nasıl sağlanacağını gösteren.

79. *Semî':* En iyi şekilde işiten, duyan. Her şeyi işitip duyan.

80. *Şâkir:* Şükredenleri duyup ödüllendiren. Kendisine şükredenlere teşekkür eden.

81. *Şehûd:* En yüce tanık. Her şeyi görüp gözetleyen. İnsana, görüp gözetleme; tanıklık etme gücünü veren.

82. *Şekür:* Bütün şükürlerin yöneldiği kudret. Şükredenlere daha fazlasını veren. Şükredenlere teşekkür eden.

83. *Tevvâb:* Tövbeleri çok kabul eden. Tövbe nasip eden. Kendisine yönelenlerin, bu yönelişlerini karşılıksız bırakmayan.

84. *Vehhâb:* Bağışı sınırsız olan. Süre ve sınırsız bir biçimde bağışta bulunan.

85. *Vâhid:* Sıfatlarında, özelliklerinde tek ve biricik olan kullarının ibadet ve yönelişlerinde kendisine herhangi bir varlığı eş ve aracı tutmamalarını isteyen.

86. *Vâris:* Bütün mülk ve saltanatların sonunda kendine teslim edildiği kudret. Dilediğini, dilediğine mirasçı kılan. Barış severleri mülk ve yönetime sahip kılmayı esas alan.

87. *Vâsi:* Kudret ve belirişi süreçle birlikte açılıp saçılan. Varlığı sürekli genişleten. Yaratışı ve yarattıklarını dilediği şekilde artırıp genişleten.

88. *Vecûd:* Sevginin kaynağı olan. Seven. Sevdiren. Sevme-sevilme ilişkisini kotaran. Tüm sevgilerin en son ve en yüce gayesi olan.

89. *Vekîl:* Gücü ve yönetimi kullanan. Kendisine teslim olanlara vekâlet eden. Son söz ve yetkiyi elinde bulunduran.

90. *Veli:* Dost, yardımcı, destek veren. Kendisine inananların dostluğunu kabul eden. Kendisine inananların en güvenilir dost olarak

yalnız kendisini kabul etmelerini isteyen.

91. *Zâhir:* Her şeyde tecelli eden. Tüm yaratıklarında, kendisinden görünebilir izler, işaretler bulunan.

Bu isimlere ilave olarak;

92. *Ehlü't takva:* Azabından korkulan.

"Azabından sakınılmaya ve kendisine iman ve itaat olunmaya layık olduğu gibi, kendisine iman ve itaat edeni de bağışlamaya layık olan".[1]

93. *Fa'alli ma yürid:* İrade ettiğini yapan.[2]

94. *El -Hafi:* Lütuf ve ihsan eden, latif. [3]

95. *Hayr:* Karşılık beklemeden, yardım eden.

96. *Zü'l -fadl:* Lutuf ve ihsan sahibi.

97. *Hayrü'l-fasilin:* Hakla batılı ayırt edenlerin en hayırlısı. [4]

98. *Sadık:* Sözünde, işinde vadinde doğru olan. *"..Biz şüphesiz sadık olanlarız."* [5]

99. *Seriül ikab*: Cezalandırması süratli olan. [6]

100. *Şedidül ikab:* Cezası şiddetli olan. [7]

101. *Zi't tavl:* Geniş ihsan ve gına sahibi. [8]

102. *Munzir:* İnsanlara dinen fayda veya zarar verecek hususları önceden ve zaman zaman bildiren.[9]

103. *Mursil:* Zaman zaman insanlara resuller gönderen. [10]

104. *Musi (un):* Rahmeti, ilmi her şeyi ihata eden.[11]

105. *El mübin:* Her hakkı izhar eden ve varlığında hiç şüphe bulunmayan. [12]

İnsanoğlunu tanımak, insanın yaratılışını tanımak, yaratılışı anla-

---

[1] Kur'an-ı Kerim, 74/56.
[2] Kur'an-ı Kerim, 2/253,3/40, 22/14.
[3] Kur'an-ı Kerim, 19/47.
[4] Kur'an-ı Kerim, 6/57.
[5] Kur'an-ı Kerim, 6/146.
[6] Kur'an-ı Kerim, 6/165.
[7] Kur'an-ı Kerim, 5/98, 40/3, 13/6, 8/13, 59/4.
[8] Kur'an-ı Kerim, 40/13.
[9] Kur'an-ı Kerim, 44/3.
[10] Kur'an-ı Kerim, 28/45.
[11] Kur'an-ı Kerim, 51 /47.
[12] Kur'an-ı Kerim, 24/25.

mağı gerekli kılıyor. Yaratılışı kavramak için de yaratanı tanımak gerek, dedik ve yaratanı Kur'an'da tanımağa gayret ettik. Kur'an'da zikredilen 104 isim ile onu tanımağa çabaladık.

2. YARATICI ALLAH

Kur'an ayetleriyle yüce Allah'ın sıfat ve isimlerini gördük. Şimdi yaratış eylemine ilişkin gerçekleri inceleyeceğiz. Yoktan var ediş eyleminin incelenmesinden sonra. Malik sıfatının, kâinat ve hayata hükümran oluşunun açılmalarını göreceğiz. Hayatın ve Hz. Adem'in yaratılması, cennetteki antlaşma, cennetten çıkış. Dünya hayatının gayesi ve tekrar cennete ulaşmak için yapılması gerekenleri göreceğiğiz.

Allah'ın yaradılış eylemini bazı prensipler hâlinde ifade etmek imkânımız mevcut. Kur'an-ı Kerim bu prensipleri şöyle ifade ediyor:

> *"Bismillahirrahmanirrahim. "Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur, O daima diridir, hayydır, bütün varlığın idaresini yürüten kayyumdur. Onu ne gaflet basar, ne de uyku. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi onundur. İzni olmadan huzurunda şefaat edecek olan kimdir? O kullarının önlerinde ve arkalarında ne varsa hepsini bilir, onlar ise O'nın dilediği kadarından başka ilminden hiçbir şey kavrayamazlar, O'nun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kuşatmıştır. Onların her ikisini de görüp gözetmek O'na bir ağırlık vermez. O çok yücedir, çok büyüktür."*[13]
>
> *"1. Deki 'O Allah'tır, tektir.' 2. O Allah'tır, tektir/ tüm ihtiyaçların, övgülerin, niyetlerin, yakarışların yöneldiği tek kuvvettir. 3. Ne doğmuştur O, ne de doğrulmuştur. 4. Hiç kimse, onun dengi ve benzeri olmamıştır, olamaz."* [14]
>
> *"Bismillahirrahmanirrahim 1. Mutlak hükümranlık elinde olan Allah yüceler yücesidir ve O'nın her şeye gücü yeter. 2. O ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır. O, mutlak galiptir, çok bağışlayıcıdır. 3. O, ki birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahman olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk (uyumsuzluk, çekişme, çelişme) göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk bulabiliyor musun? 4. Sonra gözünü tekrar tekrar çevir, bak. Göz aciz ve bitkin hâlde sana geri dönecektir."* [15]

---

[13] Kuran-ı Kerim, 2/255.

[14] Kur'an-ı Kerim, 112/1-4.

[15] Kur'an-ı Kerim, 67/1-4.

"O, öyle Allah'tır ki, Ondan başka tanrı yoktur. Görülmeyeni ve görüleni bilendir. O, esirgeyendir, bağışlayandır.

"O, öyle Allah'tır ki, kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. O. mülkün sahibidir, eksiklikten münezzehtir, selâmet verendir, emniyete kavuşturandır, gözetip koruyandır, üstündür, istediğini zorla yaptıran, büyüklükte eşi olmayandır. (Melik, Kuddüs. Selâm, Mümin, Müheymin, Aziz, Cebbar, Mütekebbir) Allah müşriklerin ortak koştukları şeylerden münezzehtir.

"O, yaratan, var eden şekil veren Allah'tır. En güzel isimler onundur. Göklerde ve yerde olanlar O'nun şanını yüceltmektedirler. O galiptir, hikmet sahibidir." [16]

Bundan sonra da zikredeceğimiz ayetlerde ifadesini bulan prensipleri aydınlatacak mahiyettedir. Bunları aşağıda göreceğiz:

3. ALLAH ÂLEMLERİN MALİKİ, MUTASARRIFI, HÜKÜMRANIDIR (YÖNETENİDİR)

Allah bütün varlıkları yaratmıştır, sahibidir, malikidir, yönetenidir. Yukarıda yoktan var edişi gördük. Makro kozmostan mikro kozmosa bütün âlemleri buyruğu altına alan, dirilten, öldüren, hâlden hâle sokan, tasfiye eden, ıslah eden kısaca canlı tabiata ve cansız tabiata egemen olan, çekip çeviren yaratıcının bütün eylemlerini hükümranlık başlığı altında topladık. Önce Vacibü'l-vücudun yaratış eylemini ayetlerle görmeğe çalıştık. Daha sonra ise hükümranlığını ayet ayet göreceğiz.

"Mülk, 'hükümranlık' demektir. Allah için söz konusu edildiğinde, bütün evrenin yönetimi anlamına gelir." [17]

3.1 Âlemler O'nundur, yaratıcısıdır, sahibi ve hükümranıdır.

"Göklerde olanlar ve yerde olanlar O'nundur. Allah zengindir, övgüye layıktır." [18]

"Göklerde olanlar ve yerde bulunanlar Allah'ı yüceltirler. Hükümranlık O'nundur, övgü O'nadır. O'nun her şeye gücü yeter." [19]

"Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. O'nun katında olanlar O'na kulluk etmekten büyüklenmezler ve bıkmazlar. Gece gündüz, hiç

---

[16] Kur'an-ı Kerim, 59/22-24.

[17] Konularına Göre Kur'an, Doç. Dr. İlhami Güler.

[18] Kur'an-ı Kerim, 2/64.

[19] Kur'an-ı Kerim, 64/1

ara vermeksizin O'nu yüceltirler." [20]

'Göklerdeki ve yerdeki ordular Allah'ındır. Allah güçlüdür, bilgedir." [21]

"Rahman arşa istiva etmiştir. Göklerde, yerde, bu ikisinin arasında ve yerin dibinde bulunanlar onun." [22]

3.2 Allah'ın vadi gerçektir, hayat ve ölüm O'nun elindedir

"İyi bilin ki, göklerde ve yerde olanlar Allah'ındır ve iyi bilin ki, Allah'ın verdiği söz gerçektir. Fakat onların çoğu (bunu) bilmez. Yaşatan da öldüren de O'dur. Sizler O'na götürüleceksiniz." [23]

"Göklerde olanlar ve yerde olanlar Allah'ındır. İşler Allah'a götürülür. Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'a aittir. Allah'ın gücü her şeye yeter" [24]

"Göklerde ve yerde olanlar O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir" [25]

"Övgü, göklerde ve yerde bulunanlar kendisinin olan Allah içindir. Övgü ahirette de O'nadır. O bilgedir, her şeyden haberdardır" [26]

"Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. O'nun katında olanlar O'na kulluk etmekten büyüklenmezler ve bıkmazlar." "Gece gündüz, hiç ara vermeksizin O'nu yüceltirler." [27]

3.3 Herşeyi, âlemleri yaratan, sahibi, kuşatanı, vekil

"Göklerde olanlar da, yerde olanlar da O'nundur. O yücelerin yücesidir." [28]

"Göklerde olanlar ve yerde olanlar Allah'ındır. Andolsun, sizden önce Kitap verilenlere ve size, Allah'a saygılı olun diye öğüt verdik. Eğer, inkâr ederseniz, (bilin ki) göklerde ve yerde olanlar Allah'a aittir. Allah zengindir, övülmeye lâyıktır." "Göklerde olanlar ve yerde olanlar Allah'ındır. Allah vekil olarak yeter." "Ey insanlar! (Allah di-

---

[20] Kur'an-ı Kerim, 64/1.

[21] Kur'an-ı Kerim, 48/7.

[22] Kur'an-ı Kerim, 20/5-6.

[23] Kur'an-ı Kerim, 10/55-56.

[24] Kur'an-ı Kerim, 3/109, 189.

[25] Kur'an-ı Kerim, 30/26.

[26] Kur'an-ı Kerim, 34/1.

[27] Kur'an-ı Kerim, 21/19-20.

[28] Kur'an-ı Kerim, 42/4.

lerse) sizi yok eder ve başkalarını getirir. Allah'ın buna gücü yeter." [29]

"Allah her şeyin Yaratanı'dır. O her şeyin vekilidir." [30]

"Göklerde olanlar ve yerde olanlar Allah'ındır. Allah her şeyi kuşatmıştır." [31]

3.4 Mülkün sahibi, hükümranlığı nasıl veriyor?

"De ki: "Mülkün sahibi Allah'ım! Hükümranlığı dilediğine verirsin, hükümranlığı dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yükseltirsin, dilediğini alçaltırsın. İyilikler Senin elindedir. Senin her şeye gücün yeter."

"Geceyi gündüze sokarsın, gündüzü geceye sokarsın. Ölüden diri çıkartırsın, diriden ölü çıkarırsın; dilediğini de hesapsız rızıklandırırsın." [32]

Bu ayetlerden, hiçbir ahlâki kurala dikkat etmeden, sadece gücüyle hareket eden despot bir Allah imajı çıkarmak yanlıştır. Evet, bu ayetler Allah'ın mutlak gücünü ifade eder; fakat O, "hükümranlığı" birilerine verirken veya birilerinden alırken, bu kişilerde bulunan ahlâki niteliklere ve onların hakedişlerine bakar. Burada, Allah'ın tasarrufunun ahlâki gerekçeleri anılmamıştır.

35 Âlemleri yaratmıştır, yarattıklarına boyun eğdirmiştir, yöneten Allah'tır

"Gökleri, gördüğünüz gibi direksiz yükselten, sonra arşa hükmeden, her biri belli bir süreye kadar hareket edecek olan güneşe ve aya boyun eğdiren, işleri yöneten Allah, Rabbinize kavuşacağınızı kesinkes bilebilmeniz için, (kendi varlığının delili olan) bu işaretleri açık açık anlatıyor."

"Yeri yayan ve orada sabit dağlar, ırmaklar var eden, her türlü üriinden çift çift yetiştiren ve gündüzü geceye çeviren O'dur. Bunlarda, düşünen toplum için belirtiler vardır."

"Yeryüzünde, birbirine komşu toprak parçaları, üzüm bağları, ekinler, çatallı ve çatalsız hurma ağaçları vardır. Hepsi de aynı su ile sulanır, fakat onları lezzetçe birbirinden farklı kılarız. Bunlarda, aklını

---

[29] Kur'an-ı Kerim, 4/131-133.

[30] Kur'an-ı Kerim, 39/62.

[31] Kur'an-ı Kerim, 4/126.

[32] Kur'an-ı Kerim, 3/26-27.

kullanan toplum için ibretler vardır." [33]

3.6 Yaratan ve yöneten Allah! Allah'ın hükümranlığı kozmik olaylar ve tabiat olayları

"Göklerde ve yerde olanların ve kanatlarını açmış (süzülerek uçan) kuşların Allah'ı yücelttiğini görmez misin? Her biri kendi yakarışını ve yüceltmesini bilir. Allah da onların yaptıklarını bilmektedir."

"Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Dönüş Allah'adır." "Bilmez misiniz ki; Allah bulutları sürer, sonra onları biraraya getirir, sonra üstüste yığar; sen de onların arasından yağmurun çıktığını görürsün. Gökten, içinde dolu bulunan (bulut) dağları indirir, onu dilediğine uğratır, dilediğinden de uzak tutar; şimşeğinin parıltısı neredeyse gözleri alır! Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir. Görebilenler için bunlarda ibretler vardır." [34]

3.7 Göklerin yaratılması, yerin düzenlenmesi ve yönetilmesi

"Allah gökleri sizin, görebildiğiniz bir direk olmaksızın yaratmış, sizi sallar diye yeryüzüne sabit dağlar koymuş ve orada her türlü canlıyı yaymıştır. Gökten su indirip orada her hoş çiftten yetiştirmişizdir." "İşte bu Allah'ın yarattığıdır. O'ndan başkasının bana ne yarattığını gösterin." [35]

Göklerin görünür direkler olmaksızın yaratıldığının 1400 sene önce duyurulması bir Kur'an mucizesidir. Yer küre üzerinde birer kandil gibi asılı görünen gök cisimlerinin yerden ve birbirlerinden karşılıklı olarak etkilediklerini biliyoruz. Newton, cisimlerin birbirlerini, kitleleri ile doğru orantılı, mesafelerinin karesi ile ters orantılı olarak etkilediklerini söylemektedir. Newton'un, o çağdaki pek çok batılı bilim ve düşünce adamı gibi, kendilerinden önceki büyük İslam bilginlerinden pek çok şey öğrenmiş olduğu haklı olarak iddia edilmiştir. Ne olursa olsun, 'görebildiğiniz bir direk olmaksızın yaratmış' cümleciği Kur'an'ın beyanından asırlar sonra Newton fiziğinin temel kuramı olan cazibe kanununu müjdeler gibidir.

3.8 Bütün kozmik Alemleri dengede tutan, Allah'tır

"Yok olurlar diye gökleri ve yeri tutan Allah'tır. Eğer onlar bozu-

---

[29] Kur'an-ı Kerim, 4/131-133.

[30] Kur'an-ı Kerim, 39/62.

[31] Kur'an-ı Kerim, 4/126.

lurlarsa, onları O'ndan başka kimse tutamaz. Şüphesiz, O halimdir, bağışlayandır." [36]

3.9 Göklerin ve yerin yaratılması

"Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa kurulan, yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilen O'dur. Nerede olursanız olun, o sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür." "Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur. Bütün işler Allah'a döndürülür." "O geceyi gündüze katar, gündüzü geceye katar, O kalplerde olanı bilir." [37]

3.10 Rahman Allah'ın ilmi, hikmeti, gücü bütün âlemleri kuşatmıştır, buyruğu da bütün âlemlere egemendir

"Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri altı günde yaratan, sonra da arş üzerine istiva buyuran, Rahman'dır. Bunu, bir bilene sor!" [38]

"Yedi göğü ve yerden de bir o kadarını yaratan Allah'tır. Allah'ın gücünün her şeye yettiğini ve Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını bilmeniz için, Allah'ın buyruğu bunlar arasında iner durur." [39]

3.11 Hükümrandır O! Her şey ve herkes Allah'a boyun eğmiştir

"Göklerde olanlar ve yerde olanların; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve birçok insanın Allah'a boyun eğdiklerini görmüyor musun? İnsanlardan bir çoğu da azabı hak etmiştir. Allah'ın alçalttığı kişiye kimse değer vermez. Allah dilediğini yapar." [40]

3.12 Allah'ın kozmik âlemde ve tabiatta egemen olması

"Allah'ın geceyi gündüze ve gündüzü geceye kattığını, her biri belirli bir süreye kadar hareket edecek olan güneşi ve ayı buyruk altında, tuttuğunu ve Allah'ın yaptıklarınızdan haberdar olduğunu bilmiyor musun?" "Bu böyledir; çünkü yalnızca Allah haktır, onların O'nun dışında taptıkları ise batıldır. Allah yüce ve uludur." [41]

---

[36] Kur'an-ı Kerim, 35/41.

[37] Kur'an-ı Kerim, 57/4-6.

[38] Kur'an-ı Kerim, 25/59.

[39] Kur'an-ı Kerim, 65/12.

[40] Kur'an-ı Kerim, 22/18.

[41] Kur'an-ı Kerim, 31/29-30.

"Korku ve ümide düşüren şimşeği size gösteren ve ağır bulutları yaratan O'dır." "Gök gürlemesi ve melekler, O'nun korkusuyla O'nı övgüyle yüceltirler. O yıldırımları gönderir de, onlarla dilediğini çarpar. Yine ile onlar Allah hakkında tartışmaktadırlar. Oysa ki, O'nun tuzağı çetindir." [42]

"Göklerde olanlar ne yerde bulunanlar, hükümran, çok kutsal, güçlü ve bilge olan Allah'ı yüceltirler." [43]

"Göklerdeki ve yerdeki ordular Allah'ındır. Allah güçlüdür, bilgedir." [44]

Hristiyan dini düşüncesinde yer eden, göklerde var olan Rabb'in saltanatının yerde de görülmesi duası çok kesin bir biçimde reddediliyor. Allah'ın kozmik hakimiyet alanından hiçbir şey kurtulamaz. Hristiyan inancındaki bu zaaf daha sonra Yahudi Mesih telâkkileri ile birleşip, Hristiyanlık'ta ve Şia'da sakat Mesih ve Mehdi'yi muntazır akidelerine vücut verecektir.

3.13Allah'ın Tabiata egemen oluşu

"Göklerde ve yerde bulunanlar ve onların gölgeleri, sabah akşam, ister istemez Allah'a secde ederler." [45]

3.14Yaratış ve tekrar yaratışlar

"Yaratmaya başlayan ve sonra, onu tekrar eden O'dur; bu O'nun için daha kolaydır. Göklerde ve yerde en üstün sıfatlar O'nundur. O güçlüdür, bilgedir." [46]

3.15 Mutlak hükümranlık

Göklerin ve yerlerin hükümranlığı O'nundur!

"Göklerin ve yerin hükümranlığının Allah'a ait olduğunu bilmiyor musun? O dilediğine azap eder, dilediğini bağışlar. Allah'ın gücü her şeye yeter." [47]

"Göklerin, yerin ve onlarda bulunanların hükümranlığı Allah'a aittir. O'nun her şeye gücü yeter." [48]

"Göklerde ve yerde olanlar Allah'ındır. Allah hiçbir şeye muhtaç

---

[42] Kur'an-ı Kerim, 13/12-13.

[43] Kur'an-ı Kerim, 62/1.

[44] Kur'an-ı Kerim, 48/7.

[45] Kur'an-ı Kerim, 13/15.

[46] Kur'an-ı Kerim, 30/27.

[47] Kur'an-ı Kerim, 5/40.

[48] Kur'an-ı Kerim, 5/53.

değildir, övgüye lâyıktır." [49]

"Hükümranlığı elinde bulunduran (Allah) yücedir ve O'nun gücü her şeye yeter." [50]

"Göklerin ve yerin kilitleri, O'nundur. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, işte onlar ziyandadırlar." [51]

"Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Rızkı dilediğine yayar, dilediğine kısıp bir ölçüye göre verir. O her şeyi bilir." [52]

"Göklerde ve yerde olanlar Allah' ı yüceltirler. O güçlüdür, bilgedir. Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur, diriltir ve öldürür. O'nun her şeye gücü yeler." [53]

"Üzerlerinde kanat çırpan kuşları görmezler mi? Onları havada Rahman'dan başkası tutmuyor; O her şeyi görmektedir. Rahmân dışında size yardımda bulunabilecek ordularınız kimlerdir? İnkârcılar sadece bir aldanış içindedirler." [54]

"Bu böyledir. Çünkü Allah geceyi gündüze katar, gündüzü geceye katar. Allah işitir ve görür." [55]

"Göklerde olanlar da, yerde olanlar da Allah'ı yüceltirler. O güçlüdür, bilgedir." [56]

"Göklerde ve yerde olan herkes, Rahman'a ancak kul olarak gelecektir." [57]

"Göklerde ve yerde Allah O'dur; gizlinizi, açığınızı bilir; kazandıklarınızı da bilir." [58]

3.16 Bütün âlemlerde işleri Allah düzenleyip, yönetir

"Gökten yere kadar, işleri Allah düzenleyip, yönetir; sonra, saydığınızdan bin yıl kadar tutan bir gün içinde işler O'na yükselecektir. O görülmeyeni de, görüleni de bilir; O üstündür, merhametlidir." [59]

"Kadir gecesi bin aydan daha hayırlıdır. Melekler ve Rûh (Cebrail)

---

[49] Kur'an-ı Kerim, 31/26.
[50] Kur'an-ı Kerim, 67/1.
[51] Kur'an-ı Kerim, 39/63.
[52] Kur'an-ı Kerim, 42/12.
[53] Kur'an-ı Kerim, 57/1-2.
[54] Kur'an-ı Kerim, 67/19-20.
[55] Kur'an-ı Kerim, 22/61.
[56] Kur'an-ı Kerim, 61/1.
[57] Kur'an-ı Kerim, 19/93.
[58] Kur'an-ı Kerim, 6/3.
[59] Kur'an-ı Kerim, 32/5-6.

o gecede Rablerinin izniyle her türlü iş için iner dururlar. O gece, tanyerinin ağarmasına kadar süren bir esenliktir." [60]

3.17 Her işi yöneten kim?

"(Ey Muhammed!) De ki: 'Gökten ve yerden size rızık veren kimdir? Kulak ve gözlere hükmeden kimdir? Diriyi ölüden çıkaran ve ölüyü diriden çıkaran kimdir? Her işi yöneten kimdir?' Onlar: 'Allah'tır" diyecekler. 'O hâlde, (O'na) saygılı olmaz mısınız? de." [61]

3.18 Gaybın bilgisi, biliminin insanı kuşatması, Tanrı-insan ilişkisi

"Gaybın anahtarları Allah'ın katındadır. Onları O'ndan başkası asla bilemez. O, karada ve denizde olanı bilir. O'nun bilgisi dışında bir yaprak düşmez. Yerin karanlıklarında olan tane, yaş ve kuru hiç bir şey yoktur ki, bunlar apaçık bir kitapta olmasın.

O sizi geceleyin öldürür, gündüzün yaptıklarınızı bilir. Sonra belirli süresi bitsin diye, sizi gündüzün canlandırır. Sonra dönüşünüz O'na olur ve sonra da yapmış olduklarınızı size bildirir.

O kullarının üstünde yegâne güç sahibidir. Size koruyucular gönderir. Birinize ölüm geldiği zaman, elçilerimiz onun canını, bir eksiklik yapmadan alırlar. Sonra onlar gerçek sahipleri olan Allah'a geri verilirler. Hüküm yalnız O'nundur ve O hesaba çekenlerin en hızlısıdır. De ki: "Sizler gizlice ve açıkça:" Eğer bizi bundan kurtarırsa, andolsun, şükredenlerden oluruz, diye O'na yakarırken, sizi karanın ve denizin karanlıklarından kim kurtarır?"

De ki: "Sizi ondan ve her sıkıntıdan Allah kurtarır. Bir de tutup O'na ortak koşarsınız".

De ki: "O üstünüzden ve ayaklarınızın altından size azap göndermeye, sizi fırka fırka yapıp kiminize kiminizin hıncını tattırmaya güç yetirir. Anlasınlar diye hükümleri nasıl yerli yerince açıkladığımıza bak!" [62]

3.19 Yaratan, ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarır. Allah'ın düzenlemesi

"Taneyi ve çekirdeği yaran, Allah'tır. O, ölüden diriyi çıkarır ve diriden ölüyü çıkarır. İşte Allah budur; öyleyse nasıl ayartılıyorsu-

---

[60] Kur'an-ı Kerim, 97/3-5.

[61] Kur'an-ı Kerim, 10/31.

[62] Kur'an-ı Kerim, 6/59-65.

nuz? Tan yerini ağartan, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı vakit ölçüsü yapan O'dur. İşte bu, Yüce ve Bilen Allah'ın düzenlemesidir." [63]

"Biz diriltiriz. Biz öldürürüz; dönüş Bizedir." [64]

3.20 Âlemlerin Rabb'i güçlüdür, bağışlayandır

"Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabb'i güçlüdür, çok bağışlayandır." [65]

3.21 Yerlerin ve göklerin eşsiz hükümranın sözü

(Ey Muhammed!) De ki: "Ey insanlar! Ben, göklerin ve yerin hükümranı, kendisinden başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren Allah'ın hepiniz için gönderdiği Elçisi'yim. Öyleyse Allah'a inanın, Allah'a ve O'nun sözlerine inanın, O'nun ümmi Elçisi Peygamber'e de inanın ve doğru yolda olabilmeniz için ona uyun!" [66]

3.22 Yaratma ve buyruk sahibi

"Sizin Rabb'iniz gökleri ve yeri altı günde yaratan; sonra tahtına kurulup gündüzü, onu durmadan kovalayan gece ile örten; güneşi, ayı ve yıldızları buyruğuna baş eğdiren Allah'tır. İyi bilin, yaratma ve buyruk O'na aittir. Âlemlerin Rabb'i Allah yücedir." [67]

3.23 Hükümran, Allah'ın gücü aciz kılınamaz

(Cinler şöyle dediler;) "Şüphesiz biz, yeryüzünde kalsak da Allah'ı aciz bırakamayacağımız, başka yere kaçsak da O'nu aciz kılamayacağımızı anladık" [68]

3.24 Her şeyin hükümranı

"Her şeyin hükümranlığı elinde olan ve kendisine döndürüleceğiniz Allah yücedir." [69]

3.25 Hükümranlıkta ortağı yoktur, her şeyi bir ölçüye göre düzenlemiştir

"*Göklerin ve yerin hükümranlığı kendisinin olan, çocuk edinmeyen, hükümranlıkta ortağı bulunmayan, her şeyi yaratıp bir ölçüye*

---

[63] Kur'an-ı Kerim, 6/95-96.
[64] Kur'an-ı Kerim, 50/42.
[65] Kur'an-ı Kerim, 38/66.
[66] Kur'an-ı Kerim, 7/158.
[67] Kur'an-ı Kerim, 7/54.
[68] Kur'an-ı Kerim, 72/12.
[69] Kur'an-ı Kerim, 36/83.

göre düzenleyen ve dünyaları uyarmak üzere kuluna (Muhammed'e) Furkan'ı indiren Allah yücedir." [70]

4 KUR'AN'DA YARATMA

Yaratma keyfiyetinin özelliklerini şöyle sayabiliriz.

4.1 Bütün varlık âlemini yaratandır

Cenab-ı Allah Kur'an-ı Kerim'de her şeyi yarattığını ve mevcut olan her şeyin de sahibi, maliki olduğunu ifade ediyor. Cenab-ı Allah her şeyin yaratıcısı ve aklımıza gelen tüm yaratıkların da sahibidir, malikidir.

"Allah her şeyi yaratandır. Allah her şeyin yaratanıdır. O her şeyin vekilidir." [71]

"Göklerde olanlar ve yerde olanlar Allah'ındır. Allah her şeyi kuşatmıştır." [72]

Kısaca objektif âlem dediğimiz insanoğlunun şuuru dışındaki akla hayale gelebilen bütün varlıklar, objektif âlem, yahut âlemler, tüm kâinatın görünen ve görünmeyen kısımları, bugün bildiklerimiz ve yarın bileceklerimiz, insanoğlunun yarın bileceği varlıklar, ve insanoğlunun kendisi, tümü Cenab-ı Allah'ın yarattığı varlıklardır. Dolayısıyla bunlardan hiç biri yaradan değildir. Aklımıza hayalimize Yaradan dışında getirdiğimiz her varlık mahlûktur, Allah değildir. Allah'ın yaradılışta her hangi bir ortağı, yardımcısı, vekili yoktur. Aksine Cenab-ı Allah, her şeyin vekilidir.

İnsan bilincinin kendi dışında var kabul ettiği objektif âlem veya varlık dünyasını, her var oluşu insan idrâki bir sebebe bağlar. Mantıklı olarak çalışan, her aklın kabul edeceği ve etmesi gereken bu kabul, insanoğlunun bütün ilminin de esasını oluşturur. Sosyal bilimlerde, pozitif bilimlerde sebep sonuç ilişkisi bize yol gösterir. Ancak her şeyin bir sebebi var, yaratıcının da bir sebebi mi var sorusunu soramayız, çünkü saçmadır. Bu alanda sebeb sonuç zincirini sonsuza kadar uzatabiliriz, ama cevap yerine bir tekrarla karşılaşırız, çıkmazda olduğumuzu anlarız. Varlığını hiçbir varlığa borçlu olmayan (Kıdem bizzat) ve varlığı aklen zaruri, yaratıcı Allah kavramını kabul etmediğimiz takdirde saçmalıktan kurtulamayız. Bütün varlığı, oluşu

---

[70] Kur'an-ı Kerim, 25/1-2.

[71] Kur'an-ı Kerim, 39/62.

[72] Kur'an-ı Kerim, 4/126.

izah etmek için yaratıcı Allah kavramını ve yaratma eylemini kabul mecburiyetindeyiz. Aksi hâlde yukarıdaki ayetlerde belirtildiği üzere, göz gibi, aklın da, çıktığı kâinat seferinden ancak hor, hakir ve mahcup olarak dönmesi kaçınılmazdır. Onun için Allah'ın varlığı, Vacibü'l-vücuttur. Sadece fiilen değil, ama aklen ve mantıken de zaruridir. Bu zarureti kabul etmediğiniz takdirde objektif âlemin varlığını mantıken açıklayamazsınız. Kısaca Allah Vacibü'l-vücuttur. (Varlığı zaruri olandır) Bütün âlem ise, sade ve mümkünü'1-vücuttur. (Varoluşu mümkün olandır.)

Bu kâinatın oluşması, olması sadece imkân dâhilinde olan bir şeydir. Kısaca bu kâinat olmayabilirdi veya bir başka biçimde, şekilde olabilirdi.

Her hangi bir şeyin yaratılmasını, var olmasını, hayatının devam etmesini, ölümünü hiçbir şekilde herhangi bir ilaha, yardımcıya bırakmış değildir. Kâinatın herhangi bir bölgesinde herhangi bir yerinde Cenab-ı Allah'ın hüküm ve tasarrufu dışında hiçbir varlık yoktur ve mevcut olamaz.

4.1.1 İlim yapabilmenin olmazsa olmaz şartı

İşte sadece dini gibi gözüken bu gerçek, bilim yapabilmenin de tek zaruri şartını oluşturmaktadır. Keşfettiğimiz fizik yasaların, bütün âlemde geçerli olduğu inancı ve güveni bilim yapmanın temelini oluşturur. Eğer gerçek tevhide inanmazsanız, bütün kâinatta cari kanunların bulunduğuna da inanamazsınız. Fenomenleri binlerce defa deneyleseniz, aynı sebeplerin aynı sonuçlar doğuracağını aklen beyan etmeniz, pozitif bilim yapmanız mümkün olmaz. Onun için bütün kâinatta değişmez kuralları olan (Allah'ın sünneti) ortağı, benzeri bulunmayan bir Allah'a inanmaya mecburuz.

4.1.2 Mitolojik kalıntılar! Şirkin kılık değiştirmeleri

Hâlâ insanoğlunun şuur altında varlığını devam ettiren bir takım mitolojilerde, mitlerde sanki Cenab-ı Allah'ın bir ortağı, benzeri, yardımcısı varmış gibi kabul edilen düşüncelerin hepsi saçmadır, yanlıştır. Meselâ uzun yıllar insanların kafalarına hükmetmiş olan şirk kavramı, Eski Roma'da, Yunan'da, İran'da var olan, insanların kafalarını meşgul eden, hâlâ Hint'te ve benzeri dinlerde varlığını sürdüren kavramlar, sanki âlemlerin yaradılışında Cenab-ı Allah'ın gücü, iradesi

sınırlıymışçasına Cenab-ı Allah karşısında başka ilâhlar, başka kudretler veya O'nun yardımcılarını tasavvur etmek son derece yanlış, manasız düşüncelerdir, işte bu zikrettiğimiz ayetler, insanoğlunun hâlâ içinden çıkamadığı şirk bataklığına işaret buyuruyor ve *"Allah her şeyin yaratıcısıdır"* diyor.

Göklerde ve yerde olan her şey Allah'ındır ve Allah her şeyi kuşatmıştır. O hâlde bir karanlıkla aydınlık savaşı -eski İran dininde olduğu gibi- düşünülemez, söz konusu değildir. İncil ve Tevrat'ta gördüğümüz sanki Allah'ın gücü, kudreti karşısında şeytanın bir gücü varmışçasına, Allah'la şeytan arasındaki bir savaştan bahsetmek, bu da manasız, bu da çocukça mitolojik bir kalıntıdır. Keza daha sonraki ayetlerde göreceğimiz gibi Allah'ın kudreti, ilmi, hakimiyeti sanki sınırlıymış gibi, O'na bir yorgunluk izafe etmek, O'na bir eksiklik izafe etmektir ki bühtandır. Bu ayet bunları aydınlatmaktadır.

4.1.3 Gök cisimlerini, hareketlerini ve hareketlerinin takip edeceği yörüngeyi de Cenab-ı Allah'ın çizdiğini buyurmaktadır

"Geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı yaratan O' dur. Her biri bir yörüngede yüzerler." [73]

Cenab-ı Allah burada Güneşi ve Ayı yaratan O'dur demektedir ve bunların hareketlerinden meydana gelmiş geceyi ve gündüzü işaret buyurmaktadır ve böylece bütün gök cisimlerinin her birinin belli bir yörüngede yüzdüklerini öğrenmiş bulunuyoruz. 1400 sene evvel astronomi biliminin 21. asrın bilgileriyle mukayese edilemeyecek şekilde yetersiz olduğu dönemlerde Allah, peygamberi diliyle bu gerçeği bize ifade ediyor. Bu gün öğreniyoruz ve biliyoruz ki, en küçük zerreden, en büyük gök cisimlerine kadar, her birinin bir yörüngesi bulunmaktadır. Mikro kozmos ile makro kozmos benzer kanunlara hâlâ anlayamadığımız, öğrenemediğimiz kanunlara tâbidir. Ama bunlardan biri şu ki; gerek atomların olsun, gerekse nebulaların, güneş sistemlerinin olsun, ancak çok ciddi ve titiz araştırmaların sonucunda tahmin edebildiğimiz yörüngeleri bulunmaktadır. Ve bu yörüngeler içinde en küçük tanecikten en büyük gök cisimlerine kadar her biri yaratan Rabb'inin tayin etmiş olduğu bir yörünge içinde yüzmekte ve bu yüzüşün sonucu olarak da gece ve gündüz gibi hâdiseler meydana gelmekte. Ve Cenab-ı Allah yaratanın kendisi olduğunu ifade buyuruyor.

---

[73] Kur'an-ı Kerim, 21/33.

4.1.4 Allah'ın hükümranlığı mutlaktır, tektir. Allah yaratışında mutlak hürdür.

"Andolsun, Allah ancak Meryem oğlu Mesih'tir diyenler kâfir olmuşlardır. Ey Mıhammed, de ki Meryem oğlu Mesih'i, anasını ve yer yüzünde olanların hepsini yok etmek istese kim Allah'a karşı koyabilir? Göklerin yerin ve ikisi arasındakilerin hükümranlığı Allah'a aittir. O dilediğini yaratır, Allah'ın gücü her şeye yeter." [74]

4.1.5 Dilediği gibi yaratır

"Övgü, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı, elçiler kılan Allah'adır. O yaratmada dilediğini artırır. Allah'ın gücü her şeye yeter. Allah'ın insanlara verdiği rahmeti önleyebilecek yoktur. O'nun, önlediğini de ardından salıverecek yoktur. O Güçlü'dür, Bilge'dir."[75]

Okuduğumuz ayette şu gerçekleri görüyoruz: Bunlardan birincisi; Hristiyanların hâlâ devam ettirmekte ısrar ettikleri şirktir. Bütün tevhid iddialarına rağmen biz bir tek tanrıya inanıyoruz demelerine rağmen hâlâ teslis gibi bir yanlış inancı devam ettirmekte bulunan ve şirke düşen, yuvarlanan Hristiyan din adamlarına ve onları takiben Hristiyanlara Cenab-ı Allah 1400 sene öncesinden ikazda bulunuyor. Getirilen akli ve ilmi delillere dayanarak yapılan itirazları, uyarıları Hristiyanlar biz de tevhit inancına bağlıyız diyorlar, Allah'ın sıfatlarını tanıdıklarını söylüyorlar ama hâlâ Hazreti İsa'nın -hâşa- Allah'ın oğlu olduğu, Cenab-ı Allah'ın baba Tanrı olduğu ve Ruh-ul Kudüs'ün de bir başka ilâh olduğu yanlışını, safsatasını sürdürmeye devam ediyorlar. Ve Cenab-ı Allah hükümranlığında, uluhiyetinde tekliğini teyit buyurarak Hazret-i İsa'nın da peygamberlerden bir peygamber, bir fâni olduğu gerçeğini ortaya koyuyor ve "dilersek onu yok etmek istediğimizde bizi durduracak olan kimdir" diyerek Hristiyanların uyanmasını istiyor.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi ne tasavvur edildiği gibi bir ilâh, ne de -hâşâ- Hazreti İsa'nın uluhiyyeti iddiası sakattır, yanlıştır. Çünkü Allah'ın hükümranlığı mutlaktır. O'nun gücünü sınırlayacak, ortak olacak herhangi bir kudret yoktur, bütün yarattıkları O'nundur, O'nun yarattıkları O'na boyun eğmiştir, O'nun hükümranlığı mutlaktır, tektir, hükümranlığı ezelî ve ebedidir, fiilen caridir, dün hüküm-

[74] Kur'an-ı Kerim, 5/17.

[75] Kur'an-ı Kerim, 35/1-2.

randı, bugün de, yarınlarda da devam edecektir. Hükümranlığı ezelden ebede kadar devam edecektir. Dolayısıyla Allah'ın hükümranlığını, göklere ve yeryüzüne hakimiyetini, bütün kâinata mutlak tasarrufunu engelleyecek sınırlayacak herhangi bir varlık yoktur, herhangi bir ilâh yoktur. Meselâ, Hristiyanların Allah'ın hükümranlığının semada olduğu gibi yeryüzünde de iradesinin tecelli etmesine dua etmeleri, tevhitten uzak, Allah'ın ulûhiyetini, Allah'ın hükümranlığını yeteri kadar idrak etmemekten kaynaklanan bir yanlışlıktır, bu bir şirktir.

4.1.6 Cenab-ı Allah her şeyi güzel ve mükemmel yaratmıştır

"Allah yarattığı her şeyi güzel yaratan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun suyunu, bayağı bir suyun özünden yaratan, sonra onu şekillendiren, ruhundan ona üfleyen, size kulaklar, gözler ve gönüller verendir, öyleyken pek az şükrediyorsunuz." [76]

Ayette geçen "ruhundan ona üfleyen", ibaresini tabiatı ile doğru olarak anlamak lazım, o da burada geçen ruh kelimesini, Allah tarafından insanoğluna verilen, hayat, şuur veya can kelimesi ile anlamak gerekmektedir. [77]

Diğer taraftan ayette geçen Cenab-ı Allah'ın her şeyi güzel, bazılarına göre mükemmel yaratması, yapması üzerine düşünmek gereklidir. Allah'ın yarattıkları, yaratışı eksiksiz, noksansız bir yaratıştır, mükemmeldir.

4.1.7 Cenab-ı Allah'ın yaradışında hiçbir uygunsuzluk yoktur

"Bismillahirrahmanirrahim. Her şeye hakkıyla kadir olarak hükümranlığı elinde bulunduran, daima galip ve çok bağışlayıcı olduğu hâlde hanginizin daha güzel amel sahibi olduğunuzu denemek için, ölümü ve hayatı yaratan, yedi kat göğü tabaka tabaka yoktan var eden Allah'ın şanı ne yücedir. Rahman'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir bak, gökte bir çatlaklık görecek misin? Ona gözünü iki defa daha çevir bak. O göz bitkin bir vaziyette hor ve hakir olarak sana geri dönecektir. Gerçek şu ki dünya semasını kandillerle süsledik ve o kandilleri şeytanlar için taşlamalar kıldık. Onlar için alevli ateş azabı da hazırladık." [78]

---

[76] Kur'an-ı Kerim. 32/7-9.

[77] Muhammed Esed, Kur'an-ı Kerim'in Mesajı, C. 3, a. 844.

[78] Kur'an'ı Kerim, 67/1-5.

Cenab-ı Allah'ın yaradışında hiçbir uygunsuzluk olmadığı, Cenab-ı Allah'ın düşünmek üzere vermiş olduğu bu misallerde de açıkça görülüyor. Cenab-ı Allah gözünü çevir bak gökte bir çatlak görecek misin buyuruyor ve bütün kâinatı taramamızı ısrarla emrediyor. Bütün kâinatı tarayalım, bir çatlaklık bulamayız. Bütün kâinatı olduğu gibi, makro kozmosu, mikro kozmosu da araştıralım. Göreceğiz ki orada da bir kusur, ahenksizlik, çatlaklık bulamayacağız.

4.1.8 Yaradış ve Yaradılmışı Allah'ın varlığını kabul etmeden açıklamak mümkün değil

"Onlar, bir yaratan olmaksızın mı yaratıldılar, yoksa yaratanlar kendileri midir? Yoksa gökleri ve yeri kendileri mi yarattılar? Hayır; onlar (Allah'a) kesin olarak inanmıyorlar." [79]

"Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çevresini aşıp geçmeye gücünüz yetiyorsa geçin! Ama (Allah'ın verdiği) bir güç olmaksızın geçemezsiniz." "Öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız?" [80]

4.1.9 Her şeyi güzel yapar

"Allah yarattığı herşeyi güzel yapan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun soyunu, bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip ruhundan ona üfleyen; size kulaklar, gözler ve gönüller verendir, öyleyken, pek az şükrediyorsunuz." [81]

4.1.10 Yaratılan her şeyi hikmet sahibi, gören ve duyan Allah yaratıyor

"Andolsun ki, üstünüzde yedi tabaka yarattık. Biz yarattığımızdan habersiz değiliz." [82]

Bu ayette tesadüfi oluşumların reddedildiğini anlıyoruz. Kör bir tabiat ve tesadüflerin ortaya koyduğu bir hayat ve kâinat anlayışı Müslümanın anlayışı olamaz. Bunun aklen mümkün olmadığı gibi ilmen de mümkün bulunmadığını kabul gerekir.

4.1.11 İnsanı yaratan

"(Ey Muhammed!) Yaratan, insanı yapışkan bir nesneden yaratan Rabb'inin adıyla oku!" [83]

---

[79] Kur'an-ı Kerim. 52/35-36.
[80] Kur'an-ı Kerim. 55/33-34.
[81] Kur'an-ı Kerim. 32/7-9.
[82] Kur'an-ı Kerim. 32/17.
[83] Kur'an-ı Kerim. 96/1-2.

4.1.12 Çiftleri yaratan

"İki çifti, erkeği de dişiyi, akıtılan bir damla sudan yaratan O'dur."[84]

4.1.13 Yaratıp şekil veren

"(Allah) onu hangi şeyden yaratmış? Onu bir damla sudan yaratıp ona şekil vermiş; sonra ona yolu kolaylaştırmıştır." [85]

"O, akıtılan bir meni damlası değil miydi? Sonra yapışkan bir nesne oldu, (Allah) onu yaratıp, ona şekil verdi. Ondan iki cinsi, erkek ve dişiyi yarattı." [86]

4.1.14 Her şeyi yaratıp bir ölçüye göre düzenlemiştir

"Göklerin ve yerin hükümranlığı kendisinin olan, çocuk edinmeyen, hükümranlıkta ortağı bulunmayan, her şeyi yaratıp bir ölçüye göre düzenleyen ve dünyaları uyarmak üzene kuluna (Muhammed'e) Furkân'ı indiren Allah yücelerin yücesidir." [87]

4.1.15 Gökleri ve yerleri yaratıp, düzenleyen ve yöneten

"Sizin Rabb'iniz gökleri te yeri altı günde yaratan; sonra tahtına kurulup gündüzü, onu durmadan kovalayan gece ile örten; güneşi, ayı ve yıldızları buyruğuna baş eğdiren Allah' tır. İyi bilin, yaratma ve buyruk O'na aittir. Âlemlerin rabbi Allah yücedir." [88]

"Allah gökleri sizin, görebileceğiniz direkler olmaksızın yaratmış, sizi sallar diye yeryüzüne sabit dağlar koymuş ve orada her türlü canlıyı yaymıştır. Gökleri su indirip orada her hoş çiftten yetiştirmişizdir. İşte bu Allah'ın yarattığıdır. O'ndan başkasının ne yarattığını bana gösterin. Hayır zalimler apaçık sapıklık içindedirler." [89]

4.1.16 Göklerin ve yerin yaratılması! Allah mutlak tasarruf sahibidir.

"Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa kurulan, yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilen O'dur. Nerede olursanız olun, o sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür. Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur. Bütün işler Allah' a döndürü-

---

[84] Kur'an-ı Kerim. 54/45-46.
[85] Kur'an-ı Kerim. 80/18-20.
[86] Kur'an-ı Kerim. 75/37-39.
[87] Kur'an-ı Kerim. 25/1-2.
[88] Kur'an-ı Kerim. 7/54.
[89] Kur'an-ı Kerim. 31/10-11.

lür. O geceyi gündüze katar, gündüzü geceye katar; O kalplerde olanı bilir." [90]

"Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri altı günde yaratan, sonra da tahtına kurulan, Rahman'dır. Bunu, bir bilene sor!" [91]

Göklerin ve yerlerin yaratılışının altı günde gerçekleştiği beyan buyuruluyor. Yaradılışın "gün'le ifade edilen süreler boyunca gerçekleştiği anlaşılıyor.

"Altı gün"ün bizim zaman ölçümüze göre altı gün mü, yoksa;

"...Rabb'in katında bir gün, sizin saymakta olduğunuzdan bin yıl gibidir." [92]

Ayetinde ifade edildiği gibi, Allah'ın ölçüsüne göre altı gün mü olduğu belli değildir. Her iki durumda da, bu ifade yaratmanın belli bir süreç içinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. "Altı gün"ün, kâinatın yaratılmasında geçirilen altı ayrı aşama olduğu yorumu da yapılmıştır.

Bu günkü bilgilerimize göre bütün evrenin saniyenin küsurları ile ölçülebilecek büyük patlama sonrasında safha safha ve büyük bir hızla ayrılıp genişlediği kabul ediliyor. Güneş sistemimizin evrenin oluşumundan çok sonra ortaya çıktığı bilindiğine göre, ayette geçen gün kavramının, dünyamızın kendi etrafında dönüşü ile ifade etmeğe alışık olduğumuz zaman birimi olmayıp başka bir zaman birimi olması gerekir. Onu da bir bilene sormak gerekiyor.

"Yedi göğü ve yerden de bir o kadarını yaratan Allah'tır. Allah'ın gücünün her şeye yettiğini ve Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını bilmeniz için, Allah'ın buyruğu bunlar arasında iner durur." [93]

Demek ki kâinata egemen olan bir kanun, bilim ve güç bulunmakta!

"Korku ve ümide düşüren şimşeği size gösteren ve ağır bulutları yaratan O'dur." [94]

Göklerde ve yerlerde yaratılışın izleri! Kozmolojiye çağrı! Ölü yer nasıl diriltiliyor?

"Onlar, üstlerindeki göğü nasıl yapmışız ve süslemişiz, bakmazlar mı? Onda hiçbir çatlak yoktur. Allah'a yönelen her kula bir öğüt ve

---

[90] Kur'an-ı Kerim. 57/4-6.

[91] Kur'an-ı Kerim. 25/59.

[92] Kur'an-ı Kerim. 22/47.

[93] Kur'an-ı Kerim. 65/12.

[94] Kur'an-ı Kerim. 13/12.

bir belge olarak yeryüzünü yaydık, araya sabit dağlar yerleştirdik, orada gönül açıcı her güzel türden yetiştirdik. Gökten bereketli bir su indirdik, kullara rızık olmak üzere onunla bahçeler, biçilecek taneli ekinler, küme küme tomurcukları olan boylu hurma ağaçları yetiştirdik. O suyla ölü yeri dirilttik. İşte (yeniden) diriliş de böyledir." [95]

4.1.17 Bitkilerin yaradılışı

"Gökten su indiren O'dur. Her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. Ondan yetiştirdiğimiz yeşilden, benzeşen ve benzeşmeyen yığın yığın taneler, hurmanın tomurcuklarından sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar çıkardık. Ürün verdikleri zaman onların ürünlerine ve olgunlaşmalarına bakın. İşte bunlarda, inanan toplum için belirtiler vardır." [96]

4.1.18 İki yaradıştan hangisi daha büyük? Âlemlerin yaratılması mı, insanoğlunun yaratılışı mı?

"Göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmezler." [97]

"Onlara sor; kendilerini yaratmak mı daha zordur, yoksa Bizim yarattığımız (gökleri yaratmak) mı? Biz onları yapışkan çamurdan da yaratmışızdır." [98]

"Andolsun ki, siz ilk yaratmayı bilirsiniz. Düşünüp ders almanız gerekmez mi?" [99]

4.1.19 Yaratan kim?

"Sizi yaratan Biziz; (bunu) tasdik etseniz olmaz mı? Söyleyin; akıttığınız meniden insanı yaratan siz misiniz, yoksa Biz mi yaratmaktayız?" [100]

"Öyleyse insan hangi şeyden yaratıldığına bir baksın." [101]

4.1.20 Yerde hayatı yaratan ve devamını sağlayan! Kim yaratıyor düşün?

"Söyleyin; ektiklerinizi yerden bitirenler sizler misiniz, yoksa Biz mi bitiriyoruz? Dilersek Biz onu çer çöp yaparız; şaşar kalırsınız da,

---

[95] Kur'an-ı Kerim. 50/6-11.
[96] Kur'an-ı Kerim. 6/99.
[97] Kur'an-ı Kerim. 40/57.
[98] Kur'an-ı Kerim. 37/11.
[99] Kur'an-ı Kerim. 56/62.
[100] Kur'an-ı Kerim. 56/57-59.
[101] Kur'an-ı Kerim. 86/5.

şöyle dersiniz: 'Doğrusu, borç altına girdik, hatta yoksun kaldık'. Söyleyin: içtiğiniz suyu buluttan indirenler sizler misiniz, yoksa onu Biz mi indiriyoruz? Dileseydik onu acılaştırırdık; hâlâ şükretmez misiniz? Söyleyin; yaktığınız ateşin ağacını var eden sizler misiniz, yoksa onu Biz mi var ederiz? Biz onu hem bir ibret, hem de çölde konaklayanlar için yararlı kıldık. Ey Muhammed! Çok büyük Rabb'inin adını tespih et!" [102]

Yeryüzünde toprak, su, bitkilerin hayatı ve insanoğlunun yaktığı ateş, yukarıda önemli oldukları belirtilerek zikrediliyor. Şurası apaçık bir hakikat ki, yeryüzünde suyun bulunması hayatın başlamasının temel şartlarından birisi. Su ve yerkürenin atmosferi, dünyamızı müstesna kılmağa yetiyor. Bu yüzden dünyamız büyük astronom ve bilginlerin dediği gibi, "eşsiz." Dünya üzerinde gördüğümüz hayatın başlaması ve devamı için müstesna imkânlar bir araya getirilmiş. Yerkürenin atmosferi ve su dünyamızın çok özel hazırlanışının bir sonucu.

Bitkilere gelince, canlı hayatın başlaması ve devamı için gerekli oksijenin de başlıca kaynağı bitkiler. Hayatın bir başka vazgeçilmez şartı ve kaynağı ısı ve ışık. Isı ve ışık karbon atomlarının oksijenle birleşmelerinin sonucu. İnsanoğlunun yakıt ihtiyacını uzun yıllardan beri karşılayan orman ve orman mahsulleri bitki, değil mi? Keza dünyanın kömür ihtiyacını karşılayan kömür yatakları, dünyamızı yaşadığı karbon döneminde, bütün dünyayı kuşatan karbon bitkilerinin arkeolojik kalıntısı değil mi?

4.1.21 Yaratış

"Şu beldeye yemin ederim ti, Sen de bu belde de oturmuşsun. Doğurana da doğurduğuna da andolsun ki, Biz insanı gerçekten meşakkat içinde yarattık." [103]

4.1.22 İnsanların hamisidir, hükmüne kimseyi ortak etmez

"De ki: 'Onların (Ashâb-ı Kehf'in mağarada) ne kadar kaldığını, göklerin ve yerin gaybı kendisinin olan Allah bilir. O ne kadar güzel görür ve ne kadar güzel işitir. İnsanların O'ndan başka himayecileri yoktur O kendi hükmüne kimseyi ortak etmez'." [104]

---

[102] Kur'an-ı Kerim, 56/63-74.

[103] Kur'an-ı Kerim, 90/1-4.

[104] Kur'an-ı Kerim, 18/26

4.1.23 Kader

"Hiçbir olay, Allah'ın izni olmadan başa gelmez. Kim Allah'a inanırsa, O onun gönlünü doğruya yöneltir. Allah her şeyi bilir." [105]

4.1.24 O her an bir iştedir

"*Göklerde ve yerde olanlar her şeyi O'ndan isterler; O her an bir iştedir. Öyleyken, Rabb'inizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız?"* [106]

Bu ayette Allah'ın her an bir işte olduğu duyuruluyor. Aristo, yüz yıllar sonra Descartes, Allah'ı bir ilk sebep olarak tasavvur etmişler. Kâinatın ve hayatın tasarruf ve yönetiminde inkâr etmişlerdi. Aristo ve Descartes'in Allah tasavvuru böylesi kör, şuursuz, gayesiz bir ilâh tasavvuru idi. Pek yaygın ve etkili de olabilmiş olan bu yanlış inanç; Kur'an ibaresi ile reddediliyor, kâinat ve hayat seferindeki akıl ve hayale durgunluk veren her an, halkedişin sayısız örneklerini anlamak imkânı, buluyoruz.

4.1.25 Eksiksiz bir kitap

'Yerde yürüyen hayvanlar ve iki kanadıyla uçan kuşlar da, sizin gibi birer toplumdurlar. Kitap'ta Biz hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonra onlar Rabb'lerine toplanacaklardır." [107]

4.1.26 Yaradılışın kaynağı

"İnkâr edenler; gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlı şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmezler mi? Hâlâ inanmıyorlar mı?" [108]

4.1.27 Yaratışın elbette bir gayesi var

"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri bir gaye ile yarattık. Şüphesiz kıyamet saati gelecektir. Onun için, güzel ve yumuşak davran!" [109]

4.2 İNSANIN YARATILIŞI

4.2.1 İnsanın yaratılışı, Toprak, balçıktan yaratılış

"Andolsun, biz insanı düzgün çamurun kuru balçığından yarattık. Cinleri de daha önce kavurucu bir ateşten yaratmıştık. Rabb'in melek-

[105] Kur'an-ı Kerim, 64/11.
[106] Kur'an-ı Kerim, 59/29-30.
[107] Kur'an-ı Kerim, 6/38.
[108] Kur'an-ı Kerim, 21/30.
[109] Kur'an-ı Kerim, 15/85.

lere: "Kara düzgün çamurun tıkırdayan balçığından bir insan yaratacağım. Onu kılığına koyduğum ve ruhumdan ona üflediğim zaman ona secdeye kapanın!" demişti. Bunun üzerine bütün melekler hep birden secde eltiler. Ancak, İblis secde edenlerle beraber olmayı reddetti." [110]

4.2.1.1 Menşe, safhalar

"Andolsun ki, insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra onu bir damla su olarak sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra bir damla suyu yapışkan bir nesneye çevirdik, yapışkan nesneden bir çiğnemlik et yarattık, bir çiğnemlik etten kemikler yarattık, kemiklere de et giydirdik. Sonra onu bambaşka bir yaratık olarak inşa ettik. Yaratanların en güzeli olan Allah ne uludur. Sizler, bütün bunlardan sonra öleceksiniz."[111]

4.2.1.2 Menşe, süre

"Sizi çamurdan yaratan, sonra bir süre koyan O' dur. Belirli bir süre de kendi katındadır. Birde tutup şüphe edersiniz." [112]

4.2.1.3 Menşeler, doğum, ölüm, ömür!

"Allah sizi topraktan, sonra bir damla sudan yaratmış sonra da sizi çiftler hâlinde var etmiştir. Dişinin gebe kalması ne doğurması, ancak O'nun bilgisine göredir, ömrü uzun olanın çok yaşaması ve ömürlerinin kısalması şüphesiz bir kitaptadır. Doğrusu, bu Allah'a kolaydır." [113]

4.2.1.4 Menşe, yaratılışın safhaları, ömür

"Sizi topraktan, sonra bir damla sıvıdan, sonra yapışkan bir nesneden yaratıp, sonra ergenlik çağına ulaşmanız, sonrada yaşlanmanız için sizi bebek olarak dünyaya getiren O'dur: Kiminiz daha önce öldürülür, kiminiz de belirtilmiş bir süreye ulaşırsınız. Belki artık aklınızı kullanırsınız." [114]

"Rabb'in meleklere şöyle demişti: "Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yapıp ruhumdan ona üflediğim zaman ona secdeye kapanın!". İblis' ten başka bütün melekler secde etmişlerdi. O büyüklük

---

[110] Kur'an-ı Kerim. 15/26-31.

[111] Kur'an-ı Kerim, 23/12-15.

[112] Kur'an-ı Kerim, 6/2.

[113] Kur'an-ı Kerim. 35/11.

[114] Kur'an-ı Kerim, 40/67.

taslamış ve inkarcılardan olmuştu." [115]

4.2.2 İnsanın Sudan Yaratılması

"Şu beldeye yemin ederim ki, sen de bu beldede oturmuşsun. Doğurana da doğurduğuna da andolsun ki; Biz insanı gerçekten meşakkat içinde yarattık. Yoksa kimsenin kendisine güç yetirtmeyeceğini mi sanıyor o? 'Yığın yığın mal tüketmişimdir' diyor. O, kimsenin kendisini görmediğini mi sanıyor? Biz onun için iki göz vermedik mi? Bir dil ve iki dudak. Biz ona iki de yol gösterdik. Ama o sarp yokuşu aşmaya girişemedi!" [116]

"(Ey Muhammed!) Yaratan, insanı yapışkan bir nesneden yaratan Rabb'inin adıyla oku!" [117]

"İki çifti, erkeği ve dişiyi, akıtılan bir damla sudan yaratan O'dur"[118]

"(Allah) onu hangi şeyden yaratmış? Onu bir damla sudan yaratıp ona şekil vermiş; sonra ona yolu kolaylaştırmıştır." [119]

"Sizi yaratan Biziz; (bunu) tasdik etseniz olmaz mı? Söyleyin; akıttığınız meniden insanı yaratan siz misiniz, yoksa Biz mi yaratmaktayız?" [120]

"Öyleyse insan hangi şeyden yaratıldığına bir baksın. O, belkemikleri ile kaburga kemikleri arasından çıkan bir sudan yaratılmıştır." [121]

"Sudan insan yaratarak ona soy sop veren O'dur. Rabbinin her şeye gücü yeter." [122]

4.2.3 Bir Nefs'ten Yaratılış

"Ey insanlar! Sizi tek "bir nefisten yaratan, ondan eşini yaratan ve ikisinden pek çok erkek ve kadını türeten Rabb'inize saygılı olun. Adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a ve yakın hısımlara

---

[115] Kur'an-ı Kerim, 38/71-74.

[116] Kur'an-ı Kerim, 9/1-11.

[117] Kur'an-ı Kerim. 96/1-2.

[118] Kur'an-ı Kerim, 54/45-46.

[119] Kur'an-ı Kerim, 80/18-20.

[120] Kur'an-ı Kerim, 56/57-59.

[121] Kur'an-ı Kerim, 86/5-7.

[122] Kur'an-ı Kerim, 25/54.

saygılı olun. Doğrusu sizi Allah gözetmektedir." [123]

4.2.3.1 Menşe ve safhalar

"O, akıtılan bir meni damlası değil miydi? Sonra yapışkan bir nesne oldu, (Allah) onu yaratıp, ona şekil verdi. Ondan iki cinsi, erkek ve dişiyi yarattı." [124]

"Sizi bayağı bir sudan yaratmadık mı? Sonra onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirdik, sonra biçim verdik, ne güzel biçim vereniz." [125]

"Sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini var etmiştir; sizin için hayvanlardan sekiz çift indirmiştir; sizi de annelerinizin karınlarında üç karanlık içinde, yaratılıştan yaratılışa geçirerek yaratıyor. İşte bu, Rabb'iniz olan Allah'tır. Hükümranlık O'nundur, O'ndan başka tanrı yoktur, öyleyken, nasıl olur da (O'nu bırakıp başkasına) yönelirsiniz?" [126]

"Sizi tek bir nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden Allah' tır. Eşine sarılınca, eşi hafif bir yük yüklendi ve onu taşıdı. Yükü ağırlaşınca, karı koca birlikte Rableri Allah'a: "Bize kusursuz bir çocuk verirsen, andolsun, şükredenlerden olacağız" diye yalvardılar." [127]

"Sizi, tek bir nefisten yaratan O'dur. Sizin, bir sürekli ve bir de süreli bulunacağınız yer vardır. Anlayacak olanlara bu belgeleri açık açık anlatıyoruz." [128]

4.2.4 İnsan Yaratılışında Menşeler, Yaratılışta Safhalar

4.2.4.1 Menşe, yaratılış, ikinci yaratılış

"Canı çıksın o insanın. Ne de nankördür o. (Allah) neden yaratmış onu? Meniden yaratmış onu. Biçimine koymuş. Sonra (tutacağı) yolu kolaylaştırdı. Sonra da onu öldürdü, kabre koydurdu. Sonra dilediğinde onu tekrar çıkaracak." [129]

4.2.4.2 Bir tek nefisten yaratılış ve yaratılışın safhaları

"Sizi bir tek nefisten yaratmış sonra ondan eşini var etmiştir, sizin

---

[123] Kur'an-ı Kerim, 4/1.

[124] Kur'an-ı Kerim, 75/37-39.

[125] Kur'an-ı Kerim, 77/20-23.

[126] Kur'an-ı Kerim, 39/6.

[127] Kur'an-ı Kerim, 7/189.

[128] Kur'an-ı Kerim, 6/98.

[129] Kur'an-ı Kerim, 80/17-22.

için hayvanlardan sekiz çift indirmiştir. Sizi analarınızın karınlarında üç karanlık içinde, bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışa geçirerek yaratmaktadır. İşte bu, Rabb'iniz olan Allah'tır. Mülk O'nundur O'ndan başka ilah yoktur. Beyleyken siz, nasıl olup ta (haktan) döndürülüyorsunuz?" [130]

4.2.43 Mukadder soru?

"Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: 'Seni topraktan, sonra bir damla sudan yaratıp sonunda da seni insan kılığına koyanı mı inkâr ediyorsun?" [131]

4.2.4.4 Topraktan yaratış ve yaratışın safhaları

"Ey insanlar eğer yeniden dirilmek konusunda şüphede iseniz; şu muhakkak ki biz sizi bir topraktan yaratmaktayız; sonra (menideki) bir tohumdan, sonra bir alakadan, sonra şekli belli belirsiz bir çiğnem etten, ki size (kudretimizin delillerini) gösterelim diye. Hem belirlenmiş bir süreye kadar dilediğimiz müddet rahimlerde durduruyoruz da, sonra sizi bir bebek olarak çıkarıyoruz; sonrada kemalinize ulaşmanız için (büyütüyoruz). Bununla beraber, içinizden kimisi vefat ettiriliyor, yine de içinizden kimisi de biraz ilminden sonra bir şey bilmesin diye ömrün en reziline doğru geri itiliyor. Arzı da görürsün, sönmüş kül halindedir. Derken üzerine suyu indirdiğimiz zaman deprenir, kabarır da her iç açıcı çiftten bitkiler bitirir. İşte bunlar, hep Allah'ın şeksiz şüphesiz bir gerçek oluşundan ve O'nun muhakkak ölüleri diriltiyor ve hakikaten her şeye kadir olmasındandır." [132]

4.2.45 Çamurdan yaradılış ve safhalar

"Andolsun ki. Biz insanı çamurdan (sürülmüş) bir özden yarattık. Sonra da onu nutfe hâlinde sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra nutfeyi bir kan pıhtısı haline getirdik. Derken o kan pıhtısını bir çiğnemlik et yaptık. Bir çiğnemlik etten kemikler yarattık. Kemiklere de et giydirdik. Ve sonra onu başka bir yaratık yaptık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir." [133]

"Andolsun ki Biz sizin üstünüzde yedi tabaka yarattık. Biz yaratmakta (olduğumuzda)n habersiz değiliz. Gökten yetecek kadar su in-

---

[130] Kur'an-ı Kerim, 39/6.

[131] Kur'an-ı Kerim, 18/37.

[132] Kur'an-ı Kerim, 22/5-6.

[133] Kur'an-ı Kerim, 23/12-14

dırdık de onu yerde durdurduk. Şüphesiz onu gidermeye de kadiriz.

Onunla sizin için hurmalıklardan, üzümlüklerden nice bağlar ve bahçeler yaptık ki, içlerinde sizin için daha birçok faydaları vardır ve onlardan yersiniz de. Tur-i Sina'da yetişen, yiyeceklere yağ ve katık veren bir ağaç da var ettik.

Davarlarda (ehli hayvanlarda) hiç şüphesiz sizin için ibret(ler) vardır. Onların karınlarındakinden size içiririz. Sizin için daha birçok faydaları vardır. Ve onlardan yersiniz de. Hem onların üzerinde, hem de gemilerin üstünde taşınırsınız da." [134]

4.2.4.6 Topraktan, nutfeden yaratış, Doğum, Ömür

"Allah sizi topraktan yaratmıştır, sonra nutfeden sonra da sizleri çiftler olarak var etmiştir. Hiçbir dişi onun bilgisi olmadan hamile kalmaz ve doğum yapmaz. Bir ömürlünün çok yaşaması ve ömrünün azalması ancak kitaptadır. Muhakkak ki bu, Allah'a pek kolaydır."

İki deniz bir olmaz. Bu tatlı, serinletici ve içilmesi kolaydır, şu ise; tuzlu ve acıdır. Her birinden taze et yersiniz ve ondan giyeceğiniz süs eşyası çıkarırsınız. Allah'ın lütfundan (nasibinizi) aramanız ve O'ndan başka taptıklarınız ise hurma çekirdeğinin zarına bite malik değildirler." [135]

"Ey insanlar, sizler Allah'a muhtaçsınız. Allah ise Gani'dir. Hamid'dir. " [136]

"Görmez misin ki, Allah gökten su indirmiştir. Onunla biz türlü türlü renkte mahsuller çakarmışızdır. Dağlardan da beyaz, kırmızı, siyah ve türlü renkte yollar yaptık."

"İnsanlardan da yerde yürüyen canlılardan ve davarlardan da böyle, renkleri değişik değişik olanlar vardır. Allah' tan ancak bilgin kulları korkar. Muhakkak ki, Allah Aziz'dir. Gafur' dur." [137]

Müfessirlerin çoğu, bu ayetteki nefs kelimesini Hz. Âdem, zevce (eş) kelimesini de Havva olarak yorumlamaktadırlar. Kitab-ı Mukaddes'teki, Havva'nın Âdem'in eğe kemiğinden yaratıldığı yolundaki ifade esas alınacak olursa, bu yorum doğru kabul edilebilir. Ancak, Ebû Müslim'den rivayet edildiği şekliyle *minha* (ondan) ifa-

---

[134] Kur an ı Kerim, 23/17-22.

[135] Kur'an-ı Kerim. 35/11-12.

[136] Kur'an-ı Kerim, 35/15.

[137] Kur'an-ı Kerim,7/189

desini *min cinsmiha* (aynı cinsten) olarak yorumlayacak olursak, kadın ve erkeğin, bir tek biyolojik varlıktan yaratıldığı sonucuna varabiliriz. Bu yoruma göre, önce Âdem sonra ondan eşi Havva yaratılmış değildir. Ancak, yaratılışla ilgili diğer Kur'an pasajları da göz önünde bulundurulacak olursa, klasik yorumun da bir çırpıda atılamayacağı görülür. [138]

Önce kâinat, sonra yeryüzü ve içinde insanın yaşamasına imkân sağlayacak bütün canlı-cansız mahlûkat yaratılıp hazırlandıktan sonra insan yaratılmıştır. Bazı İslâm bilginlerine göre toprak, çamur, süzülmüş çamur, kuru balçık, su vd. gibi, insanın yaratıldığı ham maddeye ilişkin ifadeler ilk insan Hz. Adem'in Allah'ın iradesiyle kemale erişinceye kadar bir evrim geçirdiğini ifade etmektedir. Yoksa insanın yaratılışı, heykel çamurundan heykel yapma gibi olmamıştır.

4.3 HZ. ÂDEM' İN YARADILIŞI

Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette kısa veya uzun bahisler hâlinde yaradılış anlatılmaktadır. Ayrıca Hz. Adem'in de yaratılışı dile getirilmektedir. Önce Hz. Adem'in yaratılışından bahseden Kur'an-ı Kerim ayetleri üzerinde düşünelim. Hz. Âdem ve insanoğlunun yaratılışı ile ilgili olarak üzerinde çalışacağımız ayetler şunlar:

> "*Andolsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik. Sonra meleklere; 'Âdem'e secde edin' dedik. Hemen secde ettiler. Ancak İblis secde edenlerden olmadı. Allah İblis'e; 'emrettiğim hâlde seni secde etmekten alıkoyan nedir?' dedi. O 'beni ateşten yarattın, O'nu çamurdan yarattın, ben O'ndan üstünüm dedi."* [139]
>
> *"Rabbin meleklere, 'Düzgün çamurun kuru balçığından insan yaratacağım. O'nu kılığına koyduğum ve ruhumdan üfürdüğüm zaman O'na secdeye kapanın' demişti. Bunun üzerine bütün melekler topluca secde ettiler. Ancak İblis secde edenlerle beraber olmayı reddetti. Allah 'ey İblis, secde edenlerle beraber olmaktan seni alıkoyan nedir?' dedi. İblis, 'düzgün balçığın kuru çamurundan yarattığın insana secde edecek değilim' dedi."* [140]
>
> *"Rabbin meleklere 'ben yeryüzünde bir halife var edeceğim' demişti. O'nlar 'orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birisini mi ya-*

---

[138] Kur'an-ı Kerim, 7/189.

[139] Kur'an-ı Kerim, 7/11-12

[140] Kur'an-ı Kerim, 15/28-33.

ratacaksın? Oysa biz seni överek yüceltiyor ve seni ulu tutuyoruz' dediler." [141]

4.3.1 Meleklerin Hz. Âdem'e Secdelerinin Sebebi Ne İdi?

Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili olarak zikrettiğimiz ayetler şu gerçekleri ortaya koymaktadır: Hz. Âdem çamurdan yaratılmıştır, balçıktan yaratılmıştır. Ancak meleklerin hepsinin secdeye davet edilmelerinin sebebi üzerinde düşünmeliyiz. Meleklerin Âdem Aleyhisselam'a secdeye çağrılmasının temel sebebi, Allah'ın bu eylemi emretmiş olmasıdır. Secde ancak bir kulluk ifadesidir. Müslüman, hiçbir kişiye, makama, canlıya, cansıza secde etmez. Secde Allah'a veya Allah'ın emri üzerine yapılır. Meleklerin Hz. Âdem'e secdeleri, Allah'ın emri gereği idi. Allah emrettiği için secde ettiler. Onun emrini tartışmadılar. Şeytan ise Allah'ın emrini, kıyasla kritik etti. Ve kendi aklınca Allah'ın emrinin fasit kıyasına uymadığını görüp, emrin doğruluğundan, isabetinden şüphe ederek, eleştirdi. Bu yüzden isyankâr ve kâfir oldu. Bu yüzden Allah'ın varlığını şeriksiz olarak kabul eden ve bu yüzden muvahhid olduğundan şüphe edilemeyecek olan şeytan, yaptığı fasit kıyasla, Allah'ın emrini isabetsiz bulduğu için Allah'ın varlığını kabul etmekte tereddüt etmeyenlerden olduğu hâlde, Allah'ın emrini fasit kıyasının sonucu isabetsiz ve yanlış bulduğu için kafir oldu.

(Vücudi tevhid, fiili tevhid). Aynı mülahazalarla Hz. Âdem'in yaradılışında tereddütleri olanlar melekler ise, Allah'ın açıklaması ile hatalarını anlayıp, tevbe edip, isyana düşmekten kurtuldular. Allah'ın varlığını inkâr ile küfre düşmek gibi, Allah'ın bir emrini de inkâr ile küfre düşmekten ve cehennemin yakıtı olmaktan Allah bütün inananları ve Müslümanları korusun. Kısa görüş, fasit kıyas ve insan aklı ile Yüce Allah'ın buyruklarını kritik edip, onlar yerine kendi zan ve kanaatlerimizi geçirmekten Allah'a sığınmalıyız.

4.3.2 Hz. Âdem'in Üstün özellikleri

Meleklerin secdeye davet edilmeleri Allah'ın emri olmakla birlikte, Allah'ın yeryüzünde halifesi olmak görevi ile görevlendirmeyi irade ettiği Âdem'in ihtirama layık özellikleri var. Bu özellikleri de hatırlamalıyız: Bunlardan birisi yeryüzünde Allah'ın halifesi olmasıdır. İ-

[141] Kur'an'ı Kerim, 2/30.

kincisi yaratılmışların en şerefli ve üstünü olmasıdır. Üçüncü özellik, ruhundan üfürmüş olmasıdır. (Bu ibarenin bir mecaz olarak anlaşılması gerekir. Çünkü sarih ayetlerle Allah'ın hiçbir şeye benzemediğini, tasavvur edebildiğimiz hiçbir varlığa benzemediğini hatırlamalı, her türlü benzetmeden sakınmalıyız. Bu tür ayetleri muhkem ayetlerin sarahatine uygun olarak anlamaya çalışmalıyız.)

Hz. Adem, meleklerin kendisine secde etmelerini gerektirecek kadar üstün bir özellikle de donatılmıştır. Bu özellik, doğrudan doğruya Cenab-ı Allah'ın yaratmasındaki amaçtan kaynaklanıyor. Hz. Âdem'in üstünlüğü, insanoğlunun üstünlüğü, yaratılışındaki hikmet, Cenab-ı Allah'ın ona yüklediği anlamdır. Görevdir. İnsanoğlu, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi, halifesi olarak yaratılıyor. İşte bu emsalsiz üstünlük sebebiyle Hz. Âdem ve insanoğulları eşref-i mahlûk oluyor, yüce birer varlık oluyorlar. Allah-ü Teala'nın yüce maksadı onları üstün kılıyor.

4.3.3 Hz. Âdem Halife mi, Asli Günahın Faili mi?

Zikrettiğimiz Kur'an-ı Kerim ayetlerinde Hz. Âdem'in yaradılışından bahsedilmektedir. Hz. Âdem'in topraktan halk edildiğini Kur'an-ı Kerim de Tevrat gibi ifade etmektedir. Ve Cenab-ı Allah Kur'an-ı Kerim'de O'nu balçıktan yarattığını ifade buyurmaktadır. Ancak Tevrat'ın zikretmediği çok önemli bir bilgiyi Kur'an-ı Kerim bizlere bildirmektedir. Bu yeryüzünde Âdem'in yaratılışındaki amaçtır. Allah, Hz. Âdem'i ve insanoğullarını yeryüzünde halifesi olsun diye yaratmıştır. Yetkileriyle, sorumluluklarıyla insanoğulları bir göreve çağrılmıştır ve balçıktan yaratılmış olmasına rağmen Hz. Âdem'i üstün kılan, mümtaz kılan, meleklerin de bütün varlıkların da kendisine secde etmesini gerekli kılan özelliği işte bu yaratılışındaki hikmettir, insanoğlunun yaratılışındaki ulu amaçtır. Cenab-ı Allah'ın insanoğlunu yaratışındaki amacı; onu mümtaz ve üstün kılmaktadır.

Ama Tevrat'a baktığımızda böyle bir husus zikredilmemektedir. Bu son derece önemli, fevkalâde önemli, insanoğlunun hayatını etkileyecek bir farktır. Nitekim bu anlayış sebebiyledir ki, daha sonra Hz. Âdem'in işlemiş olduğu günahı, hatayı çok yanlış bir biçimde tefsir ederek bir aslî günah teorisi çıkarılacak ve bu insanların günahlı varlıklar olarak doğmaları sebebiyle atadan ataya intikal eden bu aslî günah yakıştırması Hristiyan teolojisinin esasını oluşturacaktır. Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerine göre, aslî günahla yeryüzüne gelmiş olan insanoğulları için onları kurtaracak ayrı bir lütfa, ayrı bir

müdahaleye ihtiyaç duyulacaktır ki bu da Hz. İsa'nın rab-baniyeti, demektir. Hristiyan teolojisinde Hz. İsa Allah kelâmının yeryüzündeki cesetlenmesi olarak ifade edilir. Yaradılış bahsinde de daha sonra göreceğimiz gibi Kur'an-ı Kerim, Allah'ın insanı ahsen-i takvimi ile yarattığını, yüksek bir yaratılış tarzında yarattığını ifade ediyor, Onu aynı zamanda da aşağıların aşağısına çaldığını ifade ediyor, buyuruyor. Bu insanoğlundaki müsbete ve menfiye olan temayülleri ifade etmektedir. Bu da ileride göreceğimiz gibi son derece önemli bir farktır.

4.3.4 İnsanoğlunun Âlemşümul Görevi

Konumuzla ilgili çok önemli bir fark da Tevrat, Hz. Âdem'in ve insanoğullarının sorumluluğuna ilişkin herhangi bir şey ifade etmiyor, zikrettiğimiz ayetlerde. Ama Kur'an-ı Kerim'de insanoğlunun sorumluluğunu belirtiyor. Tevrat, insanoğlunun, Hz. Âdem'in üstünlüklerini dile getiriyor. Yaradılışın belli bir safhasında insanoğlunun yaratılmasını anlattıktan sonra ona bütün tabiat kuvvetlerinin, bütün canlıların itaat edeceğini beyan ediyor. Bu, insana verilen yetkileri, insana verilen gücü ortaya koyuyor. Bunu belirtiyor Tevrat. Ama bu gücün ne için verildiğini Tevrat belirtmiyor. Kur'an-ı Kerim ise bunun neye verildiğini bize ifade ediyor. Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Allah insanoğlunun yaratılışındaki iki özelliği, iki faktörü ortaya koyuyor. *"İnsan ahsen-i takvim üzere yaratılmıştır ve ondan sonra da aşağıların aşağısına çalınmıştır."* ayeti ile insan fıtratındaki tercih hadisesini, iradeyi ortaya koyuyor ve insanoğlunun kendisinden beklenen görevlerini beyan ediyor Cenab-ı Allah. İnsanoğlunun yaratılışındaki hikmet, Hz. Âdem'in yaratılış kıssasında gördüğümüz gibi Allah'ın yeryüzünde halifeliğini yapmaktır. Bu verilmiş olan görevleri, verilmiş olan güçleri, üstünlüğü, hükümranlığı belli bir şarta bağlamıştır Cenab-ı Allah. Ve Allah'ın yeryüzünde halifesi olarak yapması gerekli olan yüce görevlerdir. Bu görevler yerine getirilmediği takdirde vazife suiistimal edilmiş olur. Bu da Tevrat'la Kur'an-ı Kerim arasındaki büyük farkı oluşturuyor. İnsanoğlunun yeryüzündeki görevini biz Kur'an-ı Kerim'i okuyarak anlayabiliyoruz.

4.3.5 Kur'an ve İnsanın Yaratılışı

Şüphesiz ki Kur'an-ı Kerim bir biyoloji kitabı değil. Herhangi bir ilim kitabı da değil. Bu yüzden zihnimizi işgal eden her sorunun pratik cevaplarını bulacağımız aklımızı çalıştırmadan, gerekli zihni gay-

reti sarfetmeden, bilimsel çalışmaları yapmadan, Allah'ın bize vermiş olduğu aklı kullanmadan müşahede araştırma vasıtaları olan beş duyumuzu iyi bir şekilde kullanmadan, üzerimize düşen araştırma vazifesini yapmadan, yeteri kadar düşünmeden Kur'an-ı Kerim'i bir logaritma cetveli gibi, yahut herhangi bir pozitif bilim kitabı, teknoloji kitabı gibi tasavvur edersek yanılmış oluruz. Kur'an-ı Kerim'de bilimlerimize yol gösteren kılavuzlar, rehberler, prensipler bulunmaktadır. Yaratılış konusunda da Kur'an-ı Kerim bu harikayı bize açıklamaktadır. Söz konusu olan yaratılış, insanın yaratılışı, hayatın yaratılışı; Cenab-ı Allah canlı bir vücut meydana getirmek irade ettiğinde bunu ne tarzda yapmaktadır? Yoktan nasıl yaratmaktadır? Var olan maddeden, eşyadan, malzemeden ne gibi geçişlerle canlı vücudun, canlı varlığın muhtelif nevilerini, türlerini, ailelerini, familyalarını, silsilelerini oluşturmaktadır?

Bu yaratılış eylemini biz müşahede edemeyeceğimize, bunu laboratuvara sokmamız mümkün olmadığına göre bu konuda bilimimizin son derece sınırlı olduğunu bilmemiz gereklidir. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim bu yaradılış, yaradış harikasını temel esasları itibariyle duyurur, açıklar, bu harika konusunda dikkatimizi çeker ve yaratılışın gerçekten erişilmez güzelliğine, harikasına dikkat etmemizi ister ve bu müstesna olayı doğru değerlendirmemizi Cenab-ı Allah bizden ister. Yaratılış bir harikadır. Bunu görmemiz, anlamamız ve kabul etmemiz gerekmektedir. İster yoktan yaratma olsun, ister var olan herhangi bir maddeden, malzemeden veya bir canlı türünden başka bir vücut başka bir varlık halketmek olsun, Cenab-ı Allah'ın yaratma sıfatı, iradesi, Rabbaniyeti, terbiye ediciliği, merhameti, rahmeti, iradesi, hudutsuz ilmini, göz önünde bulundurmadan, O'nun müdahalesini fark etmeden, yaratılış işleminin harikasını görmeden, yaratma eylemi üzerinde düşünmemiz mümkün değildir.

Kur'an-ı Kerim insan yaratılışı ile ilgili olarak iki genel istikamette açıklamalarda bulunmaktadır: Birincisi aşağıda vereceğimiz, üzerinde düşüneceğimiz ayetlerde Hz. Âdem'in yaratılışını ifade ederken Hz. Âdem'i topraktan yarattığını, balçıktan yarattığını ve O'nu yeryüzünde kendisini temsil etmek, halifesi olmak üzere kabiliyetlerle donattığını, bu büyük görevi gerçekleştirmek üzere O'nu hazırladığını ifade buyuruyor; insanoğluna verilmiş bu yüce müstesna görev sebebiyle ve emir olduğu için de meleklere, melekler arasında da şeytana da Hz. Âdem'e secde etmesini emir buyurur. Ama bilindiği gibi şeytan dayatır. Kendisinin mahiyet itibariyle yaratılış bakımından

topraktan değil, ateşten halk edildiğini beyan eder. Ateş, toprağa nazaran üstün olduğuna güre üstün olanın madun olana, daha düşük olana saygı göstermesi akla ve mantığa aykırı olduğundan şeytan fasit bir kıyas yapmak suretiyle Allah-ü Teala'nın emrine karşı gelir. Burada görmemiz gerekli, kabul etmemiz gerekli olan Allah'ın iradesidir, Allah'ın emridir. Cenab-ı Allah sırf insanoğluna tayin etmiş olduğu büyük ve yüce görev sebebiyle bütün tabii güçlerin olduğu gibi meleklerin de insanoğluna saygı duymasını, secde etmesini emir buyurmuştur.

Bu Allah'ın emri olduğu için yapılmalıdır. Fasit kıyaslara, yanlış düşüncelere yer olmamalıdır. Şeytan, bu fasit kıyas sebebiyle hataya düşmüştür, büyük günaha düşmüştür. Keza bir süre sonra aşağıda inceleyeceğimiz, göreceğimiz, Hristiyanların ilk günah, asil günah dediği hadisede şeytanın iğvası ve telkiniyle Hz. Âdem aleyhisselam bir yanlışlık yapmıştır. Buna İslâm terminolojisi içerisinde "zelle" denilmektedir. Hz. Âdem'in bu hatası yüzünden de Hz. Âdem ve Havva cenneti terk etmek, kendilerine tayin ve takdir buyurulan görevi yerine getirmek üzere dünyaya gönderilmişlerdi. İnsanın yaratılışıyla ilgili olan ayetler, Hz. Adem'in çamurdan yaratıldığını, ama Onun yüce bir görevle görevlendirildiği ve bu üstün görevi sebebiyle mümtaz olduğunu da açıklamaktadır. Onun dışında diğer ayetler ise insanoğlunun yaratılışında son derece değerli bilgiler ihtiva etmektedir. İnsanoğlunun sudan, meniden yaratılışı ifade edildikten sonra canlı vücut içerisinde yeni bir canlı vücudun oluşmasının safhaları ortaya konulmakta ve bu halk edişe dikkatimiz çekilmektedir.

Şimdi bunlardan birinci bölüm ayetlerinden birkaçını zikredeceğiz:

> *"Andolsun biz insanı düzgün çamurun kuru balçığından yarattık. Cinni de daha önce kavurucu bir ateşten yaratmıştık. Rabbin meleklere kara düzgün çamurun fıkırdayan balçığından bir insan yaratacağım. O'nı kılığına koyduğum ve ruhumdan O'na üflediğim zaman O'na secdeye kapanın denilmişti. Bunun üzerine bütün melekler hep birden secde ettiler. Ancak iblis secde edenlerle beraber olmayı reddetti."* [142]

Hz. Adem'in çamurdan yaratılışını ve meleklerin O'na iblisle beraber secde etmeye davet edilişlerini zikreden bu ayetten sonra insanoğlunun Hz. Adem'den bu ana dek yaratılış ve halk edilişindeki

[142] Kur'an-ı Kerim, 15/26-31.

safhaları ve bu halk edilişindeki insan varlığının menülerini topluca şu aşağıdaki ayetlerde görebiliriz:

"Andolsun ki insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra onu bir damla su olarak sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra bir damla suyu yapışkan bir nesneye çevirdik. Yapışkan nesneden bir çiğnem et yarattık. Bir çiğnemlik etten kemikler yarattık. Kemiklere de et giydirdik. Sonra onu bambaşka bir yaratık olarak inşa ettik. Yaratanların en güzeli olan Allah ne uludur. Sizler bütün bunlardan sonra öleceksiniz." [143]

"Allah yarattığı her şeyi güzel yapan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun soyunu bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip ruhundan ona üfleyen size kulaklar, gözler ve gönüller verendir, öyleyken pek az şükrediyorsunuz." [144]

"Ey insanlar, tekrar dirilmekten şüphede iseniz bilin ki biz sizi topraktan, sonra bir damla sudan, sonra yapışkan bir nesneden, sonra da yaradılışı belli belirsiz bir çiğnemlik etten yarattık ki size kudretimizi açıkça gösterelim. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız. Sonra sizi çocuk olarak çıkartırız. Böylece yetişip ergenlik çağına varırsınız. Kiminiz öldürülür, kiminiz de ömrünün en fena zamanına ulaştırılır da bir hâldeyken bir şey bilmez olur. Yeryüzünü kupkuru görürsün. Fakat biz ona su indirdiğimiz zaman yeryüzü kıpırdanır, kabarır ve her güzel türden yetiştirir. " [145]

---

[143] Kuranı Kerim. 23/12-15.

[144] Kur'an-ı Kerim, 32/7-9.

[145] Kur'an-ı Kerim, 22/5.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. CENNET HAYATI VE İNSAN

Hz. Âdem'in yaratılmasından sonra bir süre cennette yaşadığını biliyoruz. Cennet yaşayışı esnasında Hz. Âdem, Hz. Havva ile beraber olur ve cennette nasıl yaşayacağı hangi kurallara riayet edeceği kendisine Cenab-ı Allah tarafından bildirilir. Daha sonra ise Hz. Âdem ve Hz. Havva bir suç işlerler, bu suçun cezası olarak da cennetten uzaklaştırılırlar ve Hz. Âdem ve Havva için yeni bir hayat başlar. Bu, dünya hayatıdır. Hz. Âdem ve Havva'nın tüm dünya hayatı, kaderi aşağı yukarı cennetteki yaşayış süreleri esnasında karşılaştıkları önemli olayların etkisi altında gelişir. Diyebiliriz ki insanoğlunun, bütün insanların dünya hayatı ve dünya hayatının sonrası ile ilgili olarak karşılaşacakları temel sorular, bunların cevapları; Hz. Âdem ve Havva'nın cennet hayatı içinde görülür. Onların karşılaştıkları olaylar bütün insanlık için bir emsal teşkil eder, düştükleri hatalara insanların düşmemesi ve Hz. Âdem ve Havva'ya tavsiye edilen hususların bütün insanlar tarafından göz önünde bulundurulması gerekir.

1.1 Kitab-ı Mukaddes'te Âdem ve Havva

Böylesine önemli bir konuda, bir hayat-memat konusunda iki kaynağa sahibiz: Bunlardan birincisi tarih itibariyle eski Kitab-ı Mukaddes'in yani Tevrat ve İncil'in bilgileridir. İkinci kaynağımız ise tarih itibariyle ikinci ve son olan, Tevrat ve İncil'i takiben gelen kaynağımız Kur'an-ı Kerim'dir. Bu konuyla ilgili olarak Tevrat ve Kur'an'ın mukayeseli tetkikine ihtiyaç var. Göreceğiz ki Tevrat, İncil ve Kur'an'ın ortaya koyduğu fikirler, düşünceler bugün de modern dünyamızı temelden ilgilendiren hayati konular ve görüşleri ifade etmektedir. Dünya hayatımızı etkileyen Hz. Âdem ve Havva'nın, ne kadar sürdüğünü bilemediğimiz cennet hayatı içinde karşılaştıkları olaylar, bu konuda Cenab-ı Allah'ın kendilerine tavsiyeleri, şeytanın o konudaki etkilerini, telkinlerini, tavırlarını hassasiyetle, doğrulukla

tespit etmek şarttır. Çünkü biz bu hayat döneminde ortaya konan kuralların, ideallerin hâlâ muhatabı durumundayız. Tevrat'tan başlıyoruz:

> "*Ve Rab Allah, yerin toprağından Adam'ı yaptı ve O'nun burnuna hayat nefesini üfledi. Ve Adam yaşayan can oldu. Ve Rab Allah şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti. Ve yaptığı Adam'ı oraya koydu. Ve Rab Allah görünüşü güzel ne yenilmesi iyi olan her ağacı ve bahçenin ortasında hayat ağacını iyilik ve kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi. Ve bahçeyi sulamak için Aden 'den bir ırmak çıktı. '*
>
> *"Ve Rab Allah Adam'ı aldı, baksın ve onu korusun diye Aden bahçesine koydu. Ve Rab Allah Adam'a emredip dedi: Bahçenin her ağacından istediğin gibi ye, fakat iyilik ve kötülüğü bilme ağacından yemeyeceksin. Çünkü ondan yediğin günde mutlaka ölürsün."* [1]

Buraya kadar incelediğimiz ayetlerde, Cenab-ı Allah'ın Hz. Âdem'i topraktan halk ettiğini ve O'na ruhundan üflediğini ve O'nun böylece yaşayan bir canlı olduğunu ifade ediyor. Daha sonra Hz. Adem'in Aden bahçesinde yeni bir hayata başladığını ifade ediyor. Hz. Âdem yaratılmış ve ondan sonra da Aden bahçesinde yaşamaya başlamış.

Ancak burada, Tevrat'ın naklettiğine göre Allah Âdem'e bütün yiyecek ve içeceklerle ilgili olarak tam bir serbesti veriyor ama bahçenin ortasında bulunan hayat ağacından, iyilik ve kötülüğü bilme ağacından -Tevrat'ın ifadesi budur- yememesini tembih ediyor.

1.2 Hayat Ağacı

Hazreti Adem'in cennette her şeyi yapmasına izin verilmiş ancak bir tek ağacın meyvesinden yemesine izin verilmemiştir. Ve Tevrat'a göre o ağacın meyvesini yediği takdirde öleceği söylenmiştir. Burada dikkat etmemiz gereken bir husus var. Burada cennet hayatı olarak bildiğimiz ruhani hayatın tamamen maddi bir bahçe olarak ifade edildiği görülmektedir. Bu Tevrat'ın ve İncil'in bir özelliğini ifade ediyor. Basit bir kültürün insanlarına hitab eden bu mesajlar, yahut ilâhi mesajın binlerce sene önce yaşamış olan insanlar tarafından algılanışını görmekteyiz burada. Son derece basit, maddi, cisimci ilkel bir anlayış sergilenmekledir. Meşhur hayat ağacı ile söylenebilecekler de aynı şekildedir. Kur'an-ı Kerim'i incelerken göreceğiz ki, Kur'an-ı Kerim'in hayat ağacı ile ilgili olarak söyledikleri çok farklıdır. Keza burada insanın yaradılışı ile ilgili olarak söyledikleri de, Kur'an-ı Ke-

[1] Tevrat, Tekvin Kitabı, 2. Bab, Ayet 7-10.

rim'in ifadeleri de çok farklıdır, çok insani ve çok yücedir. Mesela Tevrat ayetlerinde gördüğümüz "ve Allah dedi suretimizde benzeyişimize göre insan yapalım" ayeti Kur'an-ı Kerim'de hiç bir şekilde geçmez.

Bunların son derece önemli düşüncelere kaynaklık ettiğini bilmek gerekiyor. Allah'ı bir insan suretinde, bir insan şeklinde tasavvur etmek hala batı felsefesinin, batı kültürünün çok önemli zaaflarından birini oluşturuyor, ilkel dönemlerden itibaren yaşamış olan bu telâkkinin, Cenab-ı Allah'ın insan gibi telâkki edilmesi esasının çok eskilerde, Yunan felsefesinin ilk dönemlerinde de mevcut olduğunu görüyoruz ve Yunanlıların bu Allah telâkkilerini bir Yunan filozofu alaya alıyor. Hz. Âdem'in ağzından Hz. Âdem'in yaradılışı ile ilgili olarak söylenen "suretimizde insan yaratacağız" sözü demin ifade ettiğim gibi batı düşüncesinin ve kültürünün büyük hatalarına sebep olmaktadır. Böylece tevhidden kopmanın, şirke düşmenin bir açık kapısı ortaya konuyor.

Bunları belirttikten sonra yine konumuzla ilgili ayetlere devam ediyoruz:

> *" Ve Rab Allah dedi; Âdem'in yalnız olması iyi değildir. Kendisine uygun bir yardımcı yapacağım. Ve Rab Allah, her kır hayvanını ve göklerin her kuşunu topraktan yarattı ve onlara ne ad koyacağını görmek için Adam'a getirdi. Ve Adam her birinin adını ne koydu ise canlı mahlûkun adı o oldu."* [2]

1.3 Eşyanın İsimlerini Bilmek Yahut Düşüncenin Başlangıcı

Burada da Kur'an-ı Kerim'le, O'nun bize verdiği bilgilerle çelişen, uymayan bir anlatış vardır. Gerçi Hz. Adem'in eşyanın isimlerini bilmesi O'nun büyük üstünlüğünün sebebidir. İnsanı diğer canlı mahlûktan, yaratıklardan ayıran baş özelliği düşünebilmesidir. Düşünme ise ancak eşyanın isimlerini bilmekle olur. Bu insanın kafasında, zihninde mevcut olan mefhumlara sahip olmak, mefhumların bilgisi anlamına gelmektedir. Düşünebilmek için insanın kavramlara ihtiyacı vardır. Kavramları olmadan insanoğlunun düşünebilmesi, doğruyu bulması mümkün değildir. Düşüncenin de tefekkürün de bilim yapmanın da temelini şeylerle kavramlarımız arasında var olan doğru ilişki tayin eder. Şeylerle kavramlarımız arasında doğru bir i-

[2] Tevrat, Tekvin Kitabı, 2. Bab 18-19.

ilişki yoksa zihnimiz sağlıklı çalışmıyor demektir. Yukarıda ifade ettiğim gibi doğru düşünebilmenin, ilim yapabilmenin, kısaca var olabilmenin şartı kavramlarımızdır. Zihnimiz ancak kavramlarımızla düşünür, çalışır, sonuca varabilir. İşte Cenab-ı Allah burada insanoğluna düşünme için vazgeçilmez sağlıklı bir temel veriyor cennet hayatında. Bu Hz. Adem'in kendi tasavvuru, kendi işi değildir.

Nitekim bunu Kur'an-ı Kerim ayetlerinde aşağıda göreceğiz. Bu konunun tahlili, yıllar evvel yayınlamış olduğumuz, "*Sosyal Sistemlerin Temelleri"* isimli eserimizde derinlemesine incelenmiştir. Burada tekrar ifade etmem gerekli olan husus şudur ki; Hz. Adem'in kavramların bilgisine sahip olması, eşyanın isimlerini bilmesi, eşyaya isimler koyabilmesi ancak Allah'ın ademoğluna vermiş olduğu ilk eğitimden, imkândan sonra mümkün olabilmiştir. Yoksa Hz. Âdem-'in kendiliğinden oluşturduğu bir harika değildir.

1.4 Hz. Havva'nın yaratılışı

"Ve Adam bütün sığırlara, göklerin kuşlarına ve her kır hayvanına ad koydu. Fakat Adam için kendisine uygun yardımcı bulunmadı. Ve Rab Allah Adam'ın üzerine derin uyku getirdi ve O uyudu ve O'nun kaburga kemiklerinden birini aldı ve yerini etle kapladı. Ve Rab Allah Adam'dan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaptı ve O'nu Adam'a getirdi. Ve Adam dedi; bu benim kemiklerimden kemik ve etimden ettir. Buna nisa denilecek çünkü o insandan alındı." [3]

Bundan sonra Hz. Adem'in hayatında son derece önemli bir olay meydana gelir. Bu, Cenab-ı Allah'ın yasaklamış olduğu hayat ağacının meyvesinden yenmesidir. Tevrat'a göre bu hadise şöyle cereyan eder:

"Ve Rab Allah yaptığı kır hayvanlarının en hilekârı olan yılandı. Ve kadına dedi; gerçek, Allah bahçenin hiçbir ağacından yemeyeceksiniz dedi mi? Ve kadın yılana dedi; Bahçenin ağaçlarının meyvesinden yiyebiliriz. Fakat bahçenin ortasında olan ağacın meyvesi hakkında Allah ondan yemeyin ve ona dokunmayın ki ötmeyesiniz dedi. Ve yılan kadına dedi; kat'iyen ölmezsiniz.

Çünkü Allah bilir ki; ondan yediğiniz gün o vakit gözleriniz açılacak ve iyiyi ve kötüyü bilerek Allah gibi olacaksınız. Ve kadın gördü ki ağaç yemek için iyi ve gözlere hoş ve anlayışlı kılmak için arzu olunur bir ağaçtı ve onun meyvesinden aldı ve yedi ve kendisiyle beraber kocasına verdi ve O da yedi, ikisinin de gözleri açıldı ve kendilerinin çıp-

[3] Tevrat, Tekvin Kitabı, 2. Bab, Ayet: 20-23.

lak olduklarını bildiler. Ve incir yapraklarını dikip kendilerine önlük yaptılar. Ve günün serinliğinde bahçede gezinmekte olan Rab Allah'ın sesini işittiler. Ve Adam'la karısı Rab Allah'ın yüzünden bahçenin ağaçları arasına gizlendiler. Ve Rab Allah Adam'a seslenip O'na dedi. Neredesin? Ve O dedi; senin sesini bahçede işittim ve korktum.

Çünkü ben çıplaktım ve gizlendim. Ve dedi, çıplak olduğunu sana kim bildirdi? Ondan yeme diye sana emrettiğim ağaçtan yedin mi? Ve Adam dedi; yanıma verdiğin kadın o ağaçtan bana verdi ve yedim. Ve Rab Allah kadına dedi; bu yaptığın nedir? Ve kadın dedi; yılan beni aldattı ve yedim. Ve Rabb Allah O'na dedi; bunu yaptığın için bütün sığırlardan ve bütün kır hayvanlarından daha lânetlisin. Karnın(?) üzerinde yürüyeceksin ve ömrünün bütün günlerinde toprak yiyeceksin. Ve seninle kadın arasında ve senin zürriyetinle onun arasına düşmanlık koyacağım, o senin başına saldıracak ve sen onun topuğuna saldıracaksın.

Kadına dedi; zahmetini ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım. Ağrıyla evlat doğuracaksın ve arzun kocana olacak. O da sana hâkim olacaktır. [4] *Ve Adam'a dedi; karının sözünü dinlediğin için ve ondan yemeyeceksin diye sana emrettiğim o ağaçtan yediğin için toprak senin yüzünden lanetli oldu, ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin ve sana dikenle çalı bitirecek ve kır otunu yiyeceksin, toprağa dönünceye kadar alnının teriyle ekmek yiyeceksin, çünkü ondan alındın, çünkü topraksın ve toprağa döneceksin. Ve Adam karısının adını Havva koydu, çünkü bütün yaşayanların anası oldu. Ve Rab Allah Âdem için ve karısı için deriden kaftan yaptı ve onlara giydirdi. Ve Rab Allah dedi, işte Adam iyiyi ve kötüyü bilmekle bizden biri gibi oldu. Ve şimdi elini uzatmasın ve hayat ağacından almasın ve yemesin ve ebediyen yaşamasın diye böylece Rabb Allah O'nu Aden bahçesinden kendisinin içinden çıkarıldığı toprağı işlemek için çıkardı. Ve Adam'ı kovdu. Ve hayat ağacının yolunu korumak için Aden bahçesinin şarkına Kerubileri ve her tarafa dönen kılıcın alevini koydu."* [5]

1.5 Batı Kültürü'ndeki Sakat ve Yanlış Alanlar

Zikrettiğimiz Tevrat ayetleri, batı kültürünün, batı dini hayatının, batı insanının psikolojik hayatının bütün özelliklerini, komplekslerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu bölümün çok iyi incelenmesi, tahlil edilmesi ve yanlışlıkların teker teker ortadan kaldırılması lazımdır.

---

[4] Kadın cinsini aşağılayan ve gerçekle alâkası olmayan bu ifadelere, bir de kadını korunacak en üstün değer haline getiren Kur'an'ın ifadelerine bakalım

[5] Tevrat,Tekvin Kitabı. 3. Bab, Ayet: 1-24.

Zikrettiğimiz Tevrat ayetleri, insanoğlunun temel sorularına verilmiş cevaplardan oluşmaktadır. İnsanoğlunun temel sorularını özet hâlinde ifade eden bu hükümler batı kültürünü, batı düşüncesini derinden etkilemiş, pek çok sosyal cereyana sebep olmuş, bu ayetlerin tefsirleri konusundaki farklar insanlar arasındaki ihtilâflara, kavgalara vücut vermiştir. İnsan tabiatı, insan ve hukuk, insan iradesi, insanın sorumluluğu, insan imkân ve kabiliyetleri, hürriyet, kadın-erkek ilişkileri, kadının yaradılışı, insan ve eşya, toprak-dünya ilişkileri ve Tanrı-insan ilişkileri ve nihayet insanoğlunun dünyadaki kaderi bu Tevrat ayetleri tefsirleri içinde gizli.

8u zikrettiğimiz ayetler içerisinde pek çok temel hakikat ve ilâhi gerçek bulunmakta ve bunlar yanında büyük yanlışlıklar, hatalar da bu ayetler içinde bulunmakta. Dolayısıyla batıyı yıllar, asırlar boyu etkileyen ve hâlâ da etkilemekte olan, o yolla, batı yoluyla da bizi, İslâm dünyasını ve insanlığı da etkileyen bu anlayışların, düşüncelerin ciddi şekilde kritik edilmesi, doğruluklarının ve yanlışlıklarının ortaya koyulması lazımdır. Bunu yapmadığımız takdirde biz de aynı hatalara düşeriz.

Allah telâkkisi, insanlık telâkkisi, kadınlık telâkkisi, hürriyet telâkkisi, hukuk telâkkisi, sorumluluk ve insanla tabiat arasındaki pek çok yanlışın düzeltilmesi gerekmektedir. Bu hatalı alanlardan birisi de insan ve insan'ın yaradılışı konusudur. Hataları bertaraf etmek doğruları ortaya koymak üzere, şimdi Kur'an-ı Kerim'e bakalım!

2. ALLAH'IN HALİFE-ADEM'İ YARATACAĞINI DUYURMASI

2.1 Meleklerin Tepkisi -Âdem'in yaratılışı- Âdem'in Kelimeleri öğrenmesi

"Rabb'in, meleklere: 'Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim' demişti. Onlar: 'Orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi yaratacaksın? Oysa, Biz Seni överek yüceltiyor ve seni ululuyoruz' dediler (Allah) 'Ben sizin bilmediklerinizi bilirim' dedi. Ve Âdem'e bütün adları öğretti, sonra onları meleklere gösterdi ve: 'Eğer doğru sözlü iseniz, şunların adlarını Bana söyleyin' dedi. 'Sen yücesin! öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur. Bilen Sensin, Bilge Sensin' dediler. Allah: 'Ey Âdem! Onlara, şunların adlarını söyle!' dedi. Âdem onların adlarını meleklere bildirince, Allah: 'Ben size; Ben göklerin ve yerin gaybını bilirim, ayrıca sizin açıkladığınız ve gizlemekte

olduğunuzu da bilirim dememiş miydim?' dedi." [6]

Hz. Adem'in yaratılışında özellikle vurgulanan hususlardan birisi, Hz. Adem'e Allah'ın eşyanın isimlerini öğretmesidir. İnsanoğlu ihsaslarını, idrak kalıbına döküp, kavramlaştırabilen, isimleştirebilen tek canlı türü. Ancak bu sayede düşünebiliyor. Kelimeler, kavramlar aracı ile ihsaslarını tesbit ediyor, düşünüyor. Düşünme cehdi ile, bildiklerinden yola çıkarak bilmediklerini keşfediyor, öğreniyor. Daha ayrıntılı bilgileri *"Sosyal Sistemlerin Temelleri"* isimli eserimizde açıkladık.

2.2 Secdeye Davet! Şeytanın Reddi

"Andolsun, sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra meleklere: "Âdem'e secde edin!" dedik, hemen secde ettiler; ancak İblis secde edenlerden olmadı." [7]

"Rabb'in meleklere: "Düzgün çamurun kuru balçığından bir insan yaratacağım. Onu kılığına koyduğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman ona secdeye kapanın!" demişti. Bunun üzerine bütün melekler topluca secde ettiler. Ancak İblis secde edenlerle beraber olmayı reddetti."

"Meleklere: "Âdem'e secde edin!" demiştik. İblis'in dışında hepsi secde ederken, o kaçındı, büyüklük tasladı ve inkarcılardan oldu." [8]

"Biz daha önce Âdem'e bir yükümlülük vermiştik, fakat (bunu) unuttu. Biz onda azimlilik bulmadık. Meleklere: "Âdem'e secde edin' demiştik; İblis'ten başka hepsi secde etmiş, ama o çekinmişti." [9]

"Hani Rabb'in meleklere demişti ki: "Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yapıp ruhumdan ona üflediğim zaman; secde edin ona. Bütün melekler topluca secde ettiler. Yalnız İblis büyüklük tasladı ve kafirlerden oldu..." [10]

2.3 Şeytanın Âdem'e secde etmeyi reddetmesi, reddinin sebebi, mühlet alması, şeytanın insanlıkla mücadele programı

"Allah İblis'e: "Sana emrettiğim hâlde seni secde etmekten alıkoyan nedir?" dedi. O: "Beni ateşten yarattın. Onu çamurdan yarattın. Ben ondan üstünüm" dedi. Allah ona: "İn oradan! Orada büyüklen-

[6] Kur'an-ı Kerim, 2/30-33.

[7] Kur'an-ı Kerim, 7/11.

[8] Kur'an-ı Kerim. 15/28-31.

[9] Kur'an-ı Kerim, 20/115-116.

[10] Kur'an-ı Kerim, 38/71-74.

mek sana düşmez. Defol, sen alçaklardan birisin'' dedi, İblis: "İnsanların tekrar dirilecekleri güne kadar bana süre ver" dedi. Allah "Artık sen süre verilmişlerden birisin" dedi.

"İblis: 'Öyleyse, beni azgınlığa, ittiğin için andolsun senin doğru yolunda onlara karşı oturacağım; sonra onların önlerinden, ardlarından, sağlarından ve sollarından olanlara sokulacağım ve çoğunu Sana şükredenlerden bulamayacaksın" dedi.

Allah: "Sen yerilmiş ve kovulmuş olarak oradan defol. Andolsun, onlardan sana kim uyarsa, hepinizi cehenneme tıkacağım', dedi." [11]

2.4 Âdem Aleyhisselam'ın cennetteki mutlu hayatı ve meyvesi yasak olan ağaç

"Ey Âdem! Eşin ve sen cennete yerleşin ve orada olanlardan istediğiniz yerde bol bol yiyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın: yoksa haksızlık edenlerden olursunuz" dedik.

Allah: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın ve istediğiniz yerden yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın yoksa haksızlık edenlerden olursunuz" dedi.

"Ey Âdem! Bu, senin ve eşinin düşmanıdır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın yoksa bedbaht olursun. Orada ne acıkırsın, ne de çıplak kalırsın; orada ne susarsın, ne de güneşin sıcağında kalırsın" dedik.

"Ama Şeytan ona vesvese verip: "Ey Âdem! Sana sonsuzluk ağacını ve çökmesi olmayan bir saltanatı göstereyim mi?" dedi Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvesinden yedi, ayıp yerleri görünüverdi. Cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular. Âdem, Rabb'ine başkaldırdı ve yolunu şaşırdı." [12]

"Şeytan, ayıplarını kendilerine göstermek için onlara fısıldadı ve: "Rabb'inizin, bu ağacı size yasaklaması, melek olmanızı veya burada temelli kalmanızı önlemek içindir" dedi. "Ben size öğüt verenlerdenim diye onlara yemin etti. Böylece onları aldattı. Ağaçtan tattıklarında ayıpları kendilerine göründü ve cennet yapraklarıyla kendilerini örtmeye koyuldular. Rableri onlara: "Ben size o ağacı yasaklamamış mıydım? Şeytan'ın size apaçık bir düşman olduğunu söylememiş miydim?" diye seslendi. "Rabb'imiz! Kendimize yazık ettik, bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, şüphesiz kaybedenlerden oluruz." dediler." [13]

---

[11] Kur'an-ı Kerim, 38/75.

[12] Kur'an-ı Kerim, 20/117-121.

[13] Kur'an-ı Kerim, 7/20-23.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1. CENNETTEN ÇIKIŞ

"Rabbi yine de onu seçip tövbesini kabul etti; ona doğru yolu gösterdi. Onlara şöyle dedi: "Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin. Size Benden bir yol gösteren geldiğinde kim Benim rehberliğime uyarsa, o ne sapar, ne de bedbaht olur" [1]

"Rabb'imiz Kendimize yazık ettik. Bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, şüphesiz kaybedenlerden oluruz", dediler. Allah: "Birbirinize düşman olarak aşağı inin. Yeryüzünde bir süreye kadar geçinip yerleşme hakkınız var' dedi. Allah: "Orada yaşar, orada ölür ve oradan (diriltip) çıkartılırsınız" dedi." [2]

"Şeytan ikisinin ayağını da oradan kıydırdı. Ve onları bulundukları yerden çıkarttı. Biz de: Birbirinize düşman olarak inin; yeryüzünde yerleşip bir süreye kadar geçineceksiniz" dedik. Ardından, Âdem Rabb'inden birtakım sözler öğrendi ve bunun üzerine Allah bağışıyla ona yöneldi.

O tövbeleri daima kabul eden ve çok merhametlidir. "Oradan hepiniz inin! Eğer Benden size bir yol gösteren gelirse: artık Benim rehberliğime uyanlara korku olmayacak ve onlar üzülmeyeceklerdir" dedik. İnkâr edenler ve âyetlerimizi yalanlayanlar; işte onlar ateşliklerdir ve onlar orada temelli kalacaklardır." [3]

2. İNSANIN DÜNYA HAYATI İLE İLGİLİ EBEDİ GERÇEKLER VE HİKMETLER

"Andolsun zamana, çağa, gündüzün iki ucuna, sabah namazına, ikindi vaktine, asr-ı saadete ki; İnsan, gerçekten, tam bir hüsran içindedir! İnanıp hayra ve barışa yönelik işler yapanlar, birbirlerine hakkı

---

[1] Kur an ı Kerim, 20/122-123

[2] Kur'an-ı Kerim, 7/23-25.

[3] Kur'an-ı Kerim. 2/26-39.

ve sabrı önerenler müstesnadır." [4]

"Andolsun incire ve zeytine. Andolsun Sina dağına. Andolsun bu güvenli Mekke şehrine. Biz insanı en güzel şekilde yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısına attık. Yalnız, inanıp yararlı iş işleyenler bunun dışındadır. Onlara kesintisiz ecir vardır." [5]

"Güneşe ne onun ışığına, onu izleyen aya, güneşi ortaya koyan gündüze, onu örten geceye, göğe ve onu bina edene, yere ve onu yayana, nefse ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük yapma kabiliyeti verene andolsun ki, kendini arıtan kurtuluşa ermiş; kendini, kötülüğe düşüren de, ziyana uğramıştır." [6]

2.1 Allah'ın insana Lütuf ve Keremi

"O, gökleri ve yeri gerektiği gibi yaratmıştır. Size şekil vermiş ve şeklinizi de güzel yapmıştır. Dönüş O'nadır." [7]

"Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Dilediğini yaratır, dilediğine kız çocuk, dilediğine de erkek çocuk verir. Yahut hem kız hem erkek çocuk verir, dilediğini de kısır bırakır. O bilendir, (her şeye) gücü yetendir." [8]

2.2 Milletler ve toplumlar arası barış ve tanıma

"Ey insanlar! Biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanıyasınız diye sizi milletler ve kabileler hâline koyduk. Allah katında en değerliniz O'na en çok saygılı olanınızdır. Allah bilendir, haberdardır." [9]

2.3 İnsan anatomisi, fizyolojisi ve nefsi (psikesi)

"Onlan yaratan, mafsallarını pekiştiren Biziz. Dilersek onları benzerleri ile değiştiririz." [10]

"(Ey Muhammedi) De ki: "Sizi yaratan, sizin için kulaklar, gözler ve kalpler var eden O'dur. Ne az şükrediyorsunuz!" [11]

2.4 Âdem'in İsimleri Öğrenmesi

"Ve Âdem'e isimlerin tümünü öğretti sonra onları meleklere gös-

---

[4] Kur'an-ı Kerim, 103/1-3.

[5] Kur'an-ı Kerim, 95/1-6.

[6] Kur'an-ı Kerim. 91/1-10.

[7] Kur'an-ı Kenm, 64/3.

[8] Kur'an-ı Kerim, 42/49-50.

[6] Kur'an-ı Kerim, 49/13.

[10] Kur'an-ı Kerim. 77/28.

[11] Kur'an-ı Kenm, 67/23.

terip: "Eğer doğru sözlü iseniz şunların isimlerini Bana söyleyin!' dedi." [12]

"Allah yarattığı her şeyi güzel yapan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, son m onun soyunu bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfleyen, size kulaklar, gözler ve gönüller verendir." [13]

2.5 Öyleyken pek az şükrediyorsunuz

"Onlar, bir yaratan olmaksızın mı yaratıldılar yoksa yaratanlar kendileri midir?" [14]

İnsandan önce ve insanla beraber var olan sayısız güçlü canlı türü yok oldu, yok oluyor, insanın yer yüzünü kana boyama canavarlığına ve akılsızlığına rağmen insan neslini yeryüzüne yayan ve onu üstün kılan kim?

"Sizi güçsüz olarak yaratan, güçsüzlükten sonra kuvvetli kılan, sonra da kuvvetliliğin ardından güçsüz ve ihtiyar yapan Allah'tır. O dilediğini yaratır. O bilendir, kudretli olandır." [15]

2.6 İnsanın Keremi, içinde yüzdüğü ama fark edip, düşünmediği sonsuz lütuflar

"Nasıl oluyor da Allah'ı inkâr ediyorsunuz? Halbuki ölü idiniz, sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek, sonra sizleri yine diriltecek. Sonrada döndürülüp O'na götürüleceksiniz. Yerde ne varsa hepsini sizin için yaratan. Sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyen O'dur. O her şeyi hakkıyla bilendir. Hani Rabb'in meleklere "Yeryüzünde bir halife aratacağım' demişti de melekler: "Biz seni Itarnd ile tespih, takdis eder dururken yeryüzünde fesat çıkarıp, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksınız? demişlerdi. Allah da: 'Sizin bilmediklerinizi Ben bilirim buyurmuştu.

Allah, Âdem'e: bütün isimleri öğretmiş, sonra onları meleklere göstererek: "Eğer sadıklardan iseniz, bunların adlarını bana söyleyin buyurmuştu. Melekler ise: "Seni tespih ederiz, bize öğrettiğinden başka bilgimiz yok. Âlim Hakim Sensin Sen" demişlerdi.

Allah: "Ey Âdem onları adlan ile kendilerine bildir" buyurmuştu. Âdem, adlarını söyleyince; "Size demedim mi ki ben, göklerin de, ye

---

[12] Kur'an-ı Kerim, 2/31.

[13] Kur'an-ı Kerim, 32/7-9.

[14] Kur'an-ı Kerim. 52/35.

[15] Kur'an-ı Kerim, 30/54.

rin de gizliliklerini muhakkak bilirim." buyurdu.

İnsanlar bir tek ümmetti. Allah müjdeleyici ve korkutucu peygamberler gönderdi ve onlarla beraber insanların ihtilafa düştükleri şeylerde, aralarında hüküm vermeleri için içinde hak bulunan kitaplar indirdi. Hâlbuki kitap verilmiş olanlar kendilerine açık deliller geldikten sonra aralarındaki ihtirastan dolayı ihtilafa düştüler. İşte Allah, kendi izniyle; iman edenleri, üzerinde ihtilafa düştükleri hakka ulaştırdı. Allah dilediğini doğru yola ulaştırır." [16]

2.7 Yeryüzünün halifesi

" Yoksa bunalmışa kendisine yakardığı zaman, karşılık veren ve başındaki sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah'ın yanında başka bir ilah mı? Nede kıt düşünüyorsunuz." [17]

2.8 Meleklerin secdeye davet edildikleri su damlası

"Andolsun ki, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan yarattık. Daha önce de cinleri alevli ateşten yarattık. Hani Rabb'in meleklere demişti ki: "Kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan bir insan yaratacağım." Onu yapıp ruhumdan üflediğimde siz derhal onun için secdeye kapanın. Ancak İblis; secde edenlerle beraber olmaktan çekinerek dayattı. Allah: 'Ey İblis, sen neden secde edenlerle beraber değildin?' dedi. Ben dedi: Kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan yarattığın insana secde edemem. Allah buyurdu ki: 'Öyleyse çekil oradan. Sen artık kovulmuş birisin." Muhakkak ki, ceza gününe kadar lânet sanadır." [18]

2.9 Göklerin ve yerlerin sudan-çamurdan hâkimi? Hâkimiyetini kime borçlu acaba?

"Görmez misiniz ki Allah göklerde olanları da yerde olanları da size müsahhar kılmıştır. Gizli ve açık olarak nimetlerini size bolca vermiştir. İnsanlar arasında hiçbir bilgisi olmadan, hiçbir rehberi ve aydınlatıcı kitabı yokken Allah hakkında tartışanlar vardır. Görmez misin ki; Allah geceyi gündüze, gündüzü de geceye katar. Güneşi ve Ay'ı buyruk altında tutar. Her birisi belirli bir süreye kadar akıp gider. Muhakkak ki, Allah yaptıklarımızdan haberdardır." [19]

---

[16] Kur'an-ı Kerim, 2/28-33,213.

[17] Kur'an-ı Kerim. 27/62.

[18] Kur'an-ı Kerim, 15/26-35.

[19] Kur'an-ı Kerim, 31/20-29.

2.10 Denizleri insanın hizmetine hazır hâle kim getiriyor?

"Allah o (yüce) varlıktır ki, emri gereğince içinde gemilerin yüzmesi ve lütfedip verdiği rızkı aramanız için ve de şükredesiniz diye denizi size hazır hâle getirmiştir. O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütuf olmak üzere) size boyun eğdirmiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır." [20]

2.11 İskân, beslenme ve barınma

"Yeri sizin için yerleşim alanı, göğü de bir bina kılan, size şekil verip de şeklinizi güzel yapan ve sizi temiz besinlerle rızıklandıran Allah'tır. İşte Allah, sizin Rabb'inizdir. Âlemlerin Rabb'i Allah, yücelerden yücedir. Sizi topraktan, sonra meniden, sonra alakadan (aşılanmış yumurtadan) yaratan sonra bebek olarak çıkaran, sonra sizi güçlü kuvvetli bir çağa erişmeniz, sonra da ihtiyarlamanız -ki içinizden daha önce vefat edenler de vardır- ve belli bir vakte ulaşmanız için sizi yaşatan O'dur. Umulur ki düşünürsünüz." [21]

2.12 Unuttuğumuz lütuflar

"O, insanı bir damla sudan yarattı. Fakat bakarsın ki (insan) Rabbına apaçık bir hasım oluvermiştir. Hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için ısıtıcı (şeyler) ve birçok faydalar vardır. Onlardan bir kısmını da yersiniz.

Sizin için onlardan ayrıca akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken bir güzellik (bir zevk) vardır. Bu hayvanlar sizin ağırlıklarınızı, ancak güçlüklere katlanarak varabileceğiniz bir memlekete taşırlar. Şüphesiz Rabb'iniz çok şefkatli, pek merhametlidir. Atları, katırları ve eşekleri binmeniz ve (gözlere) zinet olsun diye (yarattı). Allah şu anda bilemeyeceğiniz daha nice (nakil vasıtaları) yaratır. Yolun doğrusu Allah'ındır. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi. Gökten suyu indiren O'dur. Ondan hem size içecek vardır, hem de hayvanlarınızı otlatacağınız bitkiler.

(Allah) su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır.

O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Yıldızlar da Allah'ın emri ile hareket ederler. Şüphesiz ki bunlarda aklını

---

[20] Kur'an-ı Kerim. 45/12-13.

[21] Kur'an-ı Kerim. 40/64-67

kullananlar için pek çok deliller vardır. Yeryüzünde sizin için rengârenk yarattıklarında da öğüt alan bir toplum için gerçek bir ibret vardır.

İçinden taze et (balık) yemeniz ve takacağınız bir süs (eşyası) çıkarmanız için denizi emrinize veren O'dur. Gemilerin denizde (suları) yara yara gittiklerini de görüyorsun. (Bütün bunlar) onun lütfunu aramanız ve nimetine şükretmeniz içindir.

Sizi sarsmaması için yeryüzünde sağlam dağları, yolunuzu bulmanız için de ırmakları ve yolları yarattı.

Daha nice alâmetler (yarattı). Onlar, yıldızlarla da yollarını doğrulturlar.

O hâlde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâlâ düşünmüyor musunuz?

"Allah gökten bir su indirdi ve onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti. Şüphesiz ki bunda dinleyen toplum için bir ibret vardır.

Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fışkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiriyoruz.

Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz, işte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.

Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi." [22]

"Allah, evlerinizi sizin için bir huzur ve sükûn yeri yaptı ve sizin için davar derilerinden gerek göç gününüzde, gerekse konaklama gününüzde, kolayca taşıyacağınız evler; yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından bir süreye kadar (faydalanacağınız) bir ev eşyası ve bir ticaret malı meydana gelirdi.

Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı. Dağlarda da sizin için barınaklar yarattı. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar yarattı. İşte böylece Allah, Müslüman olmanız için üzerinize nimetini tamamlıyor." [23]

"İnsanı yarattı. Ona açıklamayı öğretti" [24]

"Sizi çifter çifter yarattık. Uykunuzu bir dinlenme kıldık. Geceyi

---

[22] Kur'an-ı Kerim, 16/4-17,65-67,78.

[23] Kur'an-ı Kerim, 16/80-81.

[24] Kur'an-ı Kerim, 55/3-4.

bir örtü yaptık. Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık. Üstünüzde yedi kat sağlam göğü bina ettik. (Orada) alev alev yanan bir kandil yarattık. Sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik. Size tohumlar, bitkiler, yetiştirmek için. Ve ağaçları (birbirine) sarmaş dolaş bahçeler." [25]

"Gökte burçları var eden, onların içinde bir çerağ (güneş) ve nurlu bir ay barındıran Allah, yüceler yücesidir." [26]

"O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sızın için yıldızları yaratandır. Gerçekten biz, bilen bir toplum için ayetleri geniş geniş açıkladık." [27]

"İncire, zeytine, Sina dağına, ve şu emin beldeye yemin ederim ki, Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra da çevirdik aşağıların aşağısına attık. Fakat iman edip salih amel işleyenler için eksilmeyen devamlı bir ecir vardır. Artık bundan sonra, ceza günü konusunda seni kim yalanlayabilir? Allah, hüküm verenlerin en üstünü değil mi?" [28]

3. İNSAN PSİKOLOJİSİ VE ÖZELLİKLERİ

3.1 Acelecidir

"İnsan, hayır istiyormuşçasına şer ister. Ve insan esasen çok acelecidir!" [29]

3.2 Rabb'ine karşı pek nankördür

"Şüphesiz insan, Rabb'ine karşı pek nankördür. Şüphesiz buna kendisi de şahittir" [30]

3.3 Sabırsız, pinti

"Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir." [31]

3.4 Zalim, cahil ve aceleci

"Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan

---

[25] Kur'an-ı Kerim, 78/8-16

[26] Kur'an-ı Kerim. 25/61.

[27] Kur'an-ı Kerim, 6/97.

[28] Kur'an-ı Kerim, 95/1-8.

[29] Kur'an-ı Kerim, 17/11.

[30] Kur'an-ı Kerim. 100/6-7.

[31] Kur'an-ı Kerim, 70/19-20.

yüklendi. Doğrusu o çok zalim, çok alilidir." [32]

'İnsan, aceleci (bir tabiatta) yaratılmıştır. Size ayetlerimi göstereceğim; benden acele istemeyin." [33]

35 Yeryüzündeki fesad

'İnsanların elleriyle işlediklerinden dolayı karada ve denizde fesat belirdi. Ki (Allah) yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın. Belki dönerler."

3.6 Bozguncu, seffah (meleklerin düşüncesi)

'Bir zamanlar Rabb'in meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yapacağım" demişti. Melekler. "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Oysa, biz seni överek tespih ediyor ve seni kutsuyoruz" demişlerdi. Allah: 'Ben sizin bilmediklerinizi bilirim' dedi." [34]

3.7 Dünya nimetleri süslü gösterildi

'Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlara, hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara süslü gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir. Oysa dönüp gidilecek en güzel yer Allah katındadır." [35]

3.8 İnsan zayıf

"Allah yükünüzü hafifletmek istiyor; insan zaten zayıf yaratılmıştır." [36]

3.9 Sıkıntı

'Hayır hayır, senin oturduğun bu şehre, doğrulduğuna ve doğurduğuna yemin ederim ki. Biz insanı sıkıntı içinde yarattık." [37]

3.10 Dünyaperest

"Hayır, hayır! Sizler çabuk olanı (bu dünyayı) seversiniz. Daha sonrakini (Ahireti) ise bırakırsınız." [38]

---

[32] Kur'an-ı Kerim, 33/72.

[33] Kur'an-ı Kerim. 21/37.

[34] Kur'an-ı Kerim, 2/30.

[35] Kur'an-ı Kerim, 3/14.

[36] Kur'an-ı Kerim, 4/28.

[37] Kur'an-ı Kerim. 90/1-4.

[38] Kur'an-ı Kerim, 75/20-21.

3.11 Cimri

"De ki: "Rabb'imin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız, harcamaktan korkarak (elinizde) tutardınız. İnsan gerçekten pek cimridir." [39]

3.12 Hasım olup çıktı

"O, insanı bir damla sudan yarattı, ama o apaçık bir hasım olup çıktı." [40]

3.13 Kötülüğe meyyal

"Yusuf: "Ben kendimi temize çıkarmam, çünkü Rabb'imin esirgemesi dışında, nefis kötülüğü emreder. Rabb'im çok bağışlayıcıdır, merhametlidir' dedi," [41]

3.14 Nankör

'Allah'ın bazı kullarını O'nun bir parçası kabul ettiler, insan gerçekten alabildiğine nankördür." [42]

"Canı çıksın insanın, o ne nankördür!" [43]

"*Sizi dirilten, sonra öldürecek, sonra yine diriltecek olan O'dur. İnsan gerçekten pek nankördü."* [44]

3.15 Mala düşkün, nankör

"Nefes nefese koştukça koşanlara, kıvılcımlar saçanlara, sabah sabah akın edenlere, toz kaldıranlara ve topluluğun ortasına girenlere and olsun. İnsan Rabb'ine karşı gerçekten pek nankördür. Buna kendisi de tanıktır. Ve insan mala çok düşkündür." [45]

3.16 Az şükredersiniz

"Oysa sizin için kulaklar, gözler ve gönüller var eden O'dur. Ne az şükrediyorsunuz." [46]

3.17 Felaket ve mutluluk anında insan

"Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O'ndan başka bütün

---

[39] Kur'an-ı Kerim, 17/100.

[40] Kur'an-ı Kerim. 16/4.

[41] Kur'an-ı Kerim, 12/53.

[42] Kur'an-ı Kerim, 43/15.

43 Kur'an-ı Kerim, 80/17.

[44] Kur'an-ı Kerim. 22/66.

[45] Kur'an-ı Kerim, 100/1-7.

[46] Kur'an-ı Kerim, 23/78.

yalvardıklarınız kaybolup gider. O sizi kurtarıp karaya çıkardığında, (yine eski halinize) dönersiniz. İnsanoğlu çok nankördür.

O'nun, sizi kara tarafında yerin dibine geçirmeyeceğinden yahut başınıza taş yağdırmayacağından emin misiniz? Sonra kendinize bir koruyucu da bulamazsınız.

Yahut O'nun, sizi bir kez daha oraya (denize) gönderip üzerinize bir kasırga yollayarak, inkâr etmiş olmanız sebebiyle sizi boğmayacağından emin misiniz? Sonra, bundan dolayı kendinize (intikamınızı almak için) bizi arayıp soracak bir destekçi de bulamazsınız.

İnsana nimet verdiğimiz zaman (bizden) yüz çevirip yan çizer; ona bir de zarar ziyan dokunacak olsa iyice karamsarlığa düşer." [47]

3.18 Kendinin sebep olduğu kötülükler karşısında nankör

"Eğer yüz çevirirlerse, bilesin ki biz seni onların üzerine bekçi göndermedik. Sana düşen sadece duyurmaktır. Biz insana katımızdan bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinir. Ama elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir kötülük gelirse, işte o zaman insan pek nankördür!" [48]

3.19 Çabuk sevinir, çabuk ümitsiz olur

"İnsanlara bir rahmet tattırdığımızda ona sevinirler. Şayet yaptıklarından ötürü başlarına bir fenalık gelse hemen ümitsizliğe düşüverirler." [49]

3.20 Sıkıntı ve nimetin hikmeti

"İnsanın başına bir sıkıntı gelince, bize yalvarır. Sonra ona katımızdan bir ni'met verdiğimizde: 'Bu, bana bilgimden dolayı verilmiştir' der. Hayır bu bir imtihandır. Fakat çokları bilmezler." [50]

3.21 Sıkıntıda Allah'a yönelir, kurtulunca unutur ve eş koşar

"Gemiye bindiklerinde dini yalnız Allah'a tahsis ederek O'na yalvarırlar. Ama onları karaya çıkararak kurtarınca hemen Allah'a eş koşarlar." [51]

---

[47] Kur'an-ı Kerim, 17/67-69, 83.

[48] Kur'an-ı Kerim. 42/48.

[49] Kur'an-ı Kerim, 30/36.

[50] Kur'an-ı Kerim, 39/49.

[51] Kur'an-ı Kerim, 29/65.

"İnsanlar arasında öyleleri de vardır ki; Allah'a bir yar kenarındaymış gibi kulluk eder. Ona bir iyilik gelirse onunla yatışır, başına bir bela gelirse yüzüstü döner. Dünyayı da, ahireti de kaybetmiştir. İşte apaçık kayıp budur."

"Denizde size bir sıkıntı dokununca yalvardıklarınızın hepsi kaybolur. Ancak Allah kalır. Ama O sizi karaya çıkarıp kurtarınca yüz çevirirsiniz. Ve inkâr ettiğinizden dolayı sizi boğmayacağımızdan emin misiniz?

İnsana nimet verdiğimiz vakit, yüz çevirir ve yan çizer. Başına bir kötülük gelince de ümitsiz olur.

De ki: 'Herkes yaradılışına göre hareket eder. Ve Rabb'iniz kimin yol bakımından daha doğru olduğunu en iyi bilir." [52]

3.22 İyilik ve kötülük karşısında insan

"İnsana iyilikte bulunduğumuz zaman yüz çevirir ve yan çizer. Ona bir kötülük dokununca da, umutsuz kesilir." [53]

3.23 Sıkıntı ve bollukta insan

"İnsana bir darlık değince, yan yatarken, otururken veya ayakta iken bize yakarır durur. Ancak, Biz onun darlığını kaldırınca, sanki başına gelen darlıktan ötürü Bize hiç yakarmamış gibi geçip gider." [54]

"İnsanlar bir darlığa uğrayınca Rablerine dönerek O'na yalvarırlar, sonra Allah, katından onlara bir rahmet tattırınca, içlerinden bir kısmı kendilerine verdiklerimizi inkâr ederek Rabblerine eş koşarlar. Zevklenin bakalım; yakında bileceksiniz." [55]

3.24 Sevinçle umut arasında

"İnsanlara bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinirler, ama kendi elleriyle yaptıklarından ötürü başlarına bir kötülük gelince, hemen umutsuzluğa düşerler." [56]

"Kendilerine dokunan bir darlığın ardından insanlara bir bolluk tattırdığımızda, hemen âyetlerimize yönelik bir tuzak kurarlar. De ki: "Allah tuzak kurmakta daha çabuktur". Elçilerimiz kurduğunuz tuzakları yazıyorlar."

---

[52] Kur'an-ı Kerim, 17/67,83-84.

[53] Kur'an-ı Kerim, 17/83.

[54] Kur'an-ı Kerim, 10/12.

[55] Kur'an-ı Kerim, 30/33-34.

[56] Kur'an-ı Kerim, 30/36.

"Sizi karada ve denizde yürüten O'dur. Bulunduğunuz gemi, içindekileri hoş bir rüzgârla götürürken, yolcular neşelenirler. Bir kasırga çıkıp da onları her yönden dalgaların sardığı ve çepeçevre kuşatıldıklarını sandıkları anda ise, dini sırf Allah'a halis kılarak: "Bizi bu tehlikeden kurtarırsan, andolsun ki, şükredenlerden olacağız" diye O'na yalvarırlar."

"Allah onları kurtarınca, hemen yeryüzünde haksız yere taşkınlıklara başlarlar. Ey insanlar! Bu hayatınızda menfaat (elde etmek) için yaptığınız taşkınlık kendi aleyhinizedir. Sonra dönüşünüz bizedir; yapmış olduklarınızı size bildireceğiz." [57]

"İnsana, katımızdan bir rahmet tattırıp, sonra da onu ondan çekip alsak, umutsuz bir nanköre döner."

"*Başına gelen bir sıkıntıdan sonra, ona bir nimet tattırsak: "Kötülükler benden gitti' der. Gerçekten, o böbürlenen bir şımarıktır."* [58]

4. DÜNYA HAYATININ MANASI, DEĞERİ VE ÖNEMİ

4.1 Herkes ölümü tadacaktır

"Herkes ölümü tadacaktır. Sonunda Bize döndürüleceksiniz." [59]

"Hiçbir kimse, Allah'ın izni olmadan ölmez. O, belli bir süreye bağlanmıştır. Kim dünya kazancını isterse, ona ondan veririz. Kim de ahiret kazancını isterse, ona da ondan veririz. Şükredenleri ödüllendireceğiz."

"Herkes ölümü tadacaktır ve kıyamet günü (hakettiğiniz) karşılıklar kesinlikle ödenecektir. Kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa, artık o kurtulmuştur. Bu (yaşadığınız) hayat ise, aldatıcı bir eğlenmeden başka birşey değildir." [60]

"(Ey Muhammed!) Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik. Sen öleceksin de, onlar temelli mi kalacaklar?"

"Ölümü herkes tadacak. Bir imtihan olarak sizi iyilik ve kötülükle deneriz. Sonunda Bize geri döndürüleceksiniz." [61]

---

[57] Kur'an-ı Kerim, 10/21-23.

[58] Kur'an-ı Kerim, 11/9-10.

[59] Kur'an-ı Kerim, 29/57.

[60] Kur'an-ı Kerim, 3/145, 185.

[61] Kur'an-ı Kerim, 21/34-35.

"Sizler, bütün bunlardan sonra öteceksiniz." [62]

"De ki: "Sizden sorumlu o ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabb'ınize döndürüleceksiniz." [63]

"Bunun üzerinde (yeryüzünde) bulunan her şey fanidir." [64]

"Bir kimsenin eceli gelip çatınca Allah onu asla geri bırakmaz; Allah işlediklerinizden haberdardır." [65]

"Ölümü aranızda Biz tayin ettik, sizin yerinize benzerlerinizi getirme ve sizi de bilmediğiniz şekilde (yeniden) var etme konusunda kimse önümüze geçemez." [66]

"Allah sizi yaratmıştır, sonra sizi öldürecektir. İçinizden kimleri, biraz bilginin ardından, hiçbir şey bilmez hale gelecekleri, ömrün en güçsüz çağına ulaştırılırlar. Doğrusu, Allah bilir ve her şeye güç yetirir." [67]

"Sizi topraktan, sonra bir damla sıvıdan, sonra yapışkan bir nesneden yaratıp, sonra ergenlik çağına ulaşmanız, sonra da yaşlanmanız için bebek olarak dünyaya getiren O'dur. Kiminiz daha önce öldürülür, kiminiz de belirtilmiş bir süreye ulaşırsınız. Belki artık aklınızı kullanırsınız." [68]

"Allah sizi topraktan, sonra bir damla sudan yaratmış, sonra da sizi çiftler hâlinde var etmiştir. Dişinin gebe kalması ve doğurması, ancak O'nun bilgisine göredir, ömrü uzun olanın çok yaşaması ve ömürlerinin kısalması şüphesiz bir kitaptadır. Doğrusu, bu, Allah'a kolaydır." [69]

"Allah, insanların canlarını ölümleri anında, ölmeyenlerinkini de uykularında alır; sonra, ölmesine hükmettiklerinin (ölümünü gerçekleştirdiklerinin) ruhlarını tutar, diğerlerini ise bir süreye kadar salıverir. Doğrusu bunda düşünen kimseler için dersler vardır." [70]

"O, kullarının üstünde yegâne güç sahibidir. Size koruyucular gönderir. Birinize ölüm geldiği zaman, elçilerimiz onun canını bir eksiklik yapmadan alırlar.

---

[62] Kur'an-ı Kerim, 23/15.

[63] Kur'an-ı Kerim, 32/11.

[64] Kur'an-ı Kerim, 55/26.

[65] Kur'an-ı Kerim, 63/11.

[66] Kur'an-ı Kerim, 56/60-61.

[67] Kur'an-ı Kerim, 16/70.

[68] Kur'an-ı Kerim, 40/67.

[69] Kur'an-ı Kerim, 35/11.

[70] Kur'an-ı Kerim, 39/42.

Sonra, onlar gerçek sahipleri olan Allah'a geri verilirler. Hüküm yalnız O'nundur ve O hesaba çekenlerin en hızlısıdır." [71]

4.2 İnsanın denenmesi

"İnsanın üzerinde uzun bir devirden öyle bir zaman geçmiştir ki o, anılmaya değer bir şey bile değildi. Biz insanı karışık bir damla sudan yaratmışızdır. Onu deneriz! Bu yüzden onu işitici ve görücü yaptık.

Gerçekten Biz ona (doğru) yolu gösterdik. (Buna) kimisi şükreder, kimisi de nankördür. Gerçekten biz, kafirler için zincirler, demir halkalar ve alevlendirilmiş bir ateş hazırladık." [72]

"Ama insanı; Rabb'i deneyip kendisine kerem eder ve ni'met verirse: 'Rabb'im beni şerefli kıldı' der. Ama onu denemek üzere rızkını daraltırsa; 'Rabb'im beni fakir düşürdü,' der.

Sızı yaratmak mı daha zordur, yoksa göğü yaratmak mı? ki (Allah) onu bina etmiştir. Boyunu yükseltmiş ve bir şekil vermiştir, Gecesini karanlık yapmış, gündüzünü ortaya koymuştur. Bundan sonra yeri döşemiştir. Ondan suyunu ve otlağını çıkarmıştır. Dağları dikmiştir. Sizin ve o hayvanlarınızın geçinmesi için." [73]

4.3 İnsan ve sorumluluğu

"Gerçekten biz emaneti göklere, yeryüzüne ve dağlara sunduk da onlar bunu yüklenmekten çekindiler. Ve korkup titrediler. Onu insan yüklendi. Doğrusu insan, pek zalim ve pek cahil oldu." [74]

5. DÜNYA HAYATININ MANASI, GAYESİ

"Ey Kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı geçici bir eğlencedir. Ahiret ise doğrusu işte asıl kalınacak yurt odur." [75]

"Ey insanlar! Rabb'ınızdan korkun. Babanın oğluna, oğulun babasına hiçbir şey ödeyemeyeceği günden çekinin. Allah'ın va'di şüphesiz haktır. Öyle ise dünya hayatı sizi sakın aldatmasın. Aldatıcı (şeytan) da sizi Allah'(ın bağışlamasın)a güvendirerek yoldan çıkarmasın." [76]

"De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da Allah'ın yaratmaya nasıl başladığını bir görün. İşte Allah yeni bir ahiret hayatını tekrar (böyle) yaratacaktır. Muhakkak ki Allah her şeye kadirdir."

---

[71] Kur'an-ı Kerim, 6/61-62.
[72] Kur'an-ı Kerim, 76/1-4.
[73] Kur'an-ı Kerim, 90/15-16.
[74] Kur'an-ı Kerim, 33/72.
[75] Kur'an-ı Kerim, 40/39.
[76] Kur'an-ı Kerim, 31/33.

"Bu dünya hayatı sadece eğlence ve oyalanmadır. Asıl hayat ahiret yurdundaki hayattır. Keşke bilseler." [77]

"Dünya hayatının misalini de anlat onlara. O gökten indirdiğimiz su gibidir. Ki bununla yeryüzünde yetişen bitkiler birbirine karışır. Ama sonunda da rüzgârın savuracağı çör çöpe döner. (Dünya hayatı bu kadar kısadır işte) Allah her şeyin üstünde bir kudret sahibidir." [78]

"Allah O'dur ki sizi güçsüz olarak yaratmıştır. Güçsüzlükten sonra kuvvetli kılmış, sonra da kuvvetliliğin ardından güçsüz ve ihtiyar yapmıştır. O, dilediğini yaratır. O, Alim'dir, Kadir'dir."

"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları oyun olsun diye, yaratmadık. Biz onları, ancak ve ancak bir gaye ile yarattık, ama (insanların) çoğu bilmezler." [79]

"Biz, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak bir gayeyle ve belirli bir süre için yarattık; inkâr edenler uyarıldıkları şeylerden yüz çevirmektedirler." [80]

"Arşı su üzerinde iken, hanginizin daha güzel iş işleyeceğini denemek için gökleri ve yeri yaratan O'dur. Ey Muhammed! Andolsun ki, "Siz ölümden sonra dirileceksiniz" desen, inkâr edenler "Bu apaçık büyüden başka bir şey değildir" derler." [81]

"insan kendisinin başı boş bırakılacağını mı sanır. O. akıtılan bir meni damlası değil miydi? Sonra kan pıhtısı olmuş, sonra Allah onu insan biçimine koyup yaratmış ve düzenlemiştir. Ve ondan erkek, dişi iki cins yaratmıştır." [82]

"Biz insanı katışık bir damla sudan yaratmışızdır. Onu deneriz. Bu yüzden onu işitici ve görücü yaptık." [83]

"Andolsun, insanı Biz yarattık; onun kendi kendine ne fısıldadığını biliriz; Biz ona şah damarından daha yakınız." [84]

"Ey insanlar! Tekrar dirilmekten şüphede iseniz, (bilin ki) Biz sizi topraklan, sonra bir damla sudan, sonra yapışkan bir nesneden, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir çiğnemlik etten yarattık ki, size (kudreti-

---

[77] Kur'an-ı Kerim, 29/20, 64.
[78] Kur'an-ı Kerim, 18/45.
[79] Kur'an-ı Kerim, 44/38-39.
[80] Kur'an-ı Kerim, 46/3.
[81] Kur'an-ı Kerim, 11/7.
[82] Kur'an-ı Kerim, 75/36-39.
[83] Kur'an-ı Kerim, 76/2.
[84] Kur'an-ı Kerim, 50/16.

mizi) açıkça gösterelim.

Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız; sonra sizi çocuk olarak çıkartırız, böylece yetişip ergenlik çağına varırsınız. Kiminiz öldürülür, kiminiz de ömrünün en fena zamanına ulaştırılır da, bilir haldeyken, bir şey bilmez olur. Yeryüzünü kupkuru görürsün, fakat biz ona su indirdiğimiz zaman yeryüzü kıpırdanır, kabarır ve en güzel türden yetiştirir." [85]

"(Bu) Allah'ın va'di. Allah va'dinden asla caymaz. Ama insanların çoğu bilmezler. Onlar dünya hayatının yalnız görünen kısmını bilirler. Ahiretten ise onlar habersizdirler. Kendileri hakkında düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak hak ile ve belirli bir süre için yaratmıştır. Doğrusu insanların çoğu Rablerine kavuşmayı inkâr ederler.

Yeryüzünde dolaşıp gezmezler mi, kendilerinden önce geçmiş kimselerin akıbetlerinin nasıl olduğunu görsünler. Onlar kendilerinden daha kuvvetli idiler. Toprağı aktarmışlar (alt üst etmişler) ve bunlardan daha çok imar eylemişlerdir. Peygamberleri onlara nice açık deliller getirmişti. Demek onlara, Allah zulmetmiyordu. Ama onlar kendilerine zulmediyorlardı." [86]

"Onlardan bazılarına denemek için verdiğimiz dünya hayatının süsüne gözlerini dikme. Rabb'inin rızkı daha hayırlı ve daha devamlıdır." [87]

"İnsanlardan hangisinin daha güzel amel işlediğini deneyelim diye yeryüzünde olan şeylere bir süs verdik. Şüphesiz ki biz, yeryüzünde olanları kupkuru bir toprak haline getirebiliriz." [88]

İlk denenmelerinde İblis de, Hz. Âdem de kaybetmiştir. Âdem'in kaybetmesi İblis'in teşvikiyle olmuştur. Bu da, insanın denenmesinde İblis'e bir rol verilmesinden dolayıdır. İblis'in devreye girmesi, bir mizansen olarak yorumlanamaz. O zaman, İblis'in: *"...Beni azgınlığa ittiğin için..."* [89] şeklindeki haksız ithamının doğru olması gerekir. Görünen o ki, İblis kendi isteği ve Allah'ın da izin vermesi üzerine insanoğlunun -başta Hz. Âdem'in- denenme sürecinde negatif bir rol üstlenmiştir. Allah, olacakları önceden bildiği için, insanı Şeytan'ın

---

[85] Kur'an-ı Kerim, 22/5.

[86] Kur'an-ı Kerim, 30/6-9.

[87] Kur'an-ı Kerim, 20/131.

[88] Kur'an-ı Kerim, 18/7-8.

[89] Kur'an-ı Kerim, 7/16.

desise ve hilelerine karşı donanımlı olarak yaratmıştır.[90]

Aslında dünya hayatının nimetleri cazibelerini, insanın fıtri (yaratılışından gelen) ihtiyaçlarına cevap verici olmalarından almaktadırlar; bu itibarla, bizzat kötü ve kötülüğe itici değildirler. Bunların ahlâki değerlerini belirleyecek olan, insanın hürriyetini kullanma biçimidir. İnsandan beklenen, dünya nimetlerinin cazibesinin peşine takılıp, onları varoluş gayesi haline getirmesi değil, bunlara, görevini yerine getirmesi için emrine verilmiş araçlar olmanın ötesinde bir değer atfetmemesidir. Kur'an, insandan, dünya nimetlerine karşı olumsuz bir tavır takınmasını istememektedir; aksine, onun önerdiği hayat tarzı, bu nimetlerden yararlanmanın belli bir ölçüye göre olmasıdır. Aksini iddia etmek, Kur'an'ın insanı kendisiyle karşı karşıya getirdiğini söylemekten farksız olur. Oysa, Kur'an tam aksine, getirdiği ölçüler ve sınırlamalarla, insanın kendisiyle, toplumla ve tabiatla zıtlaşmasının önünü almayı hedeflemektedir.

[90] Kur'an-ı Kerim, 39/40.

KUR'AN'IN AKSİYON ÖĞRETİSİ

1. İNSANOĞLUNUN DÜNYA MACERASI

Hazret-i Âdem, Hz. Havva ve çocukları; Dünyada Hz. Âdem'in yaratılış ve ilk cennet deneyini gördük. Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın şahsında bütün insanların geçmiş ve geleceğinin bir özetini bulmak mümkündür. Hz. Âdem ve Havva işlemiş oldukları suç sebebiyle cennetten çıkarılmışlardı. Onları dünya adı verilen yeni hayat alanında zor günler bekliyordu, önce Hz. Âdem ve Havva işlemiş oldukları günah yüzünden Allah'tan bağışlanma dilediler. Nihayet duaları kabul oldu. Ancak onları çetin bir dünya hayatı bekliyordu. Cennet hayatının acısız, çilesiz, sıkıntısız şartları yoktu, dünyalarında.

1.1 Kendini ve dünyayı değiştirebilen sorumlu varlık

Bir de kendilerinin cennetten kovulmasına sebep olan şeytan vardı dünyalarında. Allah onları cennette iken uyarmıştı şeytan konusunda. Ama gaflete düşüp, Âdem'e verilmiş büyük imtiyazları kıskanan ve Âdem'i ve soyunu mağlup etmeğe ahdetmiş şeytanın oyununa gelmiş ve Allah'ın emrini unutmuşlar, Allah'ın yasaklamasının ciddiyetinin farkına varamamışlardı. Böylece cennetten uzaklaştırılmışlardı. Şimdi dünyada idiler, ölümlü, sıkıntılar, acılarla dolu bir dünyada yaşamak, çoğalmak mecburiyetindeydiler. Allah Âdem'e ve çocuklarına bir şans daha vermişti. Bu dünya hayatını ebedi hayatın başlangıcı yapmak, cennetin hazırlığı hâline getirmek mümkündü. Ama bu da şarta bağlıydı. Dünyasını Allah'ın buyurduğu şekilde bayındır kılan insan, Allah'ın rahmetini, mağfiretini umabilir, cennetine ve rızasına kavuşabilirdi. Aksi hâlde şeytanın ve nefsinin telkinlerine uyar, Allah'ın resulleriyle gönderdiği mesajı kulak ardı ederse cen-

neti kaybeder, azaba, Allah'ın gazabına muhatap olur, bitmeyen ve katlanılmaz acılar dünyasına, cehenneme yuvarlanırdı. Yani insanlar bu dünyalarını ebedi cennet bahçelerinden bir bahçe veyahut cehennem çukurlarından bir çukur haline getirebilirlerdi. Çünkü Allah'ın ilahi kanununda bir değişiklik yoktu. Bu yüzden dünya da emsalsiz ölçüde değerliydi. Dünyamızı ebedi cennet ve mutluluk bahçelerinin birinci adımı yapabilirdik. Nasıl?

1.2 Ölümsüzlüğe ve mutluluğa ulaşmak mümkün mü ve nasıl?

İnsan bütün canlılar içinde kendini ve dünyayı değiştirebilen tek varlık. İnsanoğlunun bu üstün özelliği; düşünebilmesi, isteyebilmesi ve düşünüp istediklerini gerçekleştirme gücü ve iradesiyle donatılmış olmasında. İnsanoğlu beş duyu ve akılla donatılmış. Görür, koklar, dokunur, işitir, duyar. Bu organları yoluyla şuuruna gelen ihsasları, kavram ve bilgi haline getirir. Onları kullanır. Düşünür. Bildiklerinden yola çıkarak bilinmeyenlerin dünyasını keşfeder. Bilgilerini hüner, teknik haline getirir uygular. Kendini ve dünyayı değiştirir. Kısaca insan kendisini ve dünyayı değiştirecek eylemler yapabilecek akıl ve duyu organlarına sahip tek varlıktır. Dünyasını ve dünyamızı bir mutluluk dünyası haline getirmek için tek imkânı vardır: Şuurlu aksiyon. Tek şansı, meziyeti bu aksiyondur. Peki kendini ve dünyayı değiştirip güzelleştirmek ve ebedi mutluluğa ulaşmak için sahip olduğu beyin ve aklından nasıl yararlanmalıydı. Nasıl kullanmalıydı onları?

Gerçekten Kur'an-ı Kerim'de Allah insanı ebedi kurtuluşa, ebedi yaşam ve mutluluğa ulaştıracak eylemleri belirtiyor. Ve bu yeni ve ebedi hayata ve mutluluğa kavuşacak insanları, mükâfatları, isimleri ve yaptıklarıyla bize haber veriyor. Bunlar kimler ve ne yapmışlar da ebedi cennet hayatına, cennet mutluluğuna kavuşmuşlar? Bu sorumuzun cevabını araştırırken bazı gerçekleri yeniden hatırlamakta fayda var. Her şeyin başında şu hakikat geliyor. İnsan dâhil hiçbir canlı türü ebedi değil, Kur'an'ın beyanıyla 'her nefs ölümü tadacaktır.' Ve elbette Allah'tan başka her şey fânidir. Baki kalacak olan tek varlık Allah'tır. Bu dünya hayatının sonucu mutlaka ölümdür. Ölüm, doğum gibi hayatın şaşmaz bir gerçeği. Doğduğumuz gibi öleceğiz de. Bu gerçeği kabullenerek yaşamalıyız. Ancak bilmeliyiz ki, ölümden sonra bir yeniden yaratılış gerçeği de var. İnsanlar öldükten sonra bu dünyada yaptıklarının hesabını vermek üzere Yüce yaratanın

huzuruna çıkarılacaklar...

2. ÖLÜMDEN SONRA YENİDEN YARATILIŞ

Hesap, Şaşmaz Adalet, Rahmet ve Ceza Günü. Yeni ve Ebedi Bir Hayatın Başlaması. O gün çağırıcı müthiş bir şeye çağırır.

"Kıyamet saati yaklaştı, ay yarıldı..

Bir mucize görseler hemen yüz çevirirler ve "süregelen bir büyüdür" derler.

Yalanladılar, nefislerinin arzularına uydular. Halbuki her iş yerini bulacaktır.

And olsun ki onlara (kötülükten) yüz çevirecek nice önemli haberler gelmiştir.

Bunlar üstün bir hikmettir fakat uyarılar fayda vermiyor.

Sen de onlardan yüz çevir ki, o gün çağırıcı görülmedik müthiş bir şeye çağırır.

Gözlen düşkün düşkün (zelil ve hakir) kabirlerinden çıkarlar, sanki yayılan çekirgeler gibidirler.

O çağırana koşarak, kafirler: "bu çetin bir gündür' derler." [1]

2.1 O din günü muhakkaktır ve yapılan her iyi-kötü şeyin de karşılığı görülecektir

"O gün insanlar, amellerinin karşılığı kendilerine gösterilmek üzere bölük bölük çıkacaklardır.

Her kim zerre kadar hayır işlemişse onu görecektir.

Her kim, zerre kadar şer işlemişse onu görecektir." [2]

"Sur'a üfürülmüştür, bir de ne baksınlar Kabirlerinden Rablerine doğru akın ediyorlar.

Onlar, 'eyvah başımıza gelenlere! Mezarımızdan bizi kim kaldırdı? O Rahman'ın vaad buyurduğu işte bu imiş. Gönderilen peygamberler de doğru söylemişler' derler.

Başka değil sadece bir tek çığlık olmuş, derhal hepsi toplanmış, huzurumuza getirilmişlerdir.

Artık bu gün hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmez. Ancak yaptıklarınızın cezasını çekeceksiniz." [3]

---

[1] Kur'an-ı Kerim, 54/1-8.

[2] Kur'an-ı Kerim, 99/6-8.

[3] Kur'an-ı Kerim, 36/51-54.

2-1.1 İnsan niçin yaratıldı? İmtihan için değil mi?

"Gerçekten insan üzerine dehirden (zamandan) öyle bir müddet geldi ki o zaman o, anılmaya değer bir şey değildi.

Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden (erkek ve kadın sularından) yarattık da onu işitici, görücü yaptık.

Kuşkusuz biz ona yolu gösterdik; ister şükredici olsun, ister nankör."[4]

2.1.2 Herkesin ne getirdiğini anladığı gün...

"Amel defterleri açıldığında.

Gök sıyrılıp açıldığında.

Cehennem kızıştırıldığında,

Ve cennet yaklaştırıldığında.

Herkes ne getirmiş olduğunu görecektir. " [5]

2.1.3 En küçük amelin bile mizana konduğu an

"Yavrucuğum! haberin olsun ki, yaptığın bir hardal tanesi ağırlığınca olsa da, bir kaya içinde veya göklerde, yahut yerin dibinde gizlense, Allah onu getirir, mizanına kor. Çünkü Allah en ince şeyleri bilir, her şeyden haberdardır." [6]

2.1.4 Tüm eylemlerin yazıldığı amel defteri gelecek, kimse de haksızlığa uğramayacak

"Kıyamet günü bütün insanları önderleriyle çağıracağız. O gün, kimin amel defteri sağ eline verilirse, işte onlar kitaplarını okuyacaklar ve en küçük bir haksızlığa uğratılmayacaklar." [7]

"Her kim peşin isterse, dünyada ona, istediğimiz kimseye, dilediğimiz kadarını peşin veririz. Sonra ona cehennemi hazırlarız; kınanmış ve (rahmetimizden) kovulmuş olarak oraya girer.

Kını de ahireti islerse ve mümin olarak kendine yaraşır bir çaba ile onun için çalışırsa, öylelerinin çalışmalarının karşılığı verilir.

Hepsine; (dünyayı isteyenlere de, ahireti isteyenlere de) Rabb'inin ihsanından veririz. Rabb'inin ihsanı kısıtlanmış değildir.

---

[4] Kur'an-ı Kerim, 76/1-38.

[5] Kur'an-ı Kerim, 81/10-14.

[6] Kur'an-ı Kerim, 31/16.

[7] Kur'an-ı Kerim, 17/71.

Bak! onların bir kısmını diğerine nasıl üstün kıldık! Elbette ahiret, hem dereceler bakımından daha büyüktür, hem de üstünlük bakımından daha büyüktür." [8]

2.1.5 İmtihan için yaratıldık

"*Gerçekten insan üzerine dehirden (zamandan) öyle bir müddet geldi ki o zaman o, anılmaya değer bir (ey değildi.*

Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden (erkek ve kadın sularından) yarattık da onu işitici, görücü yaptık.

Kuşkusuz biz ona yolu gösterdik; ister şükredici olsun, ister nankör."[9]

2.1.6 Şahsî mesuliyet var! Ne büyüklenenlere ne de şeytana sorumluluğumuzu yıkamayız

"(Kıyamet günü) insanların hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar. Ve zayıflar büyüklük taslayanlara şöyle diyecekler: "Bizler, sizlere uymuştuk. Şimdi siz, Allah'ın azabından en ufak bir şeyi bizden savabilir misiniz?" onlar da diyecekler ki: "Allah bizi hidayete erdirseydi, biz de size doğru yol gösterirdik. Artık şimdi bizler sızlansak da sabretsek de birdir, çünkü kaçacak yerimiz yoktur."

İş bitince şeytan onlara şöyle diyecek: "Şüphesiz ki Allah size gerçek olanı vaad etti, ben de size vaad ettim, ama sonra caydım! Zaten benim size karşı gücüm yoktu. Ancak ben sizi (küfür ve isyana) çağırdım, siz de geldiniz. O hâlde beni kınamayın, kendi kendinizi kınayın! Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz! Ben, önceden beni Allah'a ortak koşmanızı da kabul etmemiştim." Doğrusu zalimler için acı bir azab vardır!" [10]

2.1.7 Ne dünyaya, ne de şeytana aldanmayalım

"Ey insanlar! Haberiniz olsun ki, Allah'ın vaadi muhakkak haktır. Sakın bu dünya hayatı sizi aldatmasın, sakın o aldatıcı şeytan sizi, Allah hakkında da aldatmasın.

Çünkü şeytan size düşmandır. Siz de onu düşman tutun. O etrafına toplanan taraftarlarını ancak cehennemliklerden olsunlar, diye davet eder.

---

[8] Kur'an-ı Kerim, 17/17-21.

[9] Kur'an-ı Kerim, 76/1-3.

[10] Kur'an-ı Kerim, 14/21-22.

"İnkâr edenler için şiddetli bir azab vardır, iman edip salih amel işleyenler için de bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır." [11]

2.1.8 İnsan başı boş değil

"İnsan başıboş bırakılacağını mı sanır?" [12]

2.1.9 Kötülüğün dc iyiliğin dc karşılığı hazır

"O gün her nefis, ne hayır işlemişse, ne kötülük yapmışsa onları önünde hazır bulur.

Yaptığı kötülüklerle kendi arasında uzak bir mesafe bulunsun ister. Allah, size asıl kendisinden çekinmenizi emreder. Şüphesiz ki Allah, kullarını çok esirger.

O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara: "İmanınızdan sonra küfrettiniz ha? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın" (denecektir).

Yüzleri ağaranlara gelince, (onlar) Allah'ın rahmeti içindedirler. Onlar orada ebedi kalacaklardır.

Bunlar Allah'ın, sana gerçek olarak okuyageldiğimiz, âyetleridir. Allah âlemlere hiçbir haksızlık etmek istemez.

"Rabbinizin bağışına ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, Allah'tan gereği gibi korkanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun." [13]

2.1.10 Büyük kurtuluş

"Allah buyurdu ki: "bu, sadıklara doğruluklarının fayda sağladığı gündür. Onlar için altlarından ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetler vardır". Allah onlardan razı olmuş, onlar da o'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş budur." [14]

2.1.11 Mutlu kimseler kimler?

Rahman ve rahim olan Allah'ın ismiyle. Hamd o âlemlerin rabbi, O rahman ve râhim, O, din gününün maliki Allah'ım.

Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti ve ancak senden dileriz yardımı, inayeti, (ya Rab!). Hidayet eyle bizi doğru yola,

O kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; o gazaba

---

[11] Kur'an-ı Kerim, 35/5-7.

[12] Kur'an-ı Kerim, 75/36.

[13] Kur'an-ı Kerim, 3/133.

[14] Kur'an-ı Kerim, 5/119.

uğramışların ve o sapmışların yoluna değil" [15]

3. FATİHA SURESİNİ HATIRLAYIŞ

Kur'an'ı Kerim'in özeti ve anahtarı olan Fatiha sureti üç bölümden oluşuyor. Birincisi Yüceler yücesi Allah'a hitap bölümü. İkinci bölüm, Mü'minin Allah'ın misakında yerine getirmeği taahhüt ettiği görevler tekid ediliyor. Üçüncü ve son bölümde mümin, dualaların özü olan bir dua ile Allah'a yakarıyor.

Bütün insanların eylemlerinin tartılıp değerlendirileceği adalet, ceza, hüküm, bağış ve mükâfat günü olan din günü muhakkak sultanı! Aklın, adaletin ve vicdanın kabul ve teslimde tereddüt etmediği, vehimlerin, isyanın ve inkârın ise, unutmaya, unutturmağa, örtmeğe çalıştığı o hüküm, ceza ve mükâfat gününün elem ve şiddetinden o günün sahibi, sultanı olan rahman ve rahim Allah'a sığınıyoruz. Hamd ancak o din gününün sahibi, rahman ve rahim Allah'a!

Din gününün aklın ve vicdanın bir zaruri hükmü olarak kabulü, elbette bir toprak haline gelmiş insanoğlunun "ol" emriyle yeniden dirilmesinin de aklî bir zaruret olduğunu gösterir, insanlar o gün topraktan çıkan çekirgeler gibi, ikişer gözcünün gözetim ve denetimi altında muhakeme olunmak üzere Rabbin huzuruna çıkarılacaklar. O gün her nefs için kendisinin, tüm organlarının şahadeti yetecektir. Zerre kadar iyiliğin de, kötülüğün de tartılıp değerlendirileceği terazi kurulacak, insanoğlunun tüm yaptıklarının kaydı olan amel defterleri, insanların sağlarından, sollarından veya arkalarından onlara verilecek. İnsanlar yaptıkları amellerin karşılığını görmek üzere cennet veya cehenneme nakledileceklerdir. O günün bela ve musibetlerinden Allah'ın rahmetine ve rahmaniyetine sığınıyoruz. Fatiha'nın başında, her surenin başında okuduğumuz besmele ile rahman ve rahim olan Allah'ımızın ismiyle başlıyoruz. Hamdin de ancak vukuu muhakkak olan o hesap gününün, din gününün sahibi rahman ve rahim olan Allah' a mahsus olduğunu da ayrıca belirtiyoruz.

3.1 Fatiha'da verdiğimiz söz! Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz

Fatihanın ikinci bölümünde Müslüman, Allah'la arasındaki sözleşmenin, kendisine ait olan taahhütlerini, edimlerini beyan ediyor, vaad ediyor. 'Ancak sana ederiz kulluğu (köleliği, tapınmayı) ve an-

[15] Kur'an-ı Kerim, 1/1-7.

cak senden yardım dileriz.' Bu taahhüdümüzle İslam'ın ve bütün peygamberlerin duyurup, savunduğu Tevhid inancını ve kulluğumuzu beyan ediyoruz. Allah'tan başka hiçbir ilâh tanımayacağız, ortak, vesile saymayacağız. Ancak Allah'tan isteyeceğiz. Bu taahhüdümüzle biz tevhidi bayraklaştıracağımızı, Allah-kul ilişkisinde sadece Allah'a kulluk edip, tapınacağımızı, ancak onun kölesi olacağımızı beyan ederek, onun dostu ve yardımcısı olacağımıza söz veriyoruz. Her türlü Allah dışı kölelikleri, kullukları reddediyoruz. Ancak Allah'a tapacağız ve ancak Allah'tan yardım dileyeceğiz.

3.2 Dua'nın şahikası ve özü

Üçüncü bölüm. Duaların şahikası ile sonuçlanıyor. Bütün yaradılışın gayesi, ebedi hayat ve ebedi mutluluğa ulaşmak değil midir? Ey Rabbimiz! Bizi nimet verdiklerin mutlu kullarının doğru yoluna hidayet et! Gazabına uğramışların ve sapmışların yoluna değil!

3.3 Ebedi mutluluğa kimler ulaşıyor ve ne yapıyor?

Fatiha suresi bütün insani taleplerin özü, ifadesi... Duaların duası ve ruhu... Kendisine nimet ihsan edilen mutlular kimler? Onların doğru yolu hangi yol? Hüküm, din, mükâfat ve ceza gününde Allah'ın rahmet gölgesinde barınıp, ebedi mutluluğa insanı ulaştıracak inanç, ahlâk, düşünce ve eylem nasıl bir eylem? Amel defterleri sağ taraflarından verilecek olan salih kullar kimler? Allah'ın kendilerine ebedi mükâfat ve cennet hazırladığı salih amel ne? Bu sorumuzu ancak Kur'an'ın ilgili ayetlerinin bir dökümünü inceledikten sonra cevaplayabiliriz.

Kur'an, ebedi mutluluk, kurtuluş ve ebedi hayata kavuşmaya namzet olan insanları, iman, düşünce tarzı, ahlâkları ve eylemleri bakımından tasnife tâbi tutuyor ve bu mutlu insanlara değişik isimler veriyor.

Fatiha suresi ile kendilerine nimet verilenler, doğru yolda olanlar, buna karşılık dalalet ve sapıklık içinde bocalayanları öğreniyoruz. Müttakileri, gerçek müminleri, doğruları, iyileri, mücahid müminleri, ihsan erbabını, vârisleri, Allah'ın dostlarını, Allah'ın yardımcılarını, iyileri, temizlenenleri görüyoruz. Bunlar arasında çok önemli bir yer tutan insan topluluğu da var. Bunlar salih amel sahipleri. Allah bu insanların günahlarını örtmeyi, bağışlamayı ve ebedi hayat ile birlikte, ebedi mutluluk da vermeyi, cenneti taahhüt ediyor.

Bunlar kimler, yaptıkları ne ve mükâfatları ne? Bu çalışmada Yüce Allah'ın kitabındaki vaadleri listeledik, ve bu liste üzerinde çalıştık. Allah'ın bir eyleme, inanca, ahlâk anlayışına vaad ettiği mükâfatları af, bağış, ödüllendirme olarak aldığımızda yaklaşık olarak 400'e yakın ayette insanlara vaadde bulunduğunu gördük. Allah vaadinden asla caymayacağına göre bu mutluluk kervanının üyeleri mükâfatları ve yaptıklarını birlikte incelemeliyiz.

4. KURTULUŞA KAVUŞANLAR KİMLER VE NE YAPMIŞLAR?

Kendilerine nimet verilmiş ve doğru yola hidayet edilmiş, affa, mağfirete, bağışlanmaya, kurtuluşa ermiş, Allah'ın rızasına kavuşmuş mutluluk yolcularından bir bölük Müttakilerdir. Ancak burada bir gerçeği tebarüz ettirmekte fayda var. İttika, haşyet, iman; insan psikolojisinde bir derinliktir. Kabul edilen temel gerçek üzerine insan şahsiyetinin inşası bir süreçtir. İttika, Allah'ı sayma, azabından ve rızasızlığından çekinme, korkma insanın ruh dünyası ile ilgili kabullerdir. Ancak bu kabuller, tasdikler yetmez. Bu kabullere bağlı olarak insanın iç dünyasını bu kabullere göre inşa etmesi, temizlemesi istenir. Bu ahlâktır, düşüncedir. Allah ile bağ kurmadır. Duadır, O'nu anmaktır. Bunlar iç eylemlerimizdir. Bir de amel şeklinde görünen eylemlerimiz olacaktır. Bu itibarla iman ve amelin ayrılmaz bir bütünlük içinde olduğunu beyan edelim, imanla amel arasında inkâr edilmez bir ilişki vardır.

Ancak amelin imanın bir parçası olduğu yolundaki, haricilerin azınlık görüşü, bu görüşü reddeden Hz. Peygamber hadisi delâletiyle Müslümanların kahir ekseriyeti amelin imanın bir cüzü, parçası olmadığı görüşündedir. Sonuç olarak amelsiz imanın savunmasız, korunmasız olduğunu "iman ettik demekle, imtihan edilmeyeceğinizi mi sanırsınız? (ayet) delâletiyle düşünmeliyiz. Diğer taraftan inançsız amelin de, Allah indinde hiçbir kıymeti olmadığını hatırlamalıyız. Şimdi Kur'an'da açıklanan mutluluk yolcularının ilk bölümü müttakiler konusundaki Allah'ın kelimelerini anlamaya çalışabiliriz.

4.1 Müttakiler

Veka fiilinden türetilmiş... Veka Arapça'da bir şeyi koruyup himaye etmek, Allah'ın birini kötülükten koruyup himaye etmesi, bir şeyi ıslah etmesi, korumak, görüp gözetmek, bir şeyden sakınmak (itteka) Allah'ın ikabından korkmak (İttekullah) korunmak, çekinmek (tevakki), korku, haşyet, saygı (ettekatü), korku, haşyet (ettakiyye)

anlamlarına geliyor.

Mutluluk ve kurtuluşa ulaşmış bahtiyarların bir bölümüne Kur'an müttakiler demektedir. Onların iman, ahlâk ve düşünce hayatları ve eylemleri aşağıdaki ayetlerde sergilenmektedir. Müttakilerin iç ve dış amelleri, ayet ayet şöyle;

"(Elif, lam, mim.)

İşte o kitap, bunda şüphe yok, müttakiler (kötülükten korunacaklar) için hidayettir.

Onlar ki gaybe iman edip namazı dürüst kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah yolunda) harcarlar.

Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler, hem senden önce indirilene. Ahirete de bunlar kesinlikle iman ederler.

Bunlar, işte rabblerinden bir hidayet üzerindedirler ve bunlar işte felaha erenlerdir." [16]

Yukarıda zikrettiğimiz ayetlerde Kur'an'ın sadece korunanlar için bir hidayet rehberi olduğu belirtiliyor. Başka Kur'an ayetlerinde de Kur'an'ın kişilerin imanını artırdığı gibi. Kur'an'da zikredilen kişilerin ise küfrünü artırdığı belirtiliyor. Kur'an'ın bize hidayet kılavuzu olmasını istiyorsak ittika sahibi olmamız gerekiyor. Allah bizi o takva sahiplerinden etsin! Allah onların imanlarını beyan ettikten sonra, gaybe iman ederler, sana ve senden önce indirilenlere Allah'ın kitaplarına, Kur'an'a ve ondan önce indirilen (İncil, Zebur ve Tevrat) iman ederler. Ahirete de kesinlikle iman ederler. Burada takva sahiplerinin bir özelliğini keşfediyoruz. Müttakiler kitaba ve ahirete kesinlikle iman ederler. Bu insanlar Kur'an ve Allah'ın kitapları konusunda, ahiret konusunda hiçbir vesveseye, şüpheye düşmezler. Kesin olarak inanırlar.

İşte bu seçkin müminler eylemlerin en güzelini yaparlar. Namazı dürüst kılarlar ve Allah yolunda harcarlar. Burada müminin iki temel eylemini görüyoruz. Birincisi namazın dosdoğru kılınması. Kur'an'a göre insanın yaratışının amacı kulluktur. Allah buyurur, duanız olmasaydı Allah size değer verir miydi? "Ben başka bir şifada değil, ancak bana kulluk etsinler deye yarattım!" Yüce Kur'an buyruğu bu gerçeği beyan eder. "Dua ibadetin iliğidir" buyrulmuş. Namazı Allah'a kulluk etmek üzere ve Allah'la ilişkiye geçmek üzere kılacağız, iç şartlarına, erkânına uyarak ve devamlı kılacağız. Allah'la ilişkiye

16 Kur'an-ı Kerim, 2/1-5.

namazla girerken, girmeye devam ederken de Allah için harcayacağız, Harcanabilecek her şeyden harcayacağız. Sıhhatimizden, zamanımızdan, gücümüzden, imkânlarımızdan harcayacağız, Allah yolunda.

"O gün her nefis, ne hayır işlemişse, ne kötülük yapmışsa onları önünde hazır bulur. Yaptığı kötülüklerle kendi arasında uzak bir mesafe bulunsun ister. Allah, size asıl kendisinden çekinmenizi emreder. Şüphesiz ki Allah, kullarını çek esirger."

"O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara: "İmanınızdan sonra küfrettiniz ha? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın" (denecektir)."

"Yüzleri ağaranlara gelince, (onlar) Allah'ın rahmeti içindedirler. Onlar orada ebedi kalacaklardır."

"Bunlar Allah'ın, sana gerçek olarak okuyageldiğimiz, ayetleridir. Allah âlemlere hiçbir haksızlık etmek istemez."

"Rabbinizin bağışına ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, Allah'tan gereği gibi korkanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun!" [17]

"Ey inananlar, Allah'tan korkun, O'na yaklaşmaya yol arayın ve O'nun yolunda cihad edin ki, kurtuluşa eresiniz." [18]

"Ey âdemoğullan! size içinizden peygamberler gelip ayetlerimi anlattıklarında, kim Allah'tan korkar ve kendini düzeltirse, işte onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de." [19]

"İyi iş, güzel amel yapanlara daha güzeli ve daha fazlasıyla karşılık vardır. Yüzlerine ne kara bulaşır, ne de aşağılanırlar. Cennet ehli işte bunlardır. Orada ebedi kalacaklardır.

"Açın gözünüzü! Allah'ın dostları üzerine ne korku vardır, ne de onlar mahzun olurlar.

"Onlar ki, iman etmişler ve Allah'a karşı gelmekten sakınmışlardır.

"Dünya Hayatında da ahirette de müjde onlarındır." [20]

"Müttakilere vaad olunan cennetin misali şöyledir: Altından ır-

[17] Kur'an-ı Kerim. 3/106-10». 133.

[18] Kur'an-ı Kerim. 5/35.

[19] Kur'an-ı Kerim, 7/35.

[20] Kur'an-ı Kerim. 10/26, 62-64.

maklar akar durur, yemişleri süreklidir, gölgeleri de. İşte bu, takva yolunu tutanların akıbetidir. Kâfirlerin akıbeti de ateştir." [21]

"Kötülüklerden sakınanlara; "Rabbiniz ne indirdi?" denilince: "Hayır indirdi" derler. Bu dünyada güzel amel işleyenlere güzel bir mükâfat var. Elbette ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Allah'tan korkanların yurdu ne güzeldir!

"O girecekleri yer, Adn cennetleridir ki, altından ırmaklar akar. Orada Allah'tan korkanlara diledikleri nimetler vardır. İşte Allah, takva sahiplerini böyle mükafatlandırır.

"Takva sahipleri o kimselerdir ki, melekler, canlarını hoş ve rahat hâlde alırlar. "Selam size, yapmış olduğunuz güzel işlerin mükâfatı olarak girin Cennet'e..." derler.

"Şüphesiz Allah, takva sahipleri ile ve iyilikte bulunanlarla beraberdir." [22]

"Sonra Allah'tan korkup, sakınanları kurtaracağız ve zalimleri de loptan cehennemde bırakacağız." [23]

"Ey iman edenler, Allah'tan korkun ve sözün doğrusunu söyleyin.

Ki (Allah) işlerinizi yoluna koysun ve günahlarınızı bağışlasın, her kim Allah'a ve Resulü'ne itaat ederse, o gerçekten büyük murada ermiştir." [24]

"Yoksa, iman edip de salih amel işleyenleri biz, o yeryüzündeki bozguncular gibi yapar mıyız? Yoksa o takva sahiplerini azgın günahkârlar gibi yapar mıyız?

İşte bu bir öğüttür. Şüphesiz korunan müttakiler için herhalde güzel bir istikbal (güzel bir dönüş yeri) vardır.

Bütün kapıları kendilerine açılmış olan Adn cennetleri vardır." [25]

"Şüphesiz ki takva sahipleri Rablerinin kendilerine verdiği sevabı almış olarak cennet bahçelerinde ve pınar başlarında bulunacaklardır. Çünkü onlar bundan önce iyilik yapıyorlardı.

Onlar geceleyin pek az uyurlardı.

---

[21] Kur'an-ı Kerim, 13/35.

[22] Kur'an-ı Kerim, 16/30-32, 128.

[23] Kur'an-ı Kerim, 19/72.

[24] Kur'an-ı Kerim, 33/70-71.

[25] Kur'an-ı Kerim, 38/28, 49-50.

Onlar seher vakitlerinde Allah'tan bağışlanma dilerlerdi.

Onların mallarında isteyen ve istemeyen yoksullar için bir hak vardı.

Kesin olarak inananlar için, yeryüzünde ve kendi nefislerinde nice ibretler vardır. Hiç görmüyor musunuz?" [26]

"Şüphesiz (günahlardan) korunanlar da cennetlerde, nimetler içindedirler.

Rablerinin kendilerine verdiği ile zevk-ü sefa sürerler. Rableri onları, cehennem azabından korumuştur.

(Onlara): "Yaptıklarınıza karşılık afiyetle yiyin, için" (denilir.)

Sıra sıra dizilmiş koltuklara yaslanırlar. Aynen biz onları ceylan gözlü hurilerle evlendirdik. Müttakilerin iman edip izlerinden gidenlerin büyük mükâfatı.

İman edip zürriyetleri de iman ile kendilerine tâbi olanlar (yok mu?); işte biz, onların nesillerini de kendilerine kattık. Kendilerinin amellerinden bir şey de eksiltmedik. Herkes kendi kazandığına bağlıdır.

Onlara canlarının istediği meyveler ve etlerden bol bol verdik.

Orada bir kadeh kapışırlar ki, onda ne bir saçmalama vardır, ne de günaha sokma.

Kendilerine ait bir takım hizmetçiler de onların etrafında dönerler. Bu gençler sanki sedefleri içine gizlenmiş inci gibidirler.

Birbirlerine yönelip sanıyorlar.

Ve diyorlar ki: "Gerçekte biz daha önce (dünya hayatında) ailemiz içinde (akıbetimizden) korkardık".

"Allah bize lütfetti de bizi (vücudun) içine işleyen (kavurucu) azaptan korudu."

"Gerçekten biz bundan önce O'na yalvarıyorduk. Çünkü iyilik eden, esirgeyen ancak o'dur." [27]

"Bu, Allah'ın size indirdiği buyruğudur. Kim Allah'tan korkarsa Allah onun kötülüklerini örter ve onun mükâfatını büyütür." [28]

"Ancak namaz kılanlar bunun dışındadır.

---

[26] Kur'an-ı Kerim, 51/15-21.

[27] Kur'an-ı Kerim, 52/17-28.

[28] Kur'an-ı Kerim, 65/5.

Onlar ki namazlarını sürekli kılarlar.

Onların mallarında belli bir hak vardır.

Hem isteyen için, hem de istemekten utanan yoksul için.

Onlar ki ceza gününü tasdik ederler.

Rablerinin azabından korkarlar

Çünkü Rablerinin azabından emin olunmaz.

Onlar ki ırzlarını korurlar.

Ancak zevcelerine ve cariyelerine karşı hariç, çünkü onlara yaklaştıklarında kınanmazlar.

Bundan ötesini isteyenler var ya, işte onlar haddi aşanlardır.

Onlar emanetlerini ve ahitlerini gözetirler.

Şahitliklerinde dürüsttürler.

Namazlarına devam ederler.

İşte bunlar cennetlerde ağırlanırlar." [29]

"Kuşkusuz takva sahipleri gölgeler altında ve pınar boşlarındadır.
Canlarının çektiğinden türlü meyveler arasındadırlar." [30]

Bundan böyle her kim malını hayır için verir ve korunursa,
Ve en güzel olanı doğrularsa,
Biz onu en kolay yola muvaffak kılacağız." [31]

4.2 Gerçek Müminler

'İman edip de hicret edip, mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihad edenler, Allah katında en büyük dereceye sahiptirler. İşte bunlar murada ermiş olan mutlu kullardır.

Rab'leri, onları kendi katından bir rahmet, bir rıza ve bir cennetle müjdeler ki o cennette onlar için bitmez tükenmez nimetler vardır.

Onlar orada ebedî kalırlar. Çünkü en büyük mükâfat Allah katındadır."

Erkek ve kadın bütün müminler birbirlerinin dostları ve velileridirler. İyiliği emrederler, Kötülükten vazgeçirirler, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah'a ve resulüne itaat ederler. İşte bunları Allah

---

[29] Kur'an-ı Kerim, 70/22-15

[30] Kur'an-ı Kerim,77/41-42

[31] Kur'an-ı Kerim, 92/5-7.

rahmetiyle yarlığayacaktır. Çünkü Allah azizdir, hakimdir.

Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara, altlarından ırmaklar akan cennetler vaad buyurdu. Orada ebedi kalacaklardır. Hem de Adn cennetlerinde hoş meskenler vaad etmiştir. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür, işte asıl büyük kurtuluş da budur.

Fakat peygamber ve onunla beraber olan müminler mallarıyla, canlarıyla cihat ettiler, işte bütün hayırlar onlarındır. Murada erenler de işte onlardır.

Allah onlara, altından ırmaklar akan cennetler hazırladı, içlerinde ebedi kalacaklar. İşte o büyük kurtuluş budur.

Yine bedevilerden kimi de vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inanır ve harcadığını Allah katında yakınlıklara ve peygamber'in dualarını almaya vesile sayar. Gerçekten de bu, onlar için bir yakınlıktır. Allah onları rahmeti içine koyacaktır. Şüphesiz ki, Allah bağışlayıcıdır ve rahmet edicidir.

Muhacir ve Ensar'dan İslâm'a ilk önce girenlerin başta gelenleri ve iyi amellerle onların ardınca gidenler var ya, işte Allah onlardan razı oldu, onlar da Allah'tan razı oldular ve onlara, altlarında ırmaklar akan cennetler hazırladı ki, içlerinde ebedi kalacaklar. İşte büyük ve muhteşem kurtuluş budur.

Allah, müminlerden, canlarını ve mallarını, kendilerine cennet vermek üzere satın almıştır: Allah yolunda çarpışacaklar da öldürecekler ve öldürülecekler. Bu, Tevrat'ta da, İncil'de de Kur'an'da da Allah'ın kendi üzerine yüklendiği bir ahittir. Allah'tan ziyade ahdine riayet edecek kim vardır? O hâlde yaptığınız alışveriş ahdinden dolayı size müjdeler olsun! Ve işte o büyük kurtuluş budur.

(Bunlar), o tevbekâr olanlar, o ibadet edenler, o hamd edenler, o oruçlular, o rükua varanlar, o secdeye kapananlar, iyiliği emredip, kötülükten vazgeçirenler, Allah'ın hududunu koruyanlar (emirleriyle yasaklarının ölçülerine riayet edenler)dır. Müjde ver o müminlere, müjde!" [32]

"Gerçek müminler ancak o müminlerdir ki, Allah anıldığı zaman yürekleri ürperir, ayetleri okunduğu zaman imanlarını arttırır. Ve bunlar yalnızca Rablerine tevekkül ederler.

Onlar ki, namazı gereği gibi kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yoluna harcarlar.

---

[32] Kur'an-ı Kerim, 9/20-22,7I-72. 99-100, 111-112.

İşte gerçekten mümin olanlar onlardır. Onlara Rablerinin katında dereceler vardır, bağışlanma ve değerli rızık vardır.

O kimseler ki, iman ettiler, hicret ettiler ve Allah yolunda cihada katıldılar, bir kısımları da onları barındırıp yer, yurt sahibi yaptılar ve yardıma koştular, işte bunlar hakkıyla mümin olanlardır. Bunlara bir mağfiret ve cömertçe bir rızık vardır." [33]

"Gerçek müminler ancak Allah'a ve resulüne iman eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşanlardır. İşte doğrular ancak onlardır." [34]

4.2.1 Şahitler

"Peygamber'e indirilen (Kur'an)'i dinledikleri zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün. Onlar: "Ey Rabb'imiz iman ettik, bizi de şahitlerden yaz" derler.

"Hem biz Rabb'imizin bizi iyi kişilerle birlikte (cennete) sokmasını arzulayıp dururken, neden Allah'a ve hak olarak bize gelen şeylere inanmayalım!" dediklerini görürsün.

Böyle demeleri sebebiyle Allah onları altlarından ırmaklar akan cennetlerle mükafatlandırmıştır. Orada ebedi olarak kalacaklardır. İşte iyilik yapanların mükâfatı budur." [35]

4.2.2 Sadıklar

"Allah buyurdu ki: "Bu, sadıklara doğruluklarının fayda sağladığı gündür, onlar için altlarından ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler vardır". Allah onlardan razı olmuş, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş budur." [36]

4.2.3 Muhlisler ve İhsan Erbabı

Muhlis hulus kökünden gelmekte, İhlâs halis, saf, tehlikeden kurtulmak, bir şeye varmak, yetişmek, temiz, doğru sevgi; gönülden gelen dostluk, samimiyet ve bağlılık anlamlarına geliyor. Dini saf olarak Allah'a ait kılmak, yahut ibadette ihlâs sahibi olmak muhlis müminin şiarlarından. İhsan sahipleri ise ihsan mertebesinde bulunan müminler.

---

[33] Kur'an-ı Kerim, 8/2-4.

[34] Kur'an-ı Kerim, 49/15.

[35] Kur'an-ı Kerim, 5/83-85.

[36] Kur'an-ı Kerim, 5/119.

"Sadece Allah'ın ihlâslı kulları müstesnadır.

"Nasılmış bak. Biz ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek miymişiz? Biz azaba uğratılmayacak mıymışız?

İşte bu büyük kurtuluştur.

Çalışanlar işte böyle bir kurtuluş için çalışsınlar.

Nasıl, bu mu daha hayırlı konukluk için, yoksa zakkum ağacı mı?

Gerçekten biz onu zalimler için bir fitne (imtihan) yaptık.

İşte biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız.

Çünkü o bizim mümin kullarımızdandı.

Ve ona büyük bir kurbanlık fidye verdik.

Kendisine sonradan gelenler içinde iyi bir nâm bıraktık.

Selam olsun İbrahim'e...

İşte biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız.

Çünkü o bizim mümin kullarımızdandı.

İşte biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız." [37]

"Şüphesiz ki takva sahipleri Rablerinin kendilerine verdiği sevabı almış olarak cennet bahçelerinde ve pınar başlarında bulunacaklardır. Çünkü onlar bundan önce iyilik yapıyorlardı.

Onlar geceleyin pek az uyurlardı.

Onlar seher vakitlerinde Allah'tan bağışlanma dilerlerdi.

Onların mallarında isteyen ve istemeyen yoksullar için bir hak vardı.

Kesin olarak inananlar için, yeryüzünde ve kendi nefislerinde nice ibretler vardır. Hiç görmüyor musunuz?" [38]

"Gerçekten insan üzerine dehirden (zamandan) öyle bir müddet geldi ki o zaman o, anılmaya değer bir şey değildi.

Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden (erkek ve kadın sularından) yarattık da onu işitici, görücü yaptık.

Kuşkusuz biz ona yolu gösterdik; ister şükredici olsun, ister nankör.

Çünkü biz, kâfirler için zincirler, demir halkalar ve alevli bir ateş hazırlamışızdır.

Kuşkusuz iyiler de karışımı kâfur olan dolgun bir kadehten içerler.

Bir kaynak ki ondan Allah'ın kulları içerler, güzel yollar açarak akıtırlar onu.

O kullar adaklarını yerine getirirler ve fenalığı salgın (olan) bir günden korkarlar.

---

[37] Kur'an-ı Kerim, 37/40, 58-63, 80-81, 107-111, 121.

[38] Kur'an-ı Kerim, 51/15-21.

Düşküne, yetime ve esire seve seve yemek yedirirler.

"Size sırf Allah rızası için yemek yediriyoruz. Sizden ne bir karşılık, ne de bir teşekkür bekliyoruz."

"Biz sert ve belâlı bir günde Rabbimizden korkarız." derler.

Allah da onları o günün fenalığından korur, yüzlerine parlaklık, gönüllerine sevinç verir.

Sabırlarına karşılık onlara bir cennet ve ipekten elbiseler verir.

Orada donatılmış koltuklar üzerine dayanmışlardır: Orada ne yakıcı güneş görürler, ne de şiddetli soğuk.

Üzerlerine cennet gölgeleri sarkmış, meyveleri bol bol önlerine konmuştur.

Yanlarında gümüşten kaplar, billur kupalar dolaştırılır.

Gümüşten öyle kadehler ki onları türlü türlü biçimlere koymuşlardır.

Onlara orada bir dolu kadeh sunulur ki, karışımı zencefildir.

Bu orada bir pınardır ki, adına "selsebil" derler.

Etraflarında ölümsüz hizmetçiler dolaşır, onları görünce saçılmış inciler sanırsın.

Orada nereye baksan bir nimet ve pek büyük bir mülk görürsün." [39]

"Kuşkusuz iyiler nimet içindedirler.

Kötüler ile cehennemdedirler.

Ceza günü ona girecekler.

Onlar o cehennemin gözünden kaçamazlar." [40]

"Bildin mi sen, İlliyin nedir?

Yazılmış bir kitaptır o.

Allah'a yaklaştırılmış melekler ona tanık olurlar.

Haberiniz olsun ki, iyiler nimet içindedir.

Tahtlar üzerinde etrafa bakarlar.

Yüzlerinde nimet ve mutluluğun sevincini görürsün.

Onlara damgalı saf bir içki sunulur.

Onun sonu misktir. İşte ona imrensin artık imrenenler.

Karışımı tesnim'dendir (en üstün cennet şarabındandır).

Allah'a yakın olanların içecekleri bir kaynaktır o." [41]

4.3 Salihler

İman edip yararlı işler yapanlar. Yararlı iş yapanlar, barış ve iyilik

[39] Kur'an-ı Kerim, 76/1-20.

[40] Kur'an-ı Kerim, 82/13-16.

[41] Kur'an-ı Kerim, 83/19-28.

sergileyenler. Salih amellerde bulunan bu mutlu müminlerin isimlerine âlem olan salih kelimesi; faydalı, uygun, yaraşır-iyi-iyi ve salih kılmak-aralarını bulmak, barıştırmak, ıslah etmek anlamına geliyor. Salıhler de bu güzel eylemleri yapıyorlar.

"İman edip salih ameller işleyenler, işte öyleleri de cennet ehlidirler ve orada ebedi kalıcıdırlar.

İman edip iyi işler yapan, namazı dosdoğru kılıp zekâtı verenlerin Rabbleri katında elbette mükâfatları vardır. Onlara hiçbir korku olmadığı gibi, onlar mahzun da olmazlar." [42]

"Allah, iman edenlere ve salih amel işleyenlere şöyle vaad etmiştir. Onlar için mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır.

"Hem biz Rabb'imizin bizi iyi kişilerle birlikle (cennete) sokmasını arzulayıp dururken, neden Allah'a ve hak olarak bize gelen şeylere inanmayalım!"

Allah'a itaat edin, peygamber'e de itaat edin, kötülüklerden sakının. Eğer yüz çevirirseniz, biliniz ki, peygamber'imize düşen sadece apaçık tebliğdir.

İman edip salih amel işleyenler, Allah'tan korktuktan, imanlarında sebat ettikleri, salih amel işlemeye devam ettikleri, sonra Allah'tan sakındıkları, imanlarından ayrılmadıkları, yine Allah'tan korktukları ve iyilikte bulundukları müddetçe, daha önce yediklerinden dolayı kendilerine bir günah yoktur. Allah iyilikte bulunanları sever." [43]

"Ayetlerimize inananlar sana geldikleri zaman onlara şöyle söyle: Selam olsun size! Rabbiniz rahmeti kendi üzerine yazdı. Sizden her kim bilmeyerek bir kötülük işleyip de sonra arkasından tevbe eder, kendini düzeltirse, muhakkak ki o, bağışlayan, esirgeyendir."

Onlar için Rableri katında selâmet yurdu vardır. Yaptıkları iyi amellerden dolayı, Allah onların dostudur." [44]

"Ey Ademoğulları! Size içinizden peygamberler gelip ayetlerimi anlattıklarında, kim Allah'tan korkar ve kendini düzeltirse, işte onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de.

İman edenler ve iyi amellerde bulunanlar -ki biz hiç kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmeyiz- işte onlar cennet ehlidir ve orada

---

[42] Kur'an-ı Kerim, 2/82, 277.

[43] Kur'an-ı Kerim, 5/9, 84, 92, 93.

[44] Kur'an-ı Kerim, 6/54,127.

ebedi olarak kalacaklardır." [45]

"Muhacir ve Ensar'dan İslam'a ilk girenlerin başta gelenleri ve iyi amellerle onların ardınca gidenler var ya, işte Allah onlardan razı oldu, onlarda Allah'dan razı oldular ve onlara, altlarında ırmaklar akan cennetler hazırladı ki, içlerinde ebedi kalacaklar, işte büyük ve muhteşem kurtuluş budur.

Medine halkına ve civardaki bedevilere, Resulullah'ın emrine aykırı hareket etmek uygun olmadığı gibi, onun katlandığı zahmetlere öbürlerinin katlanmaya yanaşmamaları da yakışık almaz. Çünkü onların Allah yolunda çektikleri hiçbir susuzluk, hiçbir yorgunluk ve hiçbir açlık, ayrıca kafirleri öfkelendirecek ayak bastıkları hiçbir yer veya düşmana karşı elde ettikleri hiçbir başarı yoktur ki, karşılığında kendilerine salih bir amel yazılmış olmasın. Çünkü Allah, güzel iş yapanların mükâfatını zayi etmez.

Onların, Allah yolunda yaptıkları küçük veya büyük her harcama veya geçtikleri her vadi karşılığında, yaptıkları işin daha güzeliyle Allah'ın kendilerini mükâfatlandırması için sevap yazılmaması mümkün değildir." [46]

"Dönüşünüz hep O'nadır. Allah'ın vaadi haktır. Her şeyi ilk baştan yaratan O'dur. Sonra iman edip salih amel işleyenleri hak ettikleri ölçüde mükâfatlandırmak için geri döndürecek olan yine O'dur. Kâfirlere de inkâr etlikleri için kaynar sudan bir içki ve acıklı bir azap vardır.

Hiç şüphesiz iman edip salih ameller işleyenleri, imanlarından dolayı Rableri hidayete erdirir. Naim cennetlerinde altlarından ırmaklar akar durur.

İyi iş, güzel amel yapanlara daha güzeli ve daha fazlasıyla karşılık vardır. Yüzlerine ne kara bulaşır, ne de aşağılanırlar. Cennet ehli işte bunlardır. Orada ebedi kalacaklardır." [47]

"Ancak (her iki hâlde de) sabır gösterip iyi ameller işleyenler müstesnadır. İşte onlara bir mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır.

Fakat iman edip salih amel işleyenler ve Rablerine karşı edepli olanlar, güvenen ve itaat edenler var ya, işte bunlar da cennet ehlidirler. Onlar orada ebedi kalırlar.

---

[45] Kur'an-ı Kerim, 7/35, 42.

[46] Kur'an-ı Kerim, 9/100, 120-121.

[47] Kur'an-ı Kerim, 10/4, 9, 26.

Şu'ayb dedi ki: "Ey kavınım! Şayet ben Rabbimden ispat edici bir delil üzerinde bulunuyorsam ve şayet bana, O kendi katından güzel bir rızık ihsan etmişse, söyleyin bakalım ben ne yapmalıyım? Ben size karşı çıkmakla sizi menettiğim şeylere kendim düşmek istemiyorum. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmeye çalışıyorum. Muvaffakiyetim de ancak Allah'ın yardımı ile olacaktır. Ben yalnızca O'na dayandım ve ancak O'na döneceğim."

Ve sabret! Çünkü Allah iyilik edenlerin mükâfatını yitirmez.

Sizden önceki devirlerden bakıyye sahipleri (kitap ehli) yeryüzünde bozgunculuktan vazgeçirmeye çalışsalardı ne iyi olurdu. Fakat onların içinden kurtardığımız pek az kimse bunu yaptı. O zulmedenler ise şımartıldıkları refahın peşine düştüler re hepsi de suçlu oldular.

Senin Rabbin, halkları iyi ve ıslahatçı iken, o memleketleri haksız yere helak edecek değildir." [48]

"Ey rabbim! Sen bana dünya mülkünden nasip verdin ve bana rüyaların tabirinden bir ilim öğrettin. Ey gökleri ve yeri yoktan var eden rabbim! Benim velim sensin, benim canımı Müslüman olarak al ve beni salih kulların arasına kat!" [49]

"Rablerinin emirlerine uyanlar için daha güzeli vardır. O'na itaat etmeyenler ise, yeryüzünde bulunan ne varsa hepsi kendilerinin olsa da onu ve bir o kadarını bütünüyle kurtuluş fidyesi olarak verirlerdi. İşte onlar, hesabın kötüsü kendileri için olanlardır. Varacakları yer de cehennemdir. Orası da ne fana yataktır.

Şimdi rabbinden sana indirilenin gerçekten hak olduğunu bilen bir kimse, kör olan bir kimse gibi olur mu? Fakat bunu ancak üstün akıllı ve temiz vicdanlı kimseler idrak ederler.

Onlar ki, Allah'ın ahdini yerine getirirler ve antlaşmayı bozmazlar.

Ve onlar ki, Allah'ın riayet edilmesini emrettiği şeye riayet ederler ve Rablerine saygı gösterirler ve hesabın kötülüğünden korkarlar.

Rablerinin rızasını kazanmak arzusuyla sabrederler ve namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli re açıkça Allah yolunda harcarlar ve çirkinlikleri güzelliklerle yok ederler. İşte bunlar, bu hayatın akıbeti kendilerinin olacak olanlardır.

Adn cennetlerine girecekler, atalarından, eşlerinden ve zürriyetle-

---

[48] Kur'an-ı Kerim, 11/11, 23, 88, 115-117.

[49] Kur'an-ı Kerim, 12/101.

rinden salih olanlarla birlikte olacaklar. Melekler de her kapıdan yanlarına girip şöyle diyecekler:

'Sabrettiğiniz için size selam olsun. Ahiret yurdu ne güzeldir!"

Allah'ın ahdini misak ile belgeledikten sonra bozanlar ve Allah'ın birleştirilmesini emrettiği bağlantıları koparanlar ve yeryüzünü bozguna verenler var ya, işte lanet olsun onlara! Ve yurdun kötüsü de onlarındır.

Onlar, iman etmiş ve kalbleri Allah zikriyle (Kuran) yatışmış olanlardır. Evet, iyi bilin ki, kalbler Allah'ın zikri ile yatışır.

Onlar ki, iman etmişler ve salih ameller işlemişlerdir, ne mutlu onlara, varacakları yer de ne güzeldir!" [50]

"(kıyamet günü) İnsanların hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar. Ve zayıflar büyüklük taslayanlara şöyle diyecekler: "Bizler, sizlere uymuştuk. Şimdi siz, Allah'ın azabından en ufak bir şeyi bizden savabilir misiniz?" Onlar da diyecekler ki: "Allah bizi hidayete erdirseydi, biz de size doğru yol gösterirdik. Artık şimdi bizler sızlansak da sabretsek de birdir. Çünkü kaçacak yerimiz yoktur."

İş bitince şeytan onlara şöyle diyecek: "Şüphesiz ki Allah size gerçek olanı vaad etti, ben de size vaad ettim, ama sonra caydım! Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ancak ben sizi (küfür ve isyana) çağırdım, siz de geldiniz. O hâlde beni kınamayın, kendi kendinizi kınayın! Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz! Ben, önceden beni Allah'a ortak koşmanızı da kabul etmemiştim." Doğrusu zalimler için acı bir azab vardır!

İman edip salih ameller işleyenler ise, Rablerinin izniyle içinde sürekli kalacakları ve altından ırmaklar akan cennetlere konulurlar. Oradaki dirlik temennileri "selâm!" dır." [51]

"Kötülüklerden sakınanlara: "Rabbiniz ne indirdi?" Denilince: "Hayır indirdi" derler. Bu dünyada güzel amel işleyenlere güzel bir mükâfat var. Elbette ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Allah'tan korkanların yurdu ne güzeldir!

O girecekleri yer, Adn cennetleridir ki, altından ırmaklar akar. Orada Allah'tan korkanlara diledikleri nimetler vardır. İşte Allah, takva sahiplerini böyle mükâfatlandırır.

Takva sahipleri o kimselerdir ki, melekler, canlarını hoş ve rahat

---

[50] Kur'an-ı Kerim, 13/18-25, 28-29.

[51] Kur'an-ı Kerim, 14/21-23.

hâlde alırlar. "Selâm size, yapmış olduğunuz güzel işlerin mükâfatı olarak girin cennet'e..." derler.

Şüphesiz ki Allah, size adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlara bakmayı emreder; hayasızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan nehyeder. Öğüt almanız için size böyle öğüt verir.

Bir de anlaşma yaptığınızda Allah'ın ahdini yerine getirin ve pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Allah'ı üzerinize şahit tuttuğunuz hâlde, nasıl olur da bozarsınız! Şüphesiz ki Allah yaptıklarınızı bilir.

Bir ümmet, diğer bir ümmetten (sayıca ve malca) daha çok olduğu için, yeminlerinizi aranızda aldatma vasıtası yaparak, ipliğini sağlamca eğirdikten sonra onu söküp bozmaya çalışan kadın gibi olmayın. Allah sizi bununla imtihan eder ve şüphesiz hakkında ihtilâf ettiğiniz şeyleri kıyamet günü size mutlaka açıklayacaktır.

Allah dileseydi elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat Allah dilediğini saptırır ve dilediğine de hidayet verir. Şüphesiz ki, (kıyamet gününde) bütün yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız.

Yeminlerinizi aranızda aldatma ve fesada vasıta edinmeyin, sonra sağlam basmışken bir ayak kayar da Allah yolundan saptığınız için, dünyada kötü azabı tadarsınız. Ahirette de size büyük bir azab olur.

Allah'ın ahdini az bir bedel karşılığında değişmeyin. Eğer bilirseniz muhakkak ki Allah katındaki sevap sizin için daha hayırlıdır.

Sizin yanınızdaki dünya malı tükenir, Allah'ın katındakiler ise tükenmez. Muhakkak ki biz, Allah yolunda sabredenleri, yaptıkları amelin daha güzeliyle mükâfatlandıracağız.

Erkekten ve dişiden, mümin olarak kim iyi amel işlerse muhakkak onu güzel bir hayat ile yaşatacağız ve yapmakta oldukları amellerin daha güzeliyle mükâfatlarını elbette vereceğiz.

Şüphesiz Allah, takva sahipleri ile ve iyilikte bulunanlarla beraberdir." [52]

"Şüphesiz ki bu Kur'an, insanları en doğru ve en sağlam yola iletir ve salih amel işleyen müminlere büyük bir ecir olduğunu müjdeler." [53]

"Hamd, o Allah'a mahsustur ki kulu (Muhammed'e) kitabı indirdi ve ona hiçbir eğrilik koymadı.

Onu dosdoğru (bir kitap) olarak (indirdi) ki katından gelecek şid-

---

[52] Kur'an-ı Kerim, 16/30-32, 90-97, 128.

[53] Kur'an-ı Kerim, 17/9-10.

detli azaba karşı (insanları) uyarsın ve yararlı işler yapan müminlere kendileri için güzel bir mükâfat bulunduğunu müjdelesin.

Onlar orada sürekli kalacaklardır.

Ve 'Allah çocuk edindi' diyenleri de uyarsın.

Biz yeryüzündeki şeyleri ona bir süs yaptık ki, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim.

"Amma her kim de iman edip iyi bir iş yaparsa, buna da en güzel mükâfat varılır. Biz ona dünyada kolaylık gösterir zor işlere koşmayız."

De ki: Amelleri en çok boşa gidenleri size bildirelim mi?

Onların dünya hayatında çalışmaları boşa gitmiştir. Oysa onlar güzel işler yaptıklarını sanıyorlardı.

İşte onlar, Rabblerinin âyetlerini ve o'nun huzuruna çıkacaklarını inkâr etmişlerdir ve bu yüzden iyilik altında yaptıkları bütün amelleri boşa gitmiştir. Artık kıyamet günü onlar için hiçbir ölçü tutturmayız.

İşte böyle, onların cezaları cehennemdir. Çünkü inkâr etmişler ve benim ayetlerimi, peygamberlerimi alaya almışlardır.

İman edip salih ameller işleyenlere gelince, onlar için firdevs cennetleri konak olmuştur.

İçlerinde ebedi olarak kalacaklar, oradan hiç ayrılmak istemeyeceklerdir.

De ki: "ben de sizin gibi ancak bir beşerim. Ne var ki, bana ilâhınızın ancak bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Onun için her kim rabbine kavuşmayı arzu ederse iyi amel işlesin ve rabbine yaptığı ibadete hiç kimseyi ortak etmesin." [54]

"İman edip, salih amel işleyenler var ya, rahman (olan Allah) onları (gönüllere) sevdirecektir." [55]

"Kim de ona bir mümin olarak salih ameller işlemiş olduğu hâlde varırsa, işte onlara en yüksek dereceler vardır.

Adn cennetleri vardır ki, altlarından ırmaklar akar, onlar, orada ebedi olarak kalacaklardır. Ve işte bu, arınanların mükâfatıdır.

Size verdiğimiz rızıkların en temizlerinden yiyin ve bunda taşkınlık etmeyin, sonra üzerinize gazabım iner. Kimin üzerinde gazabım inerse, muhakkak o mahvolur.

---

[54] Kur'an-ı Kerim, 18/1-4, 88. 103, 108. 110.

[55] Kur'an-ı Kerim, 19/96.

Bununla beraber ben tevbe eden, iman edip salih ameller işleyen, sonrada hak yolda sebat gösteren kimse için çok bağışlayıcıyım." [56]

"Ona (İbrahim'e) İshak'ı, üstelik bir de Yakub'u ihsan ettik ve her birini salih kimseler kıldık.

Onları buyruğumuz altında (insanlara) doğru yolu gösterecek önderler kıldık. Kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar bize kulluk eden kimselerdir.

İnanmış olarak yararlı iş işleyenin emeği inkâr edilmeyecektir. Biz şüphesiz onu yazmaktayız.

Şüphesiz katımızdan kendileri için güzel şeyler takdir edilmiş olanlar, işte oradan (cehennemden) uzak tutulanlardır.

Bunlar onun (cehennemin) uğultusunu bile duymazlar. Canlarının istediği şeyler içinde temelli kalırlar.

O en büyük korku bunları üzmez; kendilerini melekler: 'Size söz verilen gün işte bugündür' diye karşılarlar." [57]

"Şüphe yok ki Allah, iman edip salih amelleri işleyenleri altından ırmaklar akan cennetlere koyacak. Şüphesiz Allah dilediğini yapar.

Şüphesiz Allah iman edip yararlı iş işleyenleri, altından ırmaklar akan cennetlere koyacak, orada altın bilezikler ve inciler takınacaklar. Oradaki elbiseleri de ipektendir.

Onlar (o müminlerdir) ki, eğer kendilerini yeryüzünde iktidar mevkiine getirirsek namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler ve fenalığı yasak ederler. Bütün işlerin sonu sırf Allah'a aittir.

İşle iman edip salih amel işleyenler için hem bir mağfiret, hem de (cennetle) tükenmez bir rızık vardır." [58]

"Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir,

onlar ki, namazlarında huşû içindedirler,

onlar ki, boş ve yararsız şeylerden yüz çevirirler,

onlar ki, zekât (vazifelerini) yerine getirirler,

ve onlar ki, iffetlerini korurlar,

ancak eşleri ve ellerinin sahip olduğu (cariyeleri) hariç, (bunlarla ilişkilerinden dolayı) kınanmış değillerdir.

Şu hâlde, kim bunun ötesine gitmeyi isterse, işte bunlar, haddi a-

---

[56] Kur'an-ı Kerim, 20/75-76, 81-82.

[57] Kur'an-ı Kerim, 21/72-73, 94, 101-1O3.

[58] Kur'an-ı Kerim, 22/14, 23, 41, 50.

şan kimselerdir.

Yine onlar ki, emanetlerine ne ahidlerine riayet ederler,

ve onlar ki, namazlarını muhafaza ederler,

işte asıl onlar vârislerdir.

Ey peygamberler! Temiz ve helal olan şeylerden yiyin; güzel amel ve hareketlerde bulunun. Çünkü ben sizin yaptıklarınızı bilirim.

Rablerine olan saygıdan dolayı titreyenler,

Rablerinin ayetlerine inanlar,

Rablerinin ayetlerine ortak tanımayanlar

Ve, ruhlarına dinecekleri için, yapmakta oldukları işleri kalpleri titreyerek yapanlar,

İşte onlar, iyilikte koşuşurlar ve iyilik için çalışırlar.

Biz hiç kimseyi, gücünün yettiğinden başkası ile yükümlü tutmayız. Nezdimızde hakkı söyleyen bir kitap vardır ne onlar haksızlığa uğratılmazlar." [59]

"Ancak tevbe ve iman edip iyi davranışlarda bulunanlar başka; Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.

Ve her kim tevbe edip iyi davranış gösterirse, şüphesiz o, tevbesi kabul edilmiş olarak Allah'a döner.

Ve onlar ki, yalan şahitlik etmezler, boş bir şeye rastladıkları zaman vakar ile (oradan) geçip giderler.

Kendilerine rablerinin âyetleri hatırlatıldığında ise, onlara karşı sağır ve kör davranmazlar.

Ve onlar ki: "ey rabbimiz! bize gözümüzü aydınlatacak eşler ve zürriyetler bağışla ve bizi takva sahiplerine önder kıl" derler.

İşte onlar, sabretmelerine karşılık cennetin en yüksek makamları ile mükâfatlandırılacaklar, orada hürmet ve selamla karşılanacaklardır.

Orada ebedi kalacaklar, orası ne güzel bir konak ve ne güzel bir makamdır." [60]

"Ancak iman edip iyi ameller işleyenler, Allah'ı çok çok ananlar ve haksızlığa uğratıldıklarında kendilerini savunanlar müstesna; haksızlık edenler, hangi dönüşe (hangi akıbete) döndürüleceklerini yakında bileceklerdir." [61]

---

[59] Kur'an-ı Kerim, 23/1-10, 51, 57-62.

[60] Kur'an-ı Kerim, 25/70-76.

[61] Kur'an-ı Kerim, 26/227.

"Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise, şöyle dediler, "yazıklar olsun size! İman edip iyi işler yapanlara göre Allah'ın mükâfatı daha üstündür, ona da ancak sabredenler kavuşabilir." [62]

"İman edip iyi işler yapanların kötülüklerini elbette örteriz ve onlara, yaptıklarının daha güzeli ile karşılık veririz.

"İman edip iyi işler yapanları, muhakkak salihler (zümresi) içine katarız." [63]

"Şimdi iman edip salih ameller yapmış olanlara gelince, onlar bir bahçe içinde neşelenirler.

O hâlde yüzünü, Allah'ı bir tanıyarak dine, Allah'ın insanları üzerine yaratmış olduğu fıtratına doğrulut. Allah'ın yaratışında değişiklik bulunmaz. Dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler.

Her kim inkâr ederse, inkârı kendi aleyhinedir. Kim de salih amel işlerse, onlar kendileri işin rahat bir yer hazırlamış olurlar.

Çünkü o, iman edip salih amel işleyenlere lütfundan mükâfat verecektir. Çünkü o, kâfirleri sevmez." [64]

"Elif, lâm, mim.

Bunlar, o hikmetli kitabın âyetleridir.

O, güzellik ve iyilik yapanlar için bir hidayet ve rahmettir.

Onlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, âhirete de kesin olarak inanırlar.

İşte bunlar, rableri tarafından bir hidayet üzeredirler, kurtuluşa erecek olanlar da işte onlardır.

Fakat iman edip de salih amel işleyenlere gelince, onlar için nimet cennetleri vardır.

Onlar orada ebedi olarak kalacaklardır. Bu, Allah'ın gerçek bir vaadidir. O, çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir." [65]

'Elet, iman edip de salih amelleri işleyen kimselerin, yaptıklarına karşılık bir konukluk (ağırlanma) olarak me'vâ (barınak) cennetleri vardır." [66]

---

[62] Kur'an-ı Kerim, 28/80.

[63] Kur'an-ı Kerim, 29/7, 9.

[64] Kur'an-ı Kerim, 30/15, 30, 44-45.

[65] Kur'an-ı Kerim, 31/1-5, 8-9.

[66] Kur'an-ı Kerim, 32/19.

"Çünkü Allah iman edip iyi ameller işleyenlere mükâfat verecektir. İşte onlar için bir mağfiret ve cömertçe verilmiş bol rızık vardır.

"Halbuki sizi huzurumuza yaklaştıracak olan, mallarınız ve evlatlarınız değildir. Ancak iman edip de salih amel işleyenlere gelince, işte onların amellerine karşı kendilerine kat kat mükâfat vardır. Onlar cennet köşklerinde emniyet içindedirler." [67]

"Ey insanlar! Haberiniz olsun ki, Allah'ın vaadi muhakkak haktır. Sakın bu dünya hayatı sizi aldatmasın, sakın o aldatıcı şeytan sizi, Allah hakkında da aldatmasın.

Çünkü şeytan size düşmandır. Siz de onu düşman tutun. O etrafına toplanan taraftarlarını ancak cehennemliklerden olsunlar diye davet eder.

İnkâr edenler için şiddetli bir azab vardır, iman edip salih amel işleyenler için de bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır." [68]

"Sadece Allah'ın ihlâslı kulları müstesnadır.

"Nasılmış bak. Biz ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek miymişiz? Biz azaba uğratılmayacak mıymışız?"

İşle bu büyük kurtuluştur.

Çalışanlar işte böyle bir kurtuluş için çalışsınlar.

Nasıl, bu mu daha hayırlı konukluk için, yoksa zakkum ağacı mı?

Gerçekten biz onu zalimler için bir fitne (imtihan) yaptık.

İşte biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız.

Çünkü o bizim mümin kullarımızdandı.

Ve ona büyük bir kurbanlık fidye verdik.

Kendisine sonradan gelenler içinde iyi bir nâm bıraktık.

Selam olsun İbrahim'e...

İşte biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız.

Çünkü o bizim mümin kullarımızdandı.

İşle biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız." [69]

"Davud dedi ki: "doğrusu senin bir koyununu kendi koyunlarına katmak istemesiyle sana zulmetmiştir. Gerçekten bir cemiyette yaşayanların çoğu mutlaka birbirlerine haksızlık ediyorlar. Ancak iman edip ile salih amel işleyenler başka. Ama onlar da pek az." Davud, bi-

---

[67] Kur'an-ı Kerim, 34/4, 37.

[68] Kur'an-ı Kerim, 35/5-7.

[69] Kur'an-ı Kerim, 37/40, 58-63, 80-81, 107-111, 121.

zim kendisini imtihan ettiğimizi sanmıştı. Hemen rabbinden mağfiret diledi. Rükû ederek yere kapandı, tevbe ile Allah'a yöneldi.

Biz ite o zannettiği şeyi kendisine bağışladık. Şüphesiz yanımızda onun bir yakınlığı ve güzel bir dönüş yeri vardır.

Yoksa, iman edip de salih amel işleyenleri biz, o yeryüzündeki bozguncular gibi yapar mıyız? Yoksa o takva sahiplerini azgın günahkarlar gibi yapar mıyız?" [70]

"Bütün dinlerden üstün kılmak üzere, peygamberini hidayet ve hak din ile gönderen O'dur. Şahit olarak Allah yeter.

Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun yanında bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler. Onları rükûa varırken, secde ederken görürsün. Allah'tan lütuf ve rıza islerler. Yüzlerinde secdelerin izinden nişanları vardır. Bu, onların Tevrat'taki vasıflarıdır. İncil'deki vasıfları da şöyledir: Onlar filizini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş bir ekine benzerler ki bu, ziraatçıların da hoşuna gider. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelendirir. Allah inanıp iyi işler yapanlara mağfiret ve büyük bir mükâfat vaad etmiştir." [71]

"Bu, Allah'ın size indirdiği buyruğudur. Kim Allah'tan korkarsa Allah onun kötülüklerini örter ve onun mükâfatını büyütür.

Size Allah'ın açık açık ayetlerini okuyan bir elçi (gönderdi) ki inanıp faydalı işler yapanları, karanlıklardan aydınlığa çıkarsın. Kim Allah'a inanır ve yararlı iş yaparsa (Allah) onu, altlarından ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetlere sokar. Allah ona gerçekten ne güzel rızık vermiştir." [72]

"Kuşkusuz iyiler nimet içindedirler.
Kötüler de cehennemdedirler.
Ceza günü ona girecekler.
Onlar o cehennemin gözünden kaçamazlar." [73]

"Bildin mi sen, illiyyîn nedir?
Yazılmış bir kitaptır o.
Allah'a yaklaştırılmış melekler ona tanık olurlar.

---

[70] Kur'an-ı Kerim, 38/24-25, 28.

[71] Kur'an-ı Kerim, 48/28-29.

[72] Kur'an-ı Kerim, 65/5, 11.

[73] Kur'an-ı Kerim, 82/13-16.

Haberiniz olsun ki, iyiler nimet içindedir.

Tahtlar üzerinde etrafa bakarlar.

Yüzlerinde nimet ve mutluluğun sevincini görürsün.

Onlara damgalı saf bir içki sunulur.

Onun sonu misktir. İşte ona imrensin artık imrenenler.

Karışımı tesnim'dendir (en üstün cennet şarabındandır).

Allah 'a yakın olanların içecekleri bir kaynaktır o." [74]

"Ey insan! Kuşkusuz sen rabbine doğru çaba üstüne çaba sarfetmektesin, nihayet o'na varacaksın.

O vakit kitabı sağ eline verilen,

Kolay bir hesapla hesaba çekilecek.

Ve sevinçli olarak ailesine dönecektir.

Ancak iman edip iyi ameller işleyenler başkadır. Onlara tükenmez bir ecir vardır." [75]

"İnanan ve iyi amel yapanlar için de altından ırmaklar akan cennetler vardır. İşte büyük kurtuluş odur." [76]

"Biz ona iki göz vermedik mi? Bir dil ve iki dudak? Ona iki yolu gösterdik. Fakat o, o şarp yokuşa göğüs veremedi. Bildin mi sen, o sarp yokuş nedir? Köle azat etmek veya salgın bir kıtlık gününde yemek yedirmektir, yakınlığı olan bir yetime veya hiçbir şeyi olmayan yoksula. Sonra da iman edip de sabrı tavsiye eden ve merhamet tavsiye edenlerden olmaktır. İşte bunlar, amel defterleri sağlarından verilenlerdir." [77]

"Ancak iman edip iyi işler yapanlar başka; onlar için kesintisiz bir ecir vardır." [78]

"İnanan ve güzel amel işleyenler de insanların en hayırlılarıdır.

"Rableri katında onların mükâfatı, altlarından ırmaklar akan Adn cennetleridir. Orada ebedi olarak kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Ondan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat, rabbine

---

[74] Kur'an-ı Kerim, 83/19-28

[75] Kur'an-ı Kerim, 84/6-9, 25.

[76] Kur'an-ı Kerim, 85/11.

[77] Kur'an-ı Kerim, 90/8-18

[78] Kur'an-ı Kerim, 95/6.

saygı gösterene mahsustur." [79]

"O gün insanlar, amellerinin karşılığı kendilerine gösterilmek üzere bölük bölük çıkacaklardır.

Her kim zerre kadar hayır işlemişse onu görecektir.

Her kim, zerre kadar şer işlemişse onu görecektir." [80]

'Asra yemin olsun ki, insan mutlaka ziyandadır.

Ancak iman edenler, salih amel (iyi işler) işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye eden ve sabrı tavsiye edenler bunun dışındadır." [81]

5. AMEL-I SALİH ve ÖNEMİ

Kur'an'ın diliyle ebedi hayata, mutluluğa ve kurtuluşa ulaşanlar bu bahtiyarlar! Hatırlarsak, şimdiye kadar gördüğümüz ayetlerinde bağış, af ve lütufla karşılanan, ebedi hayat ve mutlulukla müjdelenen, amel defteri sağ tarafından verilenleri, Allah iyiler, sadıklar, doğrular, ittika edenler, korkanlar, saygı duyanlar, sevenler, itaat edenler, mutlu olanlar, yüzleri ak olanlar, sırat-ı müstakimde olanlar, temizlenenler, muradlarına erenler, kurtulanlar, en büyük kurtuluşa ulaşanlar, Allah'ın razı oldukları veya Allah'tan razı olanlar, muhsinler, muhlisler gibi isimlerle anmaktadır. Bu isimler sıfat veya fillerden oluşmakta. Bu da mutluluğa ulaşan insanın sübjektif (enfüsi) ve objektif (afaki) kıymetlerini göz önüne almağı zaruri kılmakta. Doğruluk, iyilik, derin saygı, sevgi, bağlılık, hayatını vakfetme, inanma, kabul etme, sadakat deruni kıymetleri ifade etmektedir.

5.1 İmtihan dünyası

Sübjektif kıymetler yanında objektif gerçekler dünyası deruni kıymetlerin bir imtihan alanı olmaktadır. Allah yolunda katlanılan sıkıntılar, kayıplar, sabır, direnç gibi, haklı başarılar, zaferler, fetihler, kazançlar da dış dünyamızda meydana gelen değişimi ifade etmektedir. Bir Müslüman'ın deruni hayatında aslolan değer imandır. Övülen diğer değer de akıl, bilim ve ahlâktır. Allah aklımızı kullanmamızı, akla uygun davranmamızı ister. Allah aklını kullanmayan toplulukları itham eder, insanı aklını kullanmaya ve düşünmeye çağırır. İnsanoğlunun dışında (objektif âlemde) ve içinde, iç dünyasın-

[79] Kur'an-ı Kerim, 98/7-8.

[80] Kur'an-ı Kerim, 99/6-8.

[81] Kur'an-ı Kerim, 103/1-3.

dakı ayetler üzerinde ve Kur'an üzerinde derin derin düşünmesini ister. Bilimi sevmemizi ister. Üstün bir ahlâka sahib olmamızı ister.

Allah peygamberinin en yüksek ahlak üzere olduğunu bildiriyor. Peygamber efendimiz güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildiğini ifade buyurmuşlardır. Yukarıda iman halinin değişik isimler halinde venldiğini gördük. Müttakiler, muhlisler, muslihler, gerçek müminler vb. İman zenginliğin muhtelif hallerini içermektedir. Diğer taraftan cihad, namaz, infak, sadaka, zekât, dua, zikir gibi değişik amel biçimlerini de gördük. Bu amelleri Allah tavsiye ederken mükâfatlar da beyan etmektedir. Ancak bütün emir ve tavsiyeler içinde 'iman edenler ve salih ameller yapanlar" tek başına veya tavsiye edilen eylem biçimleri, övülen ahlâki meziyetlerle birlikte bağış, varlığa, kurtuluş, ebedi cennet ve mutluluk ve cennetin anahtarı gibidir. Allah, Kur'an'ı Kerim'de "iman edip salih amel yapanlara" tam 73 yerde cennet ve kurtuluş vaad buyuruyor.

Şüphesiz ki Allahü Teâlâ'nın her emri ve tavsiyesi müminler için doğru yolun ve ebedi mükâfatın anahtarıdır. Her bir emrin ve tavsiyenin önemi böylesine büyükse, Kur'an'da tam 73 yerde bu ikili tavsiyenin Kur'an bahçesinin hemen her ağacında gözlerimiz önüne konması bu emir serisinin çok hayati, çok önemli ve vazgeçilmez olmasından kaynaklansa gerektir.

Bu önem nereden kaynaklanmaktadır? Ayetlerin okunmasından sonra görüldüğü gibi, "amenü ve amilüssaliha" emri, bütün eylemlerin ruhu ve özü mesabesinde bulunmaktadır. Her ne kadar ağırlığı itibariylc dünyanın düzenlenmesi, güzelleştirilmesi ve ıslahına yönelik olsa da bütün davranış ve eylemlerde amel-i salih, amellerde salahı, bütün müminin aksiyon dünyasının evrensel hedeflerini, ahlâkını ve hikmetini içermektedir. Dolayısıyla salih amelin tarifini, kapsamını, tarzını ve hedeflerini açıklamamız gerekmektedir. Bundan önce önemi üzerinde bir nebze de olsa durmayı faydalı telâkki ediyoruz.

5.2 Rakamlarla Amel-i Salihin Önemi

Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ insanlara imardan ve güzel amelleri karşılığında cennet ve mükafât vaad etmektedir. Aynı şekilde küfrün ve kötü hâllerin ve kötü eylemlerin karşılığı olarak da cehennem ve cezayı beyan etmekledir. Rakamlarla ifade etmek istersek. Kur'an'da vaad ve tehditlerin geçtiği ayetlerin toplamı 474 olmaktadır.

Bir mukayese yapmak için diğer rakamları da vermek faydalı olabilir. Biz sunduğumuz listemize sadece vaad içeren ayetleri aldık, bunlar 198 adettir. İslâm'ın beş temelinden biri olan namaz Kuran'da 109 yerde, zekât ve sadaka 71 yerde, oruç 35 yerde, hac ve umre ise 15 yerde zikredilmektedir. İslâm'ın en önemli amel türlerinden biri olan cihad 129 yerde emredilmektedir. Buna karşılık yukarıda listemizde görüldüğü gibi, "iman edip salih ameller işleyenler" af, bağış ve mükâfatlarla birlikte "amenü ve amilüssalihat" ibaresiyle tam 56 ayette tek başına, iman ahlâkına ilişkin erdemlerle birlikte 4, ibadetlerle birlikte 4, toplum ve insanlar arası ilişkiler alanında farz ve vaciplerle birlikte olmak üzere 18 ayette ayrıca zikredilmektedir. Böylece ahlâki emirler, ibadetler, insanlar arası ilişkiler alanındaki vaciplerle birlikte, "iman edip salih ameller işleyenler" Kur'an'da tam 74 ayette af, bağış, cennet ve ebedi mükâfat vaadiyle anılmaktadır.

Bunun dışında iman ve salih amel tavsiyesi dua, prensip, tarif olarak listemizdeki dokuz ayette de zikredilmektedir. İman edip salih amel işlemek emri öylesine önemlidir ki, bu emrin peygamberlere ve peygamberimize ayrıca bildirildiğini Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinden anlıyoruz:

'Ona (İbrahim'e) İshak'ı, üstelik bir de Yakub'u ihsan ettik ve her birini salih kimseler kıldık.

Onları buyruğumuz altında (insanlara) doğru yolu gösterecek önderler kıldık. Kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar bize kulluk eden kimselerdir." [82]

"Ey peygamberler! Temiz ve helal olan şeylerden yiyin; güzel amel ve hareketlerde bulunun. Çünkü ben sizin yaptıklarınızı bilirim." [83]

"İnanan ve güzel amel işleyenler de insanların en hayırlılarıdır.

Rableri katında onların mükâfatı, altlarından ırmaklar akan Adn cennetleridir. Orada ebedi olarak kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da o'ndan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat, Rabbine saygı gösterene mahsustur." [84]

Ayrıca iman edip salih ameller işlemenin mükâfatı hiçbir şeyle mukayese edilemeyecek kadar büyüktür. Allah iman edip salih ameller işleyenlerin mükâfatının zayi olmayacağını, en güzel

[82] Kur'an-ı Kerim, 21/72-73

[83] Kur'an-ı Kerim. 23/51.

[84] Kur'an-ı Kerim, 98/7-B.

mükafaatlarla karşılayacağını, dünyada ise büyük kolaylık sağlayacağını vaad buyuruyor.

'İman edip ile güzel davranışlarda bulunanlar var ya, şüphe yok ki biz öyle güzel işler yapanların mükâfatını zayi etmeyiz.

Amma her kim de iman edip iyi bir iş yaparsa, buna da en güzel mükâfat vardır. Biz ona dünyada kolaylık gösterir zor işlere koşmayız." [85]

İman edip salih ameller işleyenler her türlü ziyandan korunmuş, talihlilerdir. En yüksek cennet makamları onlara vaad edilmektedir.

"İşte onlar, sabretmelerine karşılık cennetin en yüksek makamları ile mükâfatlandırılacaklar, orada hürmet ve selamla karşılanacaklardır.

Orada ebedî kalacaklar, orası ne güzel bir konak ve ne güzel bir makamdır." [86]

Kötülükleri örtülecek, Allah yaptıklarının daha güzellerini onlara sunacaktır.

"İman edip iyi işler yapanların kötülüklerini elbette örteriz ve onlara, yaptıklarının daha güzeli ile karşılık veririz." [87]

"Bağışlanacaklar, tevbeleri kabul edilecek, mağfirete kavuşacaklar "işte iman edip salih amel işleyenler için hem bir mağfiret, hem de (cennette) tükenmez bir rızık vardır." [88]

"Allah onlara ölümsüz kurtuluşu" [89]*, çok büyük mükâfat, kesintisiz ve büyük ecir, kesin ve güzel mükâfat verecektir."* [90]

"En büyük dereceler onlarındır." [91]

Ve onlar insanların en hayırlılarıdır. Hakkıyla inanıp salih ameller işleyenleri Allah Cennetle müjdelemektedir." [92]

"Bu mutlu insanlar öylesine değerlidirler ki Allah onlara dört cennet vaad etmekledir. Adn cennetleri, [93] *me'va cennetleri* [94]*, firdevs cen-*

---

[85] Kur'an-ı Kerim, 18/30, 88.

[86] Kur'an-ı Kerim, 25/75-76.

[87] Kur'an-ı Kerim, 29/7.

[88] Kur'an-ı Kerim. 5/93. 22/50. 2/277. 35/7. 25/71. 34/4.

[89] Kur'an-ı Kerim. 37/61.

[90] Kur'an-ı Kerim. 18/30, 88. 26/277. 5/9. 17/9. 18/2. 16/97. 30/45. 34/37. 35/7.

[91] Kur'an-ı Kerim, 20/75.

[92] Kur'an-ı Kerim. 20/14, 23, 50; 2/82; 5/84; 7/42; 14/23; 16/32; 30/10; 65/11.

[93] Kur'an-ı Kerim, 19/96; 16/30; 98/7.

[94] Kur'an-ı Kerim, 32/19

netleri [95] *ve nimet cennetleri"* [96]

"Bununla yetinilmemiş yüce Allah bu mutlu kullarını dünya da zor işlere koşmaz, işlerini kolaylaştırır [97]*, kötülüklerini iyiliğe çevirir."* [98]

Onlara hüzün ve korku yoktur. Onlar Allah dostudurlar. Bol rızık ve güzel hayat vaad edilmiştir. Onlar karanlıklardan aydınlığa çıkacaklar." [99]

Ancak onlar ziyandan kurtulabilmişler, onlar ebedi mutluluğa kavuşabilmişlerdir. Allah sizi de bizi de o ebedi mutluluğa ulaşanlardan eylesin.

5.3 Amel-i Salih Nedir?

İman edip de güzel ameller yapanlar kimler? Yahut da insanları kurtuluş ve mutluluğa götürecek gerçek iman ve salih amel (eylem) ne? Zamanımızda insanı konu alan ve insanın mutluluğunu sağlamayı amaçlayan pek çok bilim, disiplin ve sanat var. Tarih ve felsefe dışında pek çoğu bu ilimlerin oldukça yeni. Psikoloji, psikiyatri, sosyoloji ve ekonomi büyük gelişmeler göstermekte. Türkiye, bu alanlardaki çabalar ise maalesef çok sonra katılabilmiş durumda. Bu yüzden insanı konu alan bilim ve sanatlar açısından alınacak çok yolumuz var. Araştırma metotları, hakikate ulaşma vasıtaları ve amaçları bakımından çok büyük farklar olmasına rağmen İslâm'ın insanın problemlerini çözmek ve mutluluk sağlama görevinde başarılı olabilmesi için daha çok ve sistemli bilimsel çalışmaya ihtiyacı var. Bu çalışmaların başarısı ölçüsünde Kur'an'ın insan psikolojisi, sosyoloji ve insana ilişkin diğer konulardaki öğretisini anlayabileceğiz. Kur'an'ı Kerim'de iman anlatılıyor. Müttakilerin imanına, salihlerin veya ihsan mertebesindeki müminin imanına baktığımızda bu iman zenginliğine refakat eden amel ahlâkı, hikmeti, üslubu, tarzı da beyan ediliyor. Kur'an'ın tavsiye ettiği salih ameli anlamak için, önce amel, daha sonra da salih amel konusunda bir araştırma yapmamız gerekiyor.

---

[95] Kur'an-ı Kerim, 18/107.

[96] Kur'an-ı Kerim, 31/8, 9.

[97] Kur'an-ı Kerim, 18/30, 88.

[98] Kur'an-ı Kerim, 25/70.

[99] Kur'an-ı Kerim, 65/11.

İKİNCİ KİTAP

BEŞERİ BİLGİLERİMİZ AÇISINDAN İNSAN VE AKSİYON

BEŞERİ BİLGİLERİMİZ AÇISINDAN İNSAN VE AKSİYON

Yüce Allah'ın, Kur'an-ı Kerim'de müminlere emir ve tavsiye ettiği eylemin salih amel olduğunu görmüş bulunuyoruz. Salih amel terimi ile ifade edilebilecek eylemler ne tür eylemlerdir? Türkçemizde birbirine çok yakın anlamalar ifade eden iş, hareket, davranış, amel, fiil, eylem ve aksiyon kelimeleri ile ifade ettiğimiz eylemlerin, Allah'ın tavsiye buyurduğu salih eylem sayılabilmesi için hangi niyet, saik, maksat, gaye veya hedef gibi hangi manevi unsur bakımından değeri ne olmalıdır? Yahut, eylemlerimizi salih amel haline getirmek için, niyetlerimizin, saiklerimizin, hedef ve amacımızın ne olması gerekir. Eylemin bir salih amel haline gelmesi için uyacağı ahlâki, hukuki kurallar var mıdır? Eylemin tasavvur edilen amaca veya hedefe ulaşması fiilen mümkün müdür?

Eylemlerimizin uyması gereken kurallar ölçüler var mıdır, varsa nelerdir? Kur'an'ın Aksiyon Öğretisi'nin temel soruları bunlar olmalıdır. Amel-i salih, şuurlu insan fiili olarak insanın şuur halini inceleyen bilimlerin araştırma konusuna girmektedir. Bu yüzden insan şuurunu inceleyen psikoloji ve psikiyatriyi araştırmamız gerekmektedir. Şuurlu insan faaliyetlerinin kanuni sınırlarını çizen hukuku da göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Hukuk ile şuurlu insanın faaliyet alanının sınırlarını görmekteyiz, insanın şuur haline paralel olarak yapabileceklerinin ve sorumluluğunun da alanını bilmemiz şart. Onun için hukuk biliminin hak ehliyeti, fiil ehliyet ve sorumluluk kavramlarını hatırlamamız gerekiyor. Şuurlu insan fillerini incelerken insanoğlunun benimseyip taklit ettiği hazır kalıpları, modelleri de görmemiz gerekiyor. Bu, sosyal psikoloji, sosyoloji ve sosyoloji ile yakın ilişkisi bulunan ekonomi açısından da insan fiillerine bakmamızı gerekli kılıyor.

İnsanoğlunun siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, ahlâki hedeflere yönelik faaliyetleri için özel disiplinleri de incelememiz gerekmekte-

dir. Sözgelimi siyaset, askerlik, spor, iletişim, reklam vb. alanlarında başarılı eylemleri de araştırmamız gerekmektedir. Kısaca salih amellerin ahlâkını, hukukunu ve metodolojisini anlayabilmek için, insanoğlunun şuurlu insan faaliyetlerinden ne anladığını anlamamız gerekir. Böylece Kur'an'a insanoğlunun sorusunu yöneltebiliriz.

Bu cildin incelediğimiz ikinci kitabında geniş ama zaruri iktibaslar ve özetlemeler bulacaksınız.

PSİKOLOJİ, SOSYAL PSİKOLOJİ VE DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN DAVRANIŞLARI

1. PSİKOLOJİ AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI

İman ve salih ameli Kur'an-ı Kerim'de araştırdık. İnsanoğlunun kurtuluşu ve ebedi mutluluğunun reçetesinin bu iki değere dayandığını gördük. Kur'an'ın bize verdiği istikameti tam belirleyebilmek için iman ve salih eylem konusundaki bütün insan bilgisini gözden geçirmemiz gerekiyor. İnanmak, saymak, sevmek, bağlanmak, bilmek, öğrenmek, dini katıksız olarak, saf olarak yaşamak, kısaca bilmek, öğrenmek, tanımak, inanmak ve akıllıca uygulamak... Bunların nasıl olabileceğini araştırmak insan ve davranışları üzerine bilimlerin sunduklarını gözden geçirmek anlamına da geliyor. Ameli şuurlu insan faaliyetleri olarak tanımlayınca, insanoğlunun şuurlu hareketlerini, şuur hâlini, iç ve dış eylemlerini incelememiz gerekiyor.

İnsanoğlu dünyada tek başına yaşamakta olsaydı, iş biraz daha kolaydı. İnsanoğlunun içinde yaşadığı toplumun, topluluğun ve grubun onun düşünce ve davranışlarında inkâr edilemeyecek etkileri bulunmakta. Bu, tespitimizde bizi ister istemez ferdi toplumun bir üyesi olarak ele almaya zorlamakta. Allah insandan görevler beklemekte, buna karşılık toplumun da ferde sağladıkları var, beklentileri ve kabulleri var. Ferdi hayatımız olarak, duygu olarak, düşünce olarak, üstlenilen sosyal rol olarak o kadar çok şeyi içinde yaşadığımız toplumdan almaktayız ki; bu da fert-toplum ilişkilerinde ferdi incelemeyi gerekli kılıyor.

Diğer taraftan Allah, insanoğluna cennet ve cehennemle sonuçlanacak teklifte bulunur, sorumluluk teklif ederken, toplum ve toplu-

mun grupları da insandan, görevler beklemekte, sorumluluk sahibi olmasını istemektedirler. Toplumun insanın eylemleri sebebiyle, insanı hangi şuur halinde sorumlu tuttuğu meselesi hukukta ehliyet meselesi olarak biliniyor. İlahi teklife ehliyet, kanuni teklife ehliyet ve sorumluluk meselesi de, insan eylemlerini incelerken hayati önem kazanıyor, önce psikoloji bilimi açısından konuya bakalım. Psikoloji insan aksiyonu konusunda ne diyor?

1.1 İnsanı ve Davranışlarını Nasıl Anlayabiliriz?

"Diğer insanların ne yaptıklarını, ne düşündüklerini ve ne hissettiklerini nasıl anlayabiliriz? Kendimizi nasıl anlayabiliriz? Bu soruların kolay cevabı yoktur, ama insanlık tarihi boyunca birçok önerilerde bulunulmuştur. Psikolojinin akılcı (rational) cevabı ise şöyle olabilir:" Cevapları ve soruların kendilerini yeniden düşünelim. Mümkün olduğunca nesnel ve dakik (precise) olalım ve davranışın anlaşılmasında bu yaklaşımın bizi nereye götüreceğini görelim. Davranışı etkileyen güdüleri, duyguları, inançları, tutumları, istekleri ve rüyaları göz önünde tutalım ama incelemeye, ölçmeye ve çözümlemeye devam edelim."

"Demek ki psikoloji, akılcı yolların izlenmesiyle, davranışın daha güvenilir bir şekilde açıklanabileceğini vaad etmektedir. Bu vaadini de yavaş yavaş gerçekleştirmektedir. Davranışın birçok yanları henüz aydınlanmamıştır. Ama yüz yıl öncekine kıyasla, çok daha iyi durumdayız...." İşte psikoloji biliminin insan ve davranışları konusunda varabildiği sonuçlar bunlar. Geçen yüzyıla göre daha çok şey biliyoruz, çok hayatî konular aydınlandı, ama insan ve davranışları konusunda öğrenmemiz gereken o kadar çok şey var ki! İnsanı ve insanoğlunun davranışlarını anlayabilmek için son bir asırda insanoğlunun bulduğu insanı tanıma metot ve mekteplerine bakmamız gerekmekte. Bunlardan birisi yapısalcılık, ikincisi işlevselcilik, üçüncüsü davranışçılık, dördüncüsü ve beşincisi Gestalt okulu ve psikanalizmdi.

1.1.1 İnsan Davranışlarının İncelenmesinde Farklı Yaklaşımlar

Yıllar boyunca yanıltıcı şekilde basit gözüken bu soruya çeşitli cevaplar getirilmiştir. 1800'lerin sonu ve 1900'lerin başında psikolojinin felsefeden kopmasıyla söz konusu soruya kendi cevaplarını getirmek üzere psikoloji "okulları" veya "izm'leri" geliştirilmiştir. Bu konuda değişik görüşleri benimseyenler arasında anlaşmazlıklar, hatta ateşli tartışmalar oldukça yaygındı.

1.1.2 Yapısalcılık

Bu okullardan biri olan yapısalcılık (structuralism), belki de o günlerin genel havasından etkilenerek insan aklını ve öğelerini araştırmaya başladı. O vakitler bu konu psikolojinin temel ilgi alanı olarak düşünülüyordu. Yapısalcılar her öğenin bir duyum (sensation) olması gerektiğini düşündüler; kırmızı, soğuk, tatlı veya kokuşmuş gibi. Bu öğelerin ve birleşme kurallarının incelenmesi için içe bakış (introspection) dedikleri özel bir teknik kullandılar. Denekler önceden öğrendikleri anlamları bir yana bırakarak olabildiğince nesnel olarak herhangi bir uyarıcı verildiğinde neler hissettiklerini anlatma yönünde özel eğitimden geçiriliyordu. Örneğin, deneğe renkli bir ışık, bir ses veya bir koku verildiğinde onu mümkün olduğunca ayrıntılı olarak betimlemesi (tasvir etmek) isteniyordu. Yapısalcılar, yaşantı öğelerinin bu yolla ortaya çıkarılabileceğini düşündüler. Ayrıca karmaşık zihinsel yaşantının, öğelerinin nasıl birleştiğine bakılarak anlaşılabileceğini düşünüyorlardı. Günümüzde yapısalcıların "öğeler" yaklaşımı artık geçerli bir yol olarak görülmüyor.

1.1.3 İşlevselcilik

Buna karşın psikolojide insan zihnine duyulan ilgi devam etmektedir. Başka bir psikoloji okulu ise Darwin'in evrim kuramından oldukça etkilenen işlevselcilik (functionalizm) dir. Bu okulun en etkileyicileri de William James (1842-1910) ve John Dewey (1859-1952) idi. James'in 1890'da yayımlanan "The Principles of Psychology" (Psikolojinin İlkeleri) kitabı işlevci bakış açısını ortaya koyan klasikleşmiş bir eserdir. İşlevselciler, davranışın ve zihinsel süreçlerin uyumsal olmasıyla, diğer bir deyişle, kişinin değişen çevreye uymasını sağlamasıyla ilgileniyorlardı. Sonuç olarak işlevselciler, yalnızca zihnin yapısını değil, davranışın ve zihinsel yaşamın uyumsal işlevlerini de incelemeye çalıştılar.

1.1.4 Davranışçılık

Öte yandan, 1910'lu ve 1920'li yıllarda John B.Watson (1878-1958) tarafından geliştirilen davranışçılık (behaviorism), içe bakış tekniğini tümüyle reddederek psikolojinin, davranışın, diğer bir deyişle, insanların ve hayvanların yaptıklarının incelenmesiyle sınırlanmasında ısrar etti. İlk ortaya konduğu şekliyle davranışçılığın üç önemli özelliği vardı:

Bunlardan biri, davranışı oluşturan öğeler olarak koşullu reflekslerin vurgulanmasıydı. İkincisi, öğrenilmiş davranışın vurgulanmasıydı; davranışçılar içgüdülerin ve doğuştan yönelimlerin varlığını kabul etmezler. Üçüncü olarak, davranışçılık, insan davranışlarının anlaşılmasında bir yol olarak hayvan davranışlarının incelenmesini vurguladı. İlk ortaya konduğu şekliyle davranışçılığın bugün için çok dar kapsamlı kalmasına karşın, davranışın incelenme konusu yapılması psikolojide temel bir görüş ve uygulama olarak süregelmiştir.

1.1.5 Gestalt Okulu

"Psikolojide etkili olan başka bir okul da Gestalt Psikolojisi olarak bilinir ve 1900'lerin başlarında Almanya'da geliştirilmiştir. Bu okul, öncelikle diğer okulların "parçacı" yaklaşımına (atomism) karşı çıktı. Gestalt psikologları, hem yapısalcıların hem de davranışçıların duyumlar veya koşullu refleksler gibi öğelerle uğraşmakla yanlış bir yol izlediklerini düşündüler. Gestalt psikologlarının görüşüne göre, davranış ve yaşantılarımız basit öğelerin bileşiminden oluşmaz. Yaşantılarımız ve davranışlarımız bir magnetik alana benzetilebilecek şekilde örüntüler veya örgütler oluşturur; şöyle ki, alanın bir kısmındaki olaylar diğer kısmındaki olaylardan etkilenir. Örneğin, gri bir kâğıt parçası yalnızca zeminine veya karşılaştırıldığı şeye ilişkin olarak gridir. Siyah bir zemin üzerinde açık, beyaz üzerinde ise koyu gözükür, öğeler arası ilişkilerin vurgulanması, gestalt psikolojisinin özünü oluşturur. Gestalt psikologlarına göre yaşantı öğelerine bölünemez; yaşantıyı incelerken öğelerin ilişkileri ve etkileşimleri dikkate alınmalıdır. Bazı Gestalt psikologlarının hoşlandıkları bir deyişle, "Bütün (yaşantı), parçalarının (öğelerinin) toplamından fazladır."

1.1.6 Psikoanalizciler

Psikolojinin kendi içinde bu okullar gelişip tartışmaları sürerken psikiyatrik uygulama alanında da psikanaliz (*psychoanalysis*) adı verilen başka bir görüş ya da okul doğdu. Psikanalizi de psikoloji okulları arasında ele alıyoruz; çünkü psikoloji alanında çok etkili olmuştur. Psikanaliz 1885 ve 1939 yılları arasında Sigmund Freud (1856-1939) tarafından ortaya atılmış ve geliştirilmiştir. Nevrotik hastalarla ilişkilerinden edindiği izlenim ve bilgilere dayanarak Freud bir tür tedavi yöntemi ve kişilik kuramı geliştirmeye çalışmıştır. "*Psikanaliz*" sözcüğü esas olarak Freud'un tedavi yöntemine verilen isim olmakla beraber, kuramına ilişkin olarak da kullanılmaktadır. Söz konusu te-

davi serbest çağrışımı (*free association*) vurgular. Buna göre hasta özgürce aklına ne gelirse düşünür veya söyler. Psikoanalist, hastanın sorunlarının kaynaklarını çözümlemede ve anlamada bu serbest çağrışımları kullanır. Freud'un oldukça karmaşık olan kişilik kuramı, çoğu kez kişinin kendinin ve diğerlerinin de farkında olmadığı, bastırılmış güdülerin rolünü vurgular. Genellikle adlandırıldığı şekliyle bu bilinçaltı güdüler çeşitli şekillerde ortaya konur.

1.2 Psikolojinin Bugünkü Merhalesi

"Sözünü ettiğimiz bu eski psikoloji okulları şimdi çoğunlukla kaybolmuştur. Günümüzde ise iki genel yaklaşım, insancıl (hümanistic) ve modem davranışçılık görüşleri hâkimdir. Bu iki görüş genellikle birbiriyle bağdaşamaz gibi ele alınmaktadır. Ancak bu yaklaşımların güçlü ve güçsüz yönlerini tartışmakla pek vakit kaybedilmemelidir. Çünkü psikolojiye ikisinin de pek çok katkısı olabilir. İki görüş de ne tamamıyla doğrudur ne de tamamıyla yanlıştır; her ikisi de davranışın farklı yönlerini incelemede yararlı olabilmektedir, iki görüşün de yararlı sayılabilecek noktalarına karşın, her psikolog kendine göre bunlardan birini ya da diğerini daha çok ya da daha az benimsemektedir."

Son senelerde tecrübî psikoloji alanındaki büyük gelişmeleri inkâr etmeksizin psikolojide hâlâ izmlerin ve mekteplerin etkilerinin varlığına dikkat etmeliyiz.

1.2.1 Davranışlarımız konusunda ne kadar şey biliyoruz?

"İnsan davranışına ilişkin bilimsel birikimimizin daha fazla olmasını isterdik. Şimdiki durumda, bazı alanlarda ilkel gözlemlere ve akıllıca tahminlere dayanmak durumundayız; diğer alanlarda ise gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar kontrol ve genelleme açısından henüz arzu edilen düzeyden çok uzaktır. Yine de birçok araştırmacının son yüzyıldaki uğraşlarının ortaya koyduğu bilgiler bütünü ve bilimsel ilkeler, davranışı anlamak için geçerli bir temel gibi gözükmektedir. "

1.2.2 Davranışlarımız deyince neleri kastediyoruz?

"Şimdi "davranış" sözcüğünü ele alalım. Elli yıl önce, davranışçılık okulunun heyecanlı günlerinde, "davranış" sözcüğü (konuşma dâhil) sadece görülebilen veya işitilebilen vücut hareketleri (konuşmayı da kapsayarak) şeklinde yorumlanıyordu. Yakın zamanlarda ise

davranışın yorumu, bir kişinin yaptığı ve herhangi bir yolla ölçülebilen her şeyi kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

Sonuç olarak davranış, hisleri, tutumları ve zihinsel süreçleri, diğer bir deyişle, doğrudan gözlenemeyen tüm içsel olayları da kapsamaktadır.

Nitekim sayın Arkonaç psikolojiyi 'insan davranışları ve zihinsel süreçleri bilimi' olarak anlıyor.

Çünkü insanların söyledikleri ve belirli sorunlara ve durumlara ilişkin tepkileri aracılığıyla bu tür süreçleri ölçme yolları bulunmuştur... Ayrıca hayvan davranışları da insan davranışları kadar ilginç olabilir. Bu yüzden nasıl ki bir zoolog hayvanlar dünyasının tüm üyelerinin yapı ve işlevlerini inceliyorsa, psikolog da hem hayvan hem de insan davranışlarını sistematik olarak gözler."

1.2.3 Değerlendirme: İnsan davranışlarından neyi ne kadar bilebiliyoruz? Hz. Peygamber ve ruh hakkında açıklaması

Sonuç olarak psikolojinin ölçülebilen insan davranışlarını incelediğini görmüş bulunuyoruz. Duyguları, tutumları, zihinsel süreçler dâhil olmak üzere, içsel ve dışsal davranışlarımızı inceleyebiliyoruz. Ancak davranışlarımızla ilgili pek az şey biliyoruz. Batıda psikoloji felsefeden ayrılıp ayrı bir bilim hâlinde emeklerken izmlerin ve okulların kavgalarını gördü. Şu an deneysel psikoloji, insan davranışları üzerinde yaptığı baş döndürücü keşiflerle Batı'da büyük bir gelişme içinde. Psikoloji insan davranışlarını akıl almaz biçimde etkileyen bir bilim olarak iletişim teknolojisinin, siyasetin, askeri amaçların, reklamcılığın ve medyanın emrinde hizmet vermektedir. İnsan kişiliğinin, davranışlarının dehşet verici bir biçimde etkilendiği, siyasi, askeri ve ekonomik kavgaların insan zihni, davranışları ve şahsiyeti üzerinde dehşetli tesirlerin göründüğü bir çağda yaşıyoruz. Bu tehlikeli insanlık trajedisini açıkladıktan sonra psikolojinin uzun bocalama dönemini açıklayan bir ayetle konuyu bitirelim.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden bir süre sonra idi. Bir Yahudi bilgini, peygamberimizin peygamberliğini sınamak üzere, sorular listesi hazırlamıştı. Sorulardan biri de ruh hakkında idi. Peygamberimiz bu sorunun cevabını bilmiyordu. Allah resulüne indirdiği Kur'an ayeti ile, psikoloji biliminin istikametini belirliyordu. Allah buyuruyor; *"Sana ruhu sorarlar, deki; ruh Rabbımdan bir emirdir." "Zaten size az bir ilimden başka verilmemiştir."*

Batı'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen psikoloji akımlarına o günlerde haklı ve isabetli olarak İlmü'n-nefs (nefs bilimi) denmiş, ama nedense daha sonraları ruhbilim denmiştir. Ruh gibi laboratuara sokulamayacak ve üzerinde ilim yapılamayacak konu üzerinde bilim yapılamaz. Ama nefs, ego gibi nispeten sübjektif bir konu üzerinde bilim yapılabilir. Nitekim yapılmaya başlanmıştır. İnkâr, masal dönemini bir tarafa bırakıp laboratuara giren psikoloji bu gün büyük gelişmeler içindedir. Keşke peygamberimizin sözünü yüzyıllar önce dinleyebilseydi. Elle tutulur davranışlarımız gibi, hislerimizi, heyecanlarımızı, düşüncemizi de laboratuara alan psikoloji bakalım neler diyor?

2. İNSAN DAVRANIŞLARININ ARKA PLANI

Amel-i Salihi incelemek demek, sonuç olarak şuurlu insan davranışlarını incelemek demektir. İnsanın şuurlu davranışlarını incelemek ise, insan davranışlarını incelemek anlamına gelmektedir. Psikoloji disiplininin insan davranışlarını açıklamak için baş vurduğu bir temel kavramı yani güdülenmeyi inceleyeceğiz. Bu kavram aşağıda görüldüğü gibi önemli, temel ve genel bir kavramdır. Psikologlar insan davranışlarını açıklamak için insanın davranışlarına sebep olan veya onun yöneldiği tüm istek, arzu, ihtiyaç, amaç ve ilgileri bu temel ve genel kavram altında toplamaktadırlar. Aşağıda güdülenmenin tanımı yapılıyor, güdülenme konusundaki psikoloji disiplinin kuramları özetleniyor, ayrıca güdülenmenin insan bilincinin dışında mı yoksa içinde mi olduğu münakaşa ediliyor ve sonunda da insan davranışlarını etkileyen ihtiyaçlar piramidi özetleniyor; insan ihtiyaçlarına ilişkin özellikler belirtiliyor.

2.1 Tanımı

2.1.1 Güdü, dürtü, ihtiyaç, arzu, karar ve inanç

"Güdü (*motivasyon*) istekleri, arzuları, gereksinmeleri, dürtüleri ve ilgileri kapsayan genel bir kavramdır. Açlık, susuzluk, cinsellik gibi fizyolojik kökenli güdülere dürtü (*drive*) adı verilir, insanlara özgü başarma isteği gibi yüksek dürtülere de gereksinme (*ihtiyaç*) denir. Güdüler organizmayı uyarır ve faaliyete geçirir, organizmanın davranışını belirli bir amaca doğru yöneltir. Organizmanın davranışında bu iki özellik gözlendiği zaman organizmanın güdülenmiş olduğu söylenir." Son zamanlarda dürtü ve ihtiyaç kavramları arasındaki

farka pek dikkat edilmeksizin sporda, ticarette pazarlama, organizasyon, askerî harekât ve siyasette motive ve motivasyon kelimeleri kullanılır olmuştur. Motivasyon, motive etmek kelimeleri çok defa havaya sokmak, gaz vermek anlamında ve aşağılayıcı bir biçimde kullanılmaktadır.

"Güdü ve güdülenme kavramı psikolojinin keşfetmiş olduğu en önemli kavramlardan biridir, insanların ve hayvanların davranışlarının temelinde güdüler yatar. Güdüler ya bugün bilinen ve rahatlıkla anlaşılabilen, ya da henüz pek açık seçik anlaşılmayan türden olabilir. Nerede olunursa olunsun ve ne yapılırsa yapılsın, her davranış altında bir güdü veya güdüler zincirinin yattığı unutulmamalıdır."

Dini hayatımızı dolduran olaylar ve dini davranışlarımızın temellerini de araştırmak gerekmektedir. "Hangi durumlar insanı Allah'a dua etmeye ve O'ndan yardım istemeye sevk eder? Niçin bazı insanlar hayatlarının belli bir döneminde bütün eski alışkanlık ve davranışlarını terk ederek, dini hayata giriş yapmaktadırlar? İnsanın dini bir yolda ilerleyişinin güdüleri nelerdir? Niçin bazı insanlar daha dindar, bazıları değildir? Bu ve benzeri soruların cevaplarının araştırılması psikolojide "güdülenme" (motivasyon) konusunu ön plana çıkarır." (Din psikolojisi)

"Bir başka açıdan değişik bir tarife bakacak olursak denebilir ki, insanı içten harekete geçirerek belli bir yönde davranışa sevk eden faktörler vardır. Bunlar ilgi, istek, ihtiyaç, arzu, dilek, emel, amaç, dürtü, ideal, tutku... gibi kelimelerle ifade edilir. Bunlar şuurlu ya da şuur dışı, fizyolojik, duygusal, zihinsel ve sosyal nitelikli olabilirler. Davranışlarımızın temelinde yer alan bütün bu faktörleri ifade etmek için genel olarak "güdü" (motiv) kelimesi kurtlanılır. Bir ferdin davranışını belirleyen dinamik faktörler bütününe ise "güdülenme" (motivasyon) denmektedir."

"Güdü, insanın canlı varlığını sürdürmesi, çevresiyle uyum sağlaması, gelişmesi ve potansiyellerini açığa çıkarması için tatmin etmek zorunda olduğu "ihtiyaçlar"ı ile, yerine getirmeyi bir mecburiyet olarak hissettiği "istekler"ini ihtiva eder. Bir başka deyişle, güdüler çeşitli ihtiyaç ve isteklerden kaynaklanırlar ve insanı bunların tatmini yönünde bir hedefe zorlarlar. Mesela, bir fert açlık duyar ve yemek ister; korkar ve emin bir yer arar, yalnızlık hisseder ve arkadaş arar. Şiddetli bir baş ağrısı, çare veya ilaç ister; ahlaki bir şuur başkasının malına el uzatmamayı, ana-babanın emrine itaat etmeyi gerekti-

rir. Gıda, arkadaşlar, sığınacak bir yer, dürüst ve itaatli olma birer hedef teşkil ederler. Fakat esas itibariyle hedefler gıda, arkadaş ve yer değil fakat bu nesnelerle ilgili faaliyetlerdir, insanda sınırsız denebilecek sayıda ihtiyaç ve istek doğuracak bir kapasite vardır. Fakat bir ferdin hayatında ortaya çıkan sayı çok sınırlıdır."

İnsanoğlunun bütün cansız ve canlı âlemin buluşma noktası olarak fizik ve biyolojik varlığı itibariyle fizik âlemin ve canlılar âleminin kanunlarına tâbi olmasında hiç hayret edilecek taraf yoktur. Bu ve bundan sonraki yasaların etkisi altındadır. Ama bu yasaları kendi istediği istikamette kullanmak şansına sahip tek varlık da insandır.

"Şu anda kendinize sorun: "Niçin bu kitabı okuyorum?" diye. Ya bir ders gereği olarak, ya da insanı bilimsel olarak anlamayı istediğiniz için, veya şu anda benim düşünemediğim başka bir nedenle kitabı okuduğunuzu görürsünüz. Her insan davranışının altında yatan bu kadar genel ve kapsamlı bir faktörü anlamak, psikologlar için önemlidir. Bu nedenle bu konuda yapılan araştırmaların sayısı gittikçe artmaktadır."

Salih ameli anlayabilmek için, insanoğlunun insan davranışlarını etkileyen, doğuran veya yöneten güçleri, etkileri, veya sebepler konusundaki bilgisi veya görüşü nedir? Bu konudaki görüşleri özet hâlinde gözden geçirelim:

2.2 Güdülenmeye Teorik Yaklaşımlar

"Davranışın temelinde yatan güdülenme konusuna birbirinden farklı yaklaşımlar vardır. Bu teorik yaklaşımları aşağıda ana hatlarıyla ele alacağız.

2.2.1 Dürtü Kuramı

2.2.2 Gereksinim, dürtü, dürtü hâli, ihtiyaç

Organizma, yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan su gibi bir madde ya da uyku gibi bir tatminden mahrum bırakılmışsa, organizmanın bu durumuna gereksinme (*gereksinim, ihtiyaç, need*) hâli adı verilir. Gereksinme hâli organizmayı gergin bir duruma sokar, organizma harekete hazırdır; organizmanın bu durumuna dürtü hali adı verilir. Bu gergin hâl, organizmayı gereksinmesini giderme yönünde harekete iter. Gereksinme giderildikten sonra organizmanın gerginliği azalır ve organizma normal hale geçer, örneğin, susamış bir kedi su gereksinmesini gidermek için dürtülenir ve davranışı su arama ve

içme yününde olur. Suyu içtikten sonra kedinin su gereksinmesi karşılanmış olduğundan dürtü hâli ortadan kalkar.

2.2.1.2 Dürtü ve ihtiyaç ilişkisi

Dürtü (drive) kavramı, güdülenme konusunda uzun bir süre en önemli kavram olma niteliğini korumuştur. Belki de aklınıza şu anda "Gereksinme ile dürtü hâli arasında niçin bir ayırım yapma gereği duyulur?" sorusu gelir. "Ne zaman gereksinme varsa o zaman dürtü hâli olacağına göre, neden yalnız gereksinmeden söz etmiyoruz?" Bu sorunun cevabı yapılan bazı gözlemlerde yatar: Gereksinme ile dürtünün her zaman beraber yürümediğini deneysel gözlemler göstermiştir."

2.2.1.3 Çan eğrisi ve oruç

"Açlık gereksinmesini ve dürtüsünü ele alalım. Açlık gereksinmesi ile açlık dürtüsü arasındaki ilişki doğrusal bir ilişki değildir. Belirli bir açlık süresinden sonra gereksinme halen arttığı hâlde, başka bir deyişle fizyolojik düzeyde bireyin yiyeceğe gereksinmesi gittikçe arttığı hâlde, açlık dürtüsü azalır, hatta bir süre sonra, tamamen ortadan kalkar. İlişki grafiği bir çana benzer. Açlık gereksinmesi ve açlık dürtüsü belirli bir dereceye kadar beraberce artar, daha sonra açlık gereksinmesi artmaya devam ettiği hâlde, açlık dürtüsü azalmaya başlar." .

Bu gerçeği Müslümanlar ramazan orucu sırasında yaşarlar. Ramazanın ilk günlerinden sonra oruca alışan organizma, iftar anlarına daha rahat ulaşabilmekte, hatta açlık ihtiyacına rağmen, açlık dürtüsünün şiddeti daha da azalmaktadır.

"İnsan davranışlarını dürtü hâlleriyle açıklamak bir ara psikolojide moda olmuştu. Açlık, susuzluk gibi belirgin biyolojik gereksinmelerden söz ederken dürtü halinden söz etmek doğaldır. Ancak, insanın başarı isteğini açıklamak için bir "başarı dürtüsü"nden; etrafta gezmek, dışarı çıkıp yürümek için bir "gezinme dürtüsü"nden söz etmek tuhaf kaçar. Her davranış için bir dürtü hâli yaratmak belirli bir noktadan sonra gülünç olur. Zamanımızda psikologlar, dürtü kavramını her davranışın altına koyacak yerde, daha geniş alanlı bir güdülenme kavramı geliştirmişlerdir; dürtü kavramı biyolojik kökenleri açık seçik görülebilen gereksinmeler için kullanılır.

2.2.2 Özendirici Uyarıcı Kuramı

Bazı davranışlarımız belirli bir biyolojik temel olmadan, çevredeki

uyarıcılardan kaynaklanır. Aç olmadığımız hâlde, yemekten sonra verilen kahve, çikolata veya dondurma bize çekici gelir. Yeni bir aleti kurcalamak, bir arkadaşın yeni müzik setini görmek için yol yürümek, hepimizin aşina olduğu davranışlardır. Psikologlar, bireyin ilgisini çeken ve onu davranışa sürükleyen böyle uyarıcılara özendirici uyarıcı (incentive) adını vermişlerdir. Özendirici uyarıcılar çevremizde bulunan, bizi belirli bir davranışta bulunmaya yönelten, çekici eşya ya da olaylardır. Bu davranışlar herhangi bir biyolojik gereksinmeden kaynaklanmazlar.

Özendirici uyarıcı kavramı yalnız insanlar için değil, hayvanlar için de geçerlidir. Yapılan denemelerde hayvanlar, hiçbir gıda değeri olmayan sakarin uyarıcısının tadını alabilmek veya kendileri için "yeni" olan bir kırmızı objenin bulunduğu odaya geçebilmek için yeni davranışlar öğrenmişlerdir.

Dürtü kuramı tamamıyla organizmanın içine önem verir; sanki organizmanın içindeki bir güç onu belirli bir yöne iter. Özendirici uyarıcı kavramı ise organizmanın dışındadır ve organizmayı kendine doğru çeker. Bu iki görüşü birleştirdiğimizde daha kapsamlı bir açıklama biçimi elde etmiş oluruz: Başka bir deyişle organizmayı hem içten iten (*push*) hem de dıştan çeken (*pull*) faktörleri hesaba katmış oluruz. Bu iki faktörü de kapsayan kurama it-çek kuramı adı da verilir ve bugün psikolojide sık kullanılan bir yaklaşımdır.

Uyarıcılar belirli bir gereksinme karşılıyorsa özendiricilikleri artar. Örneğin, hiç aç olmayan birine döner kebap özendirici bir uyarıcı değildir. Ancak birey acıktıkça, döner kebabın özendiriciliği artar. Burada açlık duygusu olarak ifade edebileceğimiz dürtü hâliyle yiyecek uyarıcısının özendiricilik derecesi arasında belirli bir etkileşim söz konusudur.

2.2.3 Optimal Düzeyde Uyarılma Kuramı

"Çok gürültülü bir müzik çalarken arkadaşınızla konuşmaya kalkıştığınızda birbirini anlamakta büyük zorluk çekersiniz. Ne var ki, aşırı şiddetteki bu müziği dinlemek için beraberce (gürültülü yerlere) giden çok sayıda kişi vardır. Bu davranışı dürtü hâli yaklaşımıyla açıklayamayız, çünkü "kendini şiddetli müziğe maruz bırakma" diye bir gereksinme yoktur; özendirici uyarıcı yaklaşımı ise yüksek sesle çalınan müziğin neden bazen istenip bazen istenmediğini açıklayamaz.

“Hayvanlar Üzerinde yapılan gözlemler belirli bir uyarılma derecesine erişmek için hayvanın bazı davranışlara giriştiğini göstermiştir. Meselâ bir maymun, kapıyı açıp bir odaya bakabilmek için oldukça zor bir kapı açma mekanizmasını seve seve öğrenmiştir. Fareler üzerine yapılan başka bir deneyde, karanlıkta bırakıldığında fare ışığı nasıl yakacağını öğrenmiş ve başka bir durumda ise aynı fare, ışıklı odada iken ışığı nasıl söndürebileceğini öğrenmiştir.”

“Bu gözlemler, hayvanların çevrelerinde değişiklik istediklerini gösterir. Aynı istek insanlar için de geçerlidir. Etrafımızda fazla gürültü olduğu zaman sakin bir yere çekilmek isteriz; etraf sakin olduğu zaman gürültülü toplantılara, gitmek hoşumuza gider.”

"Bu gözlemlere dayanarak psikologlar optimal uyarılma düzeyi (*optimal level-of arousal*) kavramını; ileri sürmüşlerdir. Bu kavram organizmanın belirli bir uyarılma düzeyinde kalmak istediğini varsayar. Bu uyarılma düzeyine optimal uyarılma düzeyi adı verilir. Bu uyarılma düzeyinin altına düştüğünde organizma çevresinde daha çok uyarılma arar. Organizma optimal uyarılma-düzeyinin üstünde bir uyarılma hâlindeyse, daha sakin bir çevre arar ve homeostatis' kavramında olduğu gibi belirli bir uyarılma düzeyini devam ettirmeye çalışır."

Optimal uyarılma düzeyi hayatımızdaki pek çok şeyi açıklamaktadır. İnsan hayatının sağlıklı devamı için insan organizmasının maddi ve manevi açıdan optimal düzeyde uyarılması gerekiyor. Organizmanın ışık ve ses gibi uyarıcılara ihtiyacı vardır. Göz ve kulak gibi organlarında hasar bulunan kişilerin yeterli şekilde uyarılmama sebebiyle hastalandıkları ve psikiyatrik şikâyetlerde bulundukları, yaşama dirençlerini kaybettiklerini biliyoruz.

2.2.4 İçgüdü Kuramı

Hayvanlar bazen belirli durumlarda ve belirli uyarıcılar karşısında türlerine özgü son derece yapılaşmış davranışlar gösterirler. Bu tür davranışlara içgüdüsel davranış adı verilir, içgüdüsel davranışlar doğuştan vardır, öğrenilmemişlerdir ve önceden saptanmış bir yapı içerisinde kendilerini gösterirler. Doğuştan gelen yapılaşmış davranışlar belirli uyarıcıların ortamında ortaya çıkarlar.

Örneğin, bir erkek aslan, kendi bölgesinin sınırları içine giren diğer bir erkek aslanı hemen tanır ve saldırır. Aynı davranış erkek kuşlarda da gözlenmiştir; kanadının yapısı ve tüylerinin renginden diğer

erkek kuşu tanıyınca ona saldırır. Bu davranış bireysel farklılıklar göstermez, o türün bütün bireylerinde aynı uyarıcı ortamda aynı biçimde ortaya çıkar.

İçgüdüsel davranışlar belirli bir biyolojik gereksinmenin sonucu olarak ortaya çıkmazlar. Kendi bölgesini koruma, analık, yuva kurma, ceviz ve fındığı toprağa gömme davranışları değişik türlerde gözlenen bazı içgüdüsel davranışlara örnek oluşturur.

Hayvanlarla ilgili olarak içgüdüsel davranışlardan söz edildiğinde itiraz eden pek çıkmaz. Ne var ki, insanların bazı davranışlarının temelinde içgüdülerin yattığını ortaya attığınız zaman itiraz eden çok olur. Bovvlby (1969) gibi bazı psikologlar; saldırganlık, kıskançlık, bölge koruma gibi davranışların insanlarda içgüdüsel olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat bazı psikologlar bu görüşe itiraz eder. İnsan davranışının tümünün temelinde yalnız öğrenmenin yattığını savunurlar.

Konrad Lorenz, Karl von Frisch ve Nikolas Tinbergen gibi Avrupalı etologlar (hayvan davranışlarını hayvanın doğal çevresi içinde inceleyen bilim adamları) bu konuda Nobel armağanı kazanan araştırmalar yapmışlardır. Bu bilim adamları, hayvanlar için geçerli kavramların çoğunun insanlar için de geçerli olduğunu savunurlar. Bu konuda bilim adamları arasında herhangi bir anlaşmaya ulaşılmış değildir. Konu bilimsel aydınlığa tam kavuşmamış olduğundan psikologlar arasındaki tartışma devam etmektedir."

2.25 Değerlendirme: İç güdü denilen bilgi harikası

Her şeyden önce, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, insanların mensup bulunduğu canlılar âleminin özelliklerini taşımalarından ve bu âlemin kanunlarına tabi olmalarından daha tabii bir şey yoktur. Ancak insanların bağlı bulunduğu psikoloji kanunlarını ararken gereken dikkatin, titizliğin gösterilmesi de şarttır. Aksi hâlde peşin hükümleri, sözde inançları bilim adı altında sürdürme yanlışına düşeriz.

Hayvanların ve insanların davranışlarının dayandığı büyük bilgi birikimi, hesaplama ve karar yeteneği insanı hayrete düşürecek mahiyettedir. Somon balıklarının yumurtalarını bırakmak üzere doğdukları okyanusa ulaşabilmek için katlandığı binlerce kilometrelik tehlikeli yolculuk hayret uyandırıcı örneklerden sadece birisidir. Bu balıkların anavatanlarına doğru yaptığı son dönüş yolculuğunda ne-

hirleri, çağlayanları, denizleri ve okyanusu aşarak doğdukları ama hiçbir zaman bilmedikleri sulara nasıl ulaşabildiklerini açıklamak mümkün değil. Keza Kur'an'ın verdiği misal üzerinde düşünürsek, arının çiçeklerin öz suyundan binlerce yıldan beri yaptığı balın terkibinin ve yaptığı petek gözlerinin şeklinin bile değişmediğini biliyoruz. Sineklerin, kuşların nasıl uçtuğunu, insanoğlunun nasıl yürüdüğünü açıklayamıyoruz. Ama canlıların tüm davranışlarına sonsuz bir hesap harikasının, bilginin, bilgeliğin refakat ettiğini biliyoruz.

Bu üstün bilgi harikası ve karar isabetinin, insan başta olmak üzere canlıların hücrelerinde bulunan DNA'larda gizli olduğunu hayretle öğreniyoruz. 60'lı yılların bu en büyük keşfi, canlılar dünyasına, en küçük boyutta, ne büyük bir bilgi birikiminin yüklendiğini gösterdi.

Mikrokosmos'da varolduğunu Heisenberg'le öğrendiğimiz büyük bilgi refakatinin, canlılarda arı örneğinde görüldüğü gibi vahiyle açıklanabileceğini anlıyoruz. Allah, Kur'an'da arıya vahyettiğinden bahseder. Allah ile mahlûk arasındaki bilgi akışının en üstün ifadesi olan vahyi peygamberlerine gönderir. Kısaca peygamberlere bildirilen vahiyle akraba olan ve aynı sonsuz bilgi kaynağından gelen bilgi (ilham, bilgi, düşünce, içgüdü) tüm canlılarda görülmekte. Biz bu büyük bilgi belirtisine sadece değişik isimler veriyoruz.

Artık aklın sınırlarına varıp imanın kabul edildiği noktadayız!

2.2.6 Basımlama (Imprinting)

"Basımlama, bazı kuşların yumurtadan ilk çıktığı anda çevresinde hareket eden ilk nesneye bağlanıp sürekli o nesneyi izlemelerine verilen isimdir. Konrad Lorenz ilk gözlemini kaz civcivleri üzerine yapmıştır; civciv yumurtadan ilk çıktığında Lorenz yürümüş ve civciv onu izlemiştir. Daha sonra civcivin annesi onun yanına geldiği hâlde civciv Lorenz'i izlemeyi bırakmamıştır. Lorenz'in gözleminden sonra çok sayıda araştırmacı değişik kuşlar üzerinde yüzlerce araştırma yapmış ve civcivleri, hareket eden renkli kutudan, kedi köpeğe varıncaya kadar değişik hayvanlara basımlamışlardır (Hoffman ve Ratner. 1973).

Akla gelen sorulardan biri şudur: Acaba civciv ancak belirli dönemler içinde mi basımlamaya uygundur. Yoksa her zaman basımlama olabilir mi? Bu tür soruları cevaplamak için kaz civcivleri üzerinde deneysel olarak çalışan Psikolog Hess şu önemli deneysel

bulgulara ulaşmıştır:

1. Civciv doğumdan sonra 13 ile 16 saat arasındaki üç saatlik zaman süresi içinde, hareket eden bir nesneye maruz bırakılırsa basımlama en iyi şekilde gerçekleşir. Bu devre geçtikten sonra basımlama geçen zamana orantılı olarak gittikçe zorlaşır. Psikologlar bu devreye kritik dönem (critical period) adını verirler.

2. Civcivin hareket eden objeyi izlediği zamanla, basımlamanın kuvveti arasında doğrudan bir ilişki vardır. Civciv hareket eden nesneyi uzun bir süre izlemişse, basımlama kuvvetli, kısa bir süre izlemişse, basımlama zayıf olur (Hess, 1972).

Bazı psikologlar kritik dönemin bu kadar dar bir zaman süresi içinde olmadığını daha geniş bir dönemi kapsadığını savunur. Diğer bazı psikologlar, insan yavrularının da basımlama davranışı gösterdiğini savunmuş ve örnek olarak bebeğin anneye bağlanışını göstermişlerdir. Gelişim psikologları kritik dönem kavramının insanlar için geçerli olup olmadığı konusunda kesin bir fikir beraberliğine henüz ulaşamamışlardır.

3.2.6.1 Bilinçdışı Güdülenme (unconscious motivation) Kaynağı

Şimdiye kadar tartıştığımız güdüler ya belirgin biyolojik temeli olan, veya biyolojik temeli pek bilinmeyen biraz kalkıp gezinme ya da camiye, kütüphaneye veya diskoya gitme gibi, bizi hangi yöne ittiğini bilebildiğimiz türden güdülerdi. Derse çalışırken acıkmanız, canınızın işkembe çorbası istediğini fark etmeniz ve yalnız başına gitmek yerine, arkadaşınız Selim'le gitmeyi tercih etmeniz örneği ise, sebebini bilerek yaptığınız davranışlardı. Acaba yaptığımız bazı davranışların altında yatan nedenlerin farkında olmayabilir miyiz? Bir başka deyişle, davranışın güdüsü bilincimizin dışında yatabilir mi?

2.3 Davranışın Güdüsü Bilincin Dışında mı, İçinde mi?

Bazı psikologlar bu iki soruya da "Evet" cevabı vererek, bilinçdışı güdülerin varlığını kabul ederler. Bu psikologları iki grupta ele almak gerekir:

1. İlk gruptakiler bilinç dışı güdülerin kuvvetli olduğunu ve davranışı büyük ölçüde biçimlendirdiğini savunurlar;

2. İkinci gruptakiler, bilinç dışı güdülerin ancak sınırlı derecelerde davranışımızı etkilediğini kabul ederler.

Birinci gruptaki psikologlar Freud'un görüşünden etkilenirler ve

toplumca kabul edilmeyen saldırganlık ve cinsiyet eğilimlerinin bilinç dışına itildiğini, ne var ki kuvvetli eğilimlerin bilinçdışından sürekli olarak davranışımızı etkilediğini kabul ederler.

"İkinci gruptaki psikologlar bilincin çok sayıda derecelemeleri olduğunu, bazı güdülerimizin tam anlamıyla açık-seçik, bazılarının daha az farkında olduğumuzu ve bazı düşünce ve arzularımızın da hiç farkında olmadığımızı kabul ederler. Ne var ki, bu "bilincinde olma ölçeği" içinde davranışımızı belirleyen güdülerin az bir kısmının bilinçdışında bulunabileceğini düşünürler. Bilinçli güdüler belirli bir davranışı açıklayamazsa, ancak son çare olarak, bilinç dışı güdülere başvurmamız gerektiğini savunurlar."

"Davranışçı psikologlar ise, bilinçli veya bilinç dışı güdüleri ölçmek ve böylece bilimsel bir araştırma ortamına sokmak olanağı olmadığını savunurlar. Onlara göre, böyle güdü ve arzuları temel alarak insan davranışını açıklamaya çabalayan yaklaşımların bilimsel bir temeli yoktur. Bu görüşler bilimsel psikolojik tartışma içinde ele alınmamalıdır."

Görülüyor ki insan davranışlarını ve zihinsel süreçlerini açıklamak için baş vurulan güdülerin bilincimizin içinde olup olmadığı konusunda olduğu gibi, güdü kavramına ihtiyaç olup olmadığı konusunda psikologlar arasında bir anlaşma yok. İnsan davranışlarının ve zihinsel süreçlerinin sebeplerinin şuurunda olup olmadığımız konusunda bir uzlaşmanın da olması herhâlde mümkün değil.

1.1.1 Maslow'un Gereksinme Derecelemesi

Abraham Maslow (1971) insan güdüleriyle ilgilenen ünlü psikologlardan biridir. Maslow, insan güdülerinin hayvan güdülerinden bazı yönlerden farklı olduğunu savunmuş ve insan güdülerini bir piramit gibi birbiri üstüne merdiven basamağı şeklinde çıkan mertebeli bir düzen içinde düşünmüştür. Bu güdü piramidinin temelinde, biyolojik güdüler, üst katında ise psikolojik güdüler yer alır. Maslow'a göre, temeldeki bir güdünün gereksinmeleri karşılanmadan, birey üst düzeydeki güdülerden etkilenmez. Alt düzeydeki güdüler doyuma ulaşınca birey üst düzeydeki güdülere hazır hâle gelir.

Bir gemi kazası sonunda kendinizi bir adada buluyorsunuz. Açsınız, susuzsunuz, elbiseleriniz yırtılmış ve hava soğuk. Bu durumda "elime kâğıt kalem alıp, şu adaya gelişimin ve ilk günlerimin romanını yazayım" diye düşünmez, büyük bir ihtimâlle açlıkla, susuz-

lukla, soğuktan korunmayla ilgili temel gereksinmelerinizi karşılamaya çalışırsınız. Bu gereksinmelerinizi karşıladıktan sonra, kendinize bir kulübe yapıp, adada olması muhtemel yırtıcı hayvanlardan kendinizi korumaya kalkışabilirsiniz. Daha sonra, "Acaba etrafta başka kimse var mı?" diye düşünmeye başlar ve diğer insanlarla ilişki kurmanın yollarını aramaya koyulursunuz. Ancak diğer insanlarla ilişki kurduktan ve toplumun bir parçası olduktan sonra, bu toplumun en gözde bireylerinden biri olmayı amaçlar ve yaşamınızın deneyimlerini yaşantılarını gerçekleştirmeye yönelirsiniz.

2.4 Kendini Gerçekleştirme ve Doruk Deney

Piramidin en üst tepesinde yer alan kendini-gerçekleştirme (self actualization) aşamasına herkes ulaşamayabilir. Fakat büyük ressamlar, sanatkârlar, yazarlar, şairler, filozoflar ve mistikler bu aşamaya gelerek, yaşamlarının en önemli doruk deneyimlerini gerçekleştirmiş kimseler arasına girerler. Kendini gerçekleştirmiş kimseler her zaman şöhretli ve tanınmış kimseler olmak zorunda değildir; yaşamını son derece anlamlı gören ve yaşamın her dakikasını doyarcasına yaşayabilen herkes, ister tanınmış ister tanınmamış olsun, bu aşamayı gerçekleştirmiş olarak algılanır."

Bu kişiler hayatın tadını alarak yaşarlar, yapıcıdırlar, yaşama gülümseyerek bakarlar. Bu kişiler kendilerini özgür hissederler; yaşamın karmaşıklığına büyük bir saygı duyarlar ve olayları yargılamadan olduğu gibi kabul etmeyi başarırlar.

Kendini gerçekleştirmiş kişiler olmadığımız hâlde, kısa süren doruk yaşantılarımız (peak experience) olmuştur. Bize verilen bir görevi tam anlamıyla yaptığımız, bir başkasına, onun zor bir durumunda hiçbir karşılık beklemeden elimizden geldiğince yardım ettiğimiz, hiç karşılık beklemeden ve kıskanmadan bir başkasını sevebildiğimiz zaman, bu cins doruk yaşantıları, kısa bir süre için de olsa, yaşarız. Doruk yaşantılar, sürekli olmasa bile, herkesin yaşayabileceği türdendir.

Konuyu tamamlamadan önce, Maslow'un piramidiyle ilgili şu noktaları açıklığa kavuşturmamız gerekir:

2.4.1 İnsan güdülerinin özellikleri

1- Üst düzeydeki bir güdüye gidebilmek için alt düzeydeki bütün güdülerin doyuma ulaşması gerekliliği yoktur; belirli bir derecede doyumluluk sizi öbür düzeye hazır hâle getirebilir.

2- Bireyden bireye düzeyler arasında farklılık olabilir; bazı kimseler için sosyal ilişkiler kurarak insanlarla yakınlaşma güdüsü, emniyet ve korunma düzeyinden daha önce gelebilir, fakat bir başkası için bu doğru olmayabilir.

3- İnsanların içinde büyüdüğü aile ortamı ve kültürün değerleri, hangi düzeydeki güdülerin daha belirgin ve baskın bir rol oynayacağını saptar.

Çevresinde ve içinde yetiştiği sosyo-kültürel ortamda paradan başka bir şey konuşulmayan bir kişinin, manevi değerlerin ağır bastığı kendini gerçekleştirme aşamasına geçmesi zor olur, öbür yandan, "Bir Ben vardır bende benden içeri" anlayışı çerçevesinde yaşamın anlamını arayan bir kimse için, maddi kazanç ve başarılar pek önemli bir rol oynamaz; onun aradığı mutluluk, *(salihlerin, müttakilerin, muhlislerin, Allah'ın veli kullarının, kısaca gerçek müminlerin)* aradığı türdendir. İki farklı ortamda yetişen bireylerin güdü piramitleri, birbirlerinden farklı gelişmeler gösterir.

2.5 Değerlendirme; İslâm'da doruk tecrübe

İnsan ihtiyaçlarının derecelenmesinde Maslow'un peak ekperiens dediği manevi tecrübeyi hayattan kopuk bir tecrübe olarak görmek yanlıştır. Beslenme, susuzluğu giderme ve barınma ihtiyaçları gibi ihtiyaçlar açısından insanın canlılar âleminin tüm üyeleriyle ortak olduğu ortadadır. Ancak bu ihtiyaçlarını tatmin ederken, mümin günlük hayatını Allah'ın buyruklarına, akla, sağ duyuya uygun olarak düzenler. Mümin Allah'ın rızasını, Allah'ın yakınlığını ibadette, duada ararken, bu yakınlığı sadece bir zaman dilimine hasretmez. İttika, takva, Allah'a yakınlık onun tüm eylemlerine yayılır, tüm eylemlerine refakat eder. Allah rızası ve cennet gibi bir yüce hedefe ulaşabilenler Allah'ın dostu, yakını olurlar. Kur'an ve resulünün sahih sünneti bize göstermektedir ki, batı toplumlarındaki büyük sanatkâr, bilim adamı ve ermişlerinin düştüğü saplantılara düşmeden, akıl, fıtratın din ve hukukuna ters düşmeden, hayatın ve toplumun içinde en yüksek manevi tatmine ulaşmak, doruk tecrübeyi gerçekleştirmek mümkündür.

2.6 Cansız dünya ve canlılar arasında geleceği olan tek varlık: İnsan

İnsan var olma ve varlığını sürdürme ihtiyacındadır. Bu ihtiyacını ancak eylemleriyle gerçekleştirebilecektir. Kendisini amacına ulaştı-

racak eylemleri; bilgisi, aklı, vicdanı, görgüsü ve gücü ölçüsünde gerçekleştirir. Varlıklar arasında şeyler arasında tercih yeteneğine ve şansına sahip tek varlık insandır. Çirkin, verimsiz, yanlış olanları seçebileceği gibi, doğru, verimli ve güzel olan şeyleri de seçebilecek tek varlık sadece insandır. Mikro kozmostan Makro kozmosa kadar bütün madde dünyası, tek hücrelilerden çok hücrelilere en gelişmiş bitki ve hayvan türlerine kadar sayısız üyeye sahip canlılar dünyası içinde, Allah'ın tayin ettiği kanunların hapsinden kurtulabilen tek varlık ve canlı türü sadece, evet sadece insandır. O üzerindeki büyük lütfa rağmen Allah'ı bile inkâr edebilecek, dilediği yaşayışı kendine yol seçebilecek ve elbette akıbetlerine de katlanmaya müstahak tek imtiyazlı mahlûktur. Seçme hürriyetine sahip olan tek varlık insandır. O cenneti veya cehennemi, iyiyi veya kötüyü seçebilir. O yaptıklarıyla şeytanı bile kıskandıracak çirkinlikler ve vahşetler sergileyebilir veya melekleri kıskandıracak iyilikler, güzellikler, hayırlar gerçekleştirebilir.

2.6.1 İnsan davranışlarını kıymetli kılan nedir?

Bütün eylemlerde, özellikle ibadetlerde niyet, eylemin manevi unsurudur. Niyet yoksa amel de yoktur. Allah'ın rızası için belli bir ibadete niyet edilir. Gösteriş için, riya için yapılan eylemlerden, sevap kazanılması söz konusu olmaz. Burada Peygamber efendimizin insan eylemlerinin değerini açıklayan bir hadisini hatırlayalım. Peygamber efendimiz amelleri niyetlere göre kıymet kazanacağını buyuruyor. Hadisin devamından anlıyoruz ki kişi Allah rızasına yönelebileceği gibi, mal edinmeye ve cinsi tatmine de yönelebilir.

Kısaca amalin kıymeti yöneldiği amaca göre değerlenir. Bir başka hadis de cihada ilişkin: Savaş esnasında bir mücahidin kılıçlı saldırısı sırasında, karşıdaki kişi İslâm'ı kabul ettiğini belirtir, yani şahadette bulunur. Buna rağmen mücahid, muhatabının inancında samimi olmadığı görüşündedir ve kendisinin kandırılmak istendiği kanısındadır. Bu yüzden şahadet kelimesini söyleyen kişiyi öldürmekte tereddüt etmez. Konu Peygamber efendimize getirilir. Peygamberimiz son derece üzülür. Şahadet kelimesini duymuş olmasına rağmen hasmını bağışlamayıp öldüren sahabeyi ciddi olarak azarlar. Kişinin gerçek niyetinin bilinmesinin imkânsız olacak kadar güç olduğunu buyurur. "Kalbini yarıp baktın mı" der. Bu hadisin bir açıklaması sayılabilecek bir başka olayı da hatırlıyoruz.

Hz. Ali savaş esnasında, ölüm darbesi indirmek üzere iken, rakibinin yüzüne tükürmesi üzerine, hasmına vurmaktan vaz geçer. Ölümden kurtulan kişi hayretle Hz. Ali'nin kendisini neden öldürmediğini sorar. Aldığı cevap, bizim sorumuzun da cevabını içerir. Hz. Ali yaptığı işi ancak Allah rızası için yaptığını, yüzüne tükürüldükten sonra, şahsi öç duygusunun Allah rızası gibi saf bir niyeti kirletmesinden duyduğu endişe sebebiyle, eylemine ara verdiğini duyurur. Allah rızasına kavuşmak iradesini, şahsi öç duygusunun kirletmesine izin vermek istemez, Hz. Ali.

1. İNSAN DAVRANIŞLARINI ANLAMAK İÇİN BİR TEMEL KAVRAM: KİŞİLİK

1.1 Giriş ve Tarif

İnsanın inanç, duygu ve düşünce ve davranışlarını açıklayan temel kavramlardan biri de kişiliktir. Amel-i salihin (hayır, barış, yarar, iyilik ve güzellik oluşturan eylemlerin) psikolojik ve sosyal tabanını açıklamağa hizmet edecek bu temel kavramın araştırılması son derece önemlidir.

"Kişilik, bireyin özel (*charecteristic*) ve ayırıcı (*distinctive*) davranışlarını içermektedir. Özeldir çünkü bireyin sıklıkla yaptığı ya da en tipik davranışlarını temsil eder. Ayırd edicidir, çünkü bu davranışlar kişiyi başkalarından ayırır. "Böyle bir tarif verilmekle birlikte, henüz kesin ve genel bir tarife varılamadığını sayın Arkonanç belirtmektedir Gerçekten de kişilik, kişinin diğer kişilerle karşılıklı etkileşim tarzlarına veya kişinin kendine atfettiği ve toplumdaki işlevine göre edindiği rollere dayanılarak tarif edilebilir, dedikten sonra oldukça 'geniş anlamda ve geçici' bir tarif vermektedir. "Kişilik bir kişinin veya kişilerin girdikleri davranışların yapısal ve dinamik özelliklerini göstermektedir." [1]

Her kişilik tarifi davranışın farklı türleri üzerinde yoğunlaşır. Bir toplumdaki insanların hemen hemen aynı olan birçok yanları vardır. Kişiliğin incelenmesinde bireyin başkalarından hangi noktalarda ayrıldığı önem kazanmaktadır. Eğer çocuğun okuldan kaçma alışkanlığı varsa, bir kişi çok az ya da çok fazla yemek yiyorsa, bu gibi özellikler kişiliğin ayırıcı özellikleri olmaktadır."

1.2 Karakteristik bütünlük

"Bir başka deyişle, kişilik insanın biyolojik ve ruhsal yapılarının,

[1] Sibel Ayşen Arkonanç. Psikoloji, Zihin Süreçleri Bilimi. 377-79

davranış biçimlerinin, ilgili, tutum, yetenek ve becerilerinin bir arada en karakteristik biçimde bütünleşmesidir. Günlük yaşamda "kişilik" çok sık kullanılan bir sözcük olmuştur, İnsanları birbirinden ayırt etme, özelliklerini belirtme, onlar hakkındaki duygularımızı dile getirmede hemen "kişilik" sözcüğüne başvurabilirsiniz.

Aslında kişiliği yapan biyolojik ve ruhsal öğeler çok çeşitlidir. Duygu, algı, öğrenme, konuşma, anlatım, bellek, yargı, düşünce, zekâ, motor tepkiler (hareketler), duygu tepkiler, görüntü, giyim, davranış özellikleri, ahlâk ve inanç biçimleri bir insandaki az çok değişen ve bütün bunların bir arada bütünleşmesiyle o insanın kişiliğini yapan öğelerdir.

Ancak, o sırada hangi öğeler üzerinde duruyorsak, tanımlamak istediğimiz kişiyi öğenin üstüne basarak tanımlarız, örneğin konu duygusallık ise "o çok duygusal bir kişiliğe sahiptir." Ya da "çok duygusuz bir insandır." deriz. Konu, belli bir grubun isteklerine uyum sağlamaksa, uysal tarafı ağır basan bir kimse "iyi kişilikli", dik başlı olan "ters kişilikli" olarak nitelendirilir. Yok, eğer o grupta sözünü geçirmek, görüşünde diretmek geçerli nitelikse, dik başlı ya da inatçı kişilik sahibi olarak tanımlanır. Kısacası, insanın kişiliği genellikle çeşitli ruhsal ve biyolojik niteliklerden ağır basanına göre kararlaştırılmaktadır. Bunlar arasında toplumsal yönler kişilik tanımlamasında ön plânda gelirler. Genellikle toplumsal ve ahlâk açısından belirgin nitelikler karakter özellikleri olarak ağır basarlar.

1.3 Kişiliğin var oluş şekli

Kişilik sözcüğü Türkçe'de bir kişi olarak bireyin kendi bütünlüğü içerisindeki varoluşunu dile getirmektedir. Batı dillerinde Personality, Personliteat veya Personalite olarak kullanılan kişilik anlamındaki sözcüğün aslı eski Yunanca'daki "*Persona*"dan gelmektedir. Persona "*maske*" demektir. Eski Yunanda tiyatroda belli kimlikleri canlandıran aktörler, bu kimliği canlandıran maskeleri yüzlerine takarak oynarlardı. Sahne ile seyirciler arasındaki uzaklığın fazla olması nedeniyle aktörün yansıttığı role uygun yüz mimikleri görülemeyeceği için bu yolu seçerlerdi. Aslında gösteri sanatında bu yöntem her kültür ve toplumda kullanılmış olup, gösteride rol alan görüntüler veya oyuncular hep böyle belli kişilikleri yansıtmışlardır ve yansıtırlar. İlkel kavimlerin dinsel törenleriyle birleşik gösteri oyunlarında da bu gibi maskeler kullanılıp "iyi adam", "kötü adam", "şeytan", "melek", "sihirbaz", "tanrı", "canavar" belirtilmiştir. Benzeri

kimlik tipleri de kalıplar hâlinde bizim Karagöz oyunlarımızda ve daha sonra Ortaoyununda da bilinmektedir.

1.4 Kişilik Teorileri

Psikologların çoğu farklı kelimelerle anlatsalar dahi yukarıdaki kişilik tanımını benimserler. Bugüne dek ve hâlen de kuvvetle ayrıldıkları nokta, davranışın özel ve ayırıcı yönlerinin nasıl keşfedileceği ve adlandırılacağıdır. Bu, cevaplanması oldukça güç bir sorun olmuştur. Bu soruna yönelik birçok yaklaşım denenmiş ve bunların her biri değişik kişilik kuramlarının oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Biz burada kişilik özellikleri, durum kuramları (freudcu teoriler) ve son olarak sosyal davranış teorilerine bakacağız. Son teorileri de özet olarak sunacağız.

1.4.1 Kişilik Özellikleri ve Tipler Teorisi

İnsanın kişiliğinden söz ederken onu bir bütün olarak düşündüğümüz hâlde, insana bir birey olarak bakarken onu değişik açılarından da değerlendiririz. Kişiliğin bu değişik yanları, ya da özellikleri (hususiyet, traits) de psikolojide teker teker ele alınıp değerlendirilir. Bu özelliklerden bazıları şunlardır: Zekâ, yetenek, eğilim, duygu, içedönüklük, dışa-dönüklük, egemenlik, kavgacılık, canlılık, toplumsallık vb. Vasıf, tip gibi kavramlar insanların neye benzediğini kavramlaştırma gayretinde bir ara çok popülerdi. Vasf kavramı, bir kişinin bir çok sitüasyonda (hâl, vaziyet) değişmeyen tepkilerinin tutarlılığına dayanır. Esnek olmayan, heyecanlı, dürüst, vasıf kavramına verilebilecek örneklerden bazılarıdır. Tip kavramı ise, birçok farklı vasfın bir araya getirilmesine dayanır. Vasıf kavramına göre tip kavramı davranışın aynılığı üzerinde durur. Vasıf daha somut. Tip ise daha soyuttur.[2]

Kişilik özelliklerinin kaç tane olduğu tartışmaya açık bir konudur. Sözlüklerde kişiliğin değişik yanlarını belirten on sekiz bine yakın sözcük bulunmuştur. Ancak bunların çoğu aynı şey için kullanılan değişik adlardır. Kişilik testleri de değişik özellikleri ölçmeye yönelik olarak düzenlenmiştir, ama sonuçları birbirine öylesine yaklaşık ilişkide çıkarlar ki, bunların da çoğu zaman aynı hususiyeti değişik adlar altında ölçtükleri söylenebilir.

---

[2] Sibel Arkonanç, a.g.e., s. 379-389

1.4.1.1 Kişilik özlüklerinin Tespit ve Analizinde Güçlükler ve zaaflar

Davranışın özel ve ayırıcı yanlarını tanımlama sorununa yönelik en eski psikolojik yaklaşım, kişilik testleri ve dereceleme ölçekleri (rating scales) ile ölçülebilecek belirli sayıdaki birtakım özelliklerin bir araya getirilmesidir.

Webster'in sözlüğü, insanların nasıl davrandıklarına, algıladıklarına ve hissettiklerine ilişkin yaklaşık 18.000 tasvir edici sıfatı kapsamaktadır (Allport ve Odbert, 1936). Aynı sözlük, hususiyet olarak kabul edilebilecek ayrıca 4000 ismi de kapsamaktadır; örneğin, "alçak gönüllülük", "sosyallik", "dürüstlük" ve "samimilik" bunlardandır. Bu denli çok sayıda özellik ismi el altında iken bir psikolog sınırlı sayıdaki "doğru" özellikleri nasıl seçebilmektedir?

Kişilik testlerindeki ya da derecelendirme ölçeklerindeki maddelerin faktör analizi sonucunda 12-30 arasında faktör bulunmaktadır. Ancak, çoğunlukla, faktörlerin bazıları anlamlı olmamakta; az sayıdaki bazı maddeler arasındaki korelasyonu göstermektedir.

Kişilik özelliklerinin testler yoluyla yapılaştırılmasında bazı sorunlar vardır. Psikologların uzun süreden beri fark ettikleri sorunlardan birisi, tanımlanan faktörlerin ölçekteki maddelere bağımlı olmasıdır. Faktör analizi, kendisine ne konursa onu çıkarmaktadır. Eğer araştırmacı, maddelerin türünü ya da belli türdeki maddelerin sayısını değiştirirse, değişik bir faktör dizisi elde edecektir. Özelliklerin, kendilerini ölçmeye yarayan maddelere olan bağımlılığı, onların, test alanların kişiliklerinde değil de testleri geliştirenlerin kafalarında oldukları kuşkusunu doğurmaktadır. Bu kuşku araştırmalar tarafından da desteklenmiştir. Başka bir deyişle bu gibi sonuçlar, "kişilik aktörlerinin", insanların davranışsal özelliklerini değil de onları yargılamada çoğumuzun paylaştığı kavramları temsil ettiğini düşündürmektedir.

Şahsiyet özelliklerini ölçmede kullanılan kişilik testlerinin başka zayıf yönleri de vardır Bunlardan birisi, testi alanların sosyal beğeniye uygun yanıtları seçme eğilimleridir; yani kişilerin, gerçekte davranışlarını en iyi tanımlayan yanıtı değil de vermeleri gereken yanıtı seçmeleridir.

Kişilik testleri, kişilerin, test maddeleri ile aynı fikirde olma, bir diğer deyişle "evet" deme eğilimlerinden etkilenebilirler. "*Evet*" de-

me eğiliminde olan kişiler, kendi kişilik özellikleri yerine testi geliştirenin kafasındaki kişilik özelliklerini ortaya koyarlar.

Bu yaklaşımının, kişilik testleri ya da derecelendirme ölçeklerinin ölçtüğü oranda belki de en büyük zayıflığı, ölçülen özellikler ile davranışlar arasında iyi bir korelasyonun olmamasıdır. Davranışın belli bir yönünü, diyelim ki dürüstlük örneklerini, objektif olarak ölçen deneyler, bu davranımın kişilik testinde ölçülmüş olan "dürüstlük" özelliği ile pek ilgisinin olmadığını göstermektedir. Psikologlara göre bunun nedeni, kişilik testlerine verilen cevaplar arasında tutarlık olsa dahi, insanların davranışlarının aslında pek tutarlı olmamasıdır.

Binlerce çocuk yalan söyleyebilecekleri, kopya çekebilecekleri ya da hırsızlık yapabilecekleri ev, parti, oyun ortamı, spor yarışması gibi değişik durumlara yerleştirilmişlerdir. Araştırmacılar, her bir durumda çocukların sahtekârlık yapıp yapmadıklarını onlara fark ettirmeden gözleyebilmişlerdir. Ahlâk davranışının (moral conduct) çok tutarsız olduğu bu araştırma sonucunda ortaya çıkmıştır. Bir durumda dürüstlük gösteren bir çocuk, başka bir durumda kopya çekebilmiştir. Farklı çocuklar da farklı şekillerde dürüst olmayan davranışlar gösterebilmişlerdir. Buna karşılık, kendilerine kopya çekme konusundaki görüşleri sorulduğunda, çocukların hepsinin tepkilerinde tutarlık görülmüştür. Başka bir deyişle yaptıkları ile testte söyledikleri ayrı ayrı şeylerdir.

Kişilik ölçümlerine ilişkin bu eleştiriler, onların işe yaramadığı anlamına gelmez. Kişilik testlerinin bazı durumlarda tahmini değerleri vardır. Burada üzerinde durulmak istenen nokta, bu testlerin birincil özelliklerin elde edilmesinde pek yararlı olamadıklarıdır. Bunun nedeni, kısmen testlerin geliştirilmesi ve uygulanmasındaki yanlılıklar; kısmen de gerçekte yapılan davranışa ilişkin birincil treytlerin iyi bir şekilde ölçülememesidir.

1.4.2 Freudcu Kişilik Kuramı. Durum Kuramları

Tarihsel olarak durum kuramları, Freud'un kişilik kavramlarından kaynaklanmaktadır. Freud'a göre, insanların çoğunlukla fark etmedikleri birtakım "içgüdüleri", itileri ve gereksinimleri vardır. Freud, kaygıyı da temel bir özellik olarak kabul etmiştir. Bu özellik, kendisini bastırmaya yönelen birtakım değişik davranışların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Böylece Freud, altta yatan gereksinimlerin ya da kaygıların bilindiği durumlarda, farklı ortamlarda yapılan farklı davranışların tutarlık gösterdiğine inanmaktaydı. Freud'un kuramına

göre sorun, bu gereksinimlerin -ki bunlar çoğunlukla engellenmiş gereksinimlerdir-, neler olduklarının ortaya çıkarılması ve onlar yoluyla mantıksız gözükebilen davranışlardaki tutarlığa yönelmedir.

Freud'a göre psikanaliz, derinlerdeki gereksinimlerin ortaya çıkarılması yöntemidir. Bu psikoterapi türünde terapist, kişinin şimdiki sorununa neden olan geçmişini ve doyumu sağlanmadan bastırılmış olan gereksinimlerini ortaya çıkarmak için düş analizleri ve serbest çağrışım tekniklerini kullanır.

Psikanaliz, kişinin bastırılmış olan gereksinimlerini açığa çıkarsa bile, kişilik psikologlarının görüşüne göre oldukça uzun bir süreçtir ve geniş insan gruplarının gereksinimlerini incelemek için kullanılamaz. Bunu yapabilmek için Freud'un yaklaşımını benimseyen araştırmacılar, projektif testleri geliştirmişlerdir.

1.4.2.1 Kaygı

Freud'e göre, kaygı, özellikle çatışma durumlarındaki gereksinim engellenmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Freud'un kuramına göre, kişi, çoğunlukla kaygının nedenlerinin ya da kaynağının farkında değildir. Psikanaliz, hastanın geçmişine inerek çatışma kaynaklarının açığa çıkarılmasında yardımcı olmaktadır.

Psikanaliz ile geniş insan kitlelerinde herhangi bir şeyi "ölçmek" pahalıya mal olduğundan, bu iş için kaygı testleri geliştirilmiştir. Bunlardan birisi Mandler Sarason Test Kaygısı Soru Listesidir (Mandler-Sarason Test Anxiety Questionnaire). Bir diğeri, Taylor'un Görünür Kaygı Ölçeği'dir (Taylor's Manifest Anxiety Scalel) Bu ölçek, MMPI'dan alınan kaygıya ilişkin bazı maddeleri test formuna sokmuştur. Bu maddeler gerçekten genel bir kaygı durumunu ölçmemektedir; çünkü, teste verilen cevapların dışındaki genel davranışlarla aralarında iyi bir korelasyon yoktur. Ancak bazen belirli durumlardaki belirli davranımlarla korelasyon göstermektedir. Örneğin, Görünür Kaygı Ölçeği'nin göz kırpma koşullamasının (eye lid conditioning) hızı ile arasında bir korelasyon vardır. Bu durumda ışık nötr uyarıcı iken gözün kornea tabakasına üflenen hava koşulsuz uyarıcıdır. Mandler-Sarason testinin de başarı durumlarındaki başarısızlık korkusunu ölçtüğü söylenebilir. Ne var ki, kaygının çoğu zaman testlerle ölçülebilecek genel bir özellik değil de belirli uyarıcı durumlarında ortaya çıkan bir davranım olduğu gözlenmektedir.

1.4.2.2 Freudcu durum kuramının zayıf yönleri

Durum kuramında, treyt kuramındaki gibi bazı zayıf yönler vardır. Psikanalizde, terapistin yaptığı yorumların doğru olup olmadığını hiçbir zaman tam anlamıyla bilemiyoruz. Terapist, hastasındaki bazı gereksinimlerin engellenmiş olduğuna; kaygılarının ise, geçmişte geçirilen birtakım yaşantılardan kaynaklandığına karar verebilir. Ancak, bu yorumların doğruluğunun kontrolü mümkün değildir. Kaygının çoğunlukla öğrenme yaşantılarından kaynaklandığı görüşü pek yanlış görünmemektedir. Yalnız, terapistin kullandığı tekniklerle bu yaşantıları ortaya çıkartıp çıkartamadığını bilmek imkânsız gibidir. Yine, kişide olduğu söylenen gereksinimlerin gerçekten kişide olup olmadıklarını bilmenin de imkânı yoktur.

1.4.3 Sosyal Davranış Kuramı

Gerçek davranışı tespitte durum ve özellikçi teoriler başarılı olamamıştır. Kişiliği, gerçek davranışlar -davranışın özel ve ayırıcı yanları- oluşturduğuna göre, bu teoriler giderek psikologlar tarafından safdışı edilmektedir. Bunların yerine sosyal davranış teorileri, kişiliğe bakışı açısından daha çok önem ve değer kazanmaktadır.

Sosyal davranış kuramının ilkeleri şunlardır: İnsanlar sosyal davranışı da tıpkı başka bir davranışın öğrenilmesi gibi aynı şekilde ve aynı ilkelere göre öğrenmektedirler. Dahası, değişik durumlarda değişik davranımlarda bulunmayı da öğrenmektedirler. Öğrenme yaşantıları boyunca kaygı, herhangi bir durum dolayısıyla ortaya çıkarken bir başkası dolayısıyla çıkmayabilir, insanlar bir durumda dürüst olmayı öğrenirken, bir başka durumda bu davranışı öğrenmeyebilirler. O hâlde, davranışın özel ve ayırıcı niteliklerinin saptanabilmesi için izlenebilecek tek yol, kişinin belirli durumlarda neler yaptığının anlaşılmasıdır.

Sosyal davranış kuramı, kişinin ne yaptığını anlamanın, onu gözleme ya da kendisine sorulması yoluyla olduğunu varsaymaktadır. Güncel durumlardaki davranışların gözlenmesi çok zaman almakta ve en az psikanaliz kadar pahalıya mal olmaktadır. Ancak, davranışı anlamanın başka yolları da vardır. Bunlardan birisi, kişiye çeşitli durumların resimlerini göstererek, davranım ya da tepkilerindeki otonomik değişmeleri ölçmektir. Diğer bir yolu da kişilerin belirli durumlarda aktörlük yapmaları ya da rol yapmalarını sağlayarak sorunlarının olası nedenlerini saptamaktır. Bir başkası da kişinin sözel

ifadesidir (self-report); yani, görüşmelerle ya da birtakım soru listelerini doldurtmak yoluyla, kişinin, değişik durumlarda neler yaptığını kendisine sorarak öğrenmedir. Eğer bu, bir soru listesi kullanılarak yapılıyorsa, maddeler, genel treytler ile davranım türlerini değil, belirli özel durumlara ait davranımları içermelidir.

Özet olarak, kişilik, özel ve ayırıcı davranışları kapsar. Çoğunlukla 5 birincil özellik, derecelendirme ölçekleri ve kişilik soru listelerinin faktör analizleri sonucu belirlenebilmektedir. Özellik teorileri bunu yapmaya yönelmiştir. Durum kuramları ise kişinin altta yatan gereksinimleri üzerinde durmakladır. Her iki kuramın da zorluğu, insanların değişik durumlarda ya da ortamlarda değişik ve kendilerine özgü davranış özellikleri göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Sosyal davranış kuramı, bu olguyu değerlendirerek kişiliği, çeşitli durumlara gösterilen öğrenilmiş davranımlar olarak tanımlamaya çalışmaktadır.

2. KİŞİLİK KAYNAKLARI VE GELİŞİMİ

İnsanın genel görünümü ve davranışlarındaki kendine özgü farklılık aslında doğduğu anda belirmiştir. Yeni doğmuş bebekler çeşitli huylarına göre birbirinden ayırt edilir; kiminin durgun ve hareketsiz olduğu, kiminin sık sık ağlayıp uyandığı, kiminin durmadan hareket edip çevreye tekmeler attığı, kiminin ise anasının memesine sıkıca yapışıp emdiği hâlde, kiminin daha gevşek ve ilgisiz bir meme emme huyu olduğu gözlemlenir. Yeni doğmuş çocuklar uzaktan, yüzeysel bir bakışla sanki hepsi birbirinin aynı imiş gibi gelirse de, onlara biraz alıcı gözle bakıldığı, ya da yakından ilgilenildiği zaman bu değişiklikler kolayca fark edilir. Bu davranışların kişilik boyutları olarak kabul edilip edilemeyeceği psikologlar arasında tartışma konusu olmuştur. Bazıları bunları kişilik işaretleri olarak sayarlarken, bazıları da bunların henüz yeterli bir kalıcılık kazanmış davranışlar olmadığından ötürü kişilik özelliği olarak alınmaması gerektiğini savunurlar.

Herhangi bir davranış ya da özelliğin kişilik boyutu olarak alınabilmesi için onun belli bir kalıcılığa erişmiş olması gerektiği görüşü bugün artık ağırlık kazanmıştır. Ayrıca, bu kalıcı davranış özelliklerinin de kişiliğin bir parçası sayılabilmesi için o kişi tarafından uyumla kullanılması da gerekmektedir.

Bugün için elimizde bulunan delillere göre kişilik özelliklerinin başlangıcı için şu ilkeler öne sürülebilir:

2.1 Kişilik özelliklerinin Başlangıcı

1. Kişilik insanın yaşama cabası içinde uyum sağlayabilmede kullandığı kendine has bir davranış modelidir ve doğuştan var olduğu söylenemezse de doğumla birlikte başladığı söylenebilir.

2. Çocukların kendilerine has uyum davranışlarının ilki onların ilk kendiliğinden (spöntan) hareketlerindeki yoğunluk ve canlılık ile duygu anlatımında, yani hareketlilik ile duygusallıklarında, belirir, ikisi de kalıtıma bağlıdır.

3. Asıl kişilik için gerekli boyutlar ancak 4. aydan sonra başlar. Bu zamana kadar çocuğun uyumda kendine has uygun bir davranışı benimsemek için öğrenme yetenekleri ve olgunlaşması henüz yeterli değildir, çocuk ancak 6. aydan sonra fizik çevreye ve insanlara karşı belirgin bir farklılığı içeren uyumsal tepkiler vermeğe başlar.

4. İlk yaşam sıralarında göze çarpan ayırıcı nitelikler çocuğun ilerdeki yaşamında da kalıcıdırlar. Çocukların kendilerine göre bazı davranışları benimseyip bazılarını benimsemedikleri daha bu ilk yaşam döneminde belli olup, sonraki yıllarda da sürer ve onların kişilik özelliklerinin parçası olur.

Kişilik özelliklerinin doğuşla birlikte belli oldukları görüşüne dayanarak, her çocuğun ilerdeki tutum ve davranışının ya da kişiliğinin tipinin bu dönemde kesin kararlaştırıldığı sonucuna varılmamalıdır. Çocuğun daha sonraki yıllardaki toplumsal çevresinden gelen etkiler, hastalıklar, kazalar ve önceden bilinemeyen daha pek çok olay ilk yaşam yılları sırasında çocuğun kişilik boyutlarında belirgin değişikliklere yol açar.

O hâlde, çocukluktaki ilk kişilik özelliklerinin doğuştan hemen sonra beliren hareketlilik ve duygusallığı ile bir iki davranış huyu olduğunu söyleyebiliriz. Çocuk büyüdükçe değişik karakter nitelikleri belirginlik kazanmaya başlar.

Bunlar inatçılık, egemenlik eğilimi, insancılık, bencillik, içe dönüklük, akıllılık, çekingenlik, durgunluk, canlılık ve daha bir çok benzeri özelliklerdir. Bu özelliklerden hangisinin daha kalıcı olup erişkinlikte de sürekliliğini sağladığına göre o, kişinin özelliği oluşur.

2.2 Kişiliğin Biyolojik Kaynakları

2.2.1 Kalıtım

Bir canlının kendinden önceki, kan akrabalığı içinde bulunduğu kuşaklardan kendisine bazı özelliklerin geçmesi kalıtımdır. Genler yoluyla geçen bu özellikler biyolojik ve fizik nitelikli olduklarında a-

çıkça kalıtıma bağlıdır ve bir biyolojik kalıtım söz konusudur. Bu biyolojik kalıtımın yanı sıra bazı psikolojik özelliklerin de kalıtımla geçtiği söylenebilir. Zekâ durumu, duyusal yatkınlık (temparament), algı keskinliği bunlardan sayılabilir. Yine biyolojik kalıtım yoluyla geçen birtakım özellikler kişilik yapısının oluşumu üzerinde de etkili olabilirler. İnsanın fizik yapısındaki bazı, durumlar, örneğin kalıtımsal bir beden hastalığı ya da sakatlığı o kimsede belli bir kişilik yapısına yol açabilir. Bir de doğrudan doğruya biyolojik kalıtıma bağlı olmayan, ancak görenek yoluyla edinilmiş bazı davranış örnekleri ve ruhsal özellikler de vardır ki, bunlar halk arasında genellikle kalıtımla ilgili imiş gibi değerlendirilirler. Oysa, genetik kalıtımla doğrudan doğruya ilgileri yoktur. Örneğin, bir çocuğun burnunun ya da beden yapısının biçiminin babasına benzemesi biyolojik kalıtım örneği iken onun oturup kalkış ya da konuşurken ellerini hareket ettiriş biçiminin babasınınkini andırması ille de biyolojik kalıtıma bağlı olmayabilir. Babasının davranışlarını görerek, izleyerek benimsemiş olması mümkündür. Bu hâlde psikolojik gelişimde çevre etkilerinin ağır bastığı psikolojik bir kalıtımdan söz edilmesi de yanlış olmaz.

2.2.2 Endokrin Etkenler

Endokrin salgıların bedensel ve ruhsal yaşamımız üzerinde ne denli önemli bir etkide bulunduğu bugün açıkça bilinmektedir. Endokrin, işlevlerin birbiriyle karşılıklı etkileşimi hâlinde tüm canlı yaşamını etkilemektedir. Endokrin çalışma bozuklukları bedensel dengeyi bozma, yanı sıra ruhsal dengede de önemli oynamalar ve bozukluklar meydana getirmekte ve süreklilik derecelerine göre de kişilik yapısı üzerinde kararlaştırıcı birtakım roller de oynamaktadırlar.

Adrenalin salgısının artışının canlı, atak, heyecanlı ve uyanık bir kişilik hâli doğurduğu adrenal ve hipofiz bezlerinin çalışmasındaki bozukluğun tüm duygusal yaşamın yanı sıra cinsel işlevler üzerinde de etkide bulunduğu bilinmektedir. Tiroid salgısının artışı uyanıklık, canlılık, sinirlilik yaratırken, azalışı da apati, durgunluk, yavaşlık ve zekâ geriliğine yol açar. Cinsel organlardaki cinsel salgı bezlerinin işlev bozukluklarının da fizik görünümün yanı sıra ruhsal kişilikte de anormalliklere yol açtığı bilinen gerçeklerdendir. Hipofizin ön lobundan çıkan salgıların beden büyümesi ve cinsel işlevler yanı sıra ruhsal birtakım fonksiyonlar üzerine etkisi, arka lobundan çıkan salgıların ise metabolizma üzerine düzenleyici etkisi vardır. Çeşitli metabolizma bozukluklarının da endokrin etkilere bağlı olduğunun

yanısıra metabolik bozuklukların ruhsal özellikler ve dolayısıyla kişilik üzerinde de bozucu etkisi bulunmaktadır.

2.2.3 Fizik Yapı

İnsanın fizik yapısının, yani beden yapısının, kişilik durumu ile ilgisi eskiden beri dikkatleri çekmiş ve tarihin eski çağlarından beri insanları, buna göre değerlendirme eğilimleri olmuştur. Gerek masallarda, gerekse edebiyatta rahat keyfine düşkün, kendine güvenen kişiler çoğunlukla iri yarı; şişman beden yapısıyla belirtilmiş, sinsi, sinirli, huysuz ve kendine güvensiz, içe dönük kişiler zayıf beden yapısıyla gösterilmiş, kahramanlar iri ve atletik yapılı olarak tanıtılmışlardır. Shakespeare'in "Jül Sezar" trajedisinde Sezar'ın ağzından söylettiği şu sözcükler de bunun örneğidir:

"Bırakın çevremde şişman adamlar olsun
Dazlak kafalı ve geceleri uyuyan...
Şu Cassius çok zayıf ve aç bakışlı
Üstelik fazla düşünüyor. Böyle adamlar tehlikelidir."

HİPOKRAT insanları apopleptik ve fizik olmak üzere iki beden yapısına ayırmış ve bunların ölüm nedenlerinin de yapılarına göre olacağını, apopleptik tiplerin beyin kanamasından, fizik tiplerin ise veremden öleceğini söylemiştir. Daha sonra Romalı hekim GALENSUS insanları bedenlerindeki sıvıların tipine göre (Humoral Teori) kanlı, sarı safralı, kara safralı ve lenfatik olmak üzere dörde ayırmış. Ortaçağ İslam Hekimliğinde de aynı görüşle (Hilt Teorisi) insanın ruh yapısı bedenindeki sıvının tipine göre demevî (kanlı) safravî (kara safralı), sevdaî (sarı safralı veya balgamlı) ve lenfavi (lenfli) olarak sınıflandırılmıştır. Daha sonraları 20. yüzyılın başlarında; E. KRETSCHMER beden yapısı ile kişilik arasında ilişki bulunduğu yolunda bir görüşü öne sürerek insanları piknik (siklotün), astenik (leptosom, şfzotim), atletik (visköz) ve displastik tiplere ayırarak bunların kendine has kişilik özellikleri olduğunu söylemiştir.

Beden yapısı ile ruhsal kişilik arasındaki ilişkinin doğruluk derecesinin yukardaki kurallara ne kadar uygun olduğu tartışılabilirse de, fizik yapı özelliklerinin kişilik yapısını belli ölçü ve biçimlerde etkilediğinin çeşitli kanıtları da vardır. Son yıllarda yapılan bazı araştırmalar ergenlik çağındaki büyüme ve bedensel gelişme hızının kişiliği bazen belli gelişim dönemlerinde, bazen de kalıcı olarak etkilediğini göstermiştir. Bu araştırmalara göre daha erken bir bedensel gelişim gösteren erkek çocuklarla kız çocuklar arasında bazı kişilik özellikleri

saptanmıştır. Ergenlikte erken gelişen erkek çocuklarının çoğunlukla daha dışa dönük, oyunlarda liderlik rolünü üstlenen, spor faaliyetlerinde daha başarılı oldukları, gelişimleri geç olanların ise daha çok düşünsel ve el sanatları konularında başarılarının yoğunlaştığı görülmüştür. Erken gelişen kız çocuklarında ise daha bir içe kapanıklık ve durgunluk belirmiş, geç gelişenlerde ise daha bir ataklık ve erkeksi davranışlar göze çarpmıştır. Büyüme çağının başlangıcındaki bu dönemden sonra, her iki grubun da gelişimleri tamamlandığında, bu ruhsal değişikliklerin silindiği ve normal davranışlara dönüldüğü görülmüştür. Ancak pek azında kalıcı kişilik değişiklikleri olmuştur.

Ne var ki, genellikle beden yapısı ve gelişim hızının, özellikle cinsellik belirtilerinin ortaya çıkış dönemlerinin genç insanları ergenlik çağında oldukça fazla etkilediği de bilinmektedir. Beden yapısı ve gelişim biçimiyle aşırı uğraşma ve bunu dert edinme ergenlik çağı psikolojisinin önemli bir özelliği olup, bazen patolojik boyutlara dek uzanabilir. Kimi genç, boyunun fazla uzamasından utanırken, kimisi kısalığından yakınır, kimi sakalı erken çıktı diye, kimi ise çıkmadı diye dertlenir. Kızların çoğunda, şişmanlık ya da zayıflık kahredici sorunlar hâlini alır. Fizik görünüm ve güzellik - çirkinlik kaygılarından doğan ruhsal etkilenmeler genellikle geçici olduğu ve kişi erişkinliğe varıp da toplumsal ortam yaşamı içinde kendini kabul ettirecek bir yeri kazandığına inandığı zaman kişiliği pek etkilemeden silinip gittiği hâlde, bazı hâllerde o gencin kişilik oluşumunu güçlü bir biçimde etkileyecek bir özellik de taşıyabilir.

2.2.4 Sinir Sistemi Etkileri

Ruhsal işlevlerimizin sinir sistemiyle doğrudan ya da dolaylı olarak yakın ilişkileri olduğunu daha önceki bölümlerde görmüş bulunmaktayız. Algı zekâ, iletişim, öğrenme, bellek, düşünme, bilinç gibi işlevlerde merkez ve periferik sinir sisteminin inkâr edilmez bir rolü bulunmakta ve sinir sistemimizin işleyiş biçimine göre de bu yeteneklerimizin niteliğinde değişiklikler olmaktadır. Kişilikte insanın çeşitli yeteneklerinin davranış, tutum ve becerilerinin bir toplamı olduğuna göre, kişilik üzerinde sinir sisteminin de belli bir etkisi olduğunu kabul etmeliyiz.

Merkez Sinir Sistemi: Beynin çalışma tipi, kişinin tepki süreleri, tepki tipleri, öğrenme; bellek, iletişim vb. yeteneklerinin merkezsel yöneliliş biçimleri kişiliği etkileyen ve o kimseye belli bazı kişilik özellik-

leri veren durumlardır. Buna göre, bazı kimseleri durgun, yavaş, ağır kanlı olarak nitelerken bazılarını atik, atılgan, çabuk sinirlenen tipler olarak ayırt ederiz. Beyin yapısındaki doğuştan ya da sonradan olma bozukluklar (anormaliler) de kişiliği kararlaştıran, ya da etkileyen öğelerdir. Doğuştan bazı beyin anormallikleri geri zekâlılık, konuşma bozukluğu, davranış bozukluğu gibi durumlar yaratabildikleri gibi, sonradan olma bazı beyin bozuklukları (postansefalitik bozukluklar, kata travmaları, tümörler, atrofiler v.b.) da kişilikte değişikliklere yol açarlar.

Vegetatif Sinir Sistemi: Vegatatif sinir sisteminin sempatik-ergotrop ve parasempatik-trofotrop, iki sistemden kurulu olduğunu ve bunların da M.S.S. içindeki talamik-hipotalamik merkezlere bağlı olup ayrıca beyin korteksi ile karşılıklı ilişkileri bulunduğunu biliyoruz. Sempatik-ergotrop sistem çalışmasının ağır bastığı hâllerde daha canlı, çabuk duygusal tepkiler ve etkilenmelerin bulunduğu bir davranış tipinin ve uyanıklığın, parasempatik-trofotrap sistem çalışmasının ağır bastığı hallerde ise daha gevşek ve yavaş davranışlarla uyku hâlinin görüldüğünü, ayrıca sempatik tonusu yüksek olan sempatikoton kişilerle parasempatik tonusu yüksek olan parasempatikoton kişilerin kendilerine has belli bir takım davranış ve kişilik özellikleri olduğu da biliniyor.

2.3 Kişiliği Oluşturan Sosyal Etkenler

Kişiliğin oluşumunda biyolojik etkenler belli bir rol oynayarak buna bağlı kişilik yapısı tipleri ve değişiklikleri oluştururken, doğumdan sonraki gelişimde insanlar arası etkileşim süreci içindeki çevresel ve sosyal etkenlerin kişilik üzerindeki etkileri de çok önemli olup bireyden bireye büyük farklılıklar gösterir.

2.3.1 Çevre Etkeni

İnsanın içinde doğup büyüdüğü çevrenin onun kişiliğinin oluşumu üzerindeki etkisi inkâr edilmez bir gerçeklik kazanmıştır. Çevre etkenleri arasında iklim, doğa koşulları ve yaşanan doğa yöresinin yanı sıra toplumun kültürü ve dolayısıyla antropolojik etkileri de sayabiliriz. İklim koşullarının ve yaşanılan doğa yöresinin belli bazı kişilik tipleri oluşturmada etken olduğu yıllardır gözlemlenmiş verilere dayanarak kabul edilmiştir. Örneğin, kıyı kesiminde yaşayan insanlarla kara bölgelerinde, çöllerde ya da dağlık yörelerde, ayrıca sıcak

ve soğuk iklimlerde yaşayanların birbirinden az çok değişik kişilik yapıları olduğu bilinmekte ve geniş kapsamlı sınıflamalarda bu insan tipleri bazen böyle ayırt edilebilmektedir. Kuzeyli, soğuk iklim koşullarında yaşayan insanların daha sert ve donuk mizaçlı, buna karşılık güneyli, sıcak iklim ve kıyı kesimlerinin insanlarının daha çabuk değişen duygusal tutumları ve daha yumuşak; gevşek bir mizaçları olduğu konusunda halk arasında genel bir kanı vardır. Dahası, her ülkenin belli bölge ve kentlerinin insanlarını da belli bazı kişilik özellikleriyle tanımaya doğru da bir eğilim bulunur. Her ne kadar, bu topluluklar içindeki insanların kendi aralarında da çok değişik kişilik yapıları bulunmaktaysa ve kişileri yörelerine göre değerlendirmede belki de bir ön yargının bulunduğu düşünülüp bunun kesin bilimsel bir kanıt olamayacağı da söylenebilirse de, bu niteliklerin oluşmasında belki iklim ve doğa koşullarının etkisi bir dereceye kadar olurken, o gruplardaki insanların, yine çeşitli doğa ve toplumsal yaşam koşulları içinde kuşaklar boyu edindikleri bazı davranış örneklerinin yeni kuşaklara da yansıması ve görenek yoluyla benimsenmesi de olasıdır. Bu nedenle doğa ve iklim koşulları ile birlikte antropolojik ve kültürel etkileri de bir arada göz önünde tutmamız daha doğru bir yol olur.

2.3.2 İlk Sosyal İlişkiler

Çocuk, doğumundan başlayarak çeşitli sosyal durumlar ve ilişkiler içinde olup bunlardan etkilenerek kişiliğini oluşturur. Ancak yine de yeni doğmuş bebeğin ilk günlerinden başlayarak kendine has bazı davranış ve özellikleri olabildiğini ve bunların duygusal davranış ve hareketliliği ile belirlendiğini söylemiştik. Çocuğun dış toplumsal uyaranlara yanıt verebilmesi 1. aydan sonra başlar. Bu ilk dönemdeki tepkileri çok sınırlıdır; ancak gülme, ağlama, bağırma, bağırdığı zaman kucağa alınınca susma gibi olup, yavaş yavaş insan sesi ile başka sesleri ayırt etme türündedir. Daha sonraları, tanıdık olan ve olmayan kişilerle nesneleri ayırt etmeye başlar ve ancak 4. aydan sonra dostça ve düşmanca (ya da seven ve kızan) seslerle hareketleri ayırt etmeyi öğrenir. 4. aydan önce genellikle sadece kendisi ile ilgili iken, ancak bu dönemden sonra çevresindekilerle ilgilenmeğe başlar. 4 aylıktan küçük bebeler bir araya konulduklarında birbirleriyle hiç ilgilenmedikleri görülmüştür. Başkalarının hareketlerini taklit etme ve onlardan bir şeyler (oyuncak vb.) alıp vermeğe 6. aydan sonra başlarlar. Yine bu dönemde çocuklar arasında yavaş yavaş birinin ötekinin ön-

derliğini alması gibi davranışlar da gözlemlenir. Aynı anda bir kişiden fazla kimseyle ilgilenebilme ise 1 yaşından sonra başlar. Bu durumda da yine iki kişiyle aynı anda ilgilenmeyip biriyle ilgilenirken ötekini bırakma türünde bir davranış gösterir. Üç çocuğun birbiriyle gerçek bir etkileşim hâlinde karşılıklı ilişki kurabilmeleri ancak 5-6 yaşlarında olur.

2.3.3 Ev ve Aile Etkileri

Kişiliğinin oluşmasında insanın içinde doğup büyüdüğü, yaşadığı ev ve aile ortamının etkileri büyüktür. Çocuğun ilk sosyal ilişkileri önce anası ya da onun yerini tutan kişiyle olmakta, derken babası ve daha sonra aile içindeki diğer yakın kişilerle olmakta ve toplumsal çevresi geliştikçe sosyal ilişki kurduğu kişilerin sayısı ve çeşitleri de artmaktadır. Ancak ilk sosyal ilişkilerde ana-baba ile çocuk arasındaki ilişki ve etkileşim en önemlisidir. Ana-babanın çocuğa karşı tutumları ile ana-babanın birbiriyle olan ilişkilerinin çocuğa yansıması ilk insanlar arası duygu tutum ve kavramların oluşmasında birincil derecede etkili bir yer tutmaktadır. Ana-babanın çocuğa karşı çok hoşgörülü ya da hiç hoşgörüsüz, aşırı koruyucu ya da ilgisiz davranışları, fazla ya da az sevgi vermelerinin yanı sıra, ana-babanın çocuğa karşı tutum ve davranışlarında birbirine ters düşen tutumları veyahut da çocuğa karşı tutumlarındaki değişken, tutarsız ve kararsız durumları, çocukta kavram ve davranışların olumlu, ılımlı bir yönde gelişmesini engeller. Böylesine bozuk ve tek yönlü kavramlarla gelişen çocuğun daha sonraki geniş toplumsal çevre içindeki insanlar arası ilişkilerinde olumlu bir uyum sağlaması da zor olur. Bilindiği gibi, insanın ruhsal yaşantısını kararlaştıran önemli etkenlerden biri Benüstü (Superego) dür. Benüstü, her ne kadar insanın kendi içinden oluşuyormuş gibi görünürse de, bu, aslında ilk oluşum kaynağı bakımından sosyal yaşamın bir faktörüdür.

Ana-babanın ve yakın aile çevresinin çocuğun kişilik oluşumu üzerindeki etkisi çok geniş kapsamlıdır. Burada, büyüklerin kendi sorunlarını çocuklara yansıtarak rahatlamaları ve onların kişilik yapılarında aksaklıklara yol açmaları sık ve yaygın olarak rastlanan durumlardandır. Kendine güvensiz bir ana ya da babanın çocuğunun üzerine çok düşerek ve dış çevreyi tehlikeli göstererek onu aşırı koruması (aşırı koruyucu ana-baba tipi) çocukta bağımlı ve kendine güvensiz bir kişilik yaratabilir. Yine, aşırı otoriter, çocuğun her isteğini engelleyici, kendi görüşlerinin benimsenmesinde direten ana-babalar

da çocuğun çekingen, pısırık bir kişilik kazanmasına sebep olabilecekleri gibi, bu örneği benimsemesi halinde, o çocuğun da ilerde böylesine otoriter, görüşlerinde direten bir kişi haline gelmesine neden olabilirler. Bu gibi tutum bazen ters tepki ile çocukta başkaldırıcı, otoriteden kaçan, isteklerini kaçamak yolla yerine getirmeye alışkın, yalancılığı benimsemiş toplumdışı kişiliklere de götürebilir. Tersine, çok hoşgörülü ve çocuğun her isteğini anında yerine getiren ana-baba tipleri de çocukta engellenmelere dayanıksız, çabucak çöküveren bir kişilik yapısı oluşmasına yol açabileceği gibi, onun ilerdeki geniş kapsamlı toplum ortamındaki insanlar arası ilişkilerini, dengeli ve uyumlu bir biçimde kurabilmesini zorlaştırır.

Aile deyip geçmemeli. Kişileri topluma kazandıracak aile olduğuna göre, peşin hükümleri bir tarafa bırakarak sağlıklı, görevini ve sorumluluğunu müdrik ebeveyn adayları hâline getirmeliyiz. Bilmeliyiz ki Müslümanlık, insanlık, demokrasi, çağa rehber olma idealleri ailede başlar. Erkek-kadın ve çocuk uyumunda başlar.

Çocuğun ilk sosyal ortamı olan aile içi ilişkilerde karşılıklı hak ve görevleri tanıyarak ve bunları dengeli bir biçimde kurarak yaşamayı öğrenmesi, onun insanlar arası ilişkilerini doğru yolda kurabilmesine yardımcı olup toplumsal uyumunu kolaylaştırır.

Kişilik oluşmasındaki aile çevresi etkeni içinde kardeşlik ilişkileri de önemli bir yer tutar. Bir çocuğun tek çocuk olması ya da kardeşler arasındaki yeri de kişiliğin oluşmasında zaman zaman kararlaştırıcı bir etkide bulunmaktadır. Tek çocuk sorunu çoğu kez başlı başına bir konu olarak psikolojik kişilik yapısında etkili olur. Tek çocuk aile içinde genellikle büyüklerin tüm dikkat ve sevgisini (bazen de tüm suçlamalarını) tek başına üzerinde toplamakta ve kimi zaman korunarak, kimi zaman tüm ideallerin üzerinde toplanmasıyla zorlanarak ve sevgi ile dikkati rakipsiz bir biçimde kendinde toplayarak yaşamaya alışır. Bu durum onun, kendi yaşıtı ya da kuşağından kimselerle çoğu şeyleri paylaşmayı ve böyle bir ortamda kendi var oluşunu kendi başına ayakla tutmayı öğrenmesini engelleyeceğinden, ilerdeki geniş toplumsal ortamında insanlar arası ilişkilerini kurmada güçlükle karşılaşmasına neden olur.

Doğum kontrolünü karşılıklı rızaya, saygıya dayandırmak yerine, Türk toplumunda aşağılayıcı bir hacamat kampanyası haline dönüştürenlerimiz nelere sebep olabileceklerini düşünüyorlar mı acaba? Tek çocuğun terbiyesinin, ne kadar zor ve toplum için ne kadar sa-

kıncalı olduğu, işte görülüyor. İki çocuklu aileler nüfus politikası bakımından tehlike sınırını teşkil ediyor.

Kardeşlik sırası ve kardeşler arasındaki yer de kişilik oluşumunda etkin bir rol oynayabilir. Kardeşlik sırasındaki ilk ya da son çocuklar genellikle daha çok zorlanmalarla karşılaşmaktadır. Birinci çocuk ilkin ana-babanın tüm sevgi ve dikkatini üzerine çekerken, arkadan başka kardeşlerin gelmesiyle bir yandan bu ilgiyi yitirmenin sarsıntısını yaşarken, bir yandan da kendinden yaşından büyük bir takım sorumlulukların beklenmesiyle de karşılaşabilir. En küçük çocuk ise genellikle en çok ve en uzun süre korunup, hep savunularak ya da çocuk görülerek kişilik oluşumunda bazı sarsıntılarla karşılaşabilir. Çok sayıdaki kardeş sırasında bazen orta sıralardaki kardeşlerin de diğerleri arasında belirginleşmek, çabalarıyla ve ana-babanın tutumlarına bağlı olarak değişik kişilik yapılan oluşturmaları olasıdır. Ayrıca, kardeşler arasındaki cins farklılıkları da belli bazı kişilik bozukluklarına yol açabilir. Bu da genellikle bir cinsten çok sayıda kardeş arasında öteki cinsten tek kardeş olduğu zamanlarda görülür.

2.3.4 Diğer Sosyal Etkenler

İlk sosyal çevre olan aile çevresinden sonra okul çevresi, din kuruluşlarıyla ilgili çevre, spor kulüpleri, oyun, arkadaş ve mahalle çevreleri de kişiliğin oluşumunda belli ölçüde etkin olabilirler. Bu çevrelerin etkisi iyi olabileceği gibi kötü de olabilir. Örneğin, okul bazı çocukları okumaya meraklı, bilgin kişiler hâline sokarken, bazılarını da okuldan ve okul ile ilişkin şeylerden nefret eden kimseler hâline sokabilir Dahası, belli okullardan belli kişilik tipindeki insanların çıktığı da gözlemler arasındadır ve çoğu kez günlük konuşmada o okullarla ilişkin kişilik tiplerinden bile söz edildiğine rastlarız. Benzeri biçimde, bazı mahallelerin de belli bazı kişilik tipleriyle ilişkin olarak anıldığı vardır.

3. KİŞİLİĞİN ŞEKİLLENMESİ

Kişiye has ve kişiyi başkalarından ayıran dolayısıyla tüm duygu, düşünce ve davranışları kişiye has hâle getiren kişilik ve kişiliğin şekillenmesi, sonuç olarak amel-i salihin arka plânında çok önemli bir yer işgal etmektedir. Ve aynı şekilde, sağlıklı, dengeli ve mutlu bir toplum çabası için çok değerli ipuçları vermektedir.

"Sosyal davranış kuramı psikoanaliz gibi kişinin yaşamında yer

almış olan kritik yaşantıları yeniden yapılandırmaya çalışmaz. Bunun yerine şimdi ve burada ilkesini temel alarak, kişinin, belirli durumlarda yaptığı davranışlara önem verir. Ancak yine de kişinin, irsi etkenler ve geçirdiği öğrenme yaşantılarının bir ürünü olduğunu kabul eder. Sosyal öğrenmenin değişik türlerinin olabileceğini ve bunların temel öğrenme türlerine tekabül ettiğini varsayar."

Psikologlar, psikiyatristler ve terapistler, öğretmenler, yöneticiler, eğiticiler için aşağıda zikredilen sosyal öğrenme şekillerini göz önünde bulundurmak onlara; yanlış davranış şekillerini değiştirerek doğru davranış şekillerini öğretme konusunda kılavuzluk yapabilir. Bu bölümde, kişilerin, sosyal davranışı öğrenme yollarını ana hatlarıyla inceleyeceğiz.

3.3 Yetenekler

"İnsanların yetenekleri aslında kişiliklerinin bir parçasıdır; oysa, biz bu olguyu çoğu zaman yeteneklerin ayrı ayrı ölçülmesi nedeniyle dikkate bile almayız. Örneğin, "zeki" olmak, bir kişilik özelliğidir; aslında, başka özelliklerin ölçülemediği durumlarda zekâ, ölçülebilen bir hususiyettir.

Yetenekler yalnız kişiliğin parçası değil aynı zamanda onun şekillenmesinde önemli etkendirler. Örneğin, üstün zekâ, kişinin çatışma durumlarında daha çabuk ve iyi uyum yapmasına yardıma olur. Küçük bir çocuk ne kadar akıllı ise o denli çabuk anne ya da babasının, yaptığı yaramazlıktan değil, başlarının ağrımasından dolayı kendisine kızıp tersleyeceklerini keşfeder. Geleceği erken değerlendirerek şimdiki bazı doyumları gelecekteki daha büyük doyumlar için erteleyebilir.

Yetenekler, kişiliği, kişinin tanınması yönünden de etkilerler. Zeki çocuklar, başarılarından dolayı ana-babaları ve öğretmenleri tarafından ödüllendirilirler. Mekanik işlere yeteneği olan çocuk, bir radyo sistemi kurduğu için çevresi tarafından tanınır ve dikkate alınır. Zekâ ve özel yetenekler, çocuklar ve yetişkinlerde, kendine güven ve saygınlık kazanmayı sağlayacak yeterliliklerin geliştirilmesine neden olurlar.

Ayrıca yetenekler, güdülenmeyi de sağlarlar, özel bir yeteneği olan kişi, sürekli bu yeteneğini denemek, kullanmak isteyecektir; bu ise, bir tür yeterli olma gereksinimidir: Büyük besteci Handel'in babası, oğlunun müziğe olan ilgi ve tutkusuna şiddetle karşı çıkmıştır.

Buna karşılık çocuk, babasının kendisini cezalandırma tehditlerine rağmen, geceleri evlerinin bodrumuna kaçarak çimbalosunu çalmıştır. *Life* dergisine göre (1971), günümüzde rock müziğinin yıldızlarının çoğu da buna benzer yaşantılardan geçmişlerdir. Yeteneklerini denemek için çok güçlü dürtülerinin olması sonucu, üstün yetenekli çocuklar genellikle bu yeteneklerini erken yaşlarda göstermektedirler.

33.2 Sosyal Öğrenme

Sosyal davranış kuramı, kişiliği oluşturan alışkanlıkların kazanılmasında, öğrenme ilkelerini uygulamaktadır. Kuram, klâsik koşullama ve edimsel (aktüel) koşullamayı iki temel öğrenme türü olarak kabul etmektedir. Ayrıca, *gözleyerek öğrenme* ya da örnek alarak öğrenme (observational learning or modeling) denen, özel bir ayırt etme öğrenmesi üzerinde durmaktadır. Bu tür öğrenmede kişi, herhangi bir duruma belli bir davranımı yapmayı, aynı davranımı yapan başkalarını gözleyerek öğrenmektedir. Şimdi, kişiliğin şekillenmesinde öğrenme ilkelerinin nasıl uygulandığını görelim.

Demek ki insan hayat boyunca öğreniyor. İnsanoğlu iyileri, faydalı ve güzel olanları öğrendiği gibi, kötülükleri, çirkinlikleri de öğreniyor. Farkına varsın varmasın öğreniyor ve uyguluyor. Bütün gayretimizi iyiyi, güzeli, faydalıyı öğrenmeye hasredersek ne güzel yapmış oluruz. Hz. Peygamber ne güzel buyurmuştur:

"Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz."

33.1 Klasik koşullama

Klasik koşullama nötr uyarıcı (CS), koşulsuz uyarıcı (US) ile eşleştiği zaman gerçekleşir. Psikologlar bu basit işlemi uygulayarak laboratuarlarda tükrük salgılama, göz kırpma, diz kapağı refleksi gibi birçok davranıma koşullamaktadırlar. Bu gibi davranımlar, bazen insanın gelişme dönemleri sırasında da koşullanmaktadır. Ancak, öğrenilenler arasında kişiliğin incelenmesi açısından önemli olanlar, hoş ya da nahoş olan duygusal davranımlardır. Daha önce de belirtildiği gibi kişi, öyle yaşantılar geçirebilir ki; karşılaşabileceği herhangi bir nötr uyarıcı, örneğin; su, boğulma korkusuna koşullanabilir. O halde, koşullanmış korkular çoğunlukla, belirli durumlarda yapılan "özel" davranım biçimleridir.

3.2.1.1 Şartlı Davranmada Dil

İnsan, hayvandan farklı olarak, dolaylı yollarla da "şartlı" tepkileri

kazanabilir. İnsanın mutlaka bir şartlanma yaşantısından geçmesi gerekmeyebilir. Şartlanmış davranımları dolaylı olarak kazanmanın bir yolu dildir (language). Birçok kelime olumsuz, nahoş anlamlar taşır: örneğin, "pis", "haylaz", "acı", "üzücü", "berbat", "iğrenç" ve "tiksindirici". Bu gibi kelimeler belirli olaylarla bir araya geldiğinde, kelimelere ilişkin duygusal tutumlar olaylara bağlanır, ön yargının öğrenilmesinin bir yolu da budur. Bir anne ya da baba, çocuğuna "zenciler pistir", (veya Türkler Barbar veya Müslümanlar ilkeldir) derse ve bunu birkaç kez tekrarlarsa, çocuğun, Müslümanlara, Türklere ve zencilere karşı itici bir davranıma koşullanması sağlanmış olur.

Böylelikle, kişi eşya ve durumlara karşı çoğunlukla olumsuz olan koşullu davranımları öğrenebilir. Koşullu davranımların kazanılmasının bir yolu da gözleyerek öğrenmedir.

Ceza kanununda bazı suçların aleni olarak işlenmesi ağırlaştırıcı sebeptir. Ahlaken çirkin ve kamu vicdanını yaralayan bazı suçlardan, alenen hayasızca vazu hareket, cezalandırılmıştır. Ahlaken ve dinen çirkin ve zararlı birtakım fiillerin işlenmesinin aynı zamanda toplumlar için bir felaket olduğunu da görüyoruz. (Lût kavmi örneği, ahlak dışı iğrenç bir fiilin alenileşmesi, yaygınlaşması sebebiyle bir toplumun nasıl yok olduğunu göstermektedir.)

Kişi bir başkasının belirli bir duruma duygusal tepkisini görür ve aynı şekilde davranır. Sıklıkla görülen yılan korkusu, çoğu zaman kişinin yılanla doğrudan doğruya karşılaşması sonucu değil, yukarıda sözü edilen dolaylı yollarla öğrenilebilmektedir. Çocuk, yılanla karşılaşan bir yetişkinin dehşetle geri çekildiğini görebilir. Buna benzer bir ya da daha çok sayıdaki yaşantı, çocuğun yılan korkusuna koşullanması için yeterlidir.

3.2.2 Fiili Şartlanma

Klâsik şartlanmadaki pekiştirme, şartsız uyarıcının (US) şartlı uyarıcı (CS) ile aynı anda verilmesidir. Fiili şartlanmadaki pekiştirme ise, bir davranımın yapılma olasılığını arttıran yemek, elektrik şoku, vb. gibi herhangi bir pekiştireçtir. Birçok kişilik özelliği, edimsel (aktüel, fiili) koşullama yoluyla kazanılmaktadır. Buna örnek olarak, çocukların öfke nöbetleri gösterilebilir. Eğer ana-baba çocuğun öfke nöbetini ilgisi ya da aldığı elma şekeri ile yatıştırmayı dener ve ödüllerse, bu davranış öğrenilir ve çocuğun ilerideki yaşamında elde etmeyi isteyip de edemediği durumlarda bu davranışı kullanma olasılığı artar. Bu tür bir davranış ödüllendirilmezse -yani, sönme (extinction) eğitimi

uygulanırsa- çocuk, söz konusu edimsel davranımı bırakacaktır. Genel kural, belirli durumlara gösterilen davranımların davranışın bir özelliği hâline gelmelerinin, pekiştirilip pekiştirilmemelerine bağlı olmasıdır.

3.2.3 Örnek Alma

Özel davranımların çoğu, ailenin uyguladığı ödül ve cezalara bağlı olarak kazanılmaktadır. Birisinin, yapmış olduğu bir davranımın ardından övülüp pekiştirildiğini gözlediğimizde, biz de benzer davranımları ediniriz. Bazı deney ve araştırmalar, saldırganlık davranışı gösteren ve bundan dolayı da övülen birisini gözleyen kişide saldırgan davranışlar gösterme eğiliminin arttığını; cezalanan birisini gözlediğinde de bu eğilimin azaldığını göstermiştir.

Demek ki toplum olarak yücelteceğimiz değerler, aşağılayacağımız değerler üzerinde yeniden düşünmeliyiz. Kur'an, Bayrak, Vatan, İnsanlık ve Hürriyet gibi değerleri yükseltebilmeli, kahramanlarımızı, millete hizmet edenleri yüceltebilmek çirkinlikleri, kötülükleri ise durdurabilmeli, yok edebilmeliyiz. Tabii hukuk içinde, anarşiye düşmeden!

O hâlde insanlar, kazandıkları davranış özelliklerini, yalnız klâsik ve edimsel koşullama yollarıyla değil, örnek alma ya da gözleme yollarıyla da öğrenebilmektedirler. Bazı hayvanlar da belirli davranışları örnek alma yoluyla öğrenmektedirler. İnsanlar ise, birçok özelliklerini bu yolla kazanmaktadırlar. Bazı sosyal davranış kuramcılarına göre, örnek alarak öğrenme, kişilik özelliklerinin oluşmasındaki başlıca yoldur.

Sözlü kültürden kopan ve yazılı kültüre ulaşamayan milyonların var olduğu, yaş seviyesinin hâlâ çok genç bulunduğu ülkemizde en büyük örnek oluşturma gücüne medya sahip bulunuyor. Gazete ve özellikle kitap okuma alışkanlığının oldukça düşük, hatta komik olacak kadar düşük olmasına karşılık şarkıcıların klipleri, kasetleri milyonlar satıyor, ama kitap satış rakamları hâlâ bir facia durumunda. Kısaca toplumumuzun, özellikle gençlerin ve çocukların kılavuzları şarkıcılar, filim yıldızları, sporculardır. Toplumumuzun rehberlerine çok önemli görevler düşüyor ve elbette bu yıldızları imal eden sektörlerin tarihi sorumluluğu çok büyük.

3.2.4 Ailenin Etkileri

Kişiliğin biçimlenmesinde en önemli çevresel etken ailedir. Aile,

özel davranımların kazanılmasında rolü olan övgü ve cezaların kaynaklandığı ve kullanıldığı başlıca ortamdır. Ayrıca, özellikle ilk çocukluk yıllarında gözleyerek öğrenme eğitimi için gerekli olan model ya da örnekleri sağlar.

3.2.5 Ailede Öğrenme

Genellikle çocuğun ilk öğretmeni ana-babasıdır. Ana-babanın tepkileri bazı davranışları pekiştirirken, diğer bazıları için cesaret kırıcı özellik taşıyarak çeşitli alışkanlıkların, amaç ve değerlerin belirlenmesinde yardımcı olmaktadır. Çocuk, çığlık attığı ve morardığı takdirde annesinin kendisini rahat bırakarak isteğini yapmasına izin verdiğini fark edebilir. Başka bir ailenin çocuğu ise, bağırıp çağırmanın değil, hasta numarası yapmanın isteğini elde etmede geçerli olduğunu fark edebilir. Çocuğun ana-babası ile ilişkilerini ayarlamada kullandığı teknikler, aile dışındaki ilişkilerde de görülür. Karısına kızdığı için küsme davranımı gösteren bir yetişkin, büyük bir olasılıkla bu davranımı göstermeyi, çocukluğunda ana-babasıyla olan ilişkilerinde öğrenmiştir.

Çocuklar, ailede cinsiyete göre rol benimseme'yi (sex typing), yani, cinsiyete uygun ilgi ve davranımları geliştirmeyi de öğrenirler. Erkek çocuklar, sert ve saldırgan oyunları oynadıkları, duygusallık göstermedikleri ve daha çok mekanik konulara ilgi gösterdiklerinde ana-baba tarafından ödüllendirilirler. Kız çocukları ise, söz dinledikleri, "tatlı" ve duygusal olduklarında ödüllendirilirler; kendilerine, mekanik birtakım ilgiler edinmede cesaret verilmez. Ana-baba bu eğitimi bilinçli ya da bilinçsiz olarak yapabilir.

Toplumumuzda ana baba ve çocuk ilişkilerinin bu açıdan da değerlendirilmesi gereklidir. Kız ve erkek çocukları arasında fıtrattan gelen ayrıcalıkların dışında, eğitim ve öğretimde onlara ne gibi sun'î ayırımlar getirmekteyiz? Hangileri, aklın, dinin eseri, bunların incelenmesi gerekir. Dede Korkut hikayelerine baktığımızda, eski Türklerin Alpler döneminde kız çocuklarının önemli meziyetlerinden birinin de, yiğitlik ve kahramanlık olduğunu görürüz. O zamanın kadın faziletlerinin başında gelir, yiğitlik. O günün kadın kahramanları, ancak kendilerini yenebilecek erkeklerle evlenmeyi kabul ederler. Sanayi ve sanayi ötesi toplumda nasıl bir kadın ve erkek haline gelmelidir çocuklarımız? Bu soru geleceğimizin sorusudur! Ve ilgili bakanlıklarımızı, meslek ve eğitim kurumları başta olmak üzere bütün vatandaşlarımızı düşündürmeli ve harekete geçirmelidir!

3.2.5.1 Ana-Baba Tutumu ve Kendilik Kavramı

Kendisi iyi uyum yapmış, çocuklarını seven ve sayan ana-babalar, onlara, kendini değerli bulma (self-worth) ve kendine güvenme (self-confidence) duygularını verebilirler. Sevgi ve övgüleriyle çocuklarının, istenilen, sevilen kişiler oldukları duygu ve inancını edinmelerinde yardımcı olurlar.

Ne yazık ki birçok ana-baba, çocuklarını reddetmekte, kendi duygusal problemlerini onlara bulaştırmakta ya da kendi çocukluklarında gördükleri kötülüklerin acısını onlardan çıkarmaktadırlar. Çalışmalar, birçok ana-babanın bilinçsiz olarak çocukluk sorunlarını çocuklarında tekrar yaşadıklarını göstermektedir: Örneğin, bir anne, kendisinin çocukken ağabeyine duyduğu kızgınlığı, şimdi oğluna duyabilir ve bunu davranışlarıyla belli eder. Ona güven, cesaret, sevgi ve övgü vereceğine, onu reddetmesi ve sürekli eleştirmesiyle kendine saygı geliştirmesini engeller. Bu bazen o denli güçlü olur ki, çocuk, aşağılık duyguları geliştirebilir.

3.2.5.2 Ailede örnek alma

Çocukların ilk örnekleri ve öğreticileri çoğunlukla ana-babalarıdır. Çocuklar, hem genel birtakım tutumları, hem de özel bazı davranımları, ana-babayı örnek alarak öğrenirler. Bir oğul babasını gözleyerek erkek gibi davranmayı öğrenir; annesini gözleyen kız çocuğu da bir kadın gibi davranmayı öğrenir, örnek alma sürecinde çocuklar, ana-babanın birçok kişilik özelliğini taklit ederken, ahlaki, kültürel değer ve standartlarını da benimserler.

Ey akıl, vicdan ve insaf sahipleri! Geleceğe yatırım yapmak, kendinize yatırım yapmak istiyorsanız, çocuklara bir şeyler sunmak istiyorsanız, aileye yatırım yapınız! Baş döndürücü bir değişim geçiren ülkemizde, aile değişmekte! Sağlıklı ve planlı bir değişim olmadığı için de, aile yapısı büyük sarsıntı geçirmektedir. İstatistikler göstermektedir ki, 80'li yıllardan sonra büyük enflasyon, terör ve göçler gibi etkiler altında, sosyal yapımızdaki çözülme belirtilerinin artmasına paralel olarak aileler büyük sıkıntı içine girmişlerdir. Boşanmalar artmış, ana babaya yüklenen görevler ve baskılar artmış, ana baba görevlerini yapmakta çok zorlanır olmuşlardır. Bu gün yüz binlerce aile korunmaya muhtaç hale düşmüştür, on binlerce çocuk büyük şe-

hirlerimizin sokaklarında sahipsizdir. Bunların büyük ekseriyeti daha şimdiden en kötü ve tahrip edici uyuşturucu (tiner) müptelası olma tehlikesi ile iç içedirler. Şüphesiz acil tedbirler gibi, orta ve uzun vadeli tedbirler var. Ama aileyi korumayı, güçlendirmeyi ihmal edemezsiniz. Gelin aileyi koruyalım. Bilin ki aileyi koruyamazsanız, gelecek karanlıktır.

3.2.6 Sosyal Etkiler

Ait olduğunuz kültür ya da alt kültürler, Türkiye'de, Avrupa'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde ya da Yeni Gine ormanlarında, kentte ya da bir çiftlikte, üst ya da alt sosyo-ekonomik düzeyde yaşayıp yaşamadığınıza bağlı olarak değişir. Neresi olursa olsun her kültürün kendine özgü ayırıcı değerleri, ahlâk anlayışı ve davranış biçimleri vardır. Bunlar, çocuk eğitimi ve aile içindeki ilişkilerin kurallarına temel oluştururlar. Böylece kültür, toplumsallaşma süreci ile kişiliğin gelişmesini etkiler. Bu süreç, kişinin geliştireceği birçok özelliği belirler.

Kültür, özellikle kişiliğin gelişmesinde son derece etkili ve hayati. Böyle olmasına; her kültürün kendine has spesifik değerleri, ahlâk anlayışı ve davranış biçimleri bulunmasına rağmen, bu cevhere yeterince ilgi gösterdiğimizi söyleyemeyiz. Konu ile ilgilenme Ziya Gökalp'le başlamış ve ne yazık ki onunla bitmiştir diyebiliriz. Kültür, milleti millet yapan unsurların başında bulunmuş olmasına rağmen, içine girdiğimiz büyük değişim çağında ne yazık ki yazıya geçirilip tespit edilmeyen ve büyük çapta unutulan baş değerlerimiz büyük ihmalin kurbanı durumundadır. Dilimiz, edebiyatımız, folklorumuz, masallarımız, musikimiz, soframız, mutfağımız, düşünce tarzımız, hikmet ve ahlâk anlayışımız, muaşeretimiz, eğlence hayatımız, çocuk terbiyemiz, spor hayatımız hassasiyet ve doğrulukla tespit edilmeli ve üzerinde çalışılmalıydı. Gerçi bu arada bu alanlarda yapılan tespit ve derleme, değerlendirme çalışmaları yapanlara teşekkür borcumuzu ifa etmeliyiz. Bu görevimizi ifa ederken, çalışmaların hiç de yeterli olmadığını tekrar belirtelim.

Hele kısmen bu alanlarda biriktirilmiş malzemenin de sanat, edebiyat, felsefe ve bilim alanlarında kültürümüzün çağın ve insanlığın problemlerini çözmek üzere sunulduğunu da söyleyemeyiz. Bu alanda çalışma yapan değerlerimize de sahip çıkma yolunda gayretlerde ne yazık ki azdır.

Kısaca millet ve devlet olarak, sağlıklı kültür siyasetlerine ihtiyaç

hayatidir.

Ana-baba, toplumsallaşmanın ilk kaynağıdır. Çocukluğun daha sonraki yıllarında, oyun arkadaşları, okulda öğretmen ve televizyon gibi başka kaynaklar toplumsallaşma sürecine katılmaktadır. Ergenlikteki akran gruplarının -aynı statü ve yaştaki arkadaşlardan oluşan gruplar- ergenin kişilik özelliklerini oluşturmasında büyük etkisi vardır.

Kişilik dediğimiz, kişiyi başkalarından ayıran ve ona has davranışların toplamı, yaradılıştan getirdiklerimizin önce aile ortamında, aldığımız binlerce koşullu, koşulsuz tepkilerden, örnek aldığımız modellerden ve etkisinde kaldığımız örneklerden oluşuyor. İlk öğretmenlerimiz, annelerimiz ve babalarımız. Ve sonra toplumun, ailemizi aşan tepkileri şahsiyetimizi şekillendiriyor. Hz. Peygamber tüm dünya çocuklarının masum olduğunu söylüyor. Ve çocukları tertemiz birer beyaz sahife gibi görüyor. İşte bu bembeyaz yapraklara analar babalar kendi toplumlarının kültür değerlerini taşıyorlar. Sonuçta analar babalar çocuklarının Müslüman, Hristiyan, Musevi veya Putperest olmasını sağlıyorlar. Ama anaların ve babaların işi şimdi daha da zor, onları seyredilebilecek bir TV yasası, ahlâkını oluşturmak görevi bekliyor.

4. NORMAL ve ANORMAL KİŞİLİK

Neyin normal, neyin anormal olduğu özellikle kişilik konusunda kararlaştırılması en zor olan bir şeydir. Bu alanda "normal" ve “anormal" kavramı normatif, istatistik ve sosyal ölçülere göre değerlendirilebilir.

Normatif ölçüye göre, yargılamayı yapan kişiye ters düşen, onun görüşlerine aykırı olan anormaldir. Örneğin öğrencisinden tam uysallık ve çalışkanlık bekleyen bir öğretmen için, normal öğrenci uysal ve çalışkan olanıdır, böyle olmayanlar anormaldir. Buna karşılık öğretmenden yaramazlık ve tembelliğe hoşgörü bekleyen bir öğrenci içinse, bu öğretmen anormaldir. Yahut da, en güzel yemeğin tavuk yemeği olduğuna inanan birisi için tavuğu sevmeyen kişi anormal, tavuğu sevmeyen ve yemeyen kişi için de tavuk yiyen anormaldir.

İstatistik ölçüye göre, ortalamadan çok aykırı düşen anormaldir. Bu görüş için en normal olan insan ortalama insandır, bunun üstü ve altı anormaldir. Örneğin, belli bir sınıftaki öğrencilerin zekâ bölümü ortalaması 98 ise, 120 olan da, 78 olan da anormaldir.

Sosyal ölçüye göre ise o toplumsal ortam içinde uyumu çok iyi olup, yaşantısından ve hâlinden hoşnut olanlar normal, bu ortama uyum sağlayamayan, ondan şu ya da bu biçimde kaçmak isteyen, ya da çatışmaya düşen kişiler ise anormaldir.

Genelde, hepimizin zaman zaman bu ölçülerin hepsine birden uyamadığı, bazen birine, bazen ötekine aykırı düştüğü olur. Bu aykırılıklar çoğunlukla kişiliğimizin teker teker yanlarından biriyle ilgili olarak görülür, ama çoğunlukla bir uyum hâlinde olduğumuzdan da normal sayılırız.

Ayrıca, özellikle toplumsal normlar açısından insan ve insan toplulukları her zaman aynı uyumu sağlayamazlar ve normlar da çok değişik olduğundan bir grup için normal olan toplumsal koşul, diğeri için anormal sayılabilir. Örneğin, bir ilkel toplulukla (insanların çıplak gezdiği bir toplulukta) çıplak gezmek normal sayılırken, uygar bir kentte böyle gezmek anormal sayılabilir. Benzeri biçimde, plajda koyu renk takım elbiseli, kravatlı ve fötr şapkalı bir adamın oturması anormal görünürken, bir genel müdürün mayo ile bürosunda oturması anormal sayılacaktır. Bu örnekler, birçok çeşitlemeleriyle, değişik türlerde yaygınlaştırılabilir.

Normal ile anormal arasındaki sınırın çizilmesindeki bu zorluklara karşın, yine de belirgin biçimde ayırt edilebilen normal ve anormal kişilik tipleri vardır. Bu tipler iki türlü sınıflama yapılarak ayrılabilir. Bir sınıflama türü, anormalliğin işlevsel (fonksiyonel) mi yoksa yapısal (strüktürel) mi olduğuna dayanır. İkinci tür sınıflama ise anormalliğin psikonevroz mu yoksa, psikoz mu olduğuna göre yapılmaktadır.

Yapısal (fonksiyonel) ya da organik kişilik bozukluğunda, bozukluk belli bir organik nedene dayalıdır. Örneğin, sinir sistemini tutan sifiliz, ansefalit, beyin doku ya da damarlarındaki doğuştan ya da edinilmiş bozukluklar, belli metabolizma bozuklukları, kan hastalıkları, endokrin bozuklukları, kromozom anomalileri bunlar arasında sayılabilir.

İşlevsel (fonksiyonel) bozukluklarda ise saptanabilen bir organik bozukluk yoktur, ancak kişinin sinir sisteminde edinilmiş bazı çalışma bozuklukları olup, buna dayalı bir takım davranış değişiklikleri ya da bozuklukları oluşmuştur. Örneğin, çeşitli ruhsal nedenlere, streslere bağlı olarak, sinir sisteminin uyarılabilirliğinin artması ile çabuk sinirlenme, ya da vegetatif sinir sistemi dengesinin bozulması

ile çeşitli vegetatif belirtilerin (çarpıntı, terleme, yüz kızarması, mide salgısı artması, nefes darlığı vb.) genel davranış ve ruhsal durumu bozmaları gibi.

Psikonevrozlarla psikozlar arasındaki ayırıma gelince: Psikonevrozlar psikozlardan çok daha fazla sayıda görülmekte olup, kişinin düşünce, yargı, algı vb. ruhsal işlevlerinde fazla bir bozukluk göstermeyip daha çok duygu bozukluğunun ön plânda olduğu hastalıklardır. Bunlarda dış görünüm ve dış ortam ile ilişkilerdeki davranış genellikle normal gibidir; asıl huzursuzluk kendi içlerindedir. Bu nedenle, dış çevre içinde yaşamlarını sürdürebilir ve hemen ortamdan uzaklaştırılarak tedavileri gerekmez. Psikozlarda ise yargı, algı ve düşünce alanında bozukluklar ön plandadır ve dış ortam ilişkileri bozuk olup normal insan topluluğu içinde hemen göze batıp, o ortamda yaşamaları olanaklı olmadığından, çoğunlukla dış ortamdan ayrılarak tedaviyi gereksinirler.

İNSAN DAVRANIŞLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE ETKİLEŞİM

Bu bölümde insan davranışlarını etkileyen faktörleri kısaca beş başlık altında göreceğiz:

1. başlık, savunma mekanizmaları. Durum teorilerine göre insanın ihtiyaçlarını tatmin etmesi bir engelle karşılaşılınca, doğan kaygı halini, insanoğlu bir şekilde gidermeğe uğraşır. Buradan Freud'un savunma mekanizmaları dediği davranış tarzları ortaya çıkar. Bunlar insanın karşılaştığı meseleyi çözmezler, sadece ertelemeye bir orana yarayabilirler.

2. başlıkta insan davranışlarının normal olup olmayışları açısından incelenmesi yer alıyor.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci başlıklarda ise insan davranışlarını sınırlayan tutum, ön yargı ve ayırımları inceleyeceğiz.

Amel-i Salih gibi insanı mutluluğa ve cennete ulaştıracak bu insan davranışı üzerinde düşünürken, insan davranışlarını etkileyen bu sebepleri de gözden geçirmemiz kaçınılmaz.

1. SAVUNMA MEKANİZMALARI (BAŞA ÇIKMA DAVRANIŞI)

İnsanın birçok durumda gösterdiği davranış alışkanlıkları öğrenme yoluyla kazanıldığına göre, kişilik özelliklerinin de çoğunlukla öğrenme ile kazanıldığını söyleyebiliriz. Buna karşılık, yeni durumlar ortaya çıktığında eski davranış alışkanlıkları yoluyla bu durumların başarıyla üstesinden gelinmesi mümkün olmayabilir. Kişi sorunlarla karşılaştıkça, onları bir şekilde çözüme ulaştırmalıdır. Bireyin bu süreç içinde engellenmesi ve kaygı duyması olağandır. Bir sorun, tanımı gereği hoş değildir, çünkü amaca ulaşmada engel oluşturur. Daha önce açıklandığı gibi engellenme kaygı doğurur, çünkü amaca

ulaşamama olasılığından dolayı bizi tehdit eder. O hâlde, kaygı ve engellenme genellikle bir arada bulunurlar. Kaygı, aynı zamanda nahoş bir durumdur ve onu sevmeyiz. Kaygıyı gidermenin kendisi başlı başına başa çıkılması gereken bir sorundur.

Freud'un görüşünde olan birisine göre, kaygıyla başa çıkma, var oluşun başlıca temasıdır. Kişi, kaygı ve engellenme sonucu birçok çatışmaya girebilir. Freud, kaygıyı azaltmak ya da ondan kaçınmak için kişilerin yaptıkları bazı tipik davranışları tasvir etmiştir. Bunlara *savunma mekanizmaları* (delense mechanisms) demiştir. Savunma mekanizmaları, kişiyi kaygıya karşı korur. Başka kuramcılar kaygıyı daha az önemsemişlerdir. Onlara göre kişi, sorunlarıyla başa çıkabilmek için aşağıda tasvir edilenler gibi bazı özel yöntemler öğrenmektedir.

1.1 Unutma (Bastırma ya da Baskı Altına Alma)

Freud'a göre bastırma (repression), çatışmaların neden olduğu kaygıyı azaltmak için insanların kullandığı temel bir tekniktir. Onun kuramında bastırma, kaygıyı uyaran düşüncelerin kişi tarafından bilinç altına itildiği aktif bir zihinsel süreçtir. Psikologların bugünkü düşüncelerine göre bastırma, herhangi bir şey hakkında düşünmeyi reddetmedir, çünkü o düşünceyi nahoş buluruz. Eğer düşünmezsek söz konusu düşünceyi tekrarlamamış oluruz ki; bu tekrarlama, bir takım şeylerin uzun süreli bellekte saklanabilmesi için gereklidir ve böylece unuturuz.

O hâlde unutma, nahoş anı ya da düşünceleri aklımızdan çıkarmaya yarayan bir tür başa çıkma davranımıdır. Kişi, bankadaki hesabını altüst edebilecek olan ödenmesi gerekli bir faturayı ödemeyi unutabilir. Dişçiye gitmekten korkan birisi, dişçiyle olan randevusunu unutabilir. Bu gibi durumlarda kişiler yapmaları gereken şeylerin anılarını baskı altına alırlar; diğer durumlarda ise, sevmedikleri ya da birlikte nahoş bir yaşantı geçirmiş oldukları birisinin adını unutabilirler. Yine başka bazı durumlarda bastırma, kişinin kendisine ve başkalarına ait davranışları yorumlayışını ya da belirli durumları algılayışını bozabilir.

İnsan hafızasının nisyan (unutma) ile malul (yaralı) olduğu söylenmiştir. Acıları o tazelikleri ve yakıcılıkları ile hatırlamak hayatı cehenneme çevirir. Ama beş bin yıllık bir tarihten şanlardan, şereflerden, gerçekleştirilen büyük görevlerden, çekilen büyük felaketlerden ve onların vermesi gerekli hikmet dersinden habersiz yaşanmaz ki.

Hafızası olmayanın geleceği de olmayacaktır. Hatırlanması gerekenleri hatırlayalım.

1.2 Güdüleri Çarpıtma (Karşıt Tepki Geliştirme)

Kişinin çatışmalı durumlarla uğraşmasının diğer bir yöntemi de bir güdüyü, gerçekte olduğunun tam karşıtı (*reaction formation*) gibi algılamadır. Gerçek güdü, kabul edilemeyecek nitelikte olabilir ve kaygı doğurur. Bu güdüyü gerçek niteliğinin karşıtına dönüştürerek algılama, onu kabul edilebilir hile getirecek ve böylece yüzeysel bile olsa, çatışma çözülecektir. Bu genellikle gerçek durumun tam karşıtıdır.

Shakespeare'in şu cümlesi, karşıt tepki geliştirmenin temel fikrini iyi ifade eder: "Çok fazla itirazcı bir bayan aslında sizinle aynı fikirde olabilir". Eğer kişi gereğinden fazla alçak gönüllü, istekli ya da şefkatli ise, aslında, karşıt duygularını saklıyor olabilir. Eğer kişi, başkalarını memnun etmek için aşırı çaba gösteriyor ise, gerçek güdü, onları memnun etmek yerine memnun etmemek korkusudur. Kişi aşırı iyi ise, insanlara duyduğu düşmanlığın karşıtını gösteriyor olabilir.

1.3 Başkalarını Suçlama (Yansıtma)

Çatışmalarla başa çıkmanın başka bir yolu da kendi güdülerimiz için başkalarını suçlamadır. Freud bu davranışa *yansıtma* (projection) demiştir. Yansıtmada kişi, kabul edilemeyecek bir davranışından dolayı duyacağı suçluluk duygusundan, bu davranışı bir başkasına atfederek ya da ona yansıtarak kurtulabilir.

İnsan davranışında yansıtmanın sayısız örneklerini bulabiliriz. Kendine güvenemeyen bir öğrenci sınavda kopya çekmek için güçlü bir arzu duyabilir; ancak, vicdanı buna izin vermez. Kendisi kopya çekmeyen bu öğrenci bu defa çevresindeki arkadaşlarına karşı bir kuşku duymaya başlar ve onları, kopya çekmedikleri hâlde, çekmekle suçlar. Birisine kötü davranmak isteyen bir kız, bu duygusunu, yanlış olduğu için bastırır. Buna karşılık, başkalarının kendisine kötü ve kaba davrandıklarını söyler. Biraz daha aşırı uca gidersek yansıtma, davranış bozukluklarından paranoya'nın (paranoia) bir belirtisidir. Paranoid kişiler, başkalarına ilişkin düşmanca duygu ve düşüncelerini, yine o başkalarının kendisini yakalayacağı, kendisinin peşinde oldukları yolundaki bir düşünce sisteminde yansıtırlar.

1.4 Bahane Bulma (Mantığa Bürünme)

Diğer bir başa çıkma davranımı olan mantığa bürünmede (rationalization) kabul edilebilecek bir güdü, kabul edilemeyecek olanın yerine konur. Başka bir deyişle, kişi, "bahaneler bulur" yani, yaptığı bir şey için gerçek nedenden başka bir neden gösterir. Mantığa bürünme, kabul görmeyecek güdülerin yarattığı kaygıyı önlemek ya da ondan kaçınmak için kullanılan en yaygın savunma mekanizmasıdır. Eğlence uğruna çalışmalarını ihmal eden bir öğrenci, aldığı zayıf notları, kötü öğretime, haksız sınav değerlendirmelerine ya da çok yüklü bir çalışma programının uygulanmasına bağlayabilir. Bir baba çocuğuna çok kızdığı için onu dövebilir. Ancak bu davranışını, çocuğunun iyiliği için yaptığı mantığına dayayabilir.

1.5 Semeri Dövme (Yer Değiştirme)

Yer değiştirmede (displacement), güdü değişmez; ancak, kişi güdünün hedefini, asıl hedef yerine başka bir hedef koyarak çarpıtır. Yer değiştirmedeki güdü çoğunlukla kişinin rahatlıkla gösteremediği saldırganlıktır. Örneğin, iş yerinde patronuna kızan ve kovulacağı korkusuyla bu duygusunu dışarı vuramayan bir adam, eve geldiğinde karısına kızar yani, "eşeği dövemediği için semeri döver". Aileye yeni katılan bebek tüm ilginin merkezi olduğu için ailenin ilk çocuğu bu durumu kıskanacaktır. Büyük çocuk bebeğin canını yakmak isteyecek, ancak, bu engellendiğinden düşmanlığını daha uygun bir nesneye, örneğin, oyuncak bir bebeğe yönelterek belki de onu tahrip edecektir.

1.6 Fantazi

Tatlı hayaller kurma ya da fantazi (fantasy formation), kişinin, çatışmalarını hayalinde çözümleyerek rahatladığı bir başa çıkma yoludur. Fantazide kişiler, olayları, gerçekteki şekilleri yerine olmasını istedikleri biçimde hayal ederler. Kişiler, kendilerini kaygıya sokacak ve engelleyecek gerçek durumu düşünmeyi sadece bir yana bırakmazlar, aynı zamanda hiç değilse bir süre için engellenmiş güdüyü de doyururlar. Kızlar arasında itibarı olmayan ama bunu çok isteyen delikanlı, Don Juan fantazisini geliştirir. Sosyal bir ortamda küçük düşmüş olan ve bunu acıyla anımsayan bir genç kız, yapmış olabileceği harika şeylerin hayaliyle doyum sağlayabilir.

Fantazi geliştirmeye, özellikle, ergenlerde çok rastlanır. Yapılan araştırmalar, hemen hemen tüm üniversite gençliğinin, çalışarak ge-

çirmeleri gereken zamanlarının büyük bir bölümünü tatlı hayaller kurmaya ayırdıklarını göstermiştir. Bir noktaya kadar hayal kurma, gerçeklerden geçici olarak kaçmanın zararsız bir yoludur. Ancak, yapıcı faaliyetlere çok ender olarak götürür.

Herhalde düşünce sağlığı bozulmuş toplumların başlıca zaafı da bu olsa gerek. Masallara döndürülmüş bir mazi ile tatlı bir gelecek hayali içinde oyalanıp dururlar. Bizim gibi demeğe dilimiz varmıyor, ama öyle!

1.7 Özdeşim Kurma

Engellenme ile başa çıkmanın başka bir yolu da, bir başkası ile özdeşim kurmadır. Özdeşim kurmada (identification) başkası gibi duyma, düşünme ve davranma yoluyla onun ulaşmak istediği amaçlara ulaştığımızı ya da ulaşacağımızı sanırız. Örneğin, önemli birisi ile arkadaş olmak önemli olduğumuz duygusunu verebilir. Atletik yeteneğinin olmamasından dolayı kendisini engellenmiş hisseden bir erkek çocuk, okul futbol takımının başarılarını büyük bir coşkuyla karşılayarak benimser. Bir çocuk, annesi ve babası tanınmış kişiler olduğu için kendisini "önemli birisi" sanabilir. (Tabii, kendi olanak ve yetenekleriyle birisi olmak isteyen başka bazı çocuklar da tanınmış bir ana-babaya sahip olmaktan dolayı üzüntü duyabilirler.)

Birisi ile özdeşim kurduğumuzda, yalnız onun gibi hissetmeye değil, onun gibi davranmaya da eğilim gösteririz. Aynı şekilde giyinir, konuşmaya çalışırız; vb. Bu yolla, başka şekilde ulaşamadığımız doyumlara kişinin doyumları aracılığıyla kısmen ulaşmış oluruz.

1.8 Çocuksu Davranma (Gerileme)

İnsanlar bazen çocukluğa ya da ilkel davranış biçimlerine gerileyerek (regression) sorunlarıyla başa çıkmaya çalışabilir. Gerileme daha çok 4-5 yaşlarındaki çocuklarda görülür; çünkü bu yaşlarda çocuklar oldukça karmaşıklaşan engellenmelerle karşılaşırlar. Gerilemeyi başlatan olay, yeni bir kardeşin doğuşu ya da okula uyum sorunu olabilir. Gerilemede çocuk sıklıkla bebek konuşmasına döner ya da tüm bebeklik davranışlarını gösterebilir. Yetişkinler de, karşılaştıkları bir soruna "yetişkince" bir yaklaşımla uygun çözümler bulamayınca, çocukken kullandıkları davranış örüntülerine dönerler. Somurtmak buna bir örnek olabilir.

1.9 Yüceltme ve Ödünleme

Birbirine yakın olan bu iki başa çıkma şekli aslında birbirinden pek

ayırt edilememekte ise de Freud, temelde bunların farklılığına değinmiştir. Freud'a göre yüceltme (*sublimation*), cinsel dürtü ya da arzuların, cinsel olmayan davranış ve yollarla doyuma ulaştırılmasıdır. Erkeklerin ilgisini çekemeyen çirkin bir kadın, yaratıcı bir artist ya da sanatçı olabilir; böylece cinsel dürtülerini *yüceltmiş* olur. Ne var ki birincil herhangi bir dürtünün kendi birincil hedefinden başka bir hedef ile doyuma ulaştırılması kuşku götürür. Bu gibi durumlarda, sanata yönelerek kişinin cinsel düşüncelerden uzaklaştığı ve cinsel uyaranlardan bu yolla kaçınma olanağını bulduğu düşünülebilir. Böylece, cinsel engellenme de azalmaktadır.

Ödünlemede (conpensation), kişi, sosyal güdüsünü doyuma ulaştırmak için başka bir faaliyete yönelir. Cinsel alanda başarısız olduğunu hisseden çirkin bir erkek, tüm gücünü çalışmaya vererek, dikkate değer bir akademisyen olabilir; ya da iki dirhem bir çekirdek giyinebilir. Kısa boylu, bodur bir adam, boksla uğraşarak erkekliğini göstermeye çalışır. Yaşam, ulaşılması güç ve uzak olan doyumlar yerine geçirilebilecek birçok ödünlemelerle doludur.

1.10 Savunma Mekanizmalarının Kullanımı

Yukarıda betimlenen başa çıkma yollarının çoğunu belki biz de kullanmışızdır. Hemen herkes yaşamında şu veya bu şekilde, bu tür yollara başvurmuştur. Söz konusu mekanizmalar, ufak tefek çatışmalarda kullanıldığı zaman ve başkalarına zarar vermedikçe üzerinde durulmaya değmez. Gerginliği azaltması ve bu nedenle karşılaştığımız önemli sorunlara daha uyumlu bir şekilde yaklaşmamızı sağladıkları sürece rahatlatıcı olmaktadırlar.

Ancak, aşırı kullanıldıklarında, sorunlarla başa çıkma yolu olan bu savunucu atılımlar, zararlıdır. Bunlar, asıl sorunu çözmemekte, sadece sorunla ilgili kaygımızı azaltmaktadırlar. Eğer sorun önemliyse, onu yüzleyebilmeli, kendimizi kandırarak yan çizmemeliyiz. Ayrıca, daha da önemlisi, savunucu davranışlar, kaygıyı genellikle ortadan kaldırmamaktadır. Eğer belirli durumlar bizi kaygılandırıyorsa, bunlarla zaman zaman tekrar karşılaşır, er veya geç savunamayacağımız bir tanesi ile karşı karşıya kalabiliriz. Böyle bir durumda da sudan çıkmış balık örneği, kaygı hücumuna uğrayabiliriz. Kaygı nöbeti (anziety-attack) denen bu duruma dayanmak çok güç olduğu gibi, kişinin günlük yaşamını olumsuz yönde etkileyecektir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Güdüler arasında çatışma var-

sa, kişi, sürekli kaygı ve engellenme içinde olabilir. Bazı davranış örüntüleri, kaygıyı azaltmak ve çatışmalarla başa çıkmak için tıpikleşmiştir. Bunlar unutma, güdüleri çarpıtma, başkalarını suçlama, bahaneler bulma, 'semeri dövme", fantazi, özdeşim kurma, çocuksu davranma ve yüceltmedir.

Medeniyetlerin kuruluş ve yükselişlerini izahta Toynbee bu temel tespitlerden yola çıkar. Tarihe ve toplumlara bu insani zaaf ve gerçekler açsından bakmak son derece öğretici olabilir. Milli hafıza açısından güçlü olduğumuz söylenemez. Pek çabuk unutmakta ve günü birlik yaşamaktayız. Bu unutma eğilimimiz nereden kaynaklanıyor acaba? Bu unutkanlık bizim milli, insani ve yüksek hedefler peşinde ilerlememize mâni oluyor! Gerçekler, hesap, kitap yerine; duygusal jestler, semboller bizi çok ilgilendiriyor? Bir spikerimiz milyonlarca kişinin gözlerine baka baka, bir heykelin gözlerinden süzülen yağmur damlalarını göz yaşlarına benzetmekte mahzur görmüyor. Havada uçan kuş sürülerinin uçuş çizgisinden eski zaman kâhinlerini kıskandıracak biçimde manalar çıkarabiliyor.

Kısaca hem milli tarihimiz, hem dünya tarihi ve günümüz, insanların, milletlerin gerçekle hesaplaşmak yerine, onları çözmek yerine, daha kolay ama yanlış davranış şekillerine itibar ettiği ve bazen de bunlara saplanıp kaldığını gösteriyor.

2. DAVRANIŞ BOZUKLUKLARI VE TEDAVİSİ

"Davranış bozukluğu", "ruhsal bozukluk", "ruh hastalığı" ve "anormal davranış" terimleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu terimlerin içinde "anormal davranış" terimi en geniş kapsamlısıdır, çünkü normal kişilerde zaman zaman görülen garip davranışları da içermektedir. Psikologlar "ruh hastalığı" terimini kullanmaktan genellikle kaçınırlar. Nedeni hastalık kelimesinin organik bir hastalık anlamını çağrıştırmasıdır. Oysa davranış bozukluğu organik bir hastalık değildir. Sonuçta psikologların en çok tercih ettikleri terim "davranış bozukluğu " olmuştur.

2.1 Davranış Bozukluklarını Tanımlama

Davranış bozukluğu nedir? Davranış bozukluğu anormal davranışın herhangi bir örüntüsüdür. Ancak "anormal”in ne olduğunu tanımlamak güç bir iştir. Yıllar önce kronik şizofrenlerin adeta bitkisel yaşam sürdürdükleri kapalı servislerde, "hastalar"ı beyaz gömlekli "sağlıklı" kişilerden ayırt etmek kolaydı. Ancak günümüzde akıl has-

tanelerinde görevlilerle hastaları ayırt etmek güçleşmiştir. Görevliler genellikle gündelik giysileri içindedirler ve kişilerin davranışlarından kimin "anormal", kimin "normal" olduğunu saptamak oldukça güçtür. Buna karşın hastalar bu hastanelere "anormal" ya da "garip" görüldükleri için yatırılmışlardır.

2.1.1 Sosyal Bağlam

Gerçekte hiçbir davranış tek başına ele alındığında anormal değildir. Anormallik belirli bir sosyal bağlamın içinde anlam kazanır. Evinizde yalnızken aklınıza gelen her şeyi yapabilirsiniz. Oturup hayale dalabilirsiniz, amuda kalkıp duş yapabilirsiniz, masalarla, sandalyelerle konuşabilirsiniz, edebiyat Nobel Ödülünü kazanmış bir kişi gibi ödül törenindeki konuşmanızı yapabilirsiniz. Bir kimsenin yalnız kaldığı zaman uygun davranması için belirli kurallar yoktur. Ancak bu davranışlardan herhangi birini tarih dersinde, sınıfın önünde yapmaya kalkarsanız, birçok kişi size deli ya da kaçık der. Şayet bu davranışları sık tekrarlarsanız, sonunda kendinizi bir akıl hastanesinde bulabilirsiniz. Nedeni davranışlarınız değildir, bu davranışları yanlış yerde yapmanızdır.

Aynı ilke değişik kültürlerdeki farklı davranışlar için de geçerlidir. Bir kültür için normal, beklenen ve onaylanan davranış, diğer bir kültür için sapkın ve kabul edilmeyen türden olabilir, örneğin. Güney Amerika'daki Yanamamö kabilesinde "hayvanlar derisi yüzülmeden pişirilir. İç organları çıkarıldıktan sonra hayvan, tüyleri, kafası ve pençeleriyle birlikte ateşin üzerinde kızartılır. Hayvanın tüylerinin çoğu bu işlem sırasında tütsülenir. Hayvan elle parçalanarak yenir" (Chagnon, 1968, s. 92). Uygar dünyanın bireyleri bu tür bir işlemi son derece garip olarak nitelendirirler. Bu nedenle belirli bir sosyal duruma özgü kurallar ve o kültürün genel normları "anormal"in tanımını belirler.

2.1.2 Davranışın Niceliği ve Niteliği

Anormalliğin tanımında belirli davranışların niceliği ya da miktarı göz önüne alınır, örneğin herkes sinirli ve kaygılı olmanın anlamını bilir. Bu tür duyguları yaşamamış hiçbir kimse düşünülemez. Ancak bazı kişiler kaygılarının yoğunluğu ve sürekliliği nedeniyle psikonevrotik tanısını alırlar. Bu durumda normal ve nevrotik durum arasındaki tek fark nicelik boyutundadır. Örnek olarak, genellikle

mutluluk belirtisi olan şarkı söyleme alışkınlığını ele alalım. Şayet kişi yalnız başına ya da bir grup bireyle birlikte şarkı söylerse, bu davranış normaldir. Ancak bu kişi her zaman ve her yerde -sokakta, sınıfta, evde vs.- şarkı söylüyorsa, bu davranışa anormal deriz.

Bir diğer deyişle, davranış bir süreklilik boyutunda var olur. Bir kişi herkeste gözlenen bir davranışı hiç göstermiyorsa, bu durum anormaldir. Diğer aşırı uçta ise bir kişi belirli bir davranışı çok sık yineler ve başka hiçbir şey yapamazsa, bu durum anormaldir. Bu iki aşırı ucun ortasındaki davranış ise normaldir. Süreklilik boyutunun bir ucunda toplumsal kuralları sürekli çiğneyen ve bu davranışların kendilerine ve başkalarına getirdiği sonuçları görmezliğe gelen empülsif kişilik türlerinden, psikopatlar yer almaktadır. Empülsif psikopat bir işten diğerine atlayıp durur ve hiçbir şeye uzun süre bağlanamaz. Süreklilik boyutunun diğer ucunda ise, bazı saçma faaliyetleri değişmez bir biçimde yineleyen ve diğer faaliyetlerini yürütemeyen obsesifkompülsif bireyler yer almaktadır. Örneğin, obsesifkompülsif bir kişi birkaç dakikada bir ellerini yıkamaktan kendini alıkoyamaz.

2.1.3 Davranış Bozukluklarını Tanıma

Buraya kadarki tartışmadan normal ve anormal arasında kesin bir ayırım olmadığını gözleyebilirsiniz. Giderek şu soru aklınıza gelebilir; anormal davranışı tanımlama bu denli güç ise neden bunu yapmaya çalışıyoruz?

Nedenlerini Ullman ve Krasner'den bir alıntıyla verelim: Bir, davranışların normalden sapma derecesini ya da anormalliğin ayırt edilmesini gerektirir. Cezai ehliyet, yasal hakları kullanmaya ehil olma, hastaneye yatırılma gibi pek çok toplumsal kararlar normallik ve anormallik gibi ayrımları temel alırlar. Ayrıca bilimsel araştırmalarda anormalliğin tanımını belirlemek son derecede önemlidir. Bir grup kişiyi diğerlerinden kesinlikle normal ya da anormal diye ayırabilirsek, bu iki grubu karşılaştırmamız mümkündür. Sonuçta biyokimyasal, özgeçmiş ve diğer farklılıkları belirleyerek yapılacak incelemeler, daha yeterli tedavi yöntemleri ve koruyucu ruh sağlığı önlemlerini ortaya çıkarabilir.

Anormal davranışı hem pratik hem de bilimsel gereksinimler nedeniyle tanımlama zorunluluğumuz belirgindir. Bu ayırımı en iyi şe-

kilde nasıl yapabiliriz? Bu soruyu yanıtlamada birtakım yetersizliklere karşın, değişik yaklaşımlar kullanılmıştır:

Tablo

	MPÜLSİF PSİKOPAT	NORMAL BİREY	OBESİF-KOMPÜLESİF
Faaliyet	Bir faaliyetten diğerine atlar. Dürtü ve kapris-lerine göre hareket e-der.	Belirli bir durum ya da görevden kendini ayıra-rak enine boyuna düşü-nebilir. Faaliyetlerinin yönünü ve şiddetini ken-disi yönetebilir.	İlgisiz hatta saçma ge-len bir faaliyeti sürekli yineler.
Dikkat Uzamı	Herhangi bir çeldirici karşısında dikkati ko-laylıkla ve tümüyle da-ğılabilir.	Esnektir. Dikkatini hızla ve uygun biçimde bir ö-ğeden diğerine çevirebilir. Ayrıca dikkatini belirli bir konuda yoğunlaştırabilir.	Dikkatini ayrıntılara yoğunlaştırır. Dikkat şiddetli ve keskindir, ancak odak esnekliği ve ranjı açısından sınırlı-dır.
Yargılama	Kendini eleştirmez A-nında ilgisini çeken ve salt kendisini ilgi-lendiren olayların etki-sine girer. Ve anlık a-maçlara	Bir konuyu ayrıntılı ve yansız olarak düşünebilir. İlk izlenimlerini dener ve kendini eleştirebilir.	Dogmatik ve tek yön-lüdür. Herbir fikri için ayrıntılı savunma ya-par.
Planlama	Sebatkar olamaz. Plan-lama eksikliği vardır. Kısa süreli tutunur.	Bilgiyi örgütler ve uzun süreli olanakları göz önü-ne alır.	Ayrıntılı planlama: Herhangi bir faaliyete geçmeden önce uzun süre tasalanır.

Sonuç olarak, özetle normal davranış ile davranış bozukluğu arasında kesin bir ayırım yoktur. Anormal tanımı davranışın var olduğu sosyal bağlama, miktarına ya da yokluğuna, tanımlanma yollarına bağlı olarak değişebilmektedir. Anormal kişileri belirlemede sıklıkla kullanılan ayırımlar; 1. akıl hastanesinde tedavi, 2. sosyal uyumsuzluk, 3. psikiyatrik tanı, 4. psikiyatrik yardım isteme ve 5. psikolojik testlerdir. Ancak bunların da suiistimale çok müsait ve çok esnek ve çok dikkatle kullanılması gereken ayırımlar olduğunu unutmamak gerekir.

3. TUTUMLAR VE ÖN YARGILAR

Tutumları doğrudan doğruya gözleyemez, ancak bir bireyin yaptıklarından çıkarabiliriz. Gözlenememelerine karşın, bireylerin tu-

tumları sevgilerini, nefretlerini ve davranışlarını önemli ölçüde etkiler. Bu nedenle, bir iş adamının şirketini yaşatabilmek, bir politikacının seçimleri kazanabilmek için insanların olumlu tutumlarına gereksinimi vardır ve yine bu nedenle hepimiz çoğu kez karşılaştığımız insanların bize ilişkin tutumlarının olumlu olması için çaba sarf ederiz.

3.1 Tutumların özü

Tutumların üç bileşeni vardır:

Merkezi bileşen bir nesne ile ilgili göreli olarak devamlı bir duygudur. Bu nesne bir insan olabilir, bir grup olabilir; örneğin öğrenciler (zenciler), bir kurum olabilir (*bir banka veya ordu gibi*) veya soyut bir şey olabilir (*din, eğitim gibi*). Davranışlarımızın çoğu gibi, tutumlarımız da öğrenme yoluyla kazanılmıştır. Aslında tutumlar bir bireyin kazanılmış kişilik özelliklerinin bir parçasıdır ve diğer kazanılmış kişilik özellikleri gibi klâsik veya edimsel koşullanma yoluyla ya da modellerin gözlenmesi ve taklit yoluyla öğrenilmişlerdir.

Duygunun yanı sıra, bir tutumun çoğu kez bir de *bilişsel* bileşeni vardır. Bilişsel bileşen, bireyin tutumun nesnesi hakkındaki inançlarından oluşur. Bir inanç bir ifadenin kabul edilmesidir. Eğer bir şeye ilişkin olumsuz bir tutumunuz varsa, o şey hakkında olumsuz inanç veya inançlarınız da olacaktır. Bir inanç "kötüdür" şeklinde genel bir ifade olabileceği gibi, "enflasyon yüksek vergilere yol açar" şeklinde daha özelleştirilmiş bir ifade de olabilir. Bir tutumun inanç yönü ile duygu yönü karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. "Düzenin" büyük şirketlerin yararına çalıştığına ve azınlık gruplarının haklarını korumadığına inanmaya başlayan bir birey, düzene karşı olumsuz bir duygusal tepki geliştirecektir. Benzer şekilde, "düzene" karşı olumsuz duygularla yola çıkan bir birey, büyük bir olasılıkla düzen hakkındaki olumsuz ifadeleri benimseyecek, yani olumsuz inançlar geliştirecektir. Bu bakımdan, farklı şeyler olmalarına karşın, tutumlarla inançlar daima birlikte bulunurlar, inançlar tutumların duygusal yönlerine eşlik eden söze dökülmüş ifadelerdir. Bir tutumla birlikte bulunma durumu kuşkusuz bütün inançlar için geçerli değildir. Bir tutum ile ilişkisi olmayan inançlar da vardır; "Dünya yuvarlaktır" gibi. Bu iki tür inancı birbirinden ayırt etmek için, bir tutuma eşlik eden inanca *kanı* adı verilir.

Bir tutumun üçüncü bileşeni davranışsal bileşen, yani duygu ve kanıya uygun olarak hareket etme eğilimidir. İnsanlar şu veya bu nedenle her zaman duygularına uygun bir şekilde davranmaz veya

davranamazlar, ancak duygulara uygun hareket etme eğilimi daima mevcuttur. Bu nedenle, çoğu kez tutumlardan davranışları tahmin edebilmek mümkündür. Bazı psikologlar bir tutumun davranışsal bileşeninin duygusal bileşenini etkileyebileceği görüşündedir. Bazı psikologlara göre, davranış biçimimiz tutumlarımızı şekillendirir (Bern, 1970). Bu görüşü daha iyi açıklayabilmek için zencilere karşı ön yargılı olan bir kadını ele alalım. Kadın eve otobüsle gidip gelmektedir ve bir rastlantı sonucu, günlerce sadece bir zencinin yanında oturacak boş bir yer bulunmaktadır. İş dönüşlerinde yorgun olan kadın ayakta durmayı göze alamaz ve zencinin yanındaki boş yere oturmaya başlar. Böylelikle ön yargılı olduğu nesneye yaklaşmış olur. Bu davranışından dolayı, yukarıdaki görüşe göre, kadının zencilere karşı ön yargılarında bir zayıflama olması gerekir. Bazen böyle bir şeyin olması mümkün olmakla birlikte, bu durum her zaman geçerli olan genel bir kural olmaktan uzaktır.

3.2 Basit ve Karmaşık Tutumlar

Tutumlar karmaşıklıkları bakımından farklılık gösterirler. Bir bireye A kişisi hakkında ne düşündüğünün sorulduğunu ve "ondan hoşlanmam' şeklinde bir yanıt alındığını varsayın. Eğer verilen yanıtın tümü bu ifadeden ibaretse, psikologlar bu kişinin tutumunun basit olduğunu söyleyeceklerdir. Çünkü, böyle bir yanıt herhangi bir belirleyici yanı olmayan basit bir olumsuz tepkiye işaret eder. Verilen yanıtın yukarıdaki gibi değil de şöyle olduğunu düşünün: "A birçok bakımdan berbat bir adam olmakla birlikte, iyi yönleri de yok değildir. Kafalıdır ve kafasını kullanmayı bilir. Buna karşın, iş hayatında bazen dürüstlüğünden kuşku duyulacak şeyler yapmaktadır." Böyle bir yanıt, içinde birçok öğe bulunan karmaşık bir tutumun ifadesidir. Bazı karmaşık tutumların içerdiği öğeler bir uyum içerisindedir. Bazı karmaşık tutumların ise, A hakkındaki ikinci yanıtta olduğu gibi, öğeleri arasında bir tutarsızlık olabilir. Öğeleri arasında tutarsızlık olan bir tutuma tahammül etmek birçok insan için oldukça güçtür. Ancak, böyle bir tutum olgun ve nesnel düşünmenin bir belirtisidir.

3.3 Tutum Kuramı

Tutumların oluşması ve değişmesinde rol oynayan etkenler hakkında oldukça geniş bilgi vardır. Psikologlar tutumlarının oluşması ve değişmesi ile ilgili olguları açıklamak üzere birçok kuram geliştirmişlerdir. Bu kuramlardan hiçbirisi bilinen tüm olguları açıklamada

yeterli değildir (Fishbein ve Ajzen, 1972). Ancak, *tutarlılık kuramı* olarak bilinen genel bir kuram oldukça yaygın bir şekilde benimsenmektedir. Bu kuramın temelinde yatan görüş, bir tutumun birbiriyle uyuşmayan veya tutarsız olan tepki eğilimlerine bir tutarlılık kazandırdığıdır. Bunu bir örnekle açıklamaya çalışalım:

Bay Smith'in, Bay Jones isimli yeni bir komşusu vardır. İlk karşılaşmalarından kısa bir süre sonra, Smith, Jones'un başkan Johnson'ı övdüğünü işitir ve buna dayanarak onun Demokrat Partili olduğu sonucuna varır. Smith'in Demokrat Parti hakkında bazı inançları vardır. Ona göre, demokratlar yüksek vergilerden yanadır ve sosyalisttir. Kendisinin vergilerin yükseltilmesine ve sosyalizme ilişkin tutumları ise olumsuzdur. Bu genellemeye dayanarak, Smith, Jones'dan hoşlanmaz. Ancak, kısa bir süre sonra, onun iyi bir baba, yardımsever bir komşu ve dindar bir insan olduğunu öğrenir. Bütün bunlar ise Smith'in olumlu bulduğu özelliklerdir. Bu durumda Smith'in Jones'a karşı tutumu nasıl bir şekil alacaktır?

3.4 Ortalama Tutum

Bu örneğe ve benzer birçok duruma uygulanabilecek bir model *ortalama tutum* modeli olarak adlandırılan modeldir (Anderson, 1968). Bu modele göre, Smith'in, Jones'a karşı tutumu bir demokrat olarak sınıflandırdığı için geliştirdiği olumsuz tutumla, iyi bir baba, yardımsever bir komşu ve dindar bir insan olduğu için geliştirdiği olumlu tutumun bir ortalaması olacaktır. A kişisinin bazı bakımlardan olumlu, bazı bakımlardan olumsuz bulunduğu örnekte olduğu gibi, bazı insanlar aynı nesneye ilişkin değişik tutumlarını aynı anda sözel hâle getirebilirler. Ancak, çoğunlukla insanların bir nesneye ilişkin tutumları tek boyutludur. Bu boyut üzerinde tutumun değişik öğeleri sonuçla belirli bir derecede olumlu veya olumsuz tek bir tutum meydana getirecek şekilde toplanıp çıkarılır. Sonuçta, iyi özelliklerinden dolayı Smith, Jones'a karşı olumlu, ancak onu bir demokrat olarak sınıflandırmadığındaki kadar olumlu olmayan bir tutum geliştirir.

3.5 Bilişsel Çelişki

Yapılan çok sayıda araştırma, gerçekten insanların tutum oluştururken çelişen öğelerin ortalamasına yakın bir tutum oluşturduklarını, yani ortalama tutum modelinin geçerli olduğunu ortaya koymuştur (Anderson, 1970). Bununla birlikte, bu modelin geçerli görülmediği, yani sonuçta ortaya çıkan tutumun modelin öngördüğü

gibi çelişen öğelerin basit bir ortalaması şeklinde olmadığı iki durum vardır. Bunlardan birincisi olumlu ve olumsuz öğeler arasındaki çelişkinin çok büyük olduğu, ikincisi ise, bireyin hakkında karışık duygulara sahip olduğu iki nesneden birisini seçmeye zorlandığı durumdur. Her iki durumda da bilişsel çelişki (*cognitive dissonance*) hâli ortaya çıkmaktadır (Festinger, 1957). Birey bir nesne hakkında bildiği iki veya daha fazla şeyin çeliştiğini fark eder. Bu çelişki kendisini rahatsız ettiği için, bilgileri çelişkiyi ortadan kaldıracak şekilde yeniden yorumlar. Bay Smith ve komşusu Bay Jones örneğine tekrar dönelim.

Zamanla Smith, Jones'u daha iyi tanımaya ve iş hayatında pek dürüst bir insan olmadığını anlamaya başlar. Kendisinin dürüst iş yapmayan insanlara karşı tutumu da oldukça olumsuzdur. Bu durumda, Smith, Jones'un iyi bir komşu ve dindar bir insan olma gibi olumlu özelliklerini, yeni öğrendiği bu olgu ile nasıl bağdaştıracaktır? "Dolandırıcının biri olması dışında iyi bir insandır" diyerek bu iki tür bilgiyi bağdaştırmak oldukça güçtür. Bu durumda Smith, büyük bir olasılıkla Jones'un dürüst bir insan izlenimi bırakmak için kiliseye gittiğini ve işini elinden almak için kendisine iyi davrandığını düşünerek çelişkiyi çözümleyecektir. Kolayca görülebileceği gibi, burada Smith bilgileri yeniden yorumlayarak Jones'un iyi bir komşu ve dindar bir insan olduğu konusundaki inançlarını değiştirmekte ve dürüst bir iş adamı olmadığı için ona karşı beslediği olumsuz duygulara uygun hâle getirmektedir.

Çelişen tulumların ortalaması yönünde bir tutum oluşturmaktan çok, bu tutumların bir kısmının diğerlerine uyacak şekilde değiştirildiği bir diğer durum, bireyin hakkında karmaşık duygular beslediği iki nesneden birini seçme zorunda kalmasıdır (Brehm ve Cohen, 1962).

Ya binek tipi bir araba ya da bir pikap almak isteyen bir kişi düşünün ve bu kişinin her iki tip arabayı da incelediğini, ikisinde de kendisine cazip gelen bazı özellikler bulduğunu varsayın. Bu kişi sonuçta binek tipi arabada karar kılsın ve satın alsın. Seçimini yapıp arabayı satın aldıktan sonra, büyük bir olasılıkla seçmediği pikap tipi arabanın kendisi için cazip olan yönlerini düşünüp rahatsız olacaktır. Bu rahatsızlığı ortadan kaldırmak için de tutumlarını pikapların kötü, binek tipi arabaların iyi özelliklerini vurgulayacak şekilde değiştirecektir. Binek tipi arabaların, özellikle kendi seçtiği modelin reklâmlarına daha çok dikkat edecek ve iyi bir seçim yaptığına kendisini i-

nandıracaktır. Kısacası tutum ve inançlarını yaptığı seçimle bağdaşacak bir yönde değiştirecektir.

Özetle; tutumlarımızın üç bileşeni vardır: Merkezi bileşen bir nesne ile ilgili, göreli olarak devamlı olumlu veya olumsuz duyguların oluşturduğu duygusal bileşendir. Bilişsel bileşeni tutumun nesnesiyle ilgili inançlar oluşturur. Üçüncü bileşen ise, duygu ve inançlara uygun bir biçimde davranma eğilimi diyebileceğimiz davranışsal bileşendir.

Tutumlar karmaşıklıkları açısından farklılıklar gösterirler. "Ondan hoşlanmam" şeklindeki belirleyici bir yanı olmayan, basit bir tepkiye işaret eden tutumlar olabileceği gibi, birçok öğe içeren karmaşık tutumlar da vardır. Bazı karmaşık tutumların içerdiği tüm öğeler bir uyum içindedir. Bazı karmaşık tutumlar ise birbirine uymayan öğeler içerebilir.

Tutumlar bireyin normal koşullarda uyuşmayan veya tutarsız olan duygu ve tepki eğilimlerine tutarlılık kazandırır. 1. Bu, tutumun içerdiği olumlu ve olumsuz öğelerin tutuma tek bir boyut kazandıracak şekilde ortalamalarının alınması ile mümkün olur. 2. Ancak, karar verme durumunda olan bir birey için aynı şey söz konusu değildir. Karar verme durumunda olan bir birey, tutumun içerdiği zıt öğelerin ortalamasına yakın bir tutum oluşturmaktan çok, tutumunu verdiği karara uyacak şekilde değiştirir ve böylece verdiği kararın yarattığı bilişsel çelişkiyi azaltır.

4. TUTUMLARIN GELİŞMESİ

Bu alt bölümde tutumların, doğumdan yetişkinliğe kadar nasıl geliştikleri, özellikle tutucu (conservative) ve açık fikirli (liberal) tutumlardan örnekler verilerek açıklanacaktır. Ancak, daha ileri gitmeden önce tutucu ve açık fikirli terimlerinden ne anlaşılması gerektiğini belirtmekte yarar vardır. Tutumlar bir parçası oldukları kişilik özellikleri gibi, genel olmaktan çok, belirli nesne ve durumlara özgüdür. Bazı konularda çok tutucu olan bir birey, bazı konularda oldukça açık fikirli olabilir. Bu nedenle, bir bireyin tutucu veya açık fikirli olarak sınıflandırılması, gerçekte bu bireyin birçok değişik tutumunun ortalama olarak ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Araştırmalarda kullanılan tutuculuk-açık fikirlilik ölçekleri de bireylerin düşünceleri hakkında kesin bir fikir elde etmekten çok, sosyal tutumlarının genel olarak hangi yöne daha yakın olduğunu belirlemeyi amaçlar (Shawve Wright, 1967).

Bu açıklamayı hatırda tutmak koşuluyla, bir tutuculuk-açık fikirlilik tutum ölçeğinin içerdiği konulara güz atalım. (Ve bu araştırmanın Amerikan toplumunda yapılmış olduğunu unutmayalım.) Aşağıda tutucu tutumların bir listesi verilmektedir.

Aile konusuyla ilgili olarak tutucular, ana-babanın baskın, çocukların itaatkâr, aile bağlarının kuvvetli olması gerektiğini savunurlar. Pratiğe yönelik eğitimin, kuramsal eğitimden daha yararlı olacağı inancındadırlar. Ekonomik konularda, işçilere karşı iş adamlarını desteklerler ve herkesin hayatını istediği biçimde kazanması gerektiği görüşündedirler. Politik olarak, devletin büyük yatırımlar yapmasına, toplumsal refaha yönelik harcamalarına karşıdırlar; ve devletin mümkün olduğu kadar az müdahalesinden yanadırlar. Milliyetçi olma eğilimindedirler ve komünizm ile savaş dışında her türlü milletlerarası olayın dışında kalınmasını isterler. Kanunların katı bir biçimde uygulanmasından ve suçluların çok sert bir biçimde cezalandırılmasından yanadırlar. Kendileri gibi olan insanların diğer insanlardan üstün olduğunu düşünen, ırkçı veya sosyal ön yargılı kişilerdir.

Aynı koşullara ilişkin açık fikirli tutumlar ise, yukarıda sıralananların tam tersi olacaktır. Ancak, daha önce de işaret edildiği gibi, tutuculuk-açık fikirlilik ölçekleri bireylerin sosyal tutumlarının genel olarak hangi yönde olduğunu gösterir. Bu nedenle, bu tür bir ölçekte tutucu görünen bir bireyin bazı konularda açık fikirli, açık fikirli görünen bir bireyin bazı konularda tutucu görüşlere sahip olabileceğini hatırdan çıkarmamak gerekir.

4.1 Ana-Baba Etkisi

Doğumdan buluğ çağına kadar çocukların tutumları hemen hemen tamamen ana-babaları tarafından şekillendirilir. İlkokul çocukları çeşitli konulara ilişkin tutumlarını anlatırken sık sık anne veya babalarının söylediklerinden örnekler verirler; "Annem siyah çocuklarla oynama der.", "Babam zencilerin tembel olduğunu söyler." gibi.

Ana-babalar ile çocuklarının tutumlarını karşılaştıran araştırmalar, özellikle politik ve dinsel tutumları arasında büyük benzerlikler olduğuna işaret etmektedir. Jennings ve Niemi (1968) tarafından yürütülen bir araştırmada dinsel ve politik eğilimler incelenmiştir.

Bin altı yüz doksan dokuz lise son sınıf öğrencisi ile mülakat yapılmış, daha sonra da öğrencilerin verdiği bilgileri kontrol etmek amacıyla 1992 ana-babayla görüşülmüştür. Görüşmede diğer soruların

yanı sıra, gerek ana-babalara, gerekse öğrencilere dinsel ve politik eğilimleri ile ilgili sorular da sorulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre, en yüksek benzerlik dinsel eğilimler arasındadır. Öğrencilerin yüzde 74'ü ana-babalarının bağlı olduğu din veya mezhebe (Katolik, Protestan, Yahudi) bağlıdır. Dikkate alınmayacak kadar küçük bir grup ise din değiştirmiştir. Aynı benzerlik, daha az olsa bile, politik eğilimler için de söz konusudur. Parti tercihi yapan öğrencilerin yüzde 60'ının tercihi ana-babalarının tercihi ile aynıdır. Ana-babalarının tercih ettiği partiyi tercih etmeyen öğrencilerin oranı yüzde 10'dur. Bazı öğrenciler ise, başlangıçta ana-babalarının tuttuğu partiyi tuttuklarını, ancak şimdi hiçbir partiyi tutmadıklarını ifade etmişlerdir. Bir nesil geriye gidilerek, ana-babalarla kendi ana-babalarının tutumları karşılaştırılmış ve benzer sonuçlar elde edilmiştir.

Ancak gerek bu araştırma, gerekse bu konuda yapılan diğer araştırmalar, ana-babalarla çocukların özel birtakım konulara ilişkin tutumları arasındaki benzerliğin, dinsel ve politik tutumlar arasındaki genel benzerlik kadar büyük olmadığını ortaya koymuştur. Bir Protestan'ın çocuğu Protestan olarak kalabilir, fakat büyük bir olasılıkla kendisinden daha az ateşli ve daha az tutucu olacaktır. Benzer şekilde Cumhuriyetçi'lerin çocukları Cumhuriyetçi olabilir, ancak bazı politik konularda ana-babalarından daha açık fikirli olacaklardır. Bununla birlikte, genel olarak bakıldığında, ana-babalarla çocuklarının tutumları arasındaki benzerlikler farklılıklardan daha fazladır. Bu da ana-babaların çocuklarının tutumları üzerinde uzun süren bir etkisi olduğuna işaret etmektedir.

4.2 Tutumların Oluşmasında Kritik Dönem

Çocuklar büyüdükçe ana-babaların tutumlar üzerindeki etkisi azalır ve özellikle ergenlik döneminin başlamasıyla birlikte diğer sosyal etkenlerin rolü giderek fazlalaşır. Bir bireyin tutumlarının büyük bir kısmı 12 ile 30 yaş arasındaki dönemde son şekillerini alır ve daha sonra çok az değişir. Tutumların kristalleştiği 12 - 30 yaşlar arasındaki bu süre *kritik dönem* (Sears,) olarak adlandırılır. Kritik dönem boyunca, tutumların oluşmasında üç ana etken rol oynar: Akranların etkisi, kitle haberleşme araçları ve diğer kaynaklardan edinilen bilgi ve eğitim.

4.3 Akranların Etkisi

Bir bireyin akranları, ilişki içinde bulunduğu, aşağı yukarı kendi-

siyle aynı yaş ve eğitim düzeyinde olan kimselerdir. Akranların tutumlar üzerindeki etkisi, çocukların ana-babadan çok arkadaşlar ve tanıdıklar ile birlikte olmaya başladıkları ergenlik döneminde kendini gösterir. Akranların tutumlarını şekillendiren önemli bir etken olmasının nedeni, insanların sevdikleri ve kolay ilişki kurdukları kişileri "otorite" olarak görme eğiliminde olmalarıdır.

Ana-babaların çocuklarının tutumları üzerindeki etkileri, eskiye göre daha azalmış gibi görünmektedir. Bunun en önde gelen nedeni, özellikle televizyon sayesinde çeşitli olaylar hakkında bilgi edinme olanağının eskiye göre çok daha fazla olmasıdır. Gençler, sadece ana-babalarının konuşmalarına ve gazete haberlerine bağlı kalmakla yarım yamalak haberdar olabilecekleri olayları, televizyon sayesinde canlı olarak gözleyebilmektedirler. Günümüz gençleri için dünyada neler olup bittiği hakkında bilgi edinmek, kendilerinden önce gelen kuşakların gençlik dönemlerine göre çok daha kolaydır.

4.4 Eğitim

Tutumların oluşmasında rol oynayan tüm etkenler arasında en göze çarpıcı etkiyi yapan eğitimdir. Eğitimin tutumlar üzerindeki etkisi, ana-babaların politik ve dinsel inançlarının etkisi kadar kuvvetlidir, denebilir. Eğitimin tutumlar üzerindeki etkisi eğitim düzeyine bağlı olarak değişir ve bugün genellikle çocuklar ana-babalarından daha üst düzeyde eğitim görmektedir.

Bu konuda yapılan araştırmaların hemen hepsi ortak olarak üst düzeyde eğitim görmüş kişilerin daha açık fikirli olduğunu göstermektedir. Örneğin, son zamanlarda yapılan bir araştırma üniversite mezunlarının yüzde 66'sının, ilkokul mezunlarının ise ancak yüzde 16'sının bireysel özgürlükler konusunda açık fikirli olduğunu ortaya koymuştur (Sears, 1969).

4.5 Ergenlik ve İlk Yetişkinlik

Tutumların oluşması açısından kritik dönem olarak kabul edilen 12-30 yaşlar arası, ergenlik devresi (12 - 21 yaşlar arası) ve ilk yetişkinlik devresi (21 - 30 yaşlar arası) olmak üzere iki devreye ayrılabilir. Ergenlik devresinde tutumlar şekillenir, ilk yetişkinlik devresinde ise giderek kristalleşir veya "kemikleşir". Bu şekillenme ve kristalleşme aşağıdaki şekilde olur:

4.6 Bağlanım (commitment)

Bir ergenin tutumları henüz kuvvetle benimsenmemiş, değişebilen

tutumlardır. Ancak yirmili yaşlarla birlikte birçok konuda kendilerini bağlamaya başlarlar; seçimlerde oy kullanırlar, eğitimlerini bitirirler, kendilerine bir iş seçerler, evlenirler. O andaki tutumlar üzerine temellendirilen bu bağlanımlar, söz konusu tutumların katılaşmasına ve çok az değişebilir hâle gelmesine yol açabilirler.

İlk yetişkinlik döneminde tutumlarda görülen bu kristalleşmeyi bilişsel çelişki kavramı çerçevesinde de açıklamak mümkündür. Yaşantıları arttıkça, insanlar tutumlarını etkileyebilecek daha çok bilgiye sahip olurlar. Bu bilgilerden bazıları tutarsızdır. Bağlanımlar arttıkça, bu bağlanımlara uyacak "nihai" tutumlar geliştirir ve böylelikle bilişsel çelişkiyi azaltırlar.

4.7 Tutuculuğa Kayış (conservative drift)

Tutumların yirmili yaşların başlarından itibaren hayat boyu devam etmeleri oldukça dikkat çekicidir. Bin dokuz yüz otuzların sonlarına doğru yapılan bir araştırmada, Bennington College öğrencilerinin değişik konulara ilişkin tutumları incelenmiş ve yirmi yıl sonra bu öğrencilerin büyük bir kısmı bulunarak aynı konulara ilişkin tutumları tekrar gözden geçirilmiştir (Newcomb,). Araştırma, deneklerin tutuculuk-açık fikirlilik boyutu üzerindeki konuların büyük bir kısmına ilişkin tutumlarının yirmi yıl boyunca hemen hemen hiç değişmediğini ortaya koymuştur. Yirmi yıl süresince meydana gelen tek değişiklik, deneklerin öğrencilik yıllarına göre biraz daha tutucu hâle gelmeleridir. Birçok yaşlı kişinin kendisinde gözleyebileceği bu eğilim, bir kere kristalize olduktan sonra, tutumlarda meydana gelebilecek tek değişikliktir.

4.8 Kuşak Farklılıkları

Yaşlı ve genç kuşakların tutum ve düşünceleri arasında bir kopukluk var mıdır? Diğer bir deyişle, "kuşaklar arası kopukluk" dediğimiz şey gerçekten mevcut mudur?

Bu konuda yapılan araştırmalar, değişik kuşakların tutumları arasında gerçekten bazı farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Bu farklılıklar kendilerini özellikle iki genel alanda göstermektedir. Bunlardan ilki on yargılardır: Günümüzde gençler; Zenci, Yahudi gibi etnik gruplara karşı, ana-babalarının kendi yaşlarındayken olduklarından daha az ön yargılıdırlar (Harding ve diğerleri).

Bunun bir örneğini Princeton öğrencileri arasında yapılan 30 yıl süreli bir araştırmada görmek mümkündür (Karlins ve diğerleri). A-

raştırmadan elde edilen sonuçlardan bir kısmı Tablo da gösterilmiştir Aslında bu araştırma ilki 1932'de, ikincisi 1950'de, üçüncüsü 1962'de olmak üzere üç değişik zamanda gerçekleştirilmiştir. Üç çalışmada da 200 beyaz öğrenciden oluşan birey örnekleri grubu kullanılmıştır. Deneklere 80 sıfat (veya ibare) verilmiş ve bunların arasından 10 değişik etnik gruptan her birini en iyi betimleyecek beşer tanesini seçmeleri istenmiştir. Tablodan da görülebileceği gibi, Princeton öğrencileri arasında ön yargılı tutumlar büyük ölçüde zayıflamıştır. Hiçbir etnik grup artık büyük ölçüde küçültücü iki veya üç sıfat ile betimlenmemekte, bu gruplar daha çok farklı özelliklere sahip kişilerin oluşturduğu gruplar olarak görülmektedir.

Kuşak kopukluklarının belirgin olduğu ikinci genel alan *politik tutumlardır*: Gençler ana-babalarından daha açık fikirlidirler.

Tablo

Princeton öğrencilerinin ön yargılı tutumlarının zayıflaması

GRUBA ÖZELLİK	YÜKLEYEN ÖĞRENCİ %		
	GRUP ÖZELLİK	1932	1950	1967
Amerikalılar:	Çalışkan	48	30	23
	Akıllı	47	32	20
	Materyalist	33	37	67
	Hırslı	33	21	42
	Keyfine düşkün	26	27	28
Almanlar:	Bilimsel kafalı	78	62	47
	Çalışkan	65	50	59
	Duygusuz	44	10	9
	Akıllı	32	32	19
	Aşırı milliyetçi	24	50	43
Japonlar:	Akıllı	45	11	20
	Çalışkan	43	12	57
	İlerici	24	2	17
	Sinsi	20	21	3
	Taklitçi	17	24	22
Yahudiler:	Zeki	79	47	30
	Esnaf zihniyetli	49	28	15
	Çalışkan	48	29	33
	Açgözlü	34	17	17
	Hırslı	21	28	48
Zenciler:	Batıl inançlı	84	41	13
	Tembel	75	31	26
	Kaygısız	38	17	27
Cahil	38	24	11	
	Müziğe düşkün	26	33	47

Bu vargı, bin dokuz yüz altmışlı yılların ilk yarısında yürütülen geniş kapsamlı bir araştırmaya dayanmaktadır (Middleton ve Putney, 1964). Bu araştırmada görüşülen 1500 üniversite öğrencisinden yüzde 33'ü kendilerinin ana-babalarından daha solda olduğunu belirtirken, sadece yüzde 8'i ana-babalarına göre sağda olduğunu belirtmiştir.

Öğrencilerden yüzde 6O'ı, ana-babaların ise yüzde 30'u kendilerini sosyalist veya liberal olarak görmektedir. Buna karşın, öğrencilerin yüzde 32'si, ana-babaların yüzde 49'u tutucu veya aşırı tutucu olduklarını belirtmişlerdir. Açık fikirliliğe doğru bir kayışın olduğunu açıkça gösteren bu farklılıkları, "kuşaklar arası kopukluk" olarak nitelendirmek mümkündür.

Kuşaklar arası kopukluğun yanı sıra, sık sık öğrencilerin ana-babalar tarafından konulan kısıtlamalara ve onların tutumlarına başkaldırdıklarından söz edilir ve bazen öğrenci hareketlerinin bir nedeni olarak bu başkaldırma gösterilir. Ancak, eylemci öğrenciler üzerinde yapılan birçok araştırma böyle bir başkaldırmanın söz konusu olmadığını göstermektedir (Wrightsman, 1972). Konuşulan eylemci öğrencilerin yaklaşık yüzde 80 - 9O'ı ana-babaları ile yakın ve arkadaşça ilişkileri olduğuna işaret etmiştir. Bu öğrencilerden sadece yüzde 8'inin ana-babaları ile aralarında ciddi anlaşmazlıklar vardır. Ancak, bu ailelerin çoğunun zaten gerginliklerle dolu bir geçmişi olduğu görülmüştür. Bu araştırmalara dayanarak, bazı sosyal bilimciler günümüz gençleri ile ana-babaları arasındaki fikir farklılıklarının "kuşaklar arası kopukluktan çok ideolojik farklılık" olduğunu öne sürmektedir (Adelson, 1970).

5. ÖN YARGI VE AYIRIM

Önceden yargıya varmaktan gelen "ön yargı" terimi, haklılığı kanıtlanmamış bir tutumu belirtmede kullanılır. Hemen hemen bütün tutumlar bir ölçüde ön yargı olarak nitelendirilebilir, çünkü insanlar tutumlarının haklılığını kanıtlayacak birinci el bilgiye ancak nadiren sahip olabilirler. Bununla birlikte, sadece olgulara açıkça ters düşen, oldukça kuvvetli ve çoğu kez olumsuz olan tutumlar ön yargı olarak adlandırılır.

Ön yargının aksine, "ayırım" terimi bir birey veya gruba karşı yapılan olumsuz veya haksız davranışları belirtmede kullanılır. Kuşkusuz ön yargı ayırıma yol açar. Ancak, ön yargılı kişiler ya fırsat bulamadıkları ya da sonuçlarından çekindikleri için her zaman tutumlarını davranışa dönüştürmeyebilirler. Diğer bir deyişle, ayırım yapmayabilirler. Son çıkan bazı kanunlarla Amerika'da azınlık grubu üyelerine karşı ayırım birçok alanda yasaklanmıştır. Ancak, ayırıma yol açan ön yargıların kanunlarla ortadan kaldırılmasının güçlüğü de ortadadır. "Irkçılık", "belirli bir cinsiyetin üstün olduğu savı" (cinsiyetçilik-seksism) gruplara karşı ön yargıların örnekleridir.

5.1 Ön yargının Özellikleri

Ön yargı aslında insanları katı bir şekilde sınıflandırma eğilimidir. Ön yargılı kişiler insanları siyah derili olma, Katolik olma, Meksika kökenli olma ve benzeri gibi ortak özelliklerine dayanarak aynı grup içinde sınıflandırır ve aynı grup içinde sınıflandırdığı tüm bireylerin aynı özelliklere sahip olduğunu kabul ederler. Buna bağlı, olarak, tüm ön yargılıların önemli bir ortak özelliği, ön yargı nesnesi hakkında kalıp-yargıların (streotypes) oluşmasıdır. Ön yargılı beyazların zenciler hakkındaki bu tür kalıp-yargılarından biri, onların tembel, cahil, batıl inançlı ve kaygısız oldukları şeklindedir. Bazı ön yargılı Protestanların tüm Yahudilerin kurnaz, çıkarcı, çalışkan, gözü doymaz ve hırslı oldukları şeklindeki düşünceleri kalıp-yargılara verilebilecek bir başka örnektir. Bu tür kalıp-yargılar ön yargılı tutumların ve inançların bir ürünüdür.

Ön yargıların bir başka özelliği sosyal uzaklığı artırmalarıdır. Sosyal uzaklık, bir bireye X grubunun bir üyesini arkadaşlığa, oda arkadaşlığına, komşuluğa, evlilik yoluyla akrabalığa vb. kabul edip etmeyeceğini sorma yoluyla ölçülebilir. Örneğin, zencilere karşı aşırı ön yargılı bir birey, bir zenciyi bu rollerden hiçbirine kabul etmeyecektir. Daha az ön yargılı bir beyaz ise, bir zenciyi bu rollerden bazılarına kabul edecek, bazılarına etmeyecektir.

5.2 Ön yargının Yaygınlık Derecesi

Bazı insanların azınlık gruplarına karşı ön yargılı olduklarının bilinmesi, bu tür ön yargıların ne ölçüde yaygın oldukları sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun yanıtını tüm azınlık gruplan için vermek mümkün değildir. Ancak, son yıllarda yapılan geniş kapsamlı bir araştırma, zencilere ilişkin ön yargıların yaygınlık derecesi hakkında bir fikir verebilir (Campbell ve Sehuman, 1968) On beş büyük kentte yürütülen bu araştırmada, yaşları 16 ile 69 arasında değişen 5000'den fazla zenci ve beyazın tutumları incelenmiştir. Küçük kasabaların, kırsal kesimin ve azınlık grubu terimi sayısal olarak azınlıkta olsun olmasın ön yargının hedefi olan gruplar için kullanılır. Bu nedenle, bu terim bazen gerçekte sayısal olarak çoğunlukta olan gruplar için de kullanılmaktadır. Örneğin, Güney Afrika'da siyahlar, Amerika'da kadınlar gibi (Ashmore, 1970).

Bu sınırlılığı hatırda tutmak koşuluyla, beyazların zencilere ilişkin tutumları hakkında toplanan bilgilere bir göz atalım:

1. İş hayatında zencilere ilişkin ön yargılar göreli olarak zayıf görünmektedir. Beyaz deneklerin yüzde 95'i iş alanında fırsat eşitliğinden yanadır. Üçte ikisi zencilerin iş bulmalarını kolaylaştırmayı amaçlayan kanunları desteklemektedir. Buna karşın, ancak yüzde 20'si iş alanında zenci-beyaz ayırımı yapılmadığına inanmaktadır.

2. Konut konusundaki ön yargılar daha kuvvetlidir. Deneklerden sadece yüzde 50'si zencilerle komşu olmayı kabul etmekte ve zencilerle beyazların aynı bölgelerde oturmasını sağlayacak kanunları desteklemektedir.

3. Yaş ile ön yargı arasında bir ilişki vardır. Genellikle gençler yaşlılardan daha az ön yargılıdır.

4. Bütün bunlara karşın, beyazların büyük bir çoğunluğu daha kötü evlerde oturmalarından, düşük ücretli işlerde çalışmalarından ve eğitim düzeylerinin düşük oluşundan zencilerin kendilerini sorumlu tutma eğilimindedir. Beyazlar, zencilerin tembel ve hırstan yoksun olduğu şeklindeki kalıp-yargıları benimsiyor gibi görünmektedir.

Araştırmada zencilerin oluşturduğu örnekleri grubunun tutumları hakkında ise şu bilgiler elde edilmiştir

1. Zencilerin büyük bir çoğunluğu zenci-beyaz ayırımının var olduğu ve bu ayırımın kendilerini ev ve iş bulma konularında etkilediği inancındadır; ancak, yüzde 25'e yakın bir oran, ırk ayırımını gene de ciddi bir problem olarak görmemektedir. Deneklerden üçte biri değişik zamanlarda ayırıcı davranışlara hedef oldukları inancındadır.

2. Beyazlara karşı tutumları açısından, zenci denekler sayısal olarak aşağı yukarı eşit üç gruba ayrılmaktadır: Bir grup beyazları iyi niyetli olarak görmekte, bir grup zencilerin problemlerine ilgisiz kaldıklarını düşünmekte, bir grup ise beyazların düşmanca bir tutum içinde olduklarına inanmaktadır.

3. Beyaz deneklerin hemen hemen tümü gibi, zenci deneklerin de yüzde 80'i ırk ayırımına rağmen "başarılı olmanın" mümkün olduğu görüşündedir. Çoğunluğunu gençlerin ve eğitim görmemiş olanların oluşturduğu küçük bir grup ise, ne kadar çabalarlarsa çabalasınlar başarının mümkün olmadığı inancındadır.

4. Çok küçük bir grup, zencilerin beyazlardan ayrılmasını istemektedir. Buna karşın, deneklerin üçte birinden fazlası zencilerin kültürel bir kimlik kazanması gerektiği görüşünü desteklemektedir.

Bir Amerikalı bilim adamı tarafından yazılan bu satırlar düşündürücüdür. Ön yargı ve ayırımcılık konusunda iki önemli meseleyi örnek göstermek isteriz: Bunlardan birisi vatandaşlarımızın baş örtüsü

kullanma hak ve hürriyetleri ile ilgilidir. Bildiğimiz kadarıyla bu konuda yapılmış kamuoyu araştırmalarında çok güçlü bir kamuoyu eğilimi iki önemli kabulü işaret etmektedir. Pratik olarak, başörtülü öğrencilerin eğitim haklarının sınırlanması anlamındaki bir uygulamayı Türk Kamuoyu kabul etmemektedir. Bu Amerika'da yaşanan zenci problemi gibi, Türkiye'de de ön yargılara tipik bir örnektir. Toplumun belli kesimlerinin tahrik edilen ve kabartılan ön yargıları da üzerinde durulacak yargılarımız arasındadır. İslâm, Müslümanlar, sünniler, aleviler, lâiklik, ilericilik, modernizasyon sürekli olarak ön yargı ile yaklaşılan meselelerimizden başlıcaları. Bu konuların sosyolog ve psikologlarımız tarafından önemle araştırılmaları gerekir. Bu alanda yapılmış araştırmaların bir elin parmaklarının sayısını bile geçmediğini belirtelim. Diğer taraftan söz konusu kamuoyu araştırması İslâm değerleri ile Batı'nın insani değerleri arasında bir uzlaşmanın yanındadırlar.

5.3 Ön Yargının Kaynakları

Daha ünce de işaret edildiği gibi, ön yargı, haklılığı kanıtlanmamış bir tutumdur. Kural olarak ön yargılar olumlu yönde de olumsuz yönde de olabilir. Ancak gerek sosyal bilimciler, gerekse diplomatlar daha çok olumsuz ön yargılarla, diğer bir deyişle bir ırksal, dinsel veya ekonomik gruba ilişkin düşmanca tutumlarla ilgilenirler.

Ön yargılı bütün tutumlar belli kurallar çerçevesinde oluşur ve devam ederler. Diğer tutumlar gibi, ön yargılar da öğrenme yoluyla kazanılmıştır. Bu öğrenme bireylerin 1. ön yargılı olan kişilerle ilişkileri ve 2. ön yargılarının nesneleriyle olan yaşantıları yoluyla gerçekleşir.

5.3.1 Ön yargılı Kişilerle İlişkiler

Ön yargıların çoğu, ana-baba başta olmak üzere, diğer ön yargılı kişilerden öğrenilir. Ön yargılı ana-babalar bilinçli veya bilinçsiz, çocuklarını ön yargılı olacak biçimde yetiştirirler. Bu nedenle, ana-babaların ön yargıları ile çocuklarının ön yargıları arasında oldukça yüksek bir korelasyon vardır. Ancak, ön yargılar sadece ana-babadan öğrenilmez. Öğretmenler, okul arkadaşları ve basın da ön yargıların gelişmesine katkıda bulunabilir. Ayrıca, bir bireyin rastladığı, ilişki kurduğu birçok insan ön yargılı olabilir ve birey uyma davranışının bir sonucu olarak bu insanların ön yargılarını benimseyebilir.

Ön yargılar bazen bir nesne ile olan yaşantılar sonucu ortaya çıka-

bilir Örneğin, bir birey etnik bir grupla ilgili bazı tatsız olaylar yaşayabilir ve bu olaylar sonucunda o etnik gruba karşı ön yargılar geliştirebilir Ancak, ön yargıların nesneleriyle olan yaşantılar sonucu ortaya çıkması oldukça az rastlanan bir durumdur. Ön yargılar daha çok ön yargılı olan kişilerle ilişkiler sonucunda, nesneleriyle karşılaşılmadan önce kazanılır. Bir kere kazanıldıktan sonra da aşağıda gözden geçireceğimiz kaynaklar tarafından beslenerek, giderek daha kuvvetli ve devamlı hâle gelirler. Daha sonra göreceğimiz gibi, ön yargının nesnesiyle temas, bazı durumlarda ön yargıların zayıflamasına neden olabilmektedir.

5.4 Ön yargıları Besleyen Kaynaklar

Ön yargılar bir kere oluştuktan sonra kolay kolay değişmezler. Gerçekten de, nesneleriyle uzun boylu bir yaşantı olmadan yıllarca devam edebilmeleri, ön yargıların en dikkate değer yanlarından biridir. Ön yargıları besleyerek devam etmelerini sağlayan kaynaklardan bazıları şunlardır:

Gereksinimler. Ön yargıların değişmeme eğiliminde olmalarının bir nedeni, ön yargılı bireylerin bazı gereksinimlerine cevap vermeleridir. Üstünlük duygusu ön yargıların cevap verdikleri gereksinimlerin başında gelir. Örneğin, "ırkçılık" bazı insanların kendilerini üstün görmelerini sağlayacak bir toplumsal ayırım ortaya çıkarır. Bu ayırım çerçevesinde en yoksul, en az eğitim görmüş bir beyaz bile, zihinsel, ahlaki ve toplumsal açılardan zencilerden üstün olduğunu düşünerek kendisini üstün görme gereksinimini tatmin edebilir.

"Irkçılık" saldırganlık duygularının ifade edilmesine de olanak sağlar. Gereksinimlerin tatmininin engellenmesi insanlarda genellikle saldırganlık duygularının ortaya çıkmasına neden olur. İnsanların büyük bir çoğunluğu günlük hayatta şu veya bu nedenle engellenir, ancak engellenmenin yarattığı saldırganlık duygularını çeşitli nedenlerle engelin gerçek kaynağına yöneltemezler. Bunun yerine bu duyguları, suçsuz bile olsa uygun bir nesne üzerinde tatmin ederler.

5.4.1 Ön yargının Yönlendirilmesi

Saldırganlığı bir günah keçisine yöneltme engellenmenin yarattığı saldırganlık duyguları, bazen engelin asıl kaynağı yerine bir azınlık grubuna yöneltilir. Saldırganlığın yöneltildiği bu gruba günah keçisi adı verilir. Ekonomik, politik ve sosyal engellenmeler yaşayan bir birey, bu engellenmelerin yarattığı saldırganlık duygularını uygun bir

nesneye yöneltecektir. Bu uygun nesne ise çoğu kez, hakkında zaten ön yargılar olan bir azınlık grubu olacaktır. Hitler döneminde Yahudiler'e yapılanlar, engellenmenin yarattığı saldırganlık duygularının bir azınlık grubuna yöneltilmesinin iyi bir örneğidir. Hitler hareketinin başlamasından önce gelen yirmi yıl içinde, Almanlar 1. Dünya Savaşı'nda askeri bir yenilgi almış ve bu yenilginin ardından ekonomik ve sosyal problemlerle dolu bir döneme girmişlerdi. Batı ülkelerinin çoğunda olduğu gibi, Almanya'da da Yahudiler'e karşı ön yargılı olan insanların sayısı oldukça fazlaydı. Bu nedenle de, yurttaşların yaşadıkları sosyal ve ekonomik bunalımdan Yahudiler'in sorumlu olduğuna inandırmak, Hitler için hiç de zor olmamıştı.

Hemen belirtelim, Yahudiler hakkında çok uyarıcı, haklı açıklamalarda bulunan ve yanlışlıkları kınayan Kur'an, bir insanî ve evrensel hukuk felsefesi ve toplum sisteminin ilâhi ve tabii ilkelerini beyan eder. Bu yüzden, ehl-i kitap olarak zikredilen Yahudiler hakkında hiç bir pograma, cezalandırmaya müsaade etmemiştir. Bu sebepten batıda çok yaygın olarak var olan Yahudi nefreti ve aleyhtarlığı, hak ıhlâli, İslâm dünyasında görülmemiştir. Yahudileri toptan imha etme kararı vermiş Firavun'un uygulamalarını Kur'an eleştirir. Mütekebbirleri ve müfsidleri sevmez.

5.4.2 Algı

Ön yargıların devamını sağlayan bir diğer etken, olayların çarpıtılarak algılanmasıdır. Daha önce de işaret edildiği gibi, insanlar tutumlarına uygun olan bilgileri seçip algılayarak, tutumları ile olgular arasındaki çelişkinin yaratabileceği rahatsızlık duygularını ortadan kaldırırlar. Ön yargıların devamını sağlayan da bu tür yargılara uygun bilgilerin seçilerek algılanması, ters düşen bilgilerin görmemezlikten gelinmesidir. Yani, ön yargılı kişiler sadece görmek istedikleri şeyi görürler. Örneğin, bir topluluğun fırsatçı olduğu ön yargısına sahip bir birey, o topluluk üyelerinin fırsatçı davrandığı ya da davranışlarının bu şekilde yorumlanabileceği durumlara özellikle dikkat edecektir. Aynı şekilde davranan başka insanların davranışlarına ise ya dikkat etmeyecek ya da başka şekilde yorumlayacaktır.

5.4.3 Toplumsal Engeller

Ön yargıları besleyen bir diğer kaynak kendilerinin yarattığı toplumsal sonuçlardır. Ön yargılı tutumlar çoğu kez hedef aldıkları grupların önüne birtakım toplumsal engeller koyarak, ön yargılı ki-

illerin beklentilerine uyacak birtakım sonuçlar yaratırlar. Irkçılar, beyazların zencilerden üstün olduklarına inanırlar. Buna inandıkları için de zencilerin yeterli düzeyde eğitim görmelerine, koşulları iyi yerlerde oturmalarına ve diğer bazı sosyal haklar elde etmelerine engel olurlar. Diğer bir deyişle, beyazlar kadar iyi eğitim görmelerini güçleştiren bir toplumsal engel yaratırlar. Böylelikle bir kısır döngü başlar. Zenciler engellendikleri için ırkçı beyazların ön yargılarını değiştirebilecek özellikleri kazanamazlar, ırkçı beyazlar ise bir ölçüde doğrulanan ön yargılarını devam ettirirler.

Ülkemiz açısından bakınca, Amerika'da ırkçı beyazların ön yargısına benzer biçimde baş örtülü öğrencilere, dini bir eğitim kurumunda eğitim görmüş insanlara karşı duyulan korku ve hatta nefretin bir ön yargıdan kaynaklandığını söylemek mümkün. Bu tür ön yargıya dayanan ayırımcılıkların birbirini tehlikeli şekilde beslediğini söylemek gerekir.

5-5 Ön yargıların Toplumsal Sonuçları

Ön yargının doğurduğu sonuçlardan bir diğeri ayırmadır (segregation). Ön yargıların yaygın ve kuvvetli olduğu her yerde, ön yargıların hedefi olan grubun okullarını, mahallelerini, işyerlerini ayırma eğilimi görülür. Bu tür uygulamalar, aslında ön yargıların hem sonucu, hem de nedeni olarak görülebilir. Ayırma, toplumsal engellemeler yaratmanın en etkili yoludur. Daha önce de işaret edildiği gibi, toplumsal engeller yarattıkları sonuçlarla ön yargıları besler ve yaygınlaşmalarını kolaylaştırır. Bu nedenle, ön yargıları değiştirmeyi amaçlayan her girişim ayırmayı ortadan kaldırma çabaları ile başlamalıdır. Anayasa Mahkemesi (1954 yılında verdiği kararla bu olguyu kabul etmiş ve 1960 yılında çıkarılan insan hakları kanunuyla Anayasa Mahkemesinin kararı uygulamaya konmuştur.) Ancak, birçok alanda kökleşmiş olan ayırmayı ortadan kaldırmak, uzun süreli ve güç bir mücadele gerektirir. Ayrıca, ayırmanın devamını sağlayan uygulamalar olmalarına karşın, ev kiralama, satma ve benzeri işlerdeki ırkçı uygulamalarla kanun yoluyla mücadele etmek oldukça güçtür.

Ön yargıların hedefi olan grup üyelerinin kendilerini baskı altında tutan gruptan nefret etmeleri, bu tür yargıların doğurduğu sonuçlardan bir diğeridir. Baskı ve sindirme devam ettiği sürece bu nefret kendini belli etmeyebilir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyinde köleliğin yasal olduğu dönemlerde göreli olarak daha az

toplu ayaklanma olayı olmuştur. Ancak, baskı altında tutulan grupların kurtulma ümidi arttıkça, duyulan bu nefret şiddet olayları ve ayaklanmalarla ifade edilmeye başlanmıştır.

Özetle, ön yargı terimi bir etnik veya dinsel gruba ilişkin haklılığı kanıtlanmamış, çoğu kez olumsuz bir tutumu belirtmede kullanılır. Ayırım ise, bir birey veya gruba yapılan haksız veya olumsuz davranışlardır. Ayırım her zaman olmasa bile, çoğu kez bir ön yargıdan kaynaklanır. Ön yargının belirgin bir özelliği, insanları basit birtakım kalıp-yargılara dayanarak katı bir biçimde sınıflandırmadır. Sosyal uzaklığı arttırması ön yargının bir diğer özelliğidir. Sosyal uzaklık terimi bir bireyin bir azınlık grubu üyesi ile kurmayı kabul edeceği ilişkinin derecesini gösterir. Zencilere ilişkin ön yargılar Amerika'da halen oldukça yaygındır. Bu ön yargılar kendilerini iş alanında daha az; komşu olma, ev kiralama gibi konularda daha çok belli etmektedir. Genel olarak gençler yaşlılardan daha az ön yargılıdır.

Ön yargılar çoğunlukla ana-baba, öğretmen ve diğer ön yargılı insanlardan öğrenilir. Bir kere öğrenildikten sonra, üstünlük duygusu, saldırgan duyguların ifadesi gibi gereksinimleri karşıladıkları için güç değişirler. Ön yargıları besleyen bir diğer kaynak, ön yargıların hedefi olan grupların olumsuz özelliklerinin seçici bir şekilde algılanmasıdır. Ön yargılı kişiler ayırma yoluyla, bu tür yargıların hedefi olan grupların yeterli düzeyde eğitim görmelerini, yüksek ücretli işler bulmalarını, koşulları normal evlerde oturmalarını engelleyerek, ön yargılarını doğrulayacak koşulları hazırlarlar. Ayırımın hedefi olan grupların, kendilerini baskı altında tutan gruptan nefret etmeleri, ön yargının doğurduğu bir başka sonuçtur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN DAVRANIŞLARI, SOSYAL GRUPLAR VE TOPLUM

1. ÖN YARGILARIN GRUPLARARAS1 TEMAS YOLUYLA DEĞİŞTİRİLMESİ

Türkiye'nin şiddetle etkisinde bulunduğu ön yargıların değiştirilmesinin ne kadar hayati olduğunu söylemeyi gereksiz buluyoruz. Ön hükümlerin yoğunlaştığı meselelerin başında modernizasyon (yenileştirme, ıslah), devlet din ilişkileri, dini hak ve hürriyetlerin kullanılması, Güneydoğu Anadolu meselesi gelmektedir. Buna benzer bazı meseleleri de ön yargının yoğunlaştığı diğer önemli meseleler olarak ele almak gerekir. Ön yargıların oluştuğu ve yaygınlaştığı bu meseleler ülke insanlarını ciddi şekilde karşı karşıya getirmekte, üzücü olaylara sebep olmakta, bunun zararı ise hepimize ve ülkenin yarınlarına olmaktadır. Bizi birbirimize düşüren ihtilâflarımızı aklın ve vazgeçilmez büyük değerlerin çerçevesinde çözebiliriz. Hangi düşüncede olursak olalım Hukukun üstünlüğü, temel insan hak ve hürriyetleri, din ve vicdan hürriyetine saygı, gerçek lâiklik, demokrasi çerçevesinde ülkenin ve insanların müşterek yararlarını bulabilir ve bunda uzlaşabiliriz. ABD ve AB bu konuda büyük mesafeler almış durumda. Bizim tarih deneyimimiz batıya örnek oluyor, biraz da bize örnek olsa ne olur? Ülkenin ve insanların derdini kendi derdi sayacak kadar duyarlı olan bütün insanlara ve vatandaşlarımıza, aşağıdaki deneyi okumalarını tavsiye ediyoruz. *Ve meselelerimizi ilmin objektifinin altına koyacak bilim adamlarını ve bilime saygılı siyaseti hasretle bekliyoruz.*

Psikologlar uzun yıllardan beri, ırksal *(dinsel, mezhepsel, siyasal olabilir mi?)* ön yargıları değiştirmenin tek yolunun gruplar arasında doğrudan temas sağlama olduğunu düşünmektedirler. Ancak, gruplar arası temas konusunda yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar

pek tutarlı değildir. Örneğin, II. Dünya Savaşı sırasında, zenci ve beyazların aynı savaş birliklerinde kaynaştırılması, ırksal ön yargıların değişmesi açısından uzun süre iyi sonuçlar veriyor gibi görünmüş, ancak zenci sayısının eskiye göre oldukça fazlalaştığı 1970'li yıllarda, orduda ırksal kökenli birçok huzursuzluk ortaya çıkmıştır. Öte yandan, karışık konut projelerinin sonuçlarını inceleyen bir araştırmada, ırksal ön yargılarda bir azalma olduğu saplanmıştır (Nesvcomb ve diğerleri, 1965) Bu örnekleri çoğaltabilmek mümkündür. Irkları biraraya getirme konusunda yapılan çalışmalardan bazılarında beyazların ön yargılarında bir azalma, diğer bazılarında ise bir artma gözlenmiştir. Bu araştırmaların sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, zencilere ilişkin ön yargıları azaltabilmek için, sadece zenci ve beyazları bir araya getirmenin yetmediği, bundan fazla birtakım şeylerin yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

1.1 Ön Yargıların Değişmesi İçin Nasıl Bir Ortam Olmalıdır?

Irksal ön yargıların gruplar arası temas yoluyla değiştirilebilmesi için, temasın gerçekleştirildiği ortamın mümkün olduğu ölçüde böyle bir değişmeye yardımcı olacak şekilde yapılandırılması gerekmektedir. Stuart W. Cook ön yargıları etkileyebilecek beş ortamsal özellik sıralar (1969).

1. Tanışıklık Gizil Gücü: Hepimiz belki hiçbir zaman yakından tanımayacağımız birçok kişi ile hemen her gün ilişki kurarız. Postacı, paramızı yatırdığımız bankanın veznedarı, sokağın karşı tarafındaki komşumuz, derste yanına oturduğumuz kişiler bazen bu kategoriye girerler. Bu tür yüzeysel ilişkiler tutumlarımızı çok az etkiler. Ön yargılarımızda bir azalma olabilmesi için, en azından bu insanlarla kişisel bir tanışıklığımızın olması gerekir.

2. Göreli Statüler: Bir gruplar arası ilişki ortamında, her iki grubun üyelerinin eşit statüye sahip olması, azınlık grubu üyelerine karşı olumlu tutumlar gelişmesi olasılığını çok artıracaktır. Statüler eşit olmadığı takdirde, ilişkiler kişisel yönelimli olmaktan çok, statü yönelimli olacaktır. Eşit statülere sahip olarak ilişki kurmak, insanların birbirlerini tanımalarını ve birbirlerine eşitiymiş gibi davranmalarını kolaylaştıracaktır.

3. Sosyal Normlar: Ortam arkadaşça ilişkiler kurma beklentisine yol açacak şekilde düzenlenmelidir. Eğer iş temaslarında olduğu gibi, sosyal ilişkiler kurulması olasılığı yoksa, tutumlarda çok az bir değişme olacaktır.

4. İş birliğine Bağlı Ödül: İki kişinin karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı oldukları ve rekabetten çok birlikte çalıştıkları zaman ödüllendirildikleri durumlarda olumlu tutumların gelişmesi olasılığı daha fazladır. Ortak amaçlara ulaşmak için birlikte çalışıyor olmalıdırlar.

5.Bireylerin Özellikleri: Bir beyaz ile, ön yargılı beyazların zenciler hakkındaki kalıp-yargılarına uygun bir zenci bir araya getirildikleri takdirde, beyazın ön yargıları zayıflamaktan çok kuvvetlenecektir. En iyi sonucu elde etmek için, beyazlar kalıplaşmış ön yargılara uygun özelliklere sahip olmayan, kendilerine benzer zencilerle bir araya getirilmelidir.

Gerçek hayatta, ön yargıların zayıflaması için gerekli olan bu ideal koşulların hepsinin bir arada bulunmasının çok nadir rastlanacak bir durum olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bir rastlantı sonucu hepsi bir araya gelseler bile, orada sonuçların ne olduğunu araştıracak bir sosyal bilimci olmayacaktır. Bir psikolog, büyük çabalar harcayarak, yukarıda sıraladığımız beş özellik açısından ideale yakın bir deneysel ortam yapılandırmıştır (Cook).

Araştırma çok sayıda zenci ve beyaz yüksek öğrenim kurumunun bulunduğu bir güney ilinde yürütülmüştür. Deneyler iki beyaz bayan tarafından yürütüldüğü için, araştırmada sadece beyaz kız öğrenciler denek olarak kullanılmışlardır. Denekler kentte, beyazların çoğunlukta olduğu okulda, bir test bataryası doldurarak para kazanmak isteyen kişiler arandığını bildiren duyurular dağıtılarak toplanmıştır.

Testler yaklaşık iki saatlik seanslar hâlinde uygulanmış ve toplam uygulama yaklaşık 15 saat sürmüştür. On beş saatlik uygulama süresinin 4 saati kişilik ile ilgili, 4 saati politik ve sosyal tutumlarla ilgili, 2 saati zenciler ve azınlık gruplarına ilişkin tutumlarla ilgili, 4 saati de yeteneklerle ilgili ölçümlere ayrılmıştır. Kişilik ölçümleri kişilik problemleri olabilecek denekleri ayıklayabilmek, yetenek ölçümleri ise sadece deneklerin dikkatini tutum ölçümlerinden başka tarafa çekmek için uygulanmıştır. Zencilere karşı kuvvetli ön yargıları olan, bunun dışında normal görünen denekler araştırmanın ikinci aşaması için seçilmiştir.

Araştırmanın ikinci aşaması test uygulamasından günlerce, bazı denekler için aylarca sonra başlamıştır. Deneyciler araştırmanın birinci aşaması sonunda seçilen deneklere telefon ederek, hükümet tarafından değerlendirilmekte olan bazı görevlerde çalışmak isteyip istemediklerini sormuşlardır, Öneriyi kabul eden denekler üç kez gö-

rülmüştür. İlkinde denekler bir mülakata tabi tutulmuş, ikincisinde kendilerine bazı testler uygulanmış, üçüncüsünde ise Demiryolu Oyunu (Railroad Game) isimli iş birliği gerektiren bir oyun üzerinde çalıştırılmışlardır. Daha sonra, grup içinde zencilerin de olduğu kendilerine söylenmeksizin, deneklerle günde iki saatlik bir çalışma sözleşmesi yapılmıştır. Demiryolu Oyunu oldukça fazla iş birliği gerektirecek şekilde düzenlenmiştir. Oyun günde iki kez oynanmış ve denekler arasında dostluk ilişkilerinin gelişmesine olanak sağlamak amacıyla iki oyun arasında yaklaşık yarım saatlik bir boş süre bırakılmıştır.

Denek, masada ortaya oturtulmuştur; sol tarafında bir beyaz, sağ tarafında bir zenci sahte denek oturmaktadır. Oyunu yöneten kişinin de bir zenci yardımcısı vardır. Bazen kendisi, bazen de yardımcısı yapılması gerekenler hakkında oyunculara talimat vermekte ve perdenin arkasına çekilmektedir. Tek yönlü bir aynanın arkasında bulunan iki gözlemci denek ile sahte denekler arasındaki etkileşimleri kaydetmektedir.

Denek ile sahte denekler arasında dostça bir iş birliğinin gelişmesi için mümkün olan her şey yapılmıştır. Oyun arasındaki boşluklarda, ırk ayırımı da dâhil olmak üzere her konudan konuşulmaktadır. Aradan bir süre geçtikten sonra, sahte deneklerden beyaz olanı ırk ayırımına giderek daha fazla ilgi göstermeye ve zencilere karşı yapılan ayırıcı davranışlardan duyduğu hoşnutsuzluğu belirtmeye başlar.

Araştırma halen devam etmekle birlikte, 23 denekten elde edilen sonuçlar belli olmuştur. Eldeki kadarıyla sonuçlar bir ölçüde umut kırıcıdır. Yirmi üç denekten sadece 10 tanesinin zencilere ilişkin tutumlarında olumluya doğru manidar bir değişme olmuştur. Araştırmacılar bu denekleri değişenler olarak adlandırmıştır. Geriye kalan 13 denekten 12'sinin tutumlarında manidar bir değişme olmamış, bir tanesinin ön yargılarında ise manidar bir artış ortaya çıkmıştır. Bu 13 deneğin hepsi birden değişmeyenler olarak adlandırılmıştır. Her şeye rağmen, 10 deneğin tutumlarında olumluya doğru bir değişmenin olması, gruplar arası temasın ideal koşullarda ön yargıları değiştirebileceğini göstermektedir.

Bazı deneklerin tutumlarında bir değişme olurken, diğer bazı deneklerin tutumlarının neden değişmediğini anlamak için, deneklerin kişilik özellikleri faktör analizine tâbi tutulmuş ve bu faktör analizlerinin sonuçlarına dayanılarak, değişenler ve değişmeyenler on bir

faktör üzerinde karşılaştırılmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre, iki grup arasındaki en büyük fark "insanlara ilişkin olumlu tutumlarındadır". Değişenler, değişmeyenlere göre insanların genel olarak iyi, güvenilir ve bencil olmayan varlıklar olduğuna çok daha fazla inanma eğilimindedir. Sonuçlar aynı zamanda, değişenlerin sosyal onaya daha çok gereksinimi olan, kendilerinden daha az memnun kişiler olduğunu ortaya koymuştur.

Bu etkileyici çalışmadan çıkan sonuç şudur. Ön yargıların değişmesinde kişilik önemli bir rol oynamaktadır; bu nedenle de, gruplar arası temas, koşullar ideal olsa bile, tüm insanların değil, ancak bazı insanların ön yargılarında bir zayıflamaya yol açabilmektedir.

Amerika için en önemli meselelerin başında ırklar arası hoşgörüsüzlük gelmektedir. Zenciler, Latin Amerika kökenlilerin sebep olabileceği sıkıntıları, ABD siyaset ve bilim adamları ciddi bir mesele ve tehlike olarak görmektedirler. Bu meseleler analiz edilmekte ve çareler aranmaktadır. Yukarıda bir psikolog grubunun zenci meselesini nasıl tetkik ettiğini gördük, önerilerini de öğrendik. Türban meselesi başta olmak üzere Türkiye'de şirazesinden çıkarılmış meseleler dolayısıyla toplum katmanlarının arasına sokulmuş ve gittikçe büyüyen düşmanlıkları görüp, bütün bilim ve tecrübe gücünü, bu meselelerin çözümü için kullanmalı. Bilimde ileri gitmiş ve bilime hak ettiği yeri vermiş ülkelerden bari ibret alalım. Sayın Başbakan'ın, bir şarlatanın duyurusu üzerine, depremle ilgili tedbirler alınmasını buyurması, Türkiye'ye gene bir panik yaşatmıştı. Bir uzman, bu sonuca bakarak sayın Başbakan'ın ve İstanbul valisinin, henüz bir deprem konseyi kurmadığı görüşünde olduğunu, TV'de açıklamıştı. Sadece bu konuda değil, özellikle insanlar arası ilişkilerden başlayarak Türkiye'nin idare ve siyaset erkine ilmin rehberlik etmesi daha ne kadar durdurulabilir, bunu anlamak mümkün değil.

Özetle; yaşamın ilk dönemlerinde, çocuğun tutumu temel olarak ana-babası tarafından şekillendirilir. On iki - otuz yaşlar arası tutumların oluşmasında kritik dönemdir. Bu dönemde tutumlar son şekillerini alırlar. Akranlar, çeşitli kaynaklardan edinilen bilgi ve eğitim, kritik dönemde tutumların şekillenmesinde rol oynayan başlıca etkenlerdir. Biraz daha tutucu olma eğilimi dışında 30 yaşından sonra genel tutumlarda hemen hemen hiç değişme olmaz. Genel olarak, günümüzde çocuklar ana-babalarından daha açık fikirlidir.

Gruplar arası temas konusunda yapılan çalışmalar, temasın ön

yargıları bazen zayıflattığını, bazen etkilemediğini göstermektedir. Geniş bir araştırmada, ön yargıların azalmasında rol oynayan beş etken en ideal şekilde yapılandırılmaya çalışılmıştır. Tanışıklık gizil gücü, eşit statüler, dostça ilişkiler, iş birliğine bağlı ödül ve benzer kişilik özellikleri. Bu araştırmada deneklerin ancak yarısından azının ön yargılarının değiştiği, geri kalanların ön yargılarının temel olarak aynı kaldığı bulunmuştur.

2. İNSAN DAVRANIŞLARI, TOPLUMSAL HAREKETLER VE GRUPLAR

2.1 Toplumsal Hareketler

Uygarlık tarihi çok sayıda toplumsal harekete, yani bazen büyük, bazen küçük bir grup tarafından toplumsal bir değişim yaratma çabalarına tanık olmuştur. Bir toplumsal değişim, kanunların veya kuramların değiştirilmesi yoluyla toplumsal yapıda meydana gelen bir değişme olarak tanımlanabilir (Moore, 1967). Örneğin, bir toplumsal değişim, aile, evlilik, iş veya eğitim ile ilgili kurallarda değişiklikler yapabilir. Toplumsal bir değişimin olabilmesi, yani toplumsal yapının değiştirilebilmesi için, bu yapı içindeki insanların tutumlarında bazı değişmeler olması gerekir. Toplumsal hareketlerin altı temel özelliği vardır (Sherif, 1970).

2-1-1 Toplumsal hareketlerin özellikleri

Bir toplumsal hareket, çoğu kez zaman boyutu içinde çeşitli aşamalar gösterir. Toplumsal değişim için yapılan sınırlı girişimler başlangıçta başarısızlıkla sonuçlanabilir; ancak, hareket daha sonra yeniden canlanır ve devam eder. Kısmi başarılardan sonra hareket bir durgunluk dönemine girer, fakat bir süre sonra daha köklü amaçlara yönelik olarak tekrar başlar. Hem insan hakları hem de kadın hakları hareketlerinde bu aşamalar gözlenmiştir.

Bir toplumsal hareket ortak bir güdüsel temeli olan insanların etkileşimidir. Bu temeli, kendilik değeri de dâhil olmak üzere, belirli güdülerin engellenmesi oluşturur.

Bir hareket, engellenen kişilerin kendileri tarafından yürütülmekle birlikte, çoğu kez engellenen gruba sempati duyan kişilerden yardım gurur.

Bir hareket, grubun şikâyetlerini ve amaçlarını formüle edip kamuoyuna duyuracak bir örgüt ortaya çıkarır.

Bir hareketin amacı barışçı yollarla veya şiddete başvurarak top-

lumsal değişmeyi gerçekleştirmektir. Bazı toplumsal hareketlerin amacı toplumsal değişmeyi önlemek de olabilir; Ku Klux Klan hareketinde olduğu gibi. Bu tür toplumsal hareketlere, karşı hareket adı verilir. Bir toplumsal hareket, toplumsal değişimi gerçekleştirebilmek için, kamuoyunun sempatisini kazanma, sloganlar kullanma, grev, boykot, miting, gösteri, ayaklanma gibi çeşitli yollara başvurabilir.

Bin dokuz yüz altmış ve yetmişlerde Amerika Birleşik Devletleri'nde ve diğer Batı ülkelerinde 4 büyük toplumsal hareket baş göstermiştir. İnsan hakları hareketi, öğrenci hareketleri, kültüre-karşıt hareketler ve kadın hakları hareketi.

2.2 Grupların Davranış Üzerindeki Etkileri

Toplum ve kültür, davranış ve tutumları etkileyen tüm etkenler arasında en geniş kapsamlı olanlarıdır. Pek çok kimse bu etkilerden ender olarak sıyrılır ya da hiç kurtulamaz. Kültürel ve sosyal normlar, yaşamımızın tüm koşullarını belirler. Başkalarıyla birlikteyken bedenimizin ne kadarı örtülü olmalıdır; öğrendiğimiz ilk dil İngilizce mi yoksa Çince midir; ellerimizle mi yoksa çatal, bıçakla mı yemek yeriz; kur yapmada ilk adımı erkekler mi yoksa kadınlar mı atarlar; boşanma düşünülemeyecek bir utanç mı yoksa olağan bir olay mıdır; arabayı caddenin sağından mı yoksa solundan mı süreriz?

2.2.1 Toplumsallaşma

Kişi, kültürel değerler ve normları toplumsallaşma (socialization) denilen bir süreç yoluyla kazanır. Pek çok kültürde, birçok çocuk için ilk toplumsallaşma kaynağı, toplumun temel davranış biçimlerini öğreten ailedir. Okul gibi kurumlar da, toplumsallaşmanın öncel kaynaklarından olup, toplum içinde yaşamı sürdürebilmek için gerekli temel becerilerin bazılarının kazanılmasında çocukları yetiştirirler. Hem aile hem de okul, kültürün başat değer ve uygulamalarının bazılarını aktarırlar. Bunlar tek ya da çok tanrılı, yarışmaya ya da iş birliğine yönelik, tek ya da çok eşli, gelenek ya da başarı yönelimli gibi değer ve uygulamalardan oluşmaktadır.

Toplumsallaşma süreci olmaksızın, toplumların tutarlı bir biçimde varlıklarını sürdürmeleri beklenemez. Toplumsallaşma süreci, bazı farklılıklara karşın yine de her yeni gelen kuşağın bir öncekiyle oldukça benzer özellikler taşımasını sağlar. Başka ülkeden herhangi birine kıyasla, ana-babanızla daha çok ortak yönünüzün bulunma olasılığı fazladır. Antropolog Ralph Linton, "Birey, toplumunun yaşam

tarihinde sadece bir olaydır" derken toplumsallaşmaya değinmektedir.

Toplumsallaşma surecinde yer alan öğrenme, örneğin, tarihi günlerin öğrenilmesi kadar doğrudan olmayabilir. Toplumsallaşma, öğretim ve taklit yoluyla gerçekleşir. Örneğin, yetişkinlerin araba kullandığını gözleyen bir çocuk büyük bir olasılıkla oyuncak otomobil ile oynamak isleyecektir. Toplumsallaşma sürecinde yer alan öğrenme o kadar yaygındır ki, her zaman için onun farkında olmayabiliriz. Jestlerin yorumuna değinen antropolog Edward Sapir, bu tür öğrenmenin bilinçsiz niteliğinden söz etmektedir. "Jestlere aşırı bir uyanıklıkla ve hatta denilebilir ki, hiçbir yerde yazılı olmayan, hiçbir kimse tarafından bilinmeyen ve herkes tarafından anlaşılan ayrıntılı ve gizli bir koda uygun olarak tepkide bulunuruz." (1927, s. 1371).

2..2.2 Saldırganlık

Saldırganlık kalıbm-çevre veya doğuştan donanım-edinilmiş donanım (nature-nurturel) sorunu açısından toplumsallaşma, davranışın güçlü bir frtwsrl tayin edicisidir. İnsanlar birbirleriyle bireysel olarak, küçük gruplar, çeteler içinde ve uluslararası savaşlarda dövüşürler. Araştırmanlar, bu saldırganlığın (aggression) kökenlerinin insan doğasında mı yoksa bazı toplumlarda yer alan toplumsallaşma öruntülerinde mi yattığını merak etmektedirler.

2.2.2.1 Doğuştan donanımcı görüş

Freud (1959) ve Lorenz (1966), saldırganlığı doğuştan donanımcı (naturist) ya da kalıtımcı görüş açısından ele almışlardır. Freud'un görüşü, ana çizgileriyle, ilk kez "Why War?" (Niçin Savaş) adlı ünlü bir mektupla dile getirilmiştir. Bu mektup, 1932'de, Albert Einstein'in Freud'a yönelttiği, insanlığın savaştan nasıl kurtulacağına ilişkin sorusuna yanıt olarak yazılmıştır. Freud, mektubunda, insanda saldırganlığın, "ölüm içgüdüleri" olarak adlandırdığı biyolojik bir temele dayandığını öne sürmüştür. Saldırganlığı, bu doğuştan donanımcı bakış açısından ele almasından dolayı Freud, genellikle, bu konuda karamsar olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte, Freud, saldırganlık içtepilerinin ortaya konulmasına kültür ve toplumsallaşma yoluyla ket vurulabileceğine inanmıştır.

2.2.2.2 Edinilmiş donanımcı görüş

Diğer araştırmacılar, saldırganlığı edinilmiş donanımcı (nurturist)

ya da çevresel görüş açısından ele almışlardır. Örneğin, Margaret Mead, savaşın biyolojik bir gereklilik değil kültürel bir buluş olduğunu savunmuştur (1940) Mead, savaşı düello ile karşılaştırmış her ikisini de anlaşmazlıklarla uğraşmak için birer kültürel buluş olarak betimlemiştir.

Sosyal psikologlar, saldırganlığın edinilmiş donanıma görüş açısından ele alınışını genellikle benimsemektedirler. Birçoğu (Bandura, 1973; Berkowitz) taklidin, örnek almanın ve öğrenmenin saldırganlık üzerindeki rolünü vurgulamaktadır. Bandura ve arkadaşları, örnek almanın saldırgan davranış üzerindeki etkisine ilişkin bir dizi çalışma yapmıştır.

2.2.2.3 Bir bebek dövülüyor

Bu çalışmaların birçoğunda, yetişkin bir model patlamayan plastikten yapılmış olan "Bobo" adlı bir bebeğe saldırmıştır. "Kavgacı biçimde bir hitaptan sonra model, tokmakla bebeğin başına vurur, yere fırlatır, üzerine oturur ve arka arkaya, sürekli burnunu yumruklar, bir tekmeyle odanın öbür ucuna savurur, hızla havaya fırlatır ve toplarla bombardımana tâbi tutar. Bu fiziksel saldırı niteliğindeki davranışların yanı sıra bariz şekilde düşmanca sözler de sarf edilir." (Bandura, 1973, s. 72). Çocuklara, bu gösteriyi izledikten sonra çok sayıda oyuncak ve diğer nesnelerle oynama fırsatı verilmiştir. Bandura ve arkadaşları, genel olarak, saldırgan modelin çocukların davranışını iki biçimde etkilediğini ortaya koymuşlardır (1) Model, çocuklara yeni saldırı biçimleri öğretmiştir ve (2) modelden taklit edilenlere ek olarak, diğer saldırgan davranışların sayısını da artırmıştır. Bu ve diğer araştırmalar, televizyondaki şiddetin olumsuz sosyal davranış üzerindeki etkilerine ilişkin sorular uyandırmaktadır.

2.2.2.4 Linç olayı

Saldırganlığı edinilmiş davranımcı yaklaşım içinde ele alan bir başka görüş de genellikle *engellenme-saldırganlık hipotezi* (frustration-aggression hypothesis) olarak bilinmektedir (Dollard ve diğ., 1939). Bu hipoteze göre, saldırgan hareketler çevredeki engellenmelere tepki olarak yapılmaktadır. Bu hipotezin yol açtığı birçok araştırma projelerinden biri de, Amerika Birleşik Devletlerinin güneyinde, 1882 ile 1930 yılları arasında yer alan linç olaylarının incelenmesidir. Araştırmacılar güneydeki linç olaylarının sayısı ile ekonomik koşulların, pamuk ücreti de dâhil olmak üzere birkaç göstergesi arasında yıllara

göre, anlamlı düzeyde olumsuz ilişkiler kurmuşlardır. Pamuk ücretinin yüksek olduğu yıllarda oldukça az ve pamuk ücretinin düşük olduğu yıllarda ise oldukça çok sayıda linç olayı yer almıştır.

Son yıllarda yapılan bir engellenme-saldırganlık çalışması ise, bir dizi alan deneyinin bir parçasıdır (Milgram ve Shotland, 1973).

2.2.2.5 Bir soygun senaryosunda tepkiler

Bu çalışma, üç senaryodan oluşan bir televizyon programından yararlanmıştır. Senaryonun birinde, baş oyuncu bağış toplama kutusunu soyar ve yakalanıp cezalandırılır. Bir başkasında, baş oyuncu sovgunu yapar ama cezadan kurtulur. Üçüncüsünde ise, baş oyuncu soygun yapmaz. Araştırmacılar, mektupla birçok kişiye, "Network Television Preview Theater"a gittikleri ve oyun hakkındaki düşüncelerini ifade ettikleri takdirde parasız transistörlü radyo verileceği vaadinde bulunarak, 500 civarında denek toplamışlardır. Programı izledikten sonra, deneklere bir hediye kuponu verilmiş ve radyolarını "Bartel World Wide" dan almaları istenmiştir. Ancak, denekler sözde kuruluşun 23. kattaki işyerine vardıklarında hiç kimseyi görememişlerdir. Odada afişler, telefonlar ve birkaç möble ile birlikte, duvarlardan birine asılmış bir bağış tabelası bulunmaktadır. Bu tabelaya, içinde biraz, bozuk para, bir on dolarlık ve dört tane de birer dolarlık kâğıt para bulunan plastik bir kap tutturulmuştur. Araştırmacılar deneklerin bağış kutusundan para çalıp çalmayacaklarını bilmek istediklerinden, oda gizli televizyon kameraları ile gözlenmektedir.

Engellenme düzeyi, boş ofisteki tezgâhın üstüne iki ilândan birini koymak suretiyle manipüle edilmiştir. Düşük-engellenme ilânı oldukça nazik bir dille yazılmıştır: "Dikkat- Size zahmet verdiğimiz için üzgünüz, ama bu büro hastalık nedeni ile geçici olarak kapanmıştır. Radyonuzu lütfen, bu binanın saat 17.00'ye kadar açık olduğu 1800 numaralı odasından alınız, iş birliğiniz için teşekkür ederiz. Yönetim." Yüksek-engellenme notu ise farklı bir dille yazılmıştır: "Dikkat- Dağıtılacak transistörlü radyomuz kalmamıştır. Bu dağıtım merkezi daha sonraki bir duyuruya kadar süresiz olarak kapalıdır." Aslında, yüksek-engellenme grubundaki denekler radyolarını tam binadan ayrılacakları sırada almışlardır.

Araştırmacılar, engellenme-saldırganlık hipotezine göre, yüksek-engellenme koşutundaki deneklerin para çalma olasılığının, düşük-engellenme koşulundaki deneklere göre daha fazla olacağını beklemişlerdir. Ve sonuçlar beklenildiği gibi çıkmıştır: Düşük-engellenme

grubunun yüzde 2.9'u, yüksek-engellenme grubunun ise yüzde 18.7'si bağış kutusundan para çalmaya çalışmıştır. Yüksek-engellenme grubundan bile her beş kişiden dördünün para çalmamış elması bireysel ayrılıkların da önemli olduğunu göstermektedir.

Bandura'nın örnek alma çalışmaları gibi bu deney de, olumsuz sosyal ya da saldırgan davranışın ortaya çıkma olasılığını arttıran koşulların bazılarını saptamaya çalışmıştır. Anılan her iki çalışma da insan doğası üzerinde değil de, sosyal durumların etkileri üzerinde odaklaştıkları için edinilmiş donanıma yaklaşımı temsil etmektedir.

2.2.3 Uyum

Grup içindeki insanların özelliklerinden biri de, grubun görüşüne uyma eğilimidir. Sosyal psikologlar, sosyal yaşamın belirgin bir olgusu olan uyumun hangi koşullar altında yer aldığını bilmek isterler. Uygu, laboratuar ortamı içinde de oluşturulabilir ve Solomon Asch (1958) bir dizi çalışma ile bunu gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar, çoğunluğun yargısını çok hatalı göründüğü zaman bile, bireylerin çoğunluğunun izleyip izlemediğini görmek için düzenlenmiştir.

Klâsik Asch deneyi, bir gerçek denek ve ondan habersiz olarak deneycinin anlaştığı altı sahte denekten oluşmaktadır. Deneklere, çalışmanın görsel yargılarla ilgili olduğu söylenir. Deneklere, belirli bir uzunlukta dikey bir çizgi gösterilir ve bu çizgiyi, farklı uzunluktaki diğer üç çizgiden biri ile eşleştirmeleri istenir. Her denek, kendi sırası geldiğinde yanıtını yüksek sesle verir, ilk birkaç denemede, görev aşırı kolay olduğundan denekler aynı yanıtı verirler. Ancak, kısa bir süre sonra, sahte deneklerden biri çok açık biçimde hatalı olan bir yanıt verir ve diğer sahte denekler de onu izlerler. Asch, herkesin aynı fikirde olduğu bu hatalı karar karşısında tek kalan gerçek deneğin, diğerlerine mi uyacağını yoksa kendi bağımsız yargısını mı koruyacağını görmek istemiştir. Bulgular, içlerinde sosyal psikologlar da bulunan pek çok kimseyi hayrete düşürmüştür: Gerçek deneklerin yargılarının yaklaşık üçte biri hatalı çoğunluğa uymaktadır. Denekler arasında oldukça çeşitlilik göze çarpmaktadır; bazıları çoğunluğa hiç uymamakta, bazıları ise çoğu zaman uyumlu davranmaktadır.

Asch, şaşırtıcı derecede yüksek olan uyum oranı hakkında daha fazla bilgi edinmek için deneyin birkaç değişik biçimini uygulamıştır. Deneyin değişik uygulamalarından birinde sahte deneklerin hatası abartılmıştır; gülünç derecede hatalı yanıtlar vermişlerdir. Buna karşın, yine de bazı denekler çoğunluğun düşüncesine uymuşlardır.

Asch ayrıca, sahte deneklerin sayısını değiştirerek de çalışmalar yapmıştır, üç ya da dört kişinin en yüksek uygu oranını sağlamada yeterli olduğunu, sahte denek sayısı daha da arttırıldığında uygu oranında ancak ufak bir değişmenin ortaya çıktığını bulmuştur

Asch'ın bulgularına göre, uygu oranı iki koşulda azalmaktadır. Koşulların ilkinde, sahte deneklerden biri gerçek deneğin "yandaşı" haline gelerek deney boyunca doğru yanıtları verdiğinde, uygu oranı esas çalışmadaki yüzde 32'den yüzde 6'ya düşmektedir. İkinci koşulda ise, her grupta bir yerine iki gerçek denek bulunduğu zaman, uygulu yanıtların oranı yüzde 10 civarında olmaktadır. Bu iki bulgu, gerçek denekler kendi bağımsız yargılarının (çok az da olsa) desteklendiğini gözlediklerinde, uyumlu davranmaya zorlayan şiddetli baskıların büyük çapta azaldığını göstermektedir.

Asch'in çalışmaları açık-seçik bir yanıtı olan bir kararı içerdiğinden, "doğru" yanıtların olmadığı günlük yaşam durumlarında (örneğin, giysi modellerini seçme gibi) uygunun daha fazla olacağını bekleyebiliriz. Uyuma zorlayan baskılar, bireysel seçimler üzerinde uygu ve karşıt-uygu (anticonformity) olmak üzere iki biçimde kendini gösterir (Willis, 1963). Karşıt-uygu, yönlendirici normlara ve sosyal beklentilere karşıt olan davranıştır. Tüm evlerin beyaz badanalı olduğu bir caddede evlerini özellikle siyaha boyayan insanlar karşıt-uyguculara (anticonformists) bir örnek olabilir. Hem uygu hem de karşıt-uygu başkalarının davranışı ya da inançları tarafından güçlü bir biçimde etkilenir. Sosyal normlar ve beklentilerden etkilenmeyen üçüncü bir davranış türü ise bağımsızlık (independence) olarak adlandırılır.

Seçimler, anketler ne yazık ki siyasi hayatımızda uygunun ne büyük oranda işlediğini, insanların bağımsız karar verme gücünün ne ölçüde kısıtlandığını göstermiyor mu?

2.2.4 Sapkınlık

İnsanları uygulu davranmaya iten nedir? Bu soruya bir yaklaşış biçimi, kabul edilen inanç ve uygulamalardan sapan kişilerin başlarına neler geldiğini incelemektir. Genellikle, sapkınlık (deviance) olarak bilinen bu çalışma alanı hem psikologların hem de sosyologların ilgisini çekmektedir. Bu alanda en iyi bilinen çalışmalardan birinde Schachter, uygusuz (nonconforming) davranışın kişiye oldukça pahalıya mal olduğunu göstermiştir (1951):

Schachter, üzerinde görüş birliğine varılması kolay olan konuları tartışmak üzere, sekiz ile on kişilik gruplar oluşturmuştur. Her gruptan, aslında sahte denek olan üç üye tartışmalar boyunca önceden ayarlanmış bir yol izlemiştir. “Mod" (mode) denilen sahte deneklerden biri, grup üyelerinin çoğu tarafından benimsenen görüşü savunmuştur. 'Sapkın" (deviate) olarak adlandırılan ikinci sahte denek, grup üyelerinin çoğu tarafından benimsenen görüşe karşı çıkmış ve bu durumunu tartışmalar boyunca sürdürmüştür. "Kayıcı” (slider) denilen üçüncü sahte denek ise, önce grup görüşüne karşı çıkmış fakat sonra fikrini çoğunluğun yönünde değiştirmiştir

Schachter’ın çalışması, grup üyelerinin "sapkının" fikrini değiştirmek için çok zaman harcadıklarını ortaya koymuştur. Grup üyeleri, gruptaki yaygın görüşten sapanlara inançlarının gerekçelerine ilişkin sürekli sorular yönelterek uygu yönünde bir baskı oluşturmaktadırlar. Schachter ayrıca, grup baskısına direnenlere uygulanan cezalar da olduğunu bulmuştur. Grup üyelerinden çeşitli komite konumları için aday göstermeleri istendiğinde, grup düşüncesinden sapan kişi önemli roller için aday gösterilmemiştir. Ve grup üyelerinden grupta birlikte kalmak istedikleri kişileri tercih sırasına koymalan istendiğinde, karşı görüşte olan kişi listelerin sonlarında yer almıştır. Genellikle *sosyometrik* derecelendirmeler (sodometric ratings) olarak bilinen bu sıralamalar, grup üyelerinin gruptaki her kişiden ne kadar hoşlandığının bir ölçüsüdür.

Önceleri uygusuz görüşte olup sonradan fikrini değiştiren kayıcıya bu eczalar uygulanmamıştır. Bir başka deyişle, kayıcı sık sık önemli komitelere aday gösterilmiş ve grubun öteki üyeleri kadar sevilmiştir. Tutarlı olarak çoğunluğun görüşünden sapan kişi ise grup dışına itilmiştir.

Schachter'ın deneyleri, dışa itilen (outeast) biri olma korkusunun uygu için güçlü bir baskı oluşturduğunu açıkça göstermektedir. Laboratuar dışında yürütülen diğer çalışmalar da bu sonucu desteklemektedir. En akıllıca düzenlenmiş çalışmalardan biri de Kara Panterler (Black Panthers) ve trafik cezalarına ilişkin olanıdır (Heussenslamm, 1971):

Bu çalışma, köktenci bir sosyal akım olan Kara Panter Partisi üyelerinin, Los Angeles’ta, çok fazla miktarda trafik cezası aldıklarına ve hatta çoğunun, ehliyetlerinin iptal edilmesi tehlikesi ile karşı karşıya kaldığına ilişkin yakınmalardan kaynaklanmıştır. Panterlerin politik

görüşlerinden dolayı mı cezalandırıldıklarını öğrenmek için, Heussenslamm son 12 ay içinde hiç trafik cezası almamış olan mükemmel bir araba kullanma kaydına sahip 15 öğrenci toplamıştır. Bu 15 gönüllü, tüm trafik kurallarına uymaya ve dikkatli sürmeye söz vermiştir. Ayrıca, deneklerin arabaları arıza olup olmadığını saptamak için kontrolden geçmiştir. Bu gönüllüler, arabalarının arka tamponlarına kocaman "Kara Panter" rumuzları yapıştırmışlardır. Bulgular, tamponlara yapıştırılan rumuzların polisleri ceza vermeye kışkırttığını ima etmekledir. Dört gün içinde, öğrencilerden biri üç tane trafik cezası almış olduğu için çalışmadan çıkarılmak zorunda kalmıştır. On yedi gün boyunca 15 öğrenci toplam olarak 33 adet ceza almıştır. Sonuç olarak, öğrenciler arabalarına ne zaman binseler kendilerini sinirli ve gergin hissettiklerini söylemişlerdir. Heussenstamm, nitekim, o devrede tamponlara yapıştırılan Kara Panter rumuzlarının giderek azaldığını belirtmiştir: "Her hâlde, üyeler politikalarını arabalarının tamponlarında göze çarpıcı bir biçimde ilân etmenin kendileri için tehlikeli olduğunu keşfetmiş olmalılar ki, uzun zamandır damgalanmalarına neden olan bu işareti ortadan kaldırdılar."

Böylece, sapkın davranış sadece insanların reddedilmesine yol açmakla kalmamakta, aynı zamanda onları haksız bir muameleye, bir başka deyişle, ayırıma da maruz bırakmaktadır. Bunun sonucu olarak, dini azınlıklar ya da belirli mesleklerin üyeleri, sabıka kaydı olanlar, fiziksel aksaklığı olan insanlar, alkolikler, vb. bir şekilde sapkın olan insanlar reddedilme ya da tek başına bırakılma korkusuyla durumlarını açığa vurmaktan kaçınırlar.

Bununla birlikte, sapkın ve uygusuz kişilerin varlığının toplum içinde önemli bir işlevi olduğu düşünülebilir. "Sapkın, faaliyetleri grubun şuurları dışına taşan bir kişidir; toplum, bu kişiyi yargılarken sınırlarını vurgulayan bir tavır ortaya koymaktadır" O hâlde, bazı kimseleri sapkın muamelesine tâbi tutmanın bir sonucu olarak diğer kimseler toplumun normları ve değerleri hakkında ders alır.

2.2.5 Grup Kararları

Gruplar, bireysel yargılar üzerinde bu denli güçlü bir etki yarattığına göre, grup içinde alınan kararlar bireylerin kendi başlarına aldıklarından farklı mıdır? Birkaç seçenek verildiğinde, grup içinde yapılan seçimler bireylerin kendi başlarına yaptıklarına kıyasla daha mı temkinli yoksa daha mı cesurdur? Stoner(1961) ve Wallach, Kogan ve Bern (1962) tarafından yapılan çalışmalarda, tek başına ya da bir grup

içinde olan kişilerden bir dizi karar almaları istenmiştir

Seçim ikilemleri Anketi (Choice Dilemmas Oucstionnaire: CDO) bir dizi problemden oluşmaktadır. Tipik bir problem, düşük ücretli şimdiki işi ile yeni kurulan bir şirkette sorumluluğu ve ücreti daha fazla olan bir iş arasında seçim yapması gereken bir erkek mühendis tasvir etmektedir. Ancak, yeni iş bir çeşit kumardır, şirketin batıp batmayacağı kesin olarak belli değildir. Deneklerden, mühendisin yeni işi seçmesi için şirketin en düşük yaşama olasılığının kaç olması gerektiğini belirtmeleri istenir.

Grupların vardığı kararlar, her üyenin daha önce tek başına almış olduğu kararların ortalamasından farklı görünmektedir. Aslında, anketteki 12 sorudan 10 tanesinde grup kararları bireysel kararlardan daha riskli olmuştur.

Daha fazla risk almaya yönelme grubun, üyelerinin tek başlarında iken göstermiş oldukları temkinlilik üzerindeki bu bariz etkisine *daha fazla risk almaya yönelme* (risky shift) denir. Daha fazla risk almaya yönelme bulgusu, birkaç ülkedeki sosyal bilimci tarafından tekrarlanmış ve büyük çapta ilgi uyandırmıştır.

Daha fazla risk almaya yönelme bulgusuna birkaç açıklama önerisi getirilmiştir. Bunlardan birine göre, yüksek riske giren insanlar daha fazla ikna edici güce sahiptir ve grup tartışmasında daha temkinli davrananlar üzerinde etkili olabilirler. Daha akla yakın bir açıklama ise, birçok durumda ve kültürde, risk almanın ve girişimci olmanın daha olumlu özellikler olarak değerlendirildiği şeklindedir (Brown, 1965). Bu gibi durumlarda pek çok kişi, kendisini daha fazla riske giren biri olarak görmek ister. Grup tartışması, bireylerin kendilerinin riske girme açısından sıralamada nereye düştüklerini öğrenmelerini sağlar. Önceki kararların grubunkinden daha temkinli olduğunu gören kişilerin kültürün istediği (riskli) yönde değişmesi de olasıdır. Bu değişmeler, hep birlikte, grubun son kararında daha fazla riske girmeye doğru bir yönelim oluşturur.

2.2.6 "Grupdüşünme”

Politik ve askeri önder grupları tarafından alınması gereken kararlarda, daha fazla risk alma yöneliminin ne gibi sonuçları olduğunu merak edebilirsiniz. Daha fazla risk alma yönelimi, bir başka etken olan "grupdüşünme” (groupthink) ile birleştiği zaman gerçekten kötü ya da tehlikeli kararlar doğurabilir (Janis, 1972).

"Grupdüşünme", grubun bazı üyelerinin, grubun özellikle yüksek mevkideki üyelerinden gelen önerilere karşı eleştiri yöneltmedeki çekingenliğine işaret eder. Sargın olan gruplar, görüş birliğine çok değer verdikleri için Grupdüşünmenin tehlikelerine özellikle yatkındırlar.

Bu noktaya yaşanmış bir örnek olarak, 1961'de Domuzlar Körfezinde Küba'ya yapılan başarısız çıkarma girişiminden önce Başkan John F. Kennedy ile danışmanları arasında geçen tartışmayı verebiliriz (Janis, 1972). Küba'ya müdahale kararının alınması sırasında sorunun diğer yönüne ilişkin bilgi ihmal edilmiştir. Danışmanların pek çoğu zeki ve bilgili kimseler olmakla birlikte, bazıları müdahalenin planlarını ve gerekçelerini eleştirmede şaşırtıcı bir başarısızlık göstermişlerdir. Bunlardan biri olan Arthur Schlesinger, *"A Thousand Days "*adlı kitabında şöyle yazmıştır: "Toplantılarımız, varsayılan bir görüş birliğinin merak uyandırıcı bir atmosferi içinde cereyan ediyordu. Eğer, kıdemli danışmanlardan biri bu serüvene karşı çıkmış olsaydı, Kennedy bu müdahaleden vazgeçerdi sanırım. Tek bir kimse aleyhte konuşmadı" (1965).

2.2.6.1 Grupdüşünmenin Sekiz Belirtisi

. Zarar görmezlik yanılsaması...

. Üyelerin grup kararı aleyhindeki kanıtları görmelerini engelleyen bir bakış açısı.

. Grup amaçlarının doğal olarak meşru olduğu sayıltısı.

. Karşıt grubun zayıf, aptal ve etkisiz olduğu şeklindeki kalıp-yargılar.

. Görüş ayrılığı olabilecek kişilere, eleştirilerinden vazgeçmeleri için yöneltilen baskı.

. Grup üyelerinin, kendi düşüncelerine sansür uygulaması (Schiesinger anılan kitabında şöyle yazmıştır: "Domuzlar Körfezi çıkarmasından aylar sonra, kabine odasında yer alan o çok önemli tartışmalar boyunca o denli sessiz durmamdan ötürü kendimi çok kınadım ")

. Görüşbirliği olduğu yanılsaması.

. "Zihin bekçileri" (mindguards) denilen, farklı görüşte olanları susturmaya ve önderi, aleyhte bilgiden korumaya çalışan grup üyeleri

2.2.6.2 Grupdüşünmeyi Önlemek İçin Öne Sürülen Çareler (Janis, 1972):

1. Grup üyelerinden, grup dışından olan güvenilir kişilerle planları tartışması ve grup dışından gelen bu tepkileri gruba anlatması istenebilir.

2. Üyelerden biri, grubun başat kabul ve görüşlerine karşı çıkma rolünü yüklenebilir.

3. Önder ve yüksek statülü diğer grup üyeleri, öbür üyelerin uygulu davranmalarını önlemek için görüşlerini ilk başta söylemekten kaçınabilirler.

Özetle bir toplumdaki aile ve diğer gruplar, toplumun değer ve normlarını yeni bir bireye toplumsallaşma yoluyla aktarırlar. Böylece, her yeni kuşak önceki kuşağa benzer. Doğuştan donanımcı görüşe göre, "ölüm içgüdüleri" ya da saldırganlık içtepilerine ketvurma yeteneğinden yoksun olması nedeniyle, insanoğlunda saldırganlık doğuştandır. Edinilmiş donanımcı görüşe göre ise saldırganlık, örnek alma yoluyla ve engellenmeye bir tepki olarak öğrenilir.

Gruplardaki insanlar grup görüşüne uyma eğilimi gösterirler. Grup daha sargınlaştıkça, bir başka deyişle, aynı görüşteki üyeler fazlalaştıkça uyumlu davranmaya zorlayan baskı da artar. Uyumlu davranmanın bir nedeni, uygusuz davranışın (sapkınlığın) kişiye çoğunlukla pahalıya mal olmasıdır. Toplumda bazı kimselerin sapkın olarak nitelendirilmesi, uygun davranışların sınırlarını belirler.

Gruplardaki kişiler, kendi başlarına olduklarındakinden daha riskli kararlar verme eğilimi, bir başka deyişle, "daha fazla risk alma yönelimi" gösterirler. Daha fazla risk alma yönelimi, "Grupdüşünme" yani bazı üyelerin eleştirilerini ifade etmedeki çekingenliği ile birleştiğinde tehlikeli kararlar doğurabilir.

Kur'an bize karar ve davranışlarımızın rasyonel düşünceye, delile dayanması gerektiğini hatırlatır ve zanna uymaktan kaçınmaya çağırır. Dinin asli iki kaynağı dışında, dünya işleri ile ilgili konularda, yönetimin uyacağı temel kuralları açıklar. İnsan hakları, adalet ilkeleri, toplumsal yarar ve yönetim prensibi olarak danışma.

3. ROLLER VE BEKLENTİLER

Uzun zaman önce, sosyologlar bize iki yararlı kavram vermiştir: *Statü ve rol.* Statü, belirli bir zamanda bir kişi tarafından işgal edilen bir konum ya da yerine getirilen bir görevdir. Rol, belirli bir statüyü

işgal eden bir kişiden beklenen davranışların ranjıdır. Burada, bu kavramları ve birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerini inceleyeceğiz

Rol, bir statüden beklenen davranış olduğundan, davranıştaki farklılıklar statüdeki farklılıklarla birlikle gitme eğilimindedir. Örgüte ilişkin tutumlar (iş görenler ve müdür yardımcıları) çalıştıkları kuruluşları oldukça farklı görebilirler, statü ilişkileri (onbaşıların yüzbaşılara, hemşirelerin doktorlara saygı göstermesi beklenir) ve aile içindeki ilişkiler (bir babanın on yaşındaki kızından bir külâh dondurma alacak kadar para istemesi hayretle karşılanır) davranışın statü ile birlikte değiştiği durumlardan bazılarıdır. Statü, aynı zamanda, kişinin davranışının kolayca fark edilemeyen sözel olmayan yönlerini de etkileyebilir. Örneğin, yargıçlardan insanların ağırbaşlı olarak nitelendirdikleri biçimlerde davranmaları beklenmektedir; annelerden ise, insanların sevecen olarak nitelendirdikleri şekillerde davranmaları beklenmektedir.

Herkes birden fazla statü işgal eder. Aynı kişi hem bir profesör, hem bir komitenin başkanı, hem şehir meclisinin bir üyesi, hem bir toplantıdaki konuk, hem bir ana-baba ve hem de bir çocuk olabilir. Kişiden, bu konumların her birinde farklı biçimde davranması beklenmektedir.

İnsanlar, kendilerinden ne beklendiğini ya aynı roldeki başkalarını gözleyerek (örneğin, bir kadın anne olmadan önce diğer annelerin davranışını gözler) ya da hatalar yaparak (rolün gerektirdiğinden farklı davranarak) ve başkalarının hayret gösteren tepkilerine ya da sansüre maruz kalarak öğrenirler.

3.1. Rol Davranışı: Alan Araştırması

"Statü" sözcüğü, yukarıda, bir kişi tarafından işgal edilen bir konum va da yürütülen bir işlev olarak tanımlanmıştır. Statünün, aynı zamanda, daha yaygın olarak kullanılan ve bir tür saygınlık ölçeğinde kişinin düştüğü yeri işaret eden bir başka anlamı daha vardır. Bu anlamda, insanlar, yüksek statülü kişilerden düşük statülülere kıyasla daha mı çok etkilenirler? Bu sorunun yanıtı, birçok çalışmanın da gösterdiği gibi olumlu yöndedir.

Araştırmacılar anlaştıkları bir sürücüden, bir kavşakta yeşil ışık yandıktan sonra hareket etmeyip 15 saniye daha durmasını istediler. Bir koşulda, araştırmacıların anlaştığı kişi, yeni ve pahalı bir araba sürmekteydi. Diğer koşulda ise, aynı sürücü yaklaşık on senelik, daha

az pahalı bir arabayı kullanmaktaydı. Sürücünün görünüşteki statüsü, bu engelleyici gecikmeye karşı diğer sürücülerin tepkisini etkilemiştir. Pahalı, son model arabanın sürücüsüne, yeşil ışık yandığında, arkasındaki sürücülerin yüzde 50'si korna çalmıştır; öte yandan, daha az-pahalı ve daha eski olan arabanın sürücüsüne ise, diğer sürücülerin yüzde 84' ü korna çalmıştır.

Bu çalışma, kışının algılanan statüsünün başkalarını etkilemede önemli bir etken olduğuna işaret etmektedir.

3.1.1 İtaat

Bazen oynadığımız rollerden birisi de emir almak, bir başka deyişle itaat etmektir. Polisler, öğretmenler, ana-babalar, müdürler, danışmanlar, ordudaki görevliler ve bu gibi pek çok kimsenin bize yapmamızı söyledikleri şeyleri yaparız. Bazen de, hoşumuza gitmese de ya da aklımıza yatmasa da, verilen buyrukları eğer, rolümüzün gerektirdiğini hissedersek yine de yerine getiririz. Sosyal psikologlar tarafından ortaya atılan sorulardan biri de itaatkâr insanların nasıl olduğu şeklindedir. Bu soruya ilişkin dramatik bir deney, Stanley Milgram tarafından Yale Üniversitesi'nde yapılmıştır.

Milgram deneylerinde, "öğrenme ve bellek" ile ilgili bir deneye katılmak üzere, denekler ikişer kişilik gruplar hâlinde laboratuara getirilir. Deneklerden biri "öğretmen" diğeri de "öğrenci" olur. Öğretmen, çiftler hâlinde öğrenme yöntemini uygular. Bu yönteme göre, öğretmen (bağlantılı bir mikrofon kanalıyla) bir dizi sözcük çiftleri okur, daha sonra da, her çifti oluşturan sözcüklerden birini okuyup diğerini de öğrencinin söylemesini ister.

Buruya kadar anlatılanlar, Klâsik bir çiftler hâlinde öğrenme deneyi gibi görünmektedir. Ancak, deneyde iki pürüz vardır.

1- Kimin öğrenci kimin de öğretmen olacağına güya kura yoluyla karar verilmektedir. Ama, kura hilelidir; aslında, "öğrenci" sahte denek ve "öğretmen" de gerçek denektir.

2- Öğretmenin, öğrenci yanlış yanıtladığında ceza olarak şok vermesi gerekmektedir. Buna ek olarak, öğrencinin her yanlış yanıt verişinde öğretmenin şoku daha da artırması gerekmektedir. Şoku vermek için, öğretmen ürkütücü görünüşlü bir şok levhasının önüne oturtulur. Bu levha boyunca, bir uçtan öbür uca kadar yerleştirilmiş, üzerlerinde 15 volttan 450 volta kadar etiketleri olan 30 şok düğmesi bulunmaktadır. Okunan diğer etiketler ise "Hafif Şok", "Orta Şok", 'Kuvvetli Şok", "Çok Kuvvetli Şok", "Şiddetli Şok", "Çok Şiddetli

Şok", "Tehlike: Aşırı Şok" ve en son olarak da "İtaat" şeklindedir.

Aslında şok levhası sahici değildir, çünkü hiç şok vermez. İnandırıcı olması için, deneyin başlangıcında bir gösterim şoku uygulanır. Farklı bir odada olan ve öğretmen tarafından görünmeyen öğrencinin yanıtları daha da inandırıcıdır. Söz konusu öğrenme deneyi başladıktan sonra, öğrenci yerleşmiş olduğu aletten çıkar ve hem doğru ve yanlış yanıtlar hem de farklı şiddetlerdeki şoka uygun tepkiler verecek biçimde programlanmış teybi açar. Örneğin, düşük şiddetlerde öğrenci, bitişik odadaki öğretmenin duyabileceği bir inilti çıkarır. Daha yüksek şiddetlerde, programlanmış banttan acı iniltileri duyulur. Daha da yüksek şiddetle, banttaki ses, kalbinin rahatsız olduğunu ve odadan çıkmak istediğini haykırır. Çok daha yüksek şiddetlerde, öğrencinin duvarları tekmelediği ve acıya dayanamadığını haykırdığı duyulur. Eğer, giderek artan şiddetteki şok serileri boyunca, öğretmen şok vermeyi sürdürmede herhangi bir isteksizlik belirtisi gösterirse, deneyci, "Lütfen devam edin", "Deney sizin devam etmenizi gerektiriyor," ya da "Başka seçiminiz yok, devam etmelisiniz" der.

Milgram, öğretmen rolündeki deneklerden herhangi birinin deneycinin yönergelerine itaat edip etmeyeceğini ve acı verici görünen şokları bitişik odadaki öğrenciye uygulayıp uygulamayacağını öğrenmek istemiştir. Milgram, çalışmasını tamamladıktan sonra farklı kişilerden oluşan birkaç gruba betimlemiş ve sonuçları aktarmadan önce onların tahmin etmesini istemiştir. Kırk psikiyatristten oluşanı da dahil olmak üzere grupların çoğu, sadece küçük bir yüzdenin 450 volta kadar buyruklara itaat edeceğini tahmin etmiştir.

Sonuçlar beklendiği gibi çıkmamıştır ve bundan dolayı da Milgram'ın deneyi ün kazanmıştır. Deneklerin hayret verici yüzde 62'si buyruklara tam anlamıyla itaat etmiştir; ve hiçbir denek 300 volttan önce durmamıştır. Böylece, denekler deneycinin buyruklarına şaşırtıcı şekilde itaatkâr davranmıştır. Deneyin bir başka şeklinde Milgram, bir yerine üç öğretmen (ikisi sahte denek) kullanmıştır. Bu sahte denekler, önceden kendilerine söylendiği gibi, deneyin bir kısmı boyunca deneyciye itaat etmemişlerdir. İki kişinin deneyciye karşı çıktığı bu koşul altında, denekler daha fazla itaat etmeme (ya da uygulu davranmama) eğilimi göstermişlerdir.

Milgram, bulgularını durumların davranışı tayin etmedeki gücüne ve meşru rollerdeki kimselere gösterilen dehşet verici bir itaat eğili-

minin varlığına kanıt olarak yorumlamaktadır. Milgram şöyle yazmıştır: "Belki de bizim kültürümüz, itaatsizlik için yeterli modeller sağlamamakta". Birçokları, Milgram'ın bulgularını tarihte yer alan belirli aşırı itaat örneklerine koşut dramatik bir deney olarak yorumlamıştır. Bulgular, özellikle II. Dünya Savaşı sırasındaki toplama kamplarında, işkence uygulamaları esnasında görülen aşırı itaat eğilimleri ile karşılaştırılmıştır. Milgram'ın deneklerinin gerekçeleri ile savaş suçlarından yargılanan bazı Nazilerin öne sürdükleri arasında rahatsız edici bir benzerlik göze çarpmaktadır. Her ikisi de, sadece buyruklara itaat ettiklerini söyleyerek davranışlarını mazur görme eğilimindedir.

3.1.2 Gardiyanlar ve Tutuklular

1960'lar ve 1970'lerde, Amerika Birleşik Devletlerinde çok sayıda tutukevi ayaklanmaları olmuştur. Tutukevinin, yaşanması hoş bir yer olmadığını herkes bilir. Gardiyanlar ve tutuklular tarafından oynanan roller toplumda hemen hemen kendine özgüdür. Belki de bu roller tutukevlerini, olduğundan daha da dayanılmaz hâle sokmaktadır. Aşağıda aktarılan deney, tutukevi rollerinin davranış üzerindeki etkilerini incelemek üzere yapılmıştır (Zimbardo ve diğ., 1972)

Stanford Üniversitesi'nde, psikoloji binasının bodrum katında laboratuar ortamı içinde, tutukevinin bir benzeri yapılmıştır. Araştırmacılar, çoğu orta sınıftan gelen ve üniversite öğrencisi olan gönüllü, 75 erkek denek toplamışlar; ve bunların içinden, klinik görüşmelere ve kişilik testlerine dayanarak en dengeli ve en iyi uyum yapmış olan 21 tanesini seçmişlerdir. Bu 21 denek ya "gardiyan" ya da "tutuklu" rolüne seçkisiz bir biçimde tayin edilmiştir. Tutuklu rolüne seçilenler, Palo Alto Emniyet Amirliği'nden bir görevli tarafından evden alınıp, polis arabasına bindirilip, karakola götürülerek üstleri aranmış, elleri kelepçelenmiş ve parmak izleri alınmıştır. Tutuklular, daha sonra, laboratuarda benzeşimlenen (simulated) tutukevine götürülmüş ve kendilerine üzeri numaralanmış olan biçimsiz üniformalar dağıtılmıştır. Boyutları 6x9 ayak olan demir parmaklıklı bir odada, her üç kişi bir hücreye kapatılarak üzerlerine kilit vurulmuştur. Gardiyan rolüne tayin edilen gönüllüler sekiz saatlik vardiyalar hâlinde çalışmışlar ve kendilerine tutuklular üzerinde mutlak bir güç verilmiştir. Örneğin, tutuklular tuvalete gitmek ya da mektup yazmak gibi şeyler için tamamıyla gardiyanlara bağımlıydılar. Fiziksel şiddet kullanmaya karşı sıkı bir biçimde uyarılmalarına rağmen, gardiyanlara ay-

rıca kelepçeler, tutuklu hücrelerinin anahtarları, düdükler ve sopalar dağıtılmıştır.

Çalışmanın, başlangıçta, iki hafta sürmesi planlanmıştı ama benzeşimlenen tutukevi hem tutuklular hem de gardiyanlar üzerinde öylesine dramatik etkiler yarattı ki, altı gün sonra yarım bırakılması gerekti. Tutukluların çoğu, kısa zamanda köleleştiler ve edilgenleştiler ve içlerinden dört tanesinin akut kaygı ve depresyon nedeni ile erken salıverilmesi gerekti. Gardiyanlar da rolleri dolayısıyla dönüşüme uğramış görünmekteydiler. Pek çoğu, tutuklulara aşağılayıcı muamele göstermeye başladı ve birkaçı da tutuklu tavır ve davranışına ilişkin anlamsız kurallar ve aşağılayıcı cezalar icat etti. Gardiyanlardan biri, kendi davranışı üzerinde düşünerek, şöyle yazmıştır: "Kendime hayret ettim... Birbirlerine sövmelerine ve çıplak elleriyle tuvaleti temizlemelerine zorladım. Tutukluları gerçek sığır addettim ve sürekli olarak 'Onlara dikkat etmem gerekir, belki bir şey yapmaya çalışırlar' şeklinde düşünmekteydim."

Stanford tutukevi çalışmasında, altı günlük tutuklu ve gardiyan rollerinin orta-sınıf öğrencilerini dramatik bir dönüşüme uğratabildiği bulgusunun ışığı altında, bazı sosyal psikologlar, gerçek tutuk evlerinde role-ilişkin aynı güçlerin bazılarının, daha da fazla bir şiddetle kendini gösterebileceğini düşünmektedirler.

Birinci Kitapta Kur'an'ın insan konusundaki açıklamalarını zikretmiştik. İnsanoğlunda iki eğilimin var olduğunu görüyoruz. Yaradılışının ahsen-i takvim üzere olduğunu ama sonra da aşağıların aşağısına atıldığını Tin suresinde gördük. Ayrıca insanoğlunun belli nefs kavşaklarında çok farklı hatta zıt davrandığını da biliyoruz. Sıkıntıda, darlıkta Allah'a yakaran insanoğlu, rahatlıkta, darlıkta vaadini ne çabuk unutuyor? Hatta hasım bile kesilebiliyor. Kendisine kontrolsüz bir güç verilirse insan azabiliyor, zalimleşebiliyor, canavarlaşabiliyor. Nemrut gibi, Firavun gibi olabiliyor.

3.1.3 Beklenti

Rolün belirli bir statüdeki bir kişiden *beklenen* davranış olduğunu söylemiştik. Kuşkusuz, herkesin davranışı duruma, kişiye ve beklenti geliştirenin kim olduğuna bağlı olarak az ya da çok biçimde etkilenmektedir. Beklentinin, beklenen davranışı ortaya çıkarma sürecine *kendini doğrulayan kehanet* (self-fulfilling prophecy) denmektedir. Aşağıda anlatılan deney, kendini doğrulayan kehanet üzerine Rosenthal ve Jacobson (1968) tarafından bir ilkokulda yapılmıştır.

Araştırmacılar, "zihinsel ilerlemeyi" ölçen bir testi, bir ilkokulun birden altıya kadar tüm sınıflarındaki öğrencilere uygulamışlardır. Araştırmacılar, öğretmenlere her sınıftaki çocuklardan yaklaşık yüzde 20'sinin ismini vermişler ve test sonuçlarına göre, bir yıl içinde, bu çocukların zihinsel düzeylerinde bir sıçramanın beklenebileceğini belirtmişlerdir. Aslında test, zihinsel ilerlemeyi araştıran bir test olmaktan çok, yaygın olarak kullanılan bir zekâ testiydi. "Sıçrama gösterecekler" (bloomers) şeklinde etiketlenen çocuklar, her sınıftan seçkisiz yolla seçildikleri için sınıf arkadaşlarından farklı değillerdi. Aralarındaki tek fark, öğretmenlerin, "sıçrama göstereceklere" ilişkin daha fazla beklenti geliştirmiş olmalarıydı.

Ders yılı sonunda, Rosenthal ve Jacobson tüm okula tekrar aynı testi uygulamıştır. Birinci ve ikinci sınıflarda "sıçrama gösterecekler" gerçekten zihinsel ilerleme kaydetmiş, bir başka deyişle, zekâ testinden sınıf arkadaşlarına kıyasla anlamlı düzeyde daha yüksek puan almışlardır, öğretmenlerin "sıçrama gösterecekler" rolündeki çocuklara farklı davranmış olabileceklerine ilişkin çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır: Öğretmenler daha özendirici ve sabırlı davranmış olabilirler ve "sıçrama gösterecekler" olarak nitelendirilen öğrencilere beklentilerini bir şekilde (sözcüklerin seçimi, ses tonu, yüz ifadesi, vb.) iletmiş olabilirler. Bu iletim, öğrencilerin kendilik kavramlarını ve bunun sonucunda da iyi yapma güdülerini etkilemiş olabilir.

Rosenthal vc Jacobson, bu çalışmalarına "Sınıftaki Pygmalion" adını vermişlerdir. Pygmalion, Yunan mitolojisinde, yaptığı heykelin canlanması dileği gerçekleşen heykeltıraştır. Birçok psikolog, Pvgmalion çalışmasının, çocukları yeteneklerine göre etiketleyen (örneğin, yüksek yetenekliler ve düşük yetenekliler için okullar) eğitim programları için önemli doğurguları olabileceğini düşünmektedir. Rosenthal, insanların beklentilerinin başkalarının davranışları üzerindeki etkisine ilişkin 242 çalışmanın bulgularını özetlemiştir. Bu raporunda Rosenthal, çalışmaların üçte birinden biraz fazlasında anlamlı etkinin yer aldığını belirtmiştir. Bu tür kendini doğrulama kehaneti bazen *Rosenthal Etkisi* (Rosenthal Effect) olarak da bilinmektedir.

Özet olarak rol; belirli bir statü ya da işlevdeki kişiden beklenen davranıştır. Yüksek statülü kişilerin davranışını genellikle taklit etme eğilimini gösteririz ve onlardan gelen engellenmeleri, daha fazla olsa bile, kabulleniriz.

Eğer insanlara başkalarını cezalandırma rolü verilirse, pek çoğu itaat eder. İnsanlar, aynı zamanda tutukluların gardiyanı rolüne getirildiklerinde de bu haşin ve cezalandırıcı rolü benimseyeceklerdir. Kur'an bu insan eğilimleri konusunda bizi uyarır. Kur'an'da Allah'ın sevmediği ahlâki kusurların başında zulüm, kabalık, büyüklenme ve bencillik gelmektedir. Hazreti Peygamber her turlu zulmü kabalığı yasaklamıştır. O buyuruyor! Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız!

İnsanlar, kendilerinden beklenildiği gibi davranma eğilimi gösterdiklerinden, beklenti kendini doğrulayan kehanet haline dönüşür. Örneğin, erkekler ve kadınlar, toplum kendilerinden farklı şeyler beklediğinden, başarı güdüsü ve başarı korkusu açısından farklılık gösterirler.

4. OLUMLU SOSYAL DAVRANIŞ VE ONU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Sosyal psikolojide ünlü çalışmaların pek çoğu, Milgram'ın itaate ilişkin çalışması gibi, olumsuz sosyal davranışlarla ilgilenmiştir. Ancak, sosyal psikologlar aynı zamanda, "yardım etme" davranışı, diğerkâmlık, cömertlik ve ahlâki muhakeme ile de ilgilenmişlerdir. Bu ilgi alanlarının tümü, bazen *olumlu sosyal davranışın* (prosocial behavior) incelenmesi biçiminde ifade edilir.

4.1 Tanıklar ve Sorumluluğun Yayılması

Tanığın müdahalesi çalışması, 1964 yılında, New York'un Queens kasabasının bir orta-sınıf mahallesi olan Kew Gardens'da işlenen ünlü bir cinayetten kaynaklanmıştır. Kitty Genovese adındaki kurbana 38 tanıktan hiç birinin bizzat yardıma koşmamasının yanı sıra polise de telefon etmemesi, bu suçun hem halk hem de psikologlar arasında ün kazanmasına yol açmıştır.

Bayan Genovese'in öldürülmesinden sonra birkaç sosyal psikolog, kişinin acil bir durum anında müdahale etmeye ilişkin istekliliğini arttıran koşulları belirlemeye ilgi duymuşlardır. Örneğin, Latane ve Darley (1968), acil bir duruma tanık olan insan sayısı ile müdahale etme olasılığı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.

Deneyciler, çok sayıda tanığın varlığı içlerinden birinin yardım etme olasılığını arttırır, şeklindeki yaygın bir sayıltının sınanmasıyla ilgilenmişlerdir. Bu amaçla, denek tek başına ya da birkaç denekle bir arada olduğu zaman odaya duman dolmasını sağlayarak yardım gerektiren acil bir durum yaratmışlardır. Bulgular, deneklerin dumanı

deneyciye bildirme olasılığının odada tek başlarına olma koşulunda, başkalarıyla birlikle olma koşuluna kıyasla daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Latane ve Rodin (1969) tarafından yapılan bir başka deneyde ise, deneklerin, başı dertte olan belirli bir kişi yararına adi bir duruma müdahale etme istekleri incelenmiştir.

Araştırmacılar, deneklerin anketi doldururken tek başlarına ya da iki kişilik gruplar hâlinde beklemelerini sağlamıştır. Genç bir kadın olan deneyci, bitişik odaya girmiştir. Birkaç dakika sonra denekler, düşen bir sandalye sesini, kadının acıyla haykırışını ve incinen ayağını kurtarmaya çabaladığını duymuşlardır. Kazayı duyan tek başına bekleyen deneklerden yüzde 70'i kazaya uğrayan kişinin yardımına koşmuştur. Ancak, birbirini tanımayan iki kişiden birinin kazaya uğrayanın yardımına koşması, çiftler hâlinde bekleyen deneklerin sadece yüzde 40'ında gözlenmiştir. İki kişiden biri sahte denek olup pasif kaldığı zaman, müdahale etme oranı yüzde 7'ye düşmüştür.

Çeşitli acil durumlarda (örneğin, bir hırsızlık olayını bildirme ya da epilepsi krizi geçiren bir kişiye yardım etme gibi), tanığın davranışına ilişkin yapılan diğer araştırmalar da müdahalenin, tanık sayısı ile ters orantılı olduğunu ortaya koymuştur. Bu etki, *sorumluluğun yayılmasıyla* (diffusion of responsibility) açıklanmıştır. İnsanların, durumu ne derece yardım gerektiren bir durum olarak tanımladıkları, yardım edip etmemelerinde kritik bir etkendir. Bu mantığa göre, durumu tanımlamanın kilit noktası, başkalarının nasıl davrandığına ilişkin gözlemimizdir. Her bir kişi aptal görünmekten kaçınmaya ya da soğukkanlı ve fütursuz olmaya çalışacağından, insanlar, herkesin durumun acil olmadığı kararını verdiği sonucuna varabilir. Sorumluluğun yayılmasının nedeni ne olursa olsun, araştırmalar en güvenceli tanık sayısının bir olabileceğine işaret etmektedir.

4.2 Yardım Etme Davranışı

Üzerinde çalışılan bir diğer olumlu sosyal davranış türü de, yardıma gereksinimi olan herhangi birine, acil bir durum olmadığı hâlde, insanların yardım etme isteğidir. Bu konuda yapılan araştırmalar, yardımın sağlanma olasılığını arttıran durumun özelliklerini ve yardıma gereksinim duyan kişinin niteliklerini belirlemeye çalışmışlardır.

Önemli bir durumsal değişken, yardım etme davranışını gös-

terimleyen modellerin varlığı ya da yokluğu olarak görünmektedir. Yardım etme davranışı üzerinde taklidin rolünü sınamak isteyen bir alan çalışması, Bryan ve Test tarafından yapılmıştır (1967).

Araştırmacılar, arka lastiği patlamış ve şişirilmiş yedek lastiğin dayalı olduğu bir arabanın (hedef) yanında duran bir kadına yardım etmek için kaç arabanın durduğunu görmek istemişler. Çalışmada, birinde yardım eden bir model olan, diğerinde ise böyle bir modelin olmadığı iki koşul bulunmaktadır. Yardım eden modelin olduğu koşulda, araştırmacılar yolun hedef arabadan birkaç metre ötesine ikinci bir araba koymuşlardır. Bu arabanın lastiği patlamış olup (yardım etmek için durduğu aşikâr olan) bir adam tarafından değiştirilmekte ve bir kadın da onu seyretmektedir. Araştırmacılar, her iki koşulda da, hedef arabanın yanından geçen arabalardan kaçının yardım etmek için durduğunu kaydetmişlerdir.

Bryan ve Test, modelin varlığı koşulunda yokluğu koşuluna kıyasla yaklaşık iki misli arabanın durduğunu ortaya koymuştur. Buna ilişkin bir diğer çalışmada ise, bu araştırmacılar, Noel'de Salvation Army isimli bir yardım kurumu için kaldırımlarda bağış toplayanlara, bir model yardımda bulunduktan hemen sonra yapılan para yardımlarının modelin olmadığı durumlara kıyasla yaklaşık iki misli sıklıkta olduğunu ortaya koymuşlardır. Yardım eden modelin olumlu etkisi birkaç etkene bağlı olabilir: Bunlar, bireye, yapılması gereken "uygun" davranışın hatırlatılmasını, yardım etmediği için suçluluk duygusunun artırılmasını ve yardım gören kişinin şükran dolu tepkisinin gösterilmesini içermektedir.

Feldman (1968) tarafından yapılan bir dizi çalışma yardıma gerek duyan kişinin milliyeti üzerinde odaklaşmıştır.

Feldman Boston, Paris ve Atina'da insanların yurttaşlarına mı yoksa yabancılara mı daha çok yardım ettiğini görmek için birkaç alan çalışması yapmıştır. Her üç kentte de, aynı ve farklı milliyetten birer kişi, çeşitli durumlarda, kentin sakinleri ile etkileşime girmiştir Aynı ve farklı milliyetten bu iki kişi, o kentte oturan bir kişiye ayrı ayrı yol sormuş; bir mektubu postaya atmasını rica etmiş; biraz önce bir dolar (ya da 5 frank ya da 20 drahmi) düşürüp düşürmediğini sormuş; bir dükkânda kasiyere fazla para ödemiş; aynı iki semt arasında bir taksiye binmiştir. Tüm olarak, yaklaşık 3000 etkileşim incelenmiştir. Bazı durumlarda, dükkânda kasiyere fazla ödeme gibi, aynı milliyetten olanlarla farklı milliyetten olanlara gösterilen muamele açısından bir

fark görülmemiştir. Farkların olduğu durumlarda, hem Bostonlular hem de Parisliler yurttaşlarına, farklı milliyetten olanlara kıyasla daha iyi muamele göstermişlerdir. Öte yandan Atinalılar, yabancılara kendi yurttaşlarına kıyasla daha iyi davranmışlardır. Olumlu sosyal davranışa ilişkin bu ve diğer çalışmalar, yardım isteğinde bulunan kişi ile yardım istenen kişi arasındaki benzerliğin, yardımın sağlanıp sağlanmayacağı üzerinde önemli bir belirleyici etken olduğuna işaret etmektedir.

Özetle, yardım gerektiren acil bir duruma tanık insan sayısı arttıkça, içlerinden birinin yardım etme olasılığı düşer. Bu, sorumluluğun yayılması olarak bilinmektedir. İnsanların yardım etme olasılığı, başka birinin (bir modelin) yardım ettiğini gördükleri zaman daha fazladır. Ayrıca, bize benzer görünen kişilere yardım etme olasılığının benzemeyen kişilere kıyasla daha fazla olduğu görünmektedir.

İKİNCİ KISIM

SOSYAL PSİKOLOJİ AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI

BİRİNCİ BOLÜM

1. SOSYAL PSİKOLOJİ

Sosyal psikolojinin tipik konularından yalnızca birkaçını gözden geçirelim: Bir bebek, büyüdükçe nasıl sorumluluk sahibi bir erişkin haline geliyor? Bir kurumda, bir dernekte, idari bir organizasyonda veya bir işçi sendikasında liderler ile onları izleyenler arasındaki ilişkiler nasıl gelişiyor ve işliyor? Bir mitingdeki propagandadan neden bazı kişiler etkilenirken diğerleri bunu saçma bularak reddediyor? Dünyanın her tarafından milyonlarca insanı etkileyen ön yargı, ayrımcılık ve gruplar arası çatışma konularını düşünün.

Tabii ki, insanlarla ilgili bu tür problemleri ilk ve tek düşünen kişiler yalnızca sosyal psikologlar değildir. Felsefeciler, politikacılar ve sosyal konularda yazan kişiler yüzyıllardır bu sorunlar hakkında fikir üretmiş, çözümler önermişlerdir. Aslında, bu sorunları incelemek alanımız olmasa da hemen hepimiz kendi formül ve çözümlerimizi üretiriz. Gündelik hayatımızda kişisel olarak bu sorunlarla iç içeyiz.

1.1 Sosyal Psikolojinin Tanımı

Tarihsel olarak, sosyal psikoloji konularıyla hem psikologlar hem de sosyologlar ilgilenmişlerdir; şüphesiz bugün de ilgilenmektedirler. Çocuğun sosyalleşmesi, sosyal tutumlar, iletişim, propaganda, grup içi ve gruplar arası ilişkiler, liderlik ve ön yargı hem psikologların hem de sosyologların ilgilendiği konular arasında yer almaktadır.

Bu ortak ilgiden dolayı, giderek artan sayıda kavram ve terim ortaya çıkmış, bu da iletişimi zorlaştırmış, psikolojik ve sosyolojik kavramların kullanımında karışıklığa yol açmıştır.

Sosyal psikoloji, sosyal uyaran durumlarıyla ilgili olarak bireylerin deneyim ve davranışlarının bilimsel incelemesidir. Sosyal uyaran du-

rumları, insanlardan (bireyler ve gruplar) ve sosyokültürel ortamın öğelerinden oluşur.

Deneyim ve davranışı ele alırken sosyal psikolojide analiz biriminin birey olması gerekir. "Deneyim ve davranış", her zaman bireylerin deneyim ve davranışıdır. Bireyin deneyim ve davranışını incelemenin tek yolu, algılama, yargıda bulunma, öğrenme, hatırlama, hayal kurma (imgeleme), düşünme, isteme, eylem vb. gibi psikolojik etkinliklerin incelenmesinden geçer. Bu psikolojik etkinlikler, yalnızca psikolojik kavram ve ilkeler temelinde tam olarak açıklanabilir. Bu nedenle, isminde bulunan "sosyal" sıfatı, sosyal psikolojinin tamamıyla kendine ait kavram ve ilkeleri kullandığı anlamına gelmez. Sosyal psikolojideki geçerli kavram ve genellemeler, genel psikolojideki geçerli kavramlarla uyuşmalıdır. Gerek duyulduğunda, daha genel olanlara dayanılarak başka kavram ve ilkeler de kullanılır.

"Psikolojik kavram ve ilkelerin" bireyi tek başına ya da yalıtılmış olarak ele aldığını ima eden tüm fikirleri derhâl bir tarafa bırakalım. Psikolojide geçerli genel ilkeler, bireyin işleyişi ile uyaran durumlarının özellikleri arasındaki ilişkilerden kaynaklanmaktadır. "Sosyal" sıfatı sosyal psikolojinin esasen sosyal uyaran durumlarıyla ilişkili olarak deneyim ve davranışla ilgilendiği anlamına gelmektedir. Herhangi bir psikolojik süreçle ilgili olarak geçerli genellemelere ulaşmada uyaranların ele alınmasının zorunlu olması gibi, sosyal uyaran durumlarının özellikleri de sosyal psikolojinin en önemli boyutlarından biri olmaktadır.

1.2 Deneyim ve Davranış

Sosyal psikolojinin konusunu tanımlarken "deneyim" ve "davranış" terimleri bir arada kullanılmıştı. Tarihsel olarak, deneyim ve davranışı birbirinden bağımsız olarak ele alma eğilimleri görülmektedir. Tek başına "deneyim" ya da tek başına "davranış" yerine, deneyim ve davranışı birlikte ele almanın bazı önemli nedenlerine bakalım.

Bir kişinin deneyimleri diğer insanlar tarafından doğrudan gözlenemez. Kişinin deneyimleri, söylediği sözler, bir hareketi ya da bir edimi gibi bazı davranışlarından çıkarsanır. Ama konumuzu yalnızca davranışla sınırlandırırsak, bireyin sosyal durumlar karşısındaki doğrudan gözlenemeyen önemli tepkilerini ihmal etmiş oluruz (en azından bir süre için). İnsanların deneyimlerinin hemen ardından davranışın ortaya çıkması gerekmez; fakat, sonraki davranışlar, ancak ön-

ceki deneyimler yoluyla anlaşılabilir. Her durumda, gözlenebilen davranışlar, etkilerin merkezi bir şekilde görüntülenmesini ya da organize edilmesini izler. Böyle bir iç örüntü bir tur deneyimle bağlantılıdır. Bu nedenle, deneyim ve davranış, konumuzun temel yönleri olarak birlikte düşünülmektedir.

Sosyal psikoloji, sosyal uyaran durumlarıyla ilişkili olarak deneyim ve davranışın bilimsel incelenmesi olarak tanımlanmıştı. "Deneyin ve davranışın sosyal uyaran durumları tarafından belirlenmesi" gibi terimlerden kasten kaçınılmıştır. İlk bakışta, bu kılı kırk yaran, önemsiz bir ayırım gibi görünebilir; ancak, sosyal psikolojide temel sorulara yol açmaktadır. Deneyim ve davranışın "belirlenmesi" nadiren tek yönlüdür, belki de hiçbir zaman tek yönlü değildir. Belirleyici etkiler, tümüyle bireye etki eden dış koşullara atfedilemez, çünkü, birey pasif bir varlık değildir.

Doğumdan itibaren, psikolojik etkinliğin en şüphe götürmez özelliği, belirli ihtiyaç ve güdüleri, daha sonra da kendini gerçekleştirme arzularının tatmini doğrultusunda amaca yönelik olmasıdır. Birey, benzersiz bir fizyolojik ihtiyaç örüntüsüne, benzersiz bir duyum donanımına, kapasitelere, mizaca vb. doğuştan sahiptir. Dolayısıyla bireyin kendi üzerindeki etkileri organize edişi de benzersizdir. Bu nedenle ve her kişinin hayatı boyunca karşılaştığı sosyal etkilerin belirli örüntüleri kişiden kişiye değiştiğinden, kişinin bu etkilere tepki olarak geliştirdiği güdü ve emellerinin örüntüleri de o kişiye özgüdür.

Bu hususun, her bireyin benzersizliğinden ötürü tek başına incelenmesi gerektiğini söyleyecek kadar aşırıya vardırılmaması gerekir. İhtiyaçlar, duyumlar vb.nin işleyişinde bir benzerlik ve düzen vardır; belli sosyal çevrelerde de benzerlikler vardır. Ancak, psikolojik etkinliğin esas olarak amaca yönelik olması, bireyin sosyal bir kişiye dönüşürken sosyal etkileri pasif bir şekilde almadığını göstermektedir. Bireyin doğduğu andan itibaren, dış etkilere (sosyal ya da değil) tepki verişi ve bunları özümseyişi, dış uyaran durumlarının özellikleri ve bireyin *seçiciliği* tarafından *birlikte* belirlenir.

1.2.1 Bireyden ve Kültürden Kaynaklanan Etkilerin Etkileşimi

Deneyim ve davranışın, bireyin kendisinden kaynaklanan ve dışarıdan dayatılan etkilerin etkileşiminin bir sonucu olarak kavranması, deneyim ve davranışın sadece "kültür ve toplum tarafından" ya da

sadece “bireysel güdüler tarafından” belirlendiği iddiasını anlamsız kılar,

1.2.1.1 Sosyal psikolojide bir mektep kavgası! Bireysel- kültürel yaklaşım savaşı!

Sosyal psikoloji tarihinde, "bireysel yaklaşım” yandaşları ile “kültürel yaklaşım” yandaşları arasında köklü bir ihtilâf vardır. Bu yaklaşımlardan biri, sosyal fenomenleri, hatta kültürü ve sosyal sistemleri, bireyin köklü içgüdü ve değişimlerinin bir sonucu olarak görmektedir. Karşıt görüş ise, bireyi sosyal etkilerin pasif bir alıcısı olarak ele alır. Her iki görüş de, tek yönlü ve dolayısıyla hatalıdır. Bu iki görüşe dayanan tartışma da anlamsız, olmaktadır.

Birey ve kültürün diğerini yok sayma pahasına yalnızca birim vurgulayarak bu şekilde kesin çizgilerle sınıflandırılması, sosyal etkilerin ve bireyin bunlar karşısındaki tepkilerinin doğal hakkındaki her iki görüşün de tek yönlü olmasıyla sonuçlanmıştır. Bireyi, kültürün dolacağı boş bir havuz gibi görme ya da onun sosyal etkiler karşısındaki tepkilerini, baskın bir toplum ile bu toplumun karşısında direnen ve yenik düşen birey arasında sürekli bir mücadele olarak düşünme eğilimi vardı.

1.2.1.2 Sosyalleşmeyi nasıl yorumlayabiliriz?

Tabii ki, sosyalleşme, zaman zaman, sosyal bir durumun gerekleri ile bireyin kendi arzuları arasında çatışma içermektedir. Büyüme çağındaki birey için yemek, uyku ve diğer yaşamsal etkinlikleri düzenleyen standart izlencelere uymak, nahoş ve hatta acı verici gelebilir. Açken ve yiyecekler göz önündeyken bazı sosyal etiketlerden kaçınmak için yemek yemeyi ertelemek zordur. Misafirlerden son derece sıkıldığı hâlde uyanık kalmaya ve konuşmadan hoşlanıyormuş gibi görünmeye çalışmak bireyi bitkin düşürür. Bireyin diplomayı alıncaya ya da bazı toplumsal âdetlerin gereği yerine getirilinceye kadar zorlayıcı güdülerinin doyuma ulaşmasını ertelemesi acı vericidir. İnsanın ortamın gerekleri ve baskısı nedeniyle, rencide edici bir tartışmada beklenenden çok farklı davranıyor görünmemek için elinden geleni yaparken aslında hınçla dolu olduğu, gerçek fikirlerini söylememek için kendini zor tuttuğu zamanlar olur. Sosyalleşmesi sırasında birey, uygulanan yaptırımlar kendi direncinden daha güçlü olmadıkça ya da sosyal değerler, normlar onun kişisel olarak benim-

sediği değerlerle aynı olmadıkça genellikle uymaya karşı direnç gösterir.

Bu tur emekler, bireyi kültürün pasif bir alıcısı olarak düşünmenin tek taraflı olduğunu göstermektedir. Ancak, sosyal etkilerin her zaman *baskıcı* olduğunu düşünmek; sosyalleşmeyi bireyin her zaman yenik düşen olduğu bir mücadele olarak kavramak da aynı şekilde tek taraflıdır. Tamamıyla çaresiz olduğu ilk bebeklik yıllarından itibaren, bireyin ihtiyaçları diğer bireyler aracılığıyla tatmine ulaşır. Birey büyüdükçe, sevilen bir kişi olarak kabul görme gayretleri, güven kazanma çabaları, geçimini kazanma çabaları, kendi değerini kanıtlamak için beslediği başarma arzuları her zaman diğer insan ve gruplarla ilişki içindedir. Kendi grubunun değerlerine uyması her zaman kendini hiçe sayma pahasına gerçekleşmez.

Bireyin aktif olarak bir grup ya da kuruma ait olmak, onun ayrılmaz bir parçası olmak için uğraştığı durumlardan da söz etmeliyiz. Bu tür uğraşlar, bireyin kendi grubunda hüküm süren değerleri ve standartları, kendi değer ve standartları haline getirmek için aktif çaba göstermesi demektir. Anaokuluna giden bir çocuğun sınıf arkadaşları hafta sonu kurslarına devam ediyorsa, onu da gitmek için zorlamaya gerek yoktur. Aslında, hafta sonu kurslarına devam etmekten alıkoyulacak olursa öfkelenebilir. Tipik bir Amerikalı çocuğa beysbol kurallarını öğrenmesini söylemeye gerek yoktur. Oyunun en ince noktalarına titizlikle uyulmasını isteyerek yetişkinleri şaşırtır. Genellikle, öğrenciler gittikleri yüksek okul veya üniversitenin öğrencisi olmaya çok değer verirler; bu nedenle, okul marşlarına bağlılık ve bundan gurur duymaya zorlanmaları gerekmez.

1.2.1.3 Nasıl bir sosyal psikoloji anlayışı doğru?

Benlik değeri ve ait olma duygusu bu tür bağlardan bağımsız değildir. Kısaca, bireyi ya da kültürü yücelten bir taraf tutmaktan kaçınırsak, bireylerden ve sosyal çevrelerden gelen etkiler arasındaki ilişkiler hakkında dengeli bir anlayışa varabiliriz. Deneyim ve davranışı, bireyin kendi içinden ve onu çevreleyen kültür ve gruplardan gelen etkilerin ortak ürünü olarak görmekle, her iki etkinin de belirli deneyim ve davranışları biçimlendirmedeki karşılıklı etkileşimine önem veren bir sosyal psikoloji anlayışı kazanabiliriz. Böyle bir yaklaşımı izleyerek, bireyin içinden gelen güçlü itkilerin baskın olduğu durumları da, sosyokültürel etkilerin baskın olduğu durumları da saptayabiliriz. Tüm durumların sonucunu önceden belirleyecek, egemen,

değişmez bir şeyin olduğu iddiası asılsızdır.

Sosyal yaşam, kültür ve bunların içerdiği her şey, başlangıçla yeni doğan bebeğin dışında yer alır. Ancak, bebek toplumsal yaşamla hiçbir ilişki kurmazsa bireysel yaklaşımı önerenlerin değer verdiği kişisel niteliklere sahip olan bir birey haline gelemez. Böyle bir varlık, sosyalleşmiş insandan büyük ölçüde farklıdır. Toplumsal yaşam, bireyin doğal yetişme ortamıdır; insanın doğasına yabancı değildir.

1.2.1.4 İnsan nedir?

Bu nedenle, bireyin kendi sosyal gruplarının gereklerini ve değerlerini nasıl öğrendiği sosyal psikolojinin tek problemi değildir, insan, yalnızca kültür öğrenen bir organizma değildir. Kültürel gelişim ve değişim sürecinde sürekli olarak başka insanlarla ilişki içindedir. İnsan, kültürü öğrendiği gibi, aynı zamanda kültürün yaratıcısıdır. Çocuklar bile içinde yaşadıkları yetişkin toplumun davranış standartlarını, izlenceleri ve etiketleri özümsedikleri gibi, kendi yaşıt gruplarının kültürel yaratıcı faaliyetlerinde de aktif olarak yer alırlar.

İKİNCİ BOLÜM

1. İNSANLAR HANGİ DÜZEYDE ETKİLEŞİRLER?

Sosyal psikoloji insanı, kültürü hem öğrenen hem de oluşturan olarak gören bir anlayış edinmeye çalışıyorsa, insanın bunları yapabilme kapasitesinden yola çıkmalıdır. İnsan, hayvanlar aleminin öğrenen, icat eden ve bunları kültürel miras yoluyla gelecek kuşaklara aktaran tek üyesidir. İnsana özgü bu davranışın can alıcı noktası, insanın tipik işleyiş düzeyini yöneten kapasitelerinde yatmaktadır.

1.1 Kavramsal düzey nedir?

İnsanın tipik işleyişi kavramsal düzeydedir. Kavramsal düzey ne anlama gelmektedir? Kavramsal düzey, insanın bebeklikten sonra kelimeler aracılığıyla iletişim kurması ve bu gelişimin onun psikolojik işleyişinin her evresine sinen kaba sonuçları olması anlamına gelmektedir. Kavramlar, standartlaştırılmış genellemelerdir. Nesnelerin, olayların, ilişkilerin, yaşantı ve deneyimlerin farklı spesifik ortamlarda kullanılabilecek genel temellere dayandırılarak gruplandırılmasıdır. Dil sistemlerinde, kavramlar kelimelerle ifade edilirler.

Kavramsal işleyişin sonuçlarından ikisini ele alalım. Birincisi, kavramlar edinildiğinde, belli nesne, kişi, grup, olay ve ilişkilere, ait oldukları türsel sınıfa göre davranılır. Örneğin, çocuk "kitap" kelimesini öğrendiğinde, bu kelimeyi yalnızca gördüğü ya da eline aldığı kitaplar için değil aynı zamanda sonradan karşılaştığı tüm benzeri nesneler için de kullanır.

Aynı şekilde, etnik, dini ya da ulusal bir topluluk ismini (Meksikalı, İngiliz, Çinli, Navaho yerlileri diyelim) öğrenen kişi, söz konusu topluluğun her üyesine kavramı öğrendiği şekliyle o kavramın içerdiği özellikleri atfetmeye eğilimlidir. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, insanın bir kavramı öğrenmek için söz konusu nesne ya da kişilerle gerçek ilişki kurması gerekmez. Bazen kavramların belirttiği spesifik nesne, kişi ya da olaylarla doğrudan veya hiç deneyimi olmaksızın da bu kavramları öğrenir.

İkinci olarak, insanın tipik işleyiş düzeyinden dolayı, deneyim ve davranışın o anda orada olmayan, yer ve zaman açısından epey uzakta olabilen uyaran nesne ve ortamlarla ilişkili olması da mümkündür. Başlangıçta çocuk, anne babası doğru "tahminde" bulununcaya kadar ağlamakla, annesi odadan çıkıncaya kadar eteğine asılmakla amaçlarına ulaşırken, çok geçmeden bu amaçlara kelimeler yoluyla ulaşır. Birkaç yıllık bir süre içinde çocuk konuşmaya, düşünmeye, hissetmeye ve önceki olaylara göre hareket etmeye başlar. Gelecekteki olayları sabırsızlıkla beklemeye başlar, "gelecek Bayram' gibi. Bu gelişme çok önemlidir. Çocukluğun ilk yıllarından sonra bireyin deneyim ve davranışının önemli bir kısmı, geçmiş ya da gelecek olay ve durumlar temelinde meydana gelir. Erişkinler, uzak geleceğe dair belki de beklenen sonuçların gerçekleşmesine ömürlerinin yetmeyeceği plânlar yaparlar.

İnsanın hayvanlar âlemindeki benzersizliği düşünülecek olursa, insanın bu tipik işleyişinin önemini kavramak daha kolay olur. Çoğumuz hayvanlara ilgi duyarak büyümüşüzdür. Onları tıpkı insanların yaptıklarına benzer şeyler yaparken izlemişizdir. Ancak insanın deneyim ve davranışını bilimsel olarak incelerken, çeşitli türlerin karşılaştırmalı incelemesinden çıkan sonuçlardan birine dikkat etmeliyiz: Türlerin yalnızca benzerliklerine bakar ve aralarındaki devasa farklılıkları es geçersek, çeşitli türlerin nispi kapasiteleri anlaşılamaz.

1.2 İnsanın tabii ortamı; toplum

Farklı iki türün davranışları benzer görünse bile, bu davranışların altında yatan kapasite ve süreçler son derece farklı olabilir. Bu nedenle, yaradılıştan birbirine yabancı karşıt taraflar olarak düşünülemezler. İnsanın ihtiyaçlarının tatmini doğuştan başka insanlara bağlıdır. Hem bu nedenle ve hem dc insanın tipik (kavramsal) işleyiş tarzı nedeniyle, kültürün ve kendi ihtiyaçlarının gerekleri zaman zaman çatışsa da sosyal hayatı insanın kendi doğal ortamıdır.

Şimdi sosyal uyaran durumlarla ilgili bazı temel olgulara bakalım. Bireylerin deneyim ve davranışı, sosyal olsun ya da olmasın, her zaman verili bir dizi uyaranla ilgilidir. Bu nedenle, insanın deneyim ve davranışını anlamada yalnızca bireyin kendisinden kaynaklanan etkileri belirlemek yeterli değildir. Ayrıca, bireyin karşılaştığı uyaran durumlarının tam kapsam ve özelliklerini bilmek de gereklidir. Deneysel psikolojide, deneyci, öğrenilecek labirentleri ya da hatırlana-

cak anlamsız hecelerin uzunluğunu ve sayısını betimler. Deneyci hangi etkileri uyaran faktörler olarak uyguladığını tam olarak belirtmek ve uyaranla ilgili olarak kişinin hâlini (duygu, heyecan, bitkinlik, açlık gibi) ve motivasyonunu kaydetmek zorundadır.

1.3 Uyaranlar

Ancak, sosyal etki konusuyla uğraşırken uyaran koşullarını belirtmekte her zaman bu derece dikkatli değiliz. Sosyal uyaran durumlarının "toplum" ya da "kültür" gibi genel terimlerle ifade edilmesi az rastlanan bir durum değildir. Hayatı boyunca bireylerin gündelik etkinlikleri sırasında gerçekten karşılaştıkları sosyal uyaran durumlarını belirlemek için yapmamız gereken ilk iş, ne tür uyaran koşullarının kapsadığını görmek için geniş bir alan olan "kültür" ve "toplum"u incelemektir.

1.3.1 Uyaranları kendi parçamız gibi hissederiz

Bazı sosyokültürel etkiler öylesine bir parçamız hâline gelmiştir ki onları verili kabul ederiz tıpkı ellerimiz ve başımız ya da soluduğumuz hava gibi. Tabii ki, bu etkiler genetik ya da biyolojik ardamda bir parçamız değildir. Genlerimiz yoluyla aktarılmaz ve olgunlaşmamızla birlikte gelişmezler. Başlangıçta bu sosyokültürel etkilerin hepsi, insanın dışında etkilerdir. Ancak sonradan insan, bunları kendisinin bir parçası olarak görür ve hisseder.

1.3.2 Bir Malinowski deneyimi

Bu bağlamda, antropolog Malinowski'nin bir gözlemi öğretici olabilir. Malinowski, batı Pasifik ada toplulukları arasındaki karmaşık takas sistemini araştırdığı sırada başından geçen bir deneyimini yazmıştır. Malinowski, bireyin karmaşık ilişkiler bütününde kendi konumunu bilmeksizin, rolünü yerine getirdiğini belirtmiştir. Ada yerlisi olan bireyler, tıpkı fiziksel bir ortama (atmosfere) girdikleri gibi bu takas sisteminin içine girerler; yani, bu sistemin farkında değildirler. Kula takas sisteminde yer alanlar için Malinowski şu sonuca varmıştır: Bu kişiler "sosyal yapılarının biçimi hakkında hiçbir şey bilmemektedirler. Kendi güdülerini, tâbi oldukları bireysel eylem ve kuralların amacını bilmezler. En zeki yerlinin bile Kula'nın büyük, organize bir sosyal yapı olduğuna dair hiçbir fikri yoktur. Eğer bu yerlilerden birine Kula'nın ne olduğunu soracak olursanız size birkaç ayrıntıdan, muhtemelen kendi kişisel deneyimlerinden ve Kula hak-

kındaki öznel görülünden söz edecektir... Kısmen de olsa ondan tutarlı bir tasvir edinemezsiniz. Kafasında Kula'ya dair bütün bir resim yoktur, o Kula'nın içinde yer almaktadır ve dışarıdan bakarak bütünü görmesi imkansızdır".

1.3.3 Kültür deyince

Sosyal uyaran durumlarının çeşitliliği ve kapsamı hakkında bir fikir sahibi olmamız bizim bu etkilerden bazılarının farkına varmamızı sağlar. Aşağıdaki kelimeler, antropolog Kluckhohn ve antropolog Kelly'nin kültür kavramından söz ederken kullandıkları listeden alınmıştır; Yaş, spor, takı, takvim, temizlik eğitimi, toplum düzeni, yemek pişirme, katılımcı emek, kozmoloji, kur yapma, dans, dekorasyon, kehanet, işbölümü, rüya yorumu, eğitim, kıyamet, ahlâk, etiket, üfürükçülük, aile, festival, ateş yakmak, folklor, yiyecek tabuları, cenaze merasimleri, oyunlar, mimikler, hediye verme, devlet, tebrik, saç stilleri, misafirperverlik, ikamet, hijyen, akrabalar arası cinsel ilişki tabuları, miras kuralları, şaka, akrabalık, akrabalık isimleri, dil, yasa, şansla ilgili batıl inançlar, büyü, evlilik, öğünler, tıp, yas tutma, müzik, mitoloji, sayılar, ebelik, cezai yaptırım, kişi isimleri, nüfus politikası, doğum sonrası bakım, hamilelik, mülkiyet hakları, doğaüstü varlıklar, buluğ, dini ayin, barınma, cinsel kısıtlamalar, ruh kavramı, statü, ameliyat, alet yapma, ticaret, ziyaret, sütten kesme, hava durumu. İnsanı çepçevre kuşatan ve bir parçamız hâlinde hissettiğimiz kültür dünyamızın farklı renkleri işte bunlar.

İşte insanı üstün kılan, etkilendiği dünyada onu değiştirmek, kendisini değiştirmek kabiliyeti ve gücü ile donatılan insan. O insanı bir kan pıhtısından yarattı ve bilmediğini öğretti, eşyanın isimlerini (kelimeleri, kavramları) öğretti. Meleklerin secde etmesini gerekli kılan bir yücelik. İşte İnsanoğlunun müstesna özelliği. Düşünen, kültür yapan, etkileyen, etkilenen ve kendini ve dünyayı inşa edebilen tek varlık. İyiyi de kötüyü de yapmak eline verilmiş. Bu sebepten aynı zamanda sorumlu tek varlık.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

l. İNSAN DAVRANIŞLARI VE SOSYAL UYARANLAR

Bireylerin gündelik hayatlarında karşılaştıkları spesifik sosyal uyaran durumları öylesine çok sayıdadır ki bunları birkaç genel başlık altında toplamakta yarar vardır. Gerçek bir incelemede, her bir uyaran durumunu tabii ki, onun somut özelliklerine ve tipik niteliklerine göre ele almaya çalışmalıyız.

Gerçek sosyal durumlarda, birey genellikle diğer kişilerle ya da bir grubun üyeleriyle uygun fiziksel bir ortamda kendi grubunun değer ve normlarına göre düzenlenmiş bazı sosyal etkinliklere katılır ve uygun araçlardan (ışıklandırma, yerleşim düzeni, ses efektleri, iletişim. vb.) yararlanır. Örneğin, bir aile kiliseye gittiğinde, özellikle bu özel olaya uygun atmosferi yaratacak şekilde tasarlanmış bir binaya girerler; ilâhiler ve ayetler okurlar. Kişiler arası ilişkileri, konuşma, sessiz durma ya da diğer kişilerle selâmlaşma biçimleri bu özel olaya özgü sosyal normlar tarafından düzenlenmiştir. Kişiler arası ilişkiler, grup ilişkileri, dine karşı ortak tutumlar, etkinliklerin normlarla düzenlenmiş doğası ve sırası, fiziksel yerleşim (mimari yapı, org, kürsü vb.) hepsi bu dinsel olayın birbiriyle ilişkili parçalarıdır. Ancak, analiz amacıyla çeşitli parçaların rolü ve etkisi analiz edilebilir.

Sayın yazarın bir Türk bilim adamı olmasına rağmen verdiği örneklerin tümünün içinde yaşadığı Amerikan toplumundan alınmış olması esere tam anlamıyla yabancı özelliği veriyor. Gönül isterdi ki kiliseden örnekler veren araştırmacı, en azından aynı yakınlığı camiye ve İslâm medeniyetine, Türk kültür mahsullerine de versin.

Biz misalimizi Müslümanlar ve özellikle Müslüman Türkler arasında çok yaygın olan bayram namazını veya bir farzı ayn olan cuma namazına gitmek olarak düşünebiliriz. Cuma namazları bir tipik örnektir. Binası ile (cami), namaz esnasında yapılacaklar, imamın, hatibin yapacakları belirlenmiştir. Okunacak hutbe, imamın temsilciliğinde gerçekleştirilecek namaz (ibadet davranışı), sonra münferiden

kılınan namazlar, toplu ve bireysel olarak yapılacak dua ve topluluk üyelerinin tavırları belirlenmiştir. Aynı şeyleri düğün, mevlid ve futbol karşılaşmaları için de söyleyebiliriz.

1.1 Uyaran Olarak Diğer İnsanlar

1.1.1 Uyaran Olarak Diğer Bireyler

En fazla farkında olduğumuz sosyal uyaran durumlarından biridir. Diğer insanların bizim için uyaran işlevi gördüklerini, bizim de diğer kişiler için aynı işlevi gördüğümüzü biliyoruz. Bu durum, yolda, otobüste ya da bir mağazadaki geçici karşılaşmalar için de geçerli olabilir. Bir kişi belli bir sıfatla bir başka kişiyle ilişkiye geçtiğinde kişiler arası ilişki işlemeye başlar. Bu iki kişi arasında, sözgelimi bir sevgi ilişkisinde olduğu gibi, daha çok belli bir duygusal, güdüsel ilişki vardır. Kişiler arası ilişkiler, sıklıkla daha büyük bir sosyal çevrenin içerisinde ve bu çevrenin bir parçası olarak ortaya çıkar. Örneğin, anne, baba ve çocuk ailenin parçalarıdır. Öğretmen ve öğrenci, kardeşler, ustabaşı ve işçiler, komşular, okul arkadaşları, askerlik arkadaşları arasındaki ilişkiler, kişiler arası ilişkilere diğer örneklerdir. Bireyin kişisel ilişkilerini anlamak için etkileşimde bulunduğu daha büyük topluluklar, organizasyonlar hakkında bilgi sahibi olmamız gerekir.

1.1.2 Uyaran Durumları Olarak Gruplar

Tabii ki gruplar bireylerden oluşur, üyeler olmasaydı gruplar da olmazdı. Ancak, birkaç kişinin yalnızca bir arada bulunması onları bir grup yapmaz. Bir lokantadaki bireyin davranışı kesinlikle diğer müşterilerin genel hâl ve tavırlarından, kılık kıyafetinden etkilenecektir. Ancak bir lokantada bir araya gelen kişilerin bir "grup" olması gerekmez. Grupları yalnızca "uyaran faktörleri olarak diğer insanlar" şeklinde ele alamayışımızın nedeni, insan gruplarının, tek tek üyelerinin deneyim ve davranışları üzerinde çok önemli ve kalıcı sonuçları olan bir nitelik taşımasıdır.

1.1.2.1 Grup ne demektir?

Bir grubun "grup oluşu" şunlardan kaynaklanmaktadır:

a- Üyelerin birbirleri arasındaki bağımlılık ki, gruptaki her bir üyeyi bağlayan bir örüntü içine az çok oturmuştur,

b- Üyelerin ortak değerleri, davranış standartları veya grup normları. Her bir bireyin diğer kişiler karşısında bir sıfata ya da işleve sahip olduğu ilişki örüntüsüne grup yapısı adı verilir. Grup yapısı, bir

göreli konum ve işlevler sisteminden, yani, statü ve rol ilişkilerinden oluşur.

Tek tek üyeler grubun değerlerini benimsediğinde davranışları, bu değerlere, standartlara ya da "ideal" davranışa göre düzenlenir. Bu değerleri içeren davranışlardan sapmalara olumsuz yönde tepki gösterilir. Bu ortak değerlere, davranış standartlarına ya da topluluğun ideallerine grup normları ya da *sosyal normlar* adı verilir.

Gruplarda yer alan bireyleri incelerken konumuz grup ilişkileridir. Grup içinde bireylerin kişiler arası ilişkilerine, onların karşılıklı statü ve rol ilişkilerine (örneğin, lider-izleyen ilişkileri) *grupçuluklar* adı verilir. Bir grubun üyeleri ile diğer grupların üyeleri arasındaki ilişkilere *gruplar arası ilişkiler* adı verilmektedir.

1.1.3 Kollektif Etkileşim Durumları

Kollektif etkileşim (seyirci toplulukları, kalabalıklar, araba yarışları, dini toplantılar, gösteri kalabalığı, güruhlar kollektif etkileşime örnektir), uyaran olarak diğer insanları içerir. Dar anlamıyla söylenecek olursa bu tür durumlar yukarda tanımlandığı şekliyle kişiler arası ilişkiler veya grup ilişkileri başlıklar altında sınıflandırılamazlar. Başlangıçta kollektif etkileşime katılan bireyler arasında kişisel bağlar veva grup bağları olabilir ya da olmayabilir.

1.2 Uyaran Durumları Olarak Kültürel Ürünler

Bireylerin karşılaştıkları sosyal uyaran durumlar, yalnızca olası kişiler arası ilişkilerden ve grup ilişkilerinden ibaret değildir. Herhangi bir sosyokültürel ortamda birey, insanların yanı sıra, gruptaki insanların geçmiş ya da şimdiki etkileşimlerinin o ortamda varolmayan ürünleriyle de karşılaşır. Bir evi vardır (basit ya da görkemli), giyindiği şeyler, kullandığı araçlar, kullandığı iletişim ve ulaşım araçları, etkilendiği melodiler, ritimler vardır. Kullandığı bir dil, dolayısıyla da bu dilin kategori ve yapısına göre ifade yolları ve bu dille iletişim kurduğu başka kişiler vardır. Kendi grubunun şemasında değer verilen, inanıp ibadet ettiği bir Tanrı vardır. Bir grubun en azından bazı değerlerini beğenir, benimser. Pek çok kez kendi grubunun uygulamaları, değerleri ya da normları, bunların önemi, bunları çevreleyen atmosfer, yalnızca yüz yüze grup durumları ile açıklanamaz. Bazı gruplar daha büyük organizasyonların, kurumların parçasıdır. Belli bir dini cemaat, daha büyük bir kurumun yalnızca bir parçasıdır. Bir devletin yasama organı, sadece yüz yüze bir grup değildir; hükümetin bir parçasıdır.

Yukarıdaki etkinliklerin hepsi kültürel uyaran adı verilen insan ürünlerini kapsamaktadır. Antropolog Herskovits kültürü, kısa ve özlü terimlerle tanımlamıştır "Kültür, doğanın insan yapımı olan kısmıdır." Bireyler, gruplar içinde birbirleriyle etkileşimde bulundukça ve grup etkinliklerine çeşitli yollarla katıldıkça, önceki kuşaklardan kalan kültürel uyaranları öğrenmenin ve kullanmanın yanı sıra, yeni kültürel uyaranlar da üretirler. Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, insan, kavramsal düzeyde işlev görme kapasitesine sahip olan tek canlı türü olduğundan, hayvanlar âleminin kültür üretebilen, kültürel ürünleri biriktirebilen ve bunları gelecek kuşaklara aktarabilen tek üyesidir.

Sosyal psikolojinin tanımını, diğer insanlarla ilişkili olarak deneyim ve davranışın incelenmesiyle sınırlayıp onların uyaran durumları olarak kültürel ürünlerini dışarıda bırakmak, sosyal psikolojiyi, sanki insanlar Taş Devri öncesi çağlarda yaşıyormuşçasına yazmak olurdu.

Yüz yüze durumlarda iletişim ya da konuşma dolayımıyla gerçekleşen sosyokültürel etkiler, bu tür etkileşimler yoluyla incelenebilir. Pek çok iyi sosyokültürel etki, şüphesiz anne babalar, öğretmenler, akranlar ve diğer insanlar dolayımıyla gerçekleşmektedir.

Ancak, bir an için bir çocuğu çevreleyen mobilyaları, evin büyüklüğünü ve türünü, bu çocuğun oyuncaklarının türünü ve çeşitliliğini düşünelim. Tüm bunlar, onun beğenilerini biçimlendirmede önemli bir rol oynamaktadır. Bu eşyaların büyüklüğü, oranları, sınırları ya da lüks olup olmadığına ilişkin algılanımı, birinin ona bunlar hakkında söylediklerine dayanması gerekmez.

Arabayla seyahat ederken durup kimseyle sohbet etmeksizin bir kasaba ya da şehirden geçtiğimiz olur. Yine de, bu yerler hakkında kesin izlenimler oluşturur ve "köhne", "yoksul", "zengin" ya da benzeri şeyleri büyük bir kesinlikle söyleriz.

Uygar toplumlarda, gazete, kitap, radyo, vb. aracılığıyla bize ulaşan pek çok etki vardır. Bu tür etkileri birey, "kişisel" deneyim olarak yaşayabilir. Ancak, bunların diğer bireyler dolayımıyla gerçekleştiğini söylemek kişilerarası ilişkilerin anlamını zorlamak olacaktır. Oklahoma, Broken Bow'daki bir kişi. Hemingway'in (romanlar aracılığıyla) ya da Arthur Godfrey'in (radyo programı aracılığıyla) etkisini kişisel olarak hissedebilir. Yine de, bu durumlarda kişilerarası bir ilişkinin ya da kişisel bir etkinin var olduğu pek söylenemez.

Kültürel ürünleri iki başlık altında ele almak uygun olacaktır:

1.2.1 Maddi Kültür

Maddi kültür, insan etkileşiminin ve emeğinin, fiziksel nesne ve yapılar olarak gözle görülebilen, dokunulabilen ve değiştirilebilen ürünlerinden oluşmaktadır. Binalar, oyun alanları, üretimde kullanılan araçlar gibi teknolojik ürünler (makineler), ulaşım araçları (at arabası, tren, otobüs, gemi, uçak), iletişim araçları (kitap, gazete, radyo ve televizyon), mobilyalar, mutlak aletleri, su tesisatı, maddi kültürü oluşturan ürünler arasındadır.

Birey, kendi çevresindeki maddi kültürün çeşitli ürünleriyle karşılaşıp bunları kullandıkça, yaşamaya ve kullanmaya yarayan "uygun" ve "gerekli" maddelere karşı tutumlar ya da yargı standartları geliştirir. Bireyin, bu kültür ürünlerine karşı bir tutum oluşturması için başka bir kişinin bunlara dikkat çekmesi ya da bunlar üzerinde yargı belirtmesi gerekmez. Birey, kendini "son derece ilkel" ya da haval bile edemeyeceği kadar "fevkalade" bir durumda bulmadıkça yani, bir şeyler yapmada alışık olduklarına tamamen zıt usullerle karşılaşmadıkça bu konulardaki tutumunun tamamıyla farkında olmayabilir. Maddi kültürün büyük bir bölümü, yaşamsal zorunlulukların sürdürülmesiyle çok yakından ilgili olduğundan, maddi kültürün öğeleri ve yeni gelişmeler, görüşlerin, tutumların, insan yaşamının temel yönlerinin ve minimum gereklerin kavranmasında büyük bir etkide bulunabilir.

1.2.2 Maddi Olmayan Kültür

Maddi olmayan kültür, dil sistemleri, çeşitli sosyal organizasyonlar (örneğin, aile, akrabalık, politik organizasyonlar), din ve dini organizasyon, sanat biçimleri, müzik biçimleri, yaşamsal etkinlikleri düzenleyen izlenceler, insanın ve evrenin kavranması gibi insan etkileşimlerinin ürünlerinden oluşmaktadır. Değerler ve normlar sistemi, maddi olmayan kültürün önemli bir alanıdır.

Sosyal normlar, sosyal yaşamda önemi olan etkinliklerdeki, kişilerarası ve grup ilişkileri bağlamındaki deneyim ve davranışları düzenleyecek şekilde standartlaşmıştır. Sosyal bir değer ya da norm, insan etkileşimi sırasında, yaşamın, o grubun şemasına etki eden yönleriyle ilişkili olarak standartlaştırılır. Sosyal normlar, duygu yüklü bir genellemeyi, yani, beklenen, hatta ideal davranış tarzlarıyla ilgili bir "değer yargısını" içerir. Sosyal normlar, insanlar arası etkileşimin sonuçlarıdır. Bu değer yargıları veya normlar, dilde genellikle kısa vecizelerle ifade edilirler: "Çalmayacaksın" ya da "Bayrağına hürmet

et". Sosyal normların oluşumu, insanın kavramsal düzeyde işlev görmesi sayesinde mümkündür. Sonraki kuşaklara dilin aracılığı yoluyla aktarılırlar. Bu nedenle, insan yalnızca şimdi değil, aynı zamanda geçmişe göre de yaşar. İnsanın etkinlikleri yalnızca mevcut yaşamın acil gerekleri tarafından değil, aynı zamanda önceki kuşakların standartlaşmış genellemeleri ve gelecekle ilgili pek çok emeliyle de düzenlenmekledir.

2. İNSAN, İNSAN DAVRANIŞI, KÜLTÜR VE TOPLUM

Gruplar ve ürünleri sosyal psikolojide bireyin sosyal uyaranlarıdır. Ancak, grupları ve ürünlerini, sosyal bilimlerde tek başına da ele almak mümkündür. Gruplar, maddi ve maddi olmayan kültürün ögeleri hiç yoktan ortaya çıkmaz; bunlar insan yapımıdır. İnsan etkileşiminin ve emeğinin ürünüdür.

Bir kişi kültürel ürünleri kendine mal etse de, bazılarına belli nedenlerle "sağır ve dilsiz" kalsa da, gruplar kültürel ürünlere sahiptir. Kültürel ürünlerin gerçekliğini inkâr etmek, yaşamlarını arkeolojiye, mimarlığa, müzikolojiye, folklora vb. adamış insanların ortaya koyduğu gerçekleri inkâr etmek demektir.

Bu bağlamda, Herskovits'in kültürün gerçekliğini tartışırken belirttiği bir nokta öğretici olacaktır Kültürün, insanı hesaba katmadan da incelenmesinin *mümkün* olduğuna pek şüphe yoktur. Eski etnografyaların çoğu, söz konusu insanların yaşam biçimlerinin betimlemeleri, yalnızca kuramlara göre yazılır. Kültürün belirli bir öğesinin coğrafi yayılımını veren incelemelerin çoğunda, bu nesneleri kullanan, söz konusu âdetleri yerine getiren kişilerden hiç söz edilmemektedir. İnsan davranışına son derece psikolojik bir yönelimle yaklaşan bir kişi bile bu tür araştırmaların değerini inkâr edemez. İnsanların davranış biçimlerinin nedenlerinin anlaşılması için her şeyden önce bir kültürün yapısının anlaşılması şarttır, âdetlerin yapısı tamamıyla hesaba katılmadıkça davranış anlamsız olacaktır.

Etkileşimde bulunan insanlar olmasaydı, hiçbir kültürel, sosyal ürün de olmazdı. Ancak, bu tür ürünler bir kez var olup biriktikten sonra, başlangıçta bunları üreten insanların kendileri için, bazı sınırlar ve perspektifler belirleyen uyaran koşulları hâline gelirler. Makineleri yapan insandır; ancak makinelerin de insanı derinlemesine etkilediğini söyleyebiliriz. İnsan sosyal organizasyonu yapar, sosyal organizasyonun da insanı yeniden biçimlendirdiğini de söyleyebiliriz. İnsan, tüm bunların başlangıcında yer alır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN İNSAN VE AKSİYONU

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNÎ DAVRANIŞIN KAYNAKLARI

1. İNSAN NİÇİN GÖRÜNMEYEN BİR VARL1ĞA İNANIR VE BAĞLANIR?

Hangi durumlar insanı Allah'a dua etmeye ve O'ndan yardım istemeye sevk eder? Niçin bazı insanlar hayatlarının belli bir döneminde bütün eski alışkanlık ve davranışlarını terk ederek, dini hayata giriş yapmaktadırlar? İnsanın dini bir yolda ilerleyişinin güdüleri nelerdir? Niçin bazı insanlar daha dindar, diğer bazıları değildir? Bu ve benzeri soruların cevaplarının araştırılması psikolojide "güdülenme" (motivasyon) konusunu ön plâna çıkarır.

Dinî iman, görünmeyen şeylerle ilgilidir, insan bu dünyada apaçık ve kesin bir şekilde dini inançların muhtevasını oluşturan konuları müşahede edemiyor. Madem, ki dindar insan bu dünyada apaçıklığın kesinliği ile Allah'ı görmüyor ve O'nun niyetini okumuyor, hangi güdüler sebebiyle dünyanın karmakarışık işaretlerini aşıp geride bırakarak Allah'a ulaşıyor? İşte güdülenme psikolojisinin açıkça aydınlatmak istediği mesele budur.

İnanan insan, niçin inandığının sebeplerini akılcı bir yolla açıklayabilir. Fakat kişiyi inanmaya sevk eden sebepler çoğu zaman aklı aşar; çünkü bu güdüler sadece teorik olmayıp, aynı zamanda insanı içten ilgilendirmektedirler. Zaten böyle olmasaydı Allah aşırı nazarî soyutlamadan başka bir şey olmazdı. Oysaki, dini inanç içerisinde ferdin kendisine yöneldiği Allah, hem insanın aklı ile kabul ve tasdik ettiği, hem de "insanın varoluşuna anlam veren" olarak algılanmaktadır. Böylece, dinin ana konusu ile, insanın istek ve ihtiyaçları, özlem ve idealleri arasında çok güçlü bir bağlantı kurulabilmektedir.

2. Güdülenme (Motivasyon)

İnsanı içten harekete geçirerek belli bir yönde davranışa sevk eden faktörler vardır. Bunlar ilgi, istek, ihtiyaç, arzu, dilek, emel, amaç, dürtü, ideal, tutku... gibi kelimelerle ifade edilir. Bunlar şuurlu ya da şuurdışı, fizyolojik, duygusal, zihinsel ve sosyal nitelikli olabilirler. Davranışlarımızın temelinde yer alan bütün bu faktörleri ifade etmek için genel olarak "güdü" (moti) kelimesi kullanılır. Bir ferdin davranışını belirleyen dinamik faktörler bütününe ise "güdülenme" (motivasyon) denmekledir.

Güdü, insanın canlı varlığını sürdürmesi, çevresiyle uyum sağlaması, gelişmesi ve potansiyellerini açığa çıkarması için tatmin etmek zorunda olduğu "ihtiyaçlar"ı ile, yerine getirmeyi bir mecburiyet olarak hissettiği "istekler" ini ihtiva eder. Bir başka deyişle, güdüler çeşitli ihtiyaç ve isteklerden kaynaklanırlar ve insanı bunların tatmini yönünde bir hedefe zorlarlar. Mesela, bir fert açlık duyar ve yemek ister; korkar ve emin bir yer arar; yalnızlık hisseder ve arkadaş arar. Şiddetli bir baş ağrısı, çare veya ilaç ister; ahlâki bir şuur başkasının malına el uzatmamayı, ana-babanın emrine itaat etmeyi gerektirir. Gıda, arkadaşlar, sığınacak bir yer, dürüst ve itaatli olma birer hedef teşkil ederler. Fakat esas itibariyle hedefler gıda, arkadaş ve yer değil fakat bu nesnelerle ilgili faaliyetlerdir, insanda sınırsız denebilecek sayıda ihtiyaç ve istek doğuracak bir kapasite vardır. Fakat bir ferdin hayatında ortaya çıkan sayı çok sınırlıdır. [1]

2.1 Din İhtiyacı

"Dinî davranışı güdüleyen şey nedir?" sorusuna ilk plânda verilebilecek cevap "dini ihtiyaç" olacaktır. Şimdiye kadar insanların büyük çoğunluğunun dinî faaliyetler gösterdikleri müşahede olunduğuna göre, diğer ihtiyaçların yanı sıra bir de dini ihtiyaçtan söz edilebilir mi' Din psikologlarının yanı sıra, dine ilgi duyan çoğu sosyal bilimciler ve ilâhiyatçılar, böyle bir açıklama modeline başvururlar. Vergote, böyle bir düşünce şeklini, şu iki yönlü mülâhazayı öne sürerek tenkit etmektedir: Önce, psikolojik tabiatlı olarak bu şekilde hangi şey açıklanmış olmaktadır? Sonra, açıklaması yapılan olaya gelince; din kendisini bir ihtiyaç olarak mı takdim etmektedir? [2]

İhtiyacın tek başına ve otomatik olarak davranışı güdülemeye ye-

---

[1] Bkz. Baymur, Feriha, Genel Psikoloji, 4. Basım. İst. 1978, S. 63-70. Cüceloğlu, Doğan, İnsan ve Davranışı; s. 229-259.

[2] Vergote, Religion, Foi, Incroyance, s.36.

terli olduğunu ileri sürmek pek mümkün görünmemektedir. Davranış aynı zamanda ihtiyaç ve arzuları tatmin etme gücüne sahip olsa bile, o ihtiyaçlarla değil, arzularla güdülenir. Çünkü ihtiyaçların kendiliklerinden sebep olucu karakterleri yoktur. O halde bir ihtiyaç hangi durumda davranışın sebebi haline gelir? Psikolojik tabiat içerisinde yer alan fonksiyonel bir zaruret, eğer fert tarafından tanınır ve onun tatmini bir "arzu" konusu haline gelirse, ancak o zaman motivasyon değerini kazanır. Ne kadar önemli olursa olsun, bir davranışın niyete bağlı olmayan sonucu çok zor sebebe iştirak eder. [3]

Bu durumda, insanın doğuştan tabii bir din ihtiyacıyla dünyaya geldiğini ve dinî faaliyetlerinin temelinde de sebep olarak bunun bulunduğunu öne sürmek, eksik ve belirsiz bir açıklama tarzı olacaktır. Görünürdeki dini davranışlardan yola çıkarak, kişide varlığı kabul edilen dini ihtiyaca kendi başına güdü statüsü vermek, ihtiyaçları dini davranış haline dönüştüren ara değişkenleri atlayıp geçmek ve orijinal bir "ruhi kendilik" düşünmek olur. Oysaki, insanın özel bir dinî ihtiyaçla doğduğunu düşünmek; ruhi cihazını hiç zorlamaksızın sonradan dindar hâle gelebilmesi veya dinsiz olarak kalabilmesi ya da dinden dinsizliğe geçebilmesini düşünmek kadar itiraz götürür görünmektedir [4].

Fertteki dinî eğilimler, ancak onun niyetine bağlı olarak arzu konusu hâline gelirse, dini davranışı güdüleyici olur. "Dini arzu" inanan kişinin bir iç bağlanmasıyla oluşur ve bu da ihtiyaçların tabii karakterine sahip değildir. O, ruhi hâllerin bir değişime uğramasından ortaya çıkar. Yanı dini arzu, tabii eğilimlere göre "farklılaşmış" bir psikolojik yapıdır. O hâlde dini davranışlarda güdülenme faktörü olarak dini ihtiyaçtan değil, dini arzudan söz etmek daha uygun olacaktır.

2.2 Dini Güdülenme ve Dini Arzu

İnsan davranışının anlamını belirleyen şey "niyet" tir. Bir kimseyi anlamak için sadece onun içinde bulunduğu durumu nasıl kazandığını değil, hangi hedefe ulaşmak ve neyi başarmak istediğini de bilmek gerekir. Çünkü niyet faaliyeti, ister tabii ister kültürel olsun objektif bir gerçekliğe atfeder. Dinamik psikoloji, niyeti, "bir duyguyla açık bir ilişki ve uyum içinde bulunan bir gaye için ferdin çabala-

[3] Spiro, La Religion. A.g.e. s. 134-135.

4 Vergote, Pshologie, s. 100-101; Godin, Psychdlogie des Experiences Religieuse, s. 60-61.

ması"[5] olarak tanımlar. Hz. Peygamber'in "davranışlar niyetlere göredir." [6] anlamındaki hadisi de, davranışta güdülen amacın, onun asıl dini-ahlaki değerini ve sorumluluğunu belirlediğini ortaya koymaktadır. Dini inanç ve eğilim sahibi kimseler, çeşitli niyetlerle aynı şekilde davranabilmektedirler. Fakat dinini yaşayan her insan, aynı anda kendisinde etkili olan niyet ve sebeplerin şuurunu tam olarak kazanamaz. Din Psikolojisi bu noktada, terimin genel anlamı içerisinde şuurdışı unsurları incelemek durumundadır. Diğer insan davranışlarında olduğu gibi, dinî davranışı, ancak niyetten de söz ederek ve onu tahlil ederek anlamlı bir biçimde tanımlamak mümkündür.

Bir dinî davranış, ister bir ibadet gibi dıştan görülebilir olsun, ister sessiz bir dua gibi mahrem ve deruni olarak kalsın, bir faaliyettir. Bu durumda faaliyet, bu tarzı seçmeci bir tarzda harekete geçirten bir güç, bir dinamizm gerektirmektedir. İşte niyet bu güçtür. Fakat ruhi sebeplilik niyetle aynı şey değildir, fakat o, onun dışında da değildir. Bundan dolayı psikoloji bir yandan, davranışta bulunan kişi ve onun müşahede edilebilir davranışı arasındaki ara değişken olarak bir dinamizm dâhil ederek, diğer taraftan onun anlamını dile getiren niyeti tasvir ederek bir davranışı açıklar.

Bu bakış açısıyla, dinî niyetin iki farklı şeklini ayırt etmek mümkündür.[7] Niyetin özü bakımından dini bir amacı izlediği ve iç dinamizmin bu niyete uyarlandığı motivasyona "dinî arzu" diyebiliriz. Burada güdüyü harekete geçiren ve ona sebep olan, hedef durumundaki dinin kendisidir. Din eğer bizzat kendisi tarafından, kendisinin sunduğu şey için güdülenirse, ancak kendisinin sebebi olur. Ne kadar geç oluşursa oluşsun, özü bakımından dinî niyetin gelişerek devam etmesi için bir motivasyon değişikliği gerektirmekledir. Gayesi kendiliğinden dinî olan güdülenme içinde, dinin varoluşa kazandırmak istediği yeni bir anlam ve gaye ile kendini değişmeye bırakan bir davranış söz konusudur. Güdülenme kavramı burada değişik bir anlam kazanmaktadır; artık o, dünya alanında kendini gerçekleştiren insanın ruhiyatının motivasyonu değildir. Buna karşılık, dinî niyetin kendine has insani bir niyetin fonksiyonu olduğu duruma da "dinî güdülenme" denmektedir. Dinî güdülenme, insani arzulara göre (yaşama arzusu, ölümsüzlük arzusu, sosyal uyum isteği vb.) yönlendi-

[5] Allport, The Indivudual and His Religion, NewYork-London, 1960, s. 145, ayrıca bkz. Gazzâli, İhya, İst, 1307, IV, 369.

[6] Buhâri, Bed'ül-Vahy I.

[7] Vergote, Religion, Foi, Incroyance, s. 42-43.

rılmış olan ve onları tatmin amacı dışında bir hedefi olmayan davranışa yol açar. Bu durumda, psikolojik kendiliğindenliği aşan ve kişide yapı değişimi meydana gebren bir özellik bulunmaz.

Bir ayırım: Böylece, "din için güdülenme" ve "güdüleyen din" arasında bir ayırım yapmak söz konusudur. Bu ayırım insan realitesine ve dinin kültürel objektif varlığına uygun düşmektedir. Her kültürel olay için olduğu gibi, din, kendine has anlam ve değerlerin kurucusu olarak kendisini ileri sürer ve insandan, ulaştıracağına inandığı hayata girmesini ister. İnsan bu hayata girebilir ve dinî hayatı kendine mal edip, bütün kişiliğini onunla yoğurabilir. Dinî inanç ve değerler kendi içinde "dinamik" bir tabiata sahiptir. Kendi tabii, beşeri kaynaklarına bağımlı olmaksızın ferdin motivasyonel hayatında önemli ve bağımsız rol oynayabilir. Böylece, kendi tabiatına uygun davranışlar üretir ve ihtiva ettiği değerlere uygun bir vicdan oluşturur. Bununla birlikte din bunu, insandaki psikolojik eğilim ve ilgilerle ittifak kurarak gerçekleştirir. Dindar insan, kendisinden ölümsüzlük, himaye, mutluluk... beklediği için Allah'ına başvurur.

Şüphesiz ki; mümin Allah'ına başvurursa bu, O'nun varlığının kendini kabul ettirdiği kadar, minnettar bıraktığı içindir aynı zamanda. Saygı ve talep, tapınma ve arzu; bunlar dinî tutumun iki yüzüdürler. Ruhî bir fiil olarak din, psikolojik olarak yalnızca kendi önünde bir objeye, davranışı yönlendiren objektif bir birliğe sahip değildir; ayrıca insandan doğan eğilimlerden kaynaklanır. Hedef alınan konu kişinin niyetlerine uygun düşerler. Bundan dolayı, müşahede edilen dini sadece ruhi bir sebeplilikle açıklamak doğru değildir. Çünkü dinî gelenek olmadığı takdirde gerçek anlamda din de olmayacaktır. Ruhi sebeplilikle sınırlı kalan bir dinî açıklama, din gerçeğinin çok az bir bölümü (dinî güdülenme) hakkında bilgi verir; zira, hangi sebeple olursa olsun Allah'a başvuran kimse, ne kadar az olursa olsun her zaman insanî güdüleri aşar (dinî arzu). Dinî tebliğinin kaynağı olan tabiatüstü makama, Allah'a başvurulduğuna göre, hiçbir zaman motivasyonlar vasıtasıyla mutlak determinizm mevcut olmaz.

BİR İNSAN DAVRANIŞI OLARAK İMAN VE İSLÂM

1. İMAN, ŞÜPHE VE İNANÇSIZLIK

Din özü itibariyle bir inançlar sistemidir. Diğer bilgilerle kıyaslanabilir bir bilme konusu olmayan tabiatüstü İlahi Kudret'le ilişkili olan tecrübeler, fikirler, tutum ve davranışlar bütünü olarak kendisini dışa vurur. Dini hayatın her boyutu, dini inanç merkezinden beslenir. Bir dinin mensubu olmak, o dinin inanç ve öğretilerine inanmakla başlar. Bu inanç devam ettiği sürece, insanın dinî bağı da devam eder.

İnanma, düşünme ve duygulanma gibi insanın temel ruhi faaliyetlerinden birisidir. Ancak, dinin öngördüğü iman rastgele bir inanma değil, seçilen ve yönetilen bir inanmadır, insan için bir şeye inanıp bir başka şeyi reddetmek; inançtan inançsızlığa, inançsızlıktan inanca geçmek aynı ölçüde mümkün seçenekler olarak gözükür. Esasen insan ruhunda imanın yapılanması kadar, süreklilik kazanması ve gelişip olgunlaşması ciddi çabalar ve gayretler gerektiren zahmetli bir süreçtir. İman, çoğu zaman insan ruhunda çatışmalar, gerginlikler ve tereddütlere konu olan bir psikolojik çabanın ürünüdür. İman, şüphe ve inançsızlık, aynı güç kaynağına bağlı, fakat değişik yönde ve farklı özelliklerde gelişen ruhi oluşumlar olarak gözükmektedir.

2. İMAN

2.1. İman ve İnanç Kavramı

İslâmî gelenekte iman kelimesi, sözlük anlamına uygun olarak, "tasdik etmek, güvenmek, boyun eğmek" gibi manalar ihtiva etmektedir. Sonuçta bunların hepsi "itminan" kelimesine indirgenebilir ki, bu da; "güvenip dayanmak ve kalben huzur ve tatmin içerisinde bulunmak" demektir, inanç karşılığı olan "itikat" kelimesi ise, "bir şeye

bağlanmak, düğümlenip kalmak, doğrulamak" anlamlarını taşımaktadır. Bu iki kelime çoğunlukla biri diğeri yerine kullanılabilmekte ise de, ikincisinin anlam sahasının daha geniş olduğunu söylemek mümkündür.

Genel olarak inanç, itikat; (croyance) bilgi, kanaat ve imanı içine alacak şekilde daha genel bir anlam ifade ederken, iman (faith) daha hususi manada kullanılabilmektedir. Ferdin bizzat tahkikini imkânsız bulduğu inançlar iman konusunu teşkil ederler. Allah'ın varlığı ile ilgili inanç buna örnek verilebilir. İnsan, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten, tabiatüstü bir gerçekliğe sahip bulunan bir Allah'ın var olduğuna inanır ya da iman eder. Allah hakkında sahip olduğu kavramların mahiyeti gereği, bu inancını elle tutulur şekilde kesin olarak ispat edemez; fakat iman eder, onun doğruluğundan ve gerçekliğinden şüphe etmez. İmanın tabiatında aklı ve duyuları aşan, fakat benliği harekete geçiren bir taraf vardır. Kişinin, Allah'ın varlığını tahkik ve ispat edememesi, O'nun varlığını kabullenmesine bir engel teşkil etmez. İmanla birlikle kişi, sübjektif bir kesinlik duygusuna sahip olur. İspat edemeyeceğini bilmesi onun inancının kuvvetini azaltmaz. Aksine, tam bir güven duygusu içerisinde, aklının ve duygularının ötesinde, dünyayı aşan Zat'a razı olarak, O'nu açık ve kesin bir şekilde kabul eder. Her durumda inanan kişi, Allah hakkındaki düşüncelerini, kendini tatmin edecek şekilde ispat ettiği kanaatine sahip olabilir.

Buna göre iman, insanın algı dünyasının ötesinde bir gerçekliğe sahip bulunan şeylerle ilgili olarak bir inanç besleme durumudur. Yani iman hazır olmayan bir objeye yöneliktir; "gayb"[8] ile alakalı bir tutumdur. İman fiili, insanın müşahede alanı dışında, duyuların ötesinde bir alana bağlanmadır. Denebilir ki iman, duyu organlarımızın algılayamadığı şeyi kesin olarak beklemek, duyulara boyun eğmemek, fakat bu esnada ümit etmek, güvene dayalı bir ilişkiye girmektir.[9] Kelimenin ifade ettiği anlama uygun olarak iman, bir güvenme, yakınlaşma, ümitle bağlanma olayıdır. Aynı zamanda bunun fonksiyonel güç ve etkinliği de açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü, imana konu olan objenin varlığı insan için bir iç huzuru, güven, tatmin sağlamaktadır. İnanan kimse kendisini güven ve emniyet içerisinde hissetmektedir. Burada varlığına inanılan duyular üstü gerçeklik insan

[8] Kuran-i Kerim, 2/3.

[9] Berguer, George, Traite de Psychologic de la Religion, Lausenne, 1946, s. 136.

için bir dayanak olmakta, bu sebeple de ona güven ve ümitle bağlanılmakta, şahsi rızaya dayalı bir kesinlikle doğruluğu kabul edilmektedir.

2.2. İmanın Tabiatı

Dinî iman şekil olarak, tarihi bir vahy halinde Allah tarafından bildirilen ilâhi tebliğlerin muhtevasının doğruluğunu tasdik etmedir. İman eylemi vasıtasıyla mümin dinî tebliği, sanki kendisine şahsen bildirilmiş gibi kabul ve tasdik eder. İşte bu tasdik nasıl bir özelliğe sahip bulunmaktadır?

Esasen inanma çok girift bir psikolojik olaydır; insanın bütünlüğü ile alâkalıdır. Bu bakımdan zihni, duygusal ve iradi boyutları vardır.[10] En basit şekliyle inanç, içimizde varlığını hissettiğimiz, az çok bilgisine sahip bulunduğumuz bir objenin varlığını kabul ve doğrulamadır. Bu sadece zihni bir süreç olarak yaşanmaz; tasdikin gerçekleşmesi yalnızca inanca konu olan şeyin algılanıp bilinmesiyle sınırlı kalmaz. Bizim tasdikimize sunulan şeyin benliğimizle uyuşması, bizi kendisine çekmesi ve teslimiyete zorlaması ile sonuca ulaşılır. Bu bakımdan inanan kişi, inancına konu olan elle tutulamaz şey ya da varlığın sadece mevcut olduğunu değil, bunun kendi gayesine uygun olduğu için arzu edilebilir olup, kendi şahsi duygu yapısıyla da tam bir uygunluk arz ettiğini kabul etmiş olmaktadır.

Ancak bu mutabakat, uyuşma ve teslimiyet ile tasdik süreci tamamlanmaktadır. Buna bağlı olarak, bütün insani eğilim ve faaliyetler, imanın kişiyi yönelttiği hedefler doğrultusunda bir değişim ve düzenlemeye tâbi olmaktadır. En son noktada iman, kişinin duygu, düşünce ve hareket tarzlarının motor-saiki olarak etkinlikte bulunabilmektedir. Şüphesiz bu süreç düz bir çizgi üzerinde gerçekleşmez. Her durumda çatışmalar, bunalımlar, gerginliklerin boy göstermesi kaçınılmazdır. Zira, insan tabiatının bir dış gerçeğe açılması ve kendisini ona nispet ederek bir ilgi bağı ile bağlanması, kendine ait bazı eğilimlerden vazgeçerek bir değişime uğraması ile mümkün olabilmektedir.

Dinî imanın asıl konusu, zatı, sıfatları ve tecellileri dâhilinde Allah'tır. Mümin için Allah, hem en Yüce Varlık, hem de derin özlemlerinin son sınırı ve varoluşunun tamamlanması için müminin kendisine güvenip bağlandığı zattır. Bu bakımdan dini iman, daimi ve de-

[10] Ülken, H. Ziya, Bilgi ve Değer. Ankara, Ts., s. 365-366.

ğişmez “zihni kesin bir kanaat" , bir "itaat ve teslimiyet" ve bir "güven ve sevgi" bağıdır. İmanın yapısını oluşturan bu psikolojik süreçlerin ayrı ayrı gözden geçirilmesi, imanın tabiatının anlatılması bakımından önemli gözükmektedir.

2.3. İmanın Boyutları

İnanma olayının, biri diğerini tamamlayan üç boyutu vardır. İman kendi gerçekleşmesini, bu boyutların her birinin gelişme derecesine uygun olarak, ruhi faaliyetin bütüncü bir çalışmasında bulur.

2.3.1 Kabul ve Tasdik

Bilgi ve algı alanımızı aşan bir haber, ifade ya da sözün işaret ettiği gerçekliğin tarafımızdan doğrulanarak kabul edilmesi, her şeyden önce psikolojik bir hazırlığa bağlı bulunmaktadır. İç dünyamız ile dış uyarıcılar arasındaki uygunluk ve mutabakat, tasdikin asıl kaynağıdır. Bundan dolayı, ancak kişide önceden meydana gelen bir psikolojik hazırlık sonucunda, işitilen şey kabul ve tasdike konu olur. Bu, imanın öncelikle bir iç hürriyete dayandığını gösterir. İman ancak, ahlâki tutumlar ve psikolojik şartlar insanı bir "başka" gerçeği kabul etmeye hazır ve elverişli yaptıkları zaman yaşanabilir. Bu sebeple belli bir psikolojik denge iman için kaçınılmazdır.

2.3.2 İmanın Konusu

İmanın asıl konusu olan Allah'ın varlığının kabulü de hissi, akli ve iradi bir hazırlığın sonucunda gerçekleşir, iman, insan kişiliğinin derinliğinde yer alan Allah'ın belirti ve etkilerinin hissedilmesiyle başlar. Derunî varlığında Allah'la karşılaşan kişi, O'nun sayesinde imanını kurar. Bu demektir ki, imanın konusu ve güdüsü eşzamanlıdır. İçinde Allah'ı hissetmeye başlayan insan, kendiliğinden O'na doğru yönelir; O'nun varlığını ve iradesini kavrar ve rıza ile O'na cevap verir. Ne aklî ne de hissi hiçbir güdü, değerlendirme sonunda imanı gerçekleştiremez. Bütün bir ruhi yönelişe bağlı olarak, mevcudiyeti keşfedilen İlâhi Varlık, kendi gerçeğini insana kabul ve tasdik ettirmiş olur. Tutumun şahsileştiği ve şekillendiği bu anda, deyimin tam anlamıyla dinî tecrübeden söz edilebilir.

Bir iç tecrübe olarak yaşanan iman, bunun ifadesi olan söz ya da deyişlerle kendisini açığa vurur. Gerçekleri de söz, bir şahsın onunla kendisini açığa vurduğu ve kendisini başkasına teslim ettiği en uygun ifade vasıtasıdır. Söz kişiyi, rıza ve anlam bütünlüğü hâlinde

“başka" varlığa taşır. Bazen söylemeye kıyasla söylenen şeyin muhtevası ıkına derecede kalır; söz içinde şahıs başkasında var olur. Deruni tecrübe, buna uygun düşen bir sözlü formül ile ifade edildiği zaman, tam şuur kazanmış iman hâline gelir. Yaşanan dini tecrübenin sözle teyidi demek olan "ikrar", Allah ile insan arasındaki karşılıklı ilişkinin tabiatını dile getirir.[11]

2.3.2.1 Şahadet

Allah'ın varlığı karşısında Onun varlığına şahadet ederek, kendi bütünlüğünü ve bağımsız gerçekliğini de teyit etmektedir. Buna göre şahadet iki yönlü bir tasdiki ortaya koyuyor: Şahadet ederken bir taraftan Allah'ın varlığı, diğer taraftan da şahadette bulunanın kendi varlığı tasdik ediliyor. Böylece iman fiili içerisinde tabiatüstü Mutlak Varlıkla, sonlu ve nispi varlığın, ruhi olanla maddi olanın, durmadan birbirini tanıma ve tasdiki devam edip gitmektedir.[12]

Başkasıyla ilişkide kesinlik rızadan önce gelmez. Kesinlik rızaya eşlik eder; onun meyvesi olarak ortaya çıkar. Dinî imanda da durum böyledir. İnsan Allah'a yöneldiği zaman her şeyden önce inandığı zâtı bilmek ister. Fakat ancak inandığı anda O'nu bilir. Çünkü Allah görülmeyen, eşi benzeri olmayan ve zıddı bulunmayandır. O'nun için, Allah'ın varlığının tasdiki sınırlı bir bilgi ile değil, sınırsız bir mutlak inançla olmaktadır. Bu şekildeki iman bilginin hem başı ve hem de gayesidir; bundaki kesinlik bilgideki kesinlikten yüksek ve kuvvetlidir. Çünkü her sınırlı tasavvur delil olarak alınmayıp da bizzat matlup olarak alındığı zaman, kesinliği engelleyici olmaktadır. O hâlde Allah'a iman, görülür ve duyulur âlemden, görünmez âleme doğru sonsuz olarak uzayıp gider. Onun için dinî iman, ne tümevarım ne de tümdengelim gibi, akıl yürüten akla, bilinen garantilerden hiçbirini gösteremez. Önceden araştırılması gereken bir kesinliğin gerekliliğinden vazgeçmekle birlikte mümin, Allah'ın belirtilerini, ayetlerini, delillerini olumlu bir şekilde yorumlamakta ve delillerin onu davet ettikleri şeye rıza ile bağlanmaktadır.[13]

2.3.2.2 Tasdik Açısından Üç Mümin Tipi:

Tasdik süreci insanın bütünlüğü ile alâkalı ise de, psikolojik fonksiyonların her birinin bu olaydaki önem ve öncelik derecesi, fertlere

---

[11] İbn Temiyye, Kitâb'ül-İman, Şam, 1961, s. 246-247, 259-260.

[12] Lahbabi, M. Aziz. İslam Şahsiyetçiliği (Çev. İ. Hakkı Akın), İst. 1972, s. 35.

[13] Vergote, Pschologie Religieuse, s. 249.

göre değişebilmektedir. Bu açıdan dindar kişileri bazı tiplere ayırt etmek mümkün gözükmektedir. Kur'an'da yer alan şu ayetin bu psikolojik farklılıklara işaret ettiği söylenebilir "Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle ve en güzel mücadele biçimi ile davet et"[14]. Bu ayeti yorumlayan İbn Rüşd [15] insanların bir sözü, bir haberi tasdik bakımından üç sınıfa ayrıldıklarını belirtir:

1- Hikemî Tip: Bazı insanlarda akıl ve düşünme melekesi en üst seviyede bulunur. Onun için bunlar bir hükmü kesin akli, ilmi ve felsefi delillere bağlı olarak tasdik etme eğilimi taşırlar.

2- Cedelî Tip. Bazı insanlar da bir hükmü karşılıklı konuşma tartışma (cedel; diyalektik) sonucunda tasdik ederler.

3- Hatabî ve İknaî Tip: Bazı insanların duygu ve sezgi yönleri diğer melekelerinden daha fazla gelişmiştir. Bunlar, vaaz ve nasihat yollu sözlere, dinî hitap ve telkinlere dayalı olarak, kolayca bir hükmü tasdik edebilirler.

Batı'da, çok sayıda dindar insan üzerinde yaptığı araştırma sonuçlarını yorumlayan bir araştırmacı, yukarıda belirtilen gruplamaya çok benzer bir sıralama yapmaktadır[16]. Buna göre, dinî yaşayıştaki ferdi farklılıkları psikolojik yönden en genel çizgileriyle üç tip olarak ayırt etmek mümkündür. Yani üç ayrı tip dindarlık söz konusudur.

Birincisi, "akılcı tip dindarlık"tır ki, bunlarda zihni yön ağır basar; benlik fonksiyonu silik bir durumdadır. Filozof ve ilahiyat bilginleri buna örnek gösterilmektedir. İkincisi, "mistik tip" dindarlıktır ki, bunlarda benlik yeteneği, vasıtasız ruhani tecrübe ağır basar, akıl çok alt sıralardadır. Üçüncüsü, "merkezi (dengeli) tip" dindarlıktır ki, bunlarda akıl ve benlik, düşünme ve ruhani tecrübe her ikisi denge halindedir.

2.3.3 İtaat ve Teslimiyet

İman. Bir başka açıdan iman, kendi şahsi hürriyetinden ve bağımsız yönelişinden kişinin vazgeçerek, ilâhi iradeye teslim olması ve bağlanmasıdır. Mümin, Allah'ın mutlak hakimiyet ve otoritesini kabul ederek buna baş eğen kişidir. Kendi hürriyetini Allah'ın iradesine teslim eder; O'nun emir ve yasakları çerçevesinde hayatına yön ve

---

[14] Kur'an-ı Kerim, 16/125.

[15] İbn Rüşd, Faslu'l Makâl-Ibn Rüşd'ün Felsefesi. Çev.: N. Ayazbeyoğlu, Ankara, 1955, s. 18.

[16] Gruehn, Werner D., Recherchws et Refexions, Bruxelles-1965, s. 57.

düzen verir.

Kayıtsız şartsız kendi şahsi hürriyetinden vazgeçme olarak iman, zamanın üç boyutuna uygun olarak yapılanan bir "razı olma" dır. Her şeyden önce insan, kendi başlangıcını Allah'a dayandırmayı kabul eder. Bunun yanında, insanı kendisine çeken fakat kendisinin düzenlemediği, Allah'ın tayin ve takdir ettiği bir gelecek üzerine hayatını bağlamaya razı olur. Nihayet kendisini, hâlihazırdaki iradesine hükmeden bir Mutlak İrade tarafından varoluşunun sevk ve idare olunduğu tarzda tanır. Böylece görülüyor ki, dinî iman, kişinin kendi kendisi hakkındaki ilâhi iradenin belirlediği hakikate baş eğmesi ve razı olmasıyla gelişen bir "alçakgönüllülük" fiilidir. Bir anlamda iman, insanın kendi aczini bilerek, kendini ilâhi emirlerin sadece uygulayıcısı olduğunu kabul etmek ve gereken vazifeyi en güzel şekilde, en üst derecede yerine getirmeye çalışmaktır. Bu tutum, güçlü bir "vazife ve sorumluluk" duygusuyla iç içe bulunmaktadır.

Buna bağlı olarak gelişen fiil ve davranışlar, imanın canlılığını ve sürekliliğini sağlar. Eğer iman bu anlamlı fiil ve davranışlar vasıtasıyla canlı tutulmazsa, sönüp gitme tehlikesiyle karşı karşıya bulunacaktır. İlâhı irade karşısındaki sorumluluğu dile getiren uygulama ve davranışlar, kendilerine zıt olan insani eğilimleri aşarak varlığını sürdüren, tam bir bağlanmadırlar. İnsanın ruhi yapısı ne gerçekliğin icaplarına ne "başka" sıyla ilişkiye ahenkli bir şekilde uyum sağlamak ve ne de Allah'a iman ile bağlanmak için programlanmış bir bilgisayardır. Gerçekten insani olan her alanda tutkular (hevâ), imanla çarpışan, onu bölen ve kendi tasarılarına göre onu sevk ve idare etmeye zorlayan duygusal güçlerdir. Ruh hâllerinin yaşaması, şahsi olarak kendini bir istikamet üzerine yerleştiren kişinin fiil ve davranışıyla, bu iç bölünmelerin aşılması durumunda mümkündür. Başkasında var olma ilişkisi tarzındaki her bağlanma ancak "içgüdüsel feragatler" den ibaret olan sınırlandırmaları göze alarak, kendisinde varolduğu varlıkla uyumu gerçekleştirebilir. Allah'a itaati arzu etmek yeterli değildir. Allah ile insan arasındaki ittifak ve mutabakatın sağlanması, insan psikolojisindeki zıt arzuların aşılmasına imkân veren fiil ve davranışlarla mümkün olur. Birbirine zıt her türlü inanç, düşünce ve yaşama tarzlarının açıkça sergilendiği günümüzdeki kültür ortamında, ayrı ayrı yönlerdeki dış tahrikler, insandaki çelişkili eğilimleri o kadar kuvvetli bir şekilde harekete geçirirler ki, mümin olanların büyük çoğunluğu, ona sahip olabilmek için kendi imanlarını düzenli olarak yeniden ele geçirmek zorundadırlar.

2.3.3.1 İtaat

İnsanlar arası ilişkilerde müşahede edildiği gibi itaat, güçlü ve üstün niteliklere sahip bir otoritenin kontrolü altına girme davranışıdır. Kişilerin bu otoriteyi algılama biçimi göz önüne alındığında, itaat davranışının iki temel tipini birbirinden ayırt etmek mümkündür. İlaat, otorite ile veya onu temsil eden şahısla "aynîleşme" tarzında olabilir. Aynîleşme sonucu itaat davranışının temelinde, otoritenin cazibesi, değeri vardır. İtaat edilenin, itaat edenin gözündeki değeri devam ettikçe itaat davranışı da devam eder, aksi takdirde ortadan kalkar. Bu şahsa, modele, örneğe dönük bir eğilimi ifade eder. Kimi insanlar için din, dinî nitelik sahibi kişilerle aynı anlamdadır; onlar şahıslarında dinin kendisini ve örneğini bulurlar. İkinci olarak itaat, "benimseme veya kendine mal etme" tarzında olabilir. Bu tür itaat davranışında kişi, bir kurala ya da görüşe onun gerçekten doğru olduğuna inandığı için uyar. Burada itaat edilenin fikri, itaat eden için inanılır bir fikirdir; itaat davranışının temelinde bu inanma, doğru olarak kabul etme durumu vardır. Böylece kimi insanlarda da şahsiyet örneklerinden çok, fikri muhtevaya, ortaya konan konunun hakikatine dönük bir eğilim vardır.

Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in dinî kişilik özelliklerini tahlil eden Akkad, bu ayırıma uygun düşen sonuçlara ulaşmaktadır[17]. Onun ifadesiyle, Hz. Ebû Bekir, Muhammed Peygamberi beğenir, ona hayran olurdu. O'nu Hz. Peygamberin risâletine inandıran ve ona inen vahyi tasdik etmeye sevk eden güdü, ancak Hz. Muhammed'in şahsına olan sevgisi ve güvenidir. Hz. Ebû Bekir güvendiği, iyi hareket ve davranışlarından etkilendiği dostuna iman eden bir arkadaş idi. O, Hz. Muhammed'e güvenir, K. Kerim'i bu şekilde anlardı. Hz. Ömer ise Peygamber Muhammed'i beğenir, ona hayran kalırdı. Hz. Ömer'i Hz. Muhammed'i sevmeye, O'nunla arkadaşlık yapmaya, ona iman etmeye, sünnetine sarılmaya, rızasını talep etmeye sevk eden güdü, ancak onun peygamber olduğuna kanaat getirmesidir. Hz. Ömer, daha önce düşmanı olduğu Hz. Peygamberi, imanın kendisine verdiği veya kazandırdığı bir kanaatle seven bir kimse idi. Hz. Ömer doğrudan doğruya K. Kerim'e veya Allah'ın emir ve buyruklarından anlayabildiklerine yapışır, anlayışının doğru olup olmadığını bilmek için Allah Resûlü ile tartışırdı.

---

[17] El-Akkad, Abbas Mahmud, Mevsûat, Mecmûatü1-Abqariyyâtü'I-Islamiyye, Beyrut-1 319/1971, c. II, s. 222-224.

2.3.3.2 Sevgi ve Fedakârlık

İmandaki itaat ve teslimiyet, kişinin kendi insani eğilimlerini aşarak üst bir plânda yeni baştan var olmayı gerektirmektedir. Bu, kendi tabii eğilim ve güdülerinin kişiyi sürüklediği davranış düzeninden farklı bir yönde gelişen köklü bir "değişme"dir. İnanılan objenin bilgisi ve duygusu benliğin hâkim ve kuşatıcı değeri haline gelir.

İman, kişinin kendine ait isteklerden vazgeçerek, benliği bütünüyle Allah'a hasretmedir. Bunun gerçekleşmesi, sevgi ve fedakarlığa dayalı bir güdüsel etkinliğin oluşmasına bağlıdır, Sevgiye dayalı iman, inanan kişide başka yolla mümkün olmayan bağlılığı devamlı ve zevkli bir hale getirir. Esasen sevgiyi, vazife duygusu ile karışık zevkin mükemmel bir örneği olarak anlamak mümkündür. Bu anlamdaki bir sevgi, görevi sevilebilir ve ebedi bağlılık hâline getiren itici bir güce sahiptir. Tek başına vazife duygusu zaman zaman yılgınlık verebilir; buna karşılık sevginin tükenmeyen duygusal kaynakları her defasında zevk ve arzuyu yeniler.

Dinî sevgi temelde, insana lütfettiği sonsuz nimetler karşılığı Allah'a duyulan derin minnettarlık ve şükran hisleriyle yakından ilgilidir. Bunun tamamlayıcısı olan Allah korkusu da, bu nimetlerin gerektirdiği itaat ve kulluğu gereği gibi yapamamanın doğurduğu hassas bir sorumluluk hissinin ifadesidir. Her iki duygu da dinî imanın ayrılmaz unsurlarıdır[18]. İster minnettarlık ve sevgi temeline, isterse vazife ve sorumluluk, korku ve çekinme duyguları temeline bağlı olarak yaşansın iman, insanın kendi kendisiyle giriştiği iç mücadelede Allah'ın iradesi yönünde bir sonuca ulaşılmasıyla tam bir yapı kazanır. Benlikteki çatışmayı sona erdirecek ve tam teslimiyeti gerçekleştirecek bir irade hareketi, ilâhî sevgi ve korku ile beslenen dinamik bir kaynağa sahiptir. Fakat ruhi gelişimin daha ileri safhalarına ulaşıldığı zaman, çatışmalar son bulmakta ve Allah sevgisi dinî hayatı yöneten temel bir güdü olarak, süreklilik ve etkinlik kazanmaktadır. Artık bu, Allah için bütün başka değerlerin terkedildiği, benliğin bütünüyle Allah rızasına hasredildiği bir merhaledir. Allah-

[18] Bkz. S. Buhâri Tecrid Tercemesi, c. I, s. 31-32. "Mümin, mümin olduğu hâlde zinâ etmez.." (Buhâri, Eşribe I; Müslim, İman 100) anlamındaki hadisi şu şekilde yorumlamak uygun gözükmektedir: Zina eden kimse, zina işlediği zaman bunu yapmasının sebebi, ona karşı duyduğu istek, ve sevgidir. Eğer onun kalbinde iyice kök salmış Allah korkusu ya da sevgisi olsa ve bu onun arzusuna üstün gelse zina işlemeyecektir. Allah'a sadık birisi asla zina etmez. Kişi bu vasıftan yoksun olduğu için zina eder. Burada "tasdik" vardır, fakat imanın diğer boyutları kaybolmuştur.

‘ın, kişinin bütün şahsi hayatına hâkim duruma geldiği ve aynı zamanda “aşk" denilen psikolojik hâlin yaşandığı bir merhaledir. Allah (sevgisi), ilâhî irade için kendi isteğinden, başkalarının iyiliği için kendi bencil düşüncelerinden vazgeçerek, teslimiyet ve bağlılığın zirvesine yükseliştir. Allah sevgisi, Allah için bütün değerleri feda etmek demektir. Bu Allah uğruna rahat, huzur, servet, şöhret, itibar ve en sonra hayat değerlerinin terkedilmesiyle gerçekleşir[19]. Hayat baştan sona, her türlü küçük ve büyük faaliyetiyle Allah’ı tanımaya, bilmeye adanmıştır. Ama bu bilgi iyi düşünerek değil, daha çok iyi davranılarak kazanılır. [20]

[19] Kur’an-i Kerim, 9/24.

[20] Bkz. FAZLUR RAHMAN, Ana Konularıyla Kur'ân, s. 87-92.

DÖRDÜNCÜ KISIM

AKSİYONUN KELÂM İLMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

BİRİNCİ BOLÜM

KELÂM İLMİ AÇISINDAN İNSAN FİİLLERİ

1. GİRİŞ VE TARİFLER

1.1 İnsan Davranışları, Fiil Kavramı

İnsanın fiillerinin meydana gelişini incelemeden önce mücerret fiil kavramı konusundaki anlayışımızı tespit etmemiz gerekmektedir.

Fiil'in tarifinde çeşitli görüşler vardır. Fiil'i; tesir sebebiyle, başkasında, amilden dolayı meydana gelen durum olarak tarif edenler olmuştur. Bu, başkasına tesirde bulunularak bir şeyin oluşumu, şeklinde anlaşılmalıdır.

Fiil, Aristo felsefesinde, varlığın kendini tam olarak gerçekleştirme hâlidir. Bu anlamda fiil, güce (kuvve) karşıttır. "Nedenler plânında fui (edim) maddedir, güç ise formdur." Buna misal: Çiçek meyvenin gücü (yani meyvenin gerçekleşmeye hazırlanan hâli), ama tomurcuğun fiili, yani gerçekleşmiş hâlidir. Buna göre kuvve vücuttaki imkândır, fiil de bu imkânın meydana çıkışıdır.

Klasik psikolojide faaliyet; duyarlılık ve zekânın yanında, fizik hayatın görüntülerinden biridir. Faaliyet bir enerji sarfiyatını gerektirir, temeli reflekstir, bu da dışarıdan gelen bir uyarmaya otomatik cevaptır.

İsteğe bağlı faaliyet ise tam bir dış uyarma yokluğunda kendiliğinden meydana gelebilir. Bu, seçme, müzakere ve kontrol gerektiren beynin yüksek vazifelerine bağlıdır.

Burada söz konusu olan, fizik hayatın görüntüsü olarak vasıflandırılan fiilin, enerji sarfiyatı veya başka bir deyişle, güçle meydana geldiğinin ortaya konmasıdır.

Fiil, kudret sahibinden olay olarak meydana gelendir. Bu takdirde

failin fiilin oluşumu esnasında güç sahibi olması gerektiği ortaya çıkıyor Böyle bir anlayışı Mutezile kabul edemez. Mutezile mensuplarının temel anlayışı insanın fiilden önce güç sahibi olduğudur. O hâlde fiil hakkında Mutezile'nin asıl görüşü şudur: Bir kimsenin, kendisine güç yetirerek var ettiği şeydir. Bir başka ifadeyle, kudret sahibi insandan meydana gelendir.

Mutezile'ye göre muhdes ile fiil arasında fark vardır. Muhdes'in sonradan meydana geldiği, onun muhdisinin olduğu bilinmese de, mâlumdur, bilinir. Fiil için durum böyle değildir. Fiilin bir faili vardır. Fiili yapan kimse onun aslını bilmese de o mevcuttur.

Fiil için şöyle de denilmektedir: O şeydir. Yaratıcısı da Allah'tır. Fiil varlık olması itibariyle onun yokluktan varlığa çıkışı Allah'ın yaratmasıyla olmaktadır. Buna karşılık Mutezile bu ameliyeyi kuvvet sahibi olarak kabul ettiği insana yaptırmaktadır. Yukarıda sözü edilen iki anlayıştan fiil hakkında elde edilen sonuç bu oluyor.

Abd el-Kerim Şehristâni (479-548/1086-1153) fiil'e akli yönler ve zihni kavramlar izafe etmektedir. Ayrıca bunları genel ve özel diye ayırmakta, genele örnek olarak vücûd ve hüdusu, özete örnek olarak ârızılık ve renkliliği göstermektedir. Hareket ve sükûn, hareketin yazma ve söz biçiminde oluşu yine buna örnektir. Fiil zatiyle bu şekillerden bir şey değildir. Fail için fiil imkândan ibarettir. Fiilin varlığı onu var edendir. Onun varlığı, oluşumu geneldir. Fakat, yazma ve söz şeklinde ortaya çıkışı onu yazan ve söyleyendendir. Bu ise daha özeldir. Bu iki tarz, genel ve özel oluş aklî olarak ortaya çıkar. Bunlardan birine icad, ibdâ (yaratma) denir ve bu şekillerin genel olanıdır. Başka bir tabirle bu genel taallûk ediştir. Diğer şekle kesb ve fiil denir ki, bu özel taallûk ediştir. Bu varlığı için Mu'cid'e (var eden) ihtiyacı olan fiildir. Bu yazma için yazana, konuşma için konuşana muhtaç oluş gibidir.

Mu'cid'in sıfatı ve zatı değişmez. Fiilin bütün yönlerini bilmesi şarttır. Müktesibin kesbi edinmesi için zatı ve sıfatı değişir. Onun fiilin bütün yönlerini bilmesi gerekmez, şart değildir.

Fiil, insanın zaman ve mekânda iç dünyasının bir başka deyişle iradesinin dış dünya ile temasa gelişi oluyor. Bu temasa gelişte fizyolojik, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik pek çok amilin rol oynadığına işaret etmekte yarar vardır. Burada önemli olan fiilin meydana geliş şeklidir. Sözünü ettiğimiz fiil insanın irade ve gücünü aşarak metafizik bir anlamda mı oluşmaktadır? Yoksa insanın kendi irade ve gücü sınırları içinde mi meydana gelmektedir?

Bu konuda ilâhî olan ile insanî olanı bağlamak için Dini Antropoloji açısından bir değerlendirme yapmak gerekiyor. Öte yandan Kelâm ilmi aynı çizgi üzerinde yürümekte ve bu alanda geniş bir perspektif sunmaktadır. İlâhî alandan insanî sahaya geçişte Kelâm önce ilâhiliğin geniş bir araştırmasını yapmakta ve sonuçta bu ılâhiliğin insani alana ne gibi tesirlerde bulunduğunu ve iki alan arasındaki bağların niteliğini keşfe yönelmektedir.

İnsanın kültürel değerlerinin araştırmasını yapan Dini Antropolojik açıdan baktığımızda dinin şu belirgin vasfıyla karşılaşıyor ve fiil konusunun bir yönden daha açıklığa kavuştuğunu görüyoruz. Din özet olarak bilinmezi bilinir ile bağlamak, birleştirmek oluyor. Dinin temelini oluşturan esas unsur inançtır. Bu inanç insanüstü varlığa yöneliktir. Bu durumu İslâm'da açık olarak müşahede etmekteyiz. Kur'an bu konuda çok sarihtir, özellikle Mekkî Kur'an Allah'a ve bilinmez âlem âhirete daha fazla önem verip imanı ön plânda tutarken Medenî Kur'an dünyevi hükümlerle, fiil haline gelen insani hareketlerle daha çok meşgul olmakta, insanı ilâhi olana bağlamakta, fiile ziyadesiyle ehemmiyet vermektedir.

İnanç sahibi kimse Allah'a tam güven besleyip iman eder, aynı zamanda ibadetlerin tesirliliğini kabul edip onları fiil hâline getirir.

2. Fiil ve Davranış

Fiil ve davranış arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Davranış organizmanın uyaranlar karşısındaki tepkilerinin tümüdür. Bir başka şekilde davranışı; bir organizmanın bir uyarana karşı gösterdiği toplu tepki olarak kabul edebiliriz. "Bu terim, bireyin düşüncelerinden ve psikolojik tavrından bağımsız olarak nesnel şekilde gözlenebilen yanı dile getirir." Davranışı ferdi plândan toplum seviyesine çıkarsak da fiil ile davranış arasındaki fark belirgin vaziyettedir. Gerçekte toplum davranışı "her toplum olayının fiziki ve insani çevre ile zümreyi teşkil eden unsurlar arasındaki karşılıklı etkiler sırasında meydana gelen cevaplar hâlinde incelenmesinden ibarettir."

Biz burada fiili, davranıştan çok daha geniş manada ele alıyoruz. Fiili daha genel kabul edip; bilinci, "nesnel tepkilerin tümü demek olan davranışı" ve davranışla birlikte "davranışın anlamını kavramayı kapsayan gidişi inceleyen" psikolojinin araştırma sahasından başka bir alanda fiile tanım arıyoruz. Şüphesiz fiili anlamada ihtiyaç kavramı önemli rol oynar.

Bu da iki kaynaktan gelir: 1) Biyoloji, 2) Psikoloji. Biyolojide orga-

nizmanın yaşamı için tatmin olma gereğine istinat edilir. Psikolojide ise arzu, istek birinci plândadır. Şu hâlde insan bir fiilini icra ederken beden ve ruhunu aynı anda tatmin ediyor ve onların ihtiyaçlarını gideriyor. Buna güre ihtiyaç ve arzu fiilin gerekli vasıfları olmaktadır. Fakat fiile bakışımız psikolojik ve sosyolojik açıdan olduğunda, birincisinde davranışlar şeklinde karşımıza çıkmakta ve arzuların tatmininden ibaret olmaktadır. Sosyolojik yönden ise bu, fonksiyonel gereklerin tatmini olmaktadır. Sosyolojik insanın fiillerini birleştirici olarak görmektedir. Bunlar içtimai faaliyetler hâlinde bu şekildedir. Bu durum içtimâi bütünlüğü ve birliği sağlar. Cemaatle namaz, yağmur duası gibi topluluk hâlinde yapılan ibadetler buna örnektir.

Burada ortaya konan içtimai birliktir. İnsanlar bu tür ibadet ve toplu faaliyetlerde şuurlu olarak içtimâi birliğe yönelirler. Bu fiili şuursuz olarak yaptılar denebilir mı? Bu fiilleri sadece birleştirici görevlerini yerine getirmek için yaparlar. Acaba görünüşte böyle olan insanları bu harekete sevk eden bir kudret var mıdır? Bunun cevabını daha sonra arayacağız. Fakat şurası bir gerçek ki. Dini Antropoloji hadiselerin dış görünüşleriyle meşgul olmakta. Kelâmın ısrarla üzerinde durduğu "İlâhi olanla insani olan"ın araştırmasına girmemektedir. Bize fiil konusunda biyoloji, fizyoloji, psikoloji, sosyoloji ve dinî antropoloji ilimleri yardımcı olmaktadırlar. Fiil kavramı bu ilimlerin katkısıyla biraz daha aydınlanmakta fakat son söz söylenmemektedir.

Netice olarak şunu söyleriz: Bir fiil kavramı vardır. Buna verilen izah tarzları değişiktir. Gerek insanı güç sahibi kabul edip fiilin kaynağını onda görenler, gerekse insanı metafizik bir yaratık görüp fiilin kaynağını onun dışında arayanların birleştiği nokta, fiilin insanın dış dünya ile temasa gelmesi, onun iç dünyasının dış dünyaya zaman ve mekân plânında aksetmesi oluyor.

İNSAN FİİLLERİNİ İLM-İ KELÂM OKULLARI NASIL AÇIKLIYOR?

1. İLM-Î KELÂM OKULLARI VE İNSANIN FİİLLERİ

Sunduğumuz bu yazı ehl-i sünnet kelâmının iki mektebinden Maturidî okulunun önemli temsilcilerinden Ömer Nesefi'nin kaleminden çıkmış akaid metninden alınmıştır. Bu akaid metni daha sonra pek çok defa şerh edilmiştir. Bunlardan en meşhuru ise Taftazani şerhidir. Ömer Nesefi'nin akaid metni ve şerhi çok meşhur olmuş, Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde asırlar boyu okunmuştur. Kelâm ilminin görevi Kur'an'da mevcut olan iman esaslarını, ilmî ve aklî delillerle açıklamak, savunmaktır. Bilindiği gibi ilm-i kelâm önce mutezile kelâmı ile başlamıştır. Ve bu çaba önce selef tarafından hoş karşılanmamışsa da daha sonra, bir ehl-i sünnet kelâmının doğuş ve gelişmesi kaçınılmaz olmuş. Şüphesiz ki dinler, sosyal hareketler kendilerini var kılan inançları, görüşleri, esasları belirleme, formüle etme ihtiyacı duyarlar. Bu kaçınılmazdır. Katolik kilisesinin kredosu, Luther' in meşhur bildirisi, Marx'ın manifestosu böyledir.

Söz konusu Akaid metni ve şerhi de ne ölçüde kıymetli olursa olsun insan eseridir. Ehl-i sünnet kelâmında, yüzyıllar önce kaybolmuş bulunan mutezile kelâmı gibi, insan davranışları ile ilgili bugün bize yarayacak pek az şey bulunmakta. Sunduğumuz birkaç paragraflık metin ve sahifeler tutan açıklaması konuyu birkaç felsefi prensibin münakaşasına tahsis etmiş görünüyor. Bunlardan birincisi insan fiillerinin yaratılması meselesidir. İnsanın eylemlerini Allah mı yaratıyor? Eğer Allah yaratıyor dersek, insanı işlediği eylemlerden dolayı sorumlu tutacak mıyız, sorumlu tutmayacak mıyız? Eğer insan fiillerini kul yaratıyor dersek, halk ediyor dersek, şirke düşmez miyiz? Fiillerin sonuçlarını sebep sonuç ilişkisi içinde, illiyet prensibi çerçevesinde nasıl anlayabiliriz. Eğer bütün oluşlar sebep sonuç ilişkisi ile açıklanacak olursa kaderden, takdir-i İlâhiden, İlâhi lütuftan nasıl

bahsedebiliriz? Kısaca ilm-i kelâmın insan fiillerine bakışı bu çerçevede olmuştur.

Bu metin üzerine notlar yazan son devir bilginlerinin özetlemelerini ayrıca zikrettik. Şüphesiz ki, özetle II. Dünya savaşından sonra bilimlerde meydana gelen inkılap çapındaki değişmeler Newton Fiziğini, Lavazye kimyasını, Oklid geometrisini kimyasını tahtından indirdi. Bunların sınırlarını gösterdi. Bu prensiplerin dini imanlar olamayacağını, nihayet felsefi kanaatler ve ilmi kabuller olabileceğini gösterdi. Artık Aristo'nun fiziği gibi şeklî mantıkta tarihi kıymeti haiz. Çok kısa süre içinde gelişen ilimler dünyaya bakışımızı baştan sona değiştirdi. Einstein, L. Broglie, Heisenbergin vb. âlem, ilim tasavvurlarımız baştan sona değişti. Nükleer fizik, biyo kimya, genetik ve bilgisayar teknolojisi ve yeni ortaya çıkan pek çok bilim ve teknoloji eski dünya yerine yeni görüşler kazandırmakta. Bir insanın Allah'a tam bir teslimiyetle inanması ve Allah'a benzersiz, ortaksız olarak inanması, ibadet etmesi mümkündür, doğrudur ve gerekir. İnsanın bir irade ile donatılmış olduğu muhakkaktır, dünyada ve ahirete, bu dünyada yaptıkları dolayısıyla mukabele göreceğine kesinlikle inanması gerekir. İnsanın doğum, ölüm vb. sınırlar dışında bütün kaderini ellerinde tuttuğunu ayet sarahatiyle, akıl ve tarih deneyinin şahadetiyle biliyoruz. Kula eylemlerini gerçekleştirmek üzere güç verilmesinin münakaşa edilecek bir tarafı yok.

Aynı şekilde bütün âlemde Allah'ın eşyaya hâkim olmak üzere koyduğu, deney ve gözlemle bildiğimiz yanlış olarak tabiat kanunları dediğimiz ve eşyanın boyun eğdiği tüm kanunların değişmezliğini biliyoruz. Bu sünnettullah yahut ayetullah dediğimiz kurallar yanında, her an bir yaratışta olan Cenabı Allah'ın her an, eylemin, hareketin öncesinde ve sırasında insana ve maddeye güç vermesi de mümkündür. Bütün bu zaruri açıklamalara rağmen, insan eylemleri konusunda edinebildiğimiz bilgilerin bunlardan ibaret olduğunu söylemeliyiz. Ehl-i sünnet ve onun dışındaki akımların, felsefi olan tartışmaları özetle, sunduğumuz gibidir.

2. İNSAN FİİLLERİNİN TÜMÜNÜ ALLAH TEALÂ YARATIR

Mutezile'nin iddia ettiği gibi, insan, fiilinin hâlıkı değildir. Mutezile mezhebinin ilk mensupları insan hakkında, hâlık (yaratıcı) tabirini kullanmaktan kaçınırlar ve hâlık kelimesinin yerine mücid ve muhteri icad eden, meydana getiren vs. gibi tabirler kullanırlardı. Cübbâi ve ona tâbi olanlar, bu tabirlerin hepsinin, bir şeyi yoktuktan

varlığa çıkartan, manasını ifade ettiklerini görünce, hâlık sözünü kullanmaya cesaret ettiler.

2.1. Deliller

Hak ehli olan Sünnîler "kulun fiilini Allah yaratır," tezini ispat için çeşitli deliller getirdiler:

2.1.1 Aklî delil

İnsan, kendi fiilinin hâlıkı olsaydı, kendine ait fiillerin tafsilatını bilmesi lâzım gelirdi. Kudret ve irade ile bir şeyi icat etmek için durumun böyle olması zaruridir. Halbuki lâzım batıldır. (Yanı insan yaptığı fiillerinin tafsilatını ve teferruatını bilmemektedir). Zira bir yerden diğer bir yere yürüme fiili, aralıklarda bir takım sükûn hâllerinin bulunmasına, bazısı daha hızlı, öbür bazısı daha ağır birtakım hareketlerin mevcut olmasına şamil olur. Bu nevi sükûn ve hareketleri ihtiva eder. Hâlbuki yürüyen zat bunun şuuruna ve bilgisine sahip değildir. (Yürüdüğünü bilir ama yürüme fiilinin teferruatını bilmez). Bu, bilgiden ileri gelen bir sehiv ve zühûl de değildir. (Yani bildiği hâlde bir zühûl ve dalgınlık eseri farkında olamıyor, denemez). Tam aksine, bu konuda kendisine bir soru sorulsa, hiç bir şey bilemez. En açık (ve en göze çarpıcı) fiilinde durum budur. Yürüme, tutma ve yakalama vs. gibi, kasların harekete geçirilmesi ve sinirlerin gergin hâle getirilmesi gibi hususlara ihtiyaç gösteren organlara ait insan fiili ve hareketi üzerinde düşündüğün zaman, durum daha da açıktır (Nispeten daha gizli ve kapalı olan bu nevi fiillerinin teferruatını bilemeyeceği daha çok aşikârdır).

2.1.2 Nakli Delil (Naslar)

"Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı"[1]. Bu ayette geçen "mâ" kelimesinin masdariyet ifade ettiği kabul edilirse, zamirin hazfine ihtiyaç olmaması için "yaptıklarınızı" sözünü "amelinizi", şeklinde anlamak gerekir. "Mâ" kelimesi, ism-i mevsûl olarak kabul edilirse, "yaptıklarınızı" sözü, "ma'mıalunuzu" (tarafınızdan yapılmış şeyi) manasına gelir ve (insana ait) fiilleri de şümulüne alır. Zira biz: "insanların fiilleri Allah Teâlâ tarafından yaratılmıştır. Veya "kul tarafından yaratılmıştır", dediğimiz zaman, buradaki "fiil" sözü ile kelimenin, icâd ve ikâ yani meydana getirme demek olan mastar manâsını (el-mana'l-

[1] Kur'an-ı Kerim, 37/96.

masdari) kasdetmiyoruz. Aksine mastarla hasıl olan şeyi yani icâd ve ikâ' manâsına gelen fiilin masdar manasını değil, yaratma ile ortaya çıkan, ikâ' ve icâdla vücuda gelen hâsıl-ı masdarı kasdediyoruz O da icâd ve meydana getirmenin ilgili olduğu şeydir. Bununla, meselâ müşâhede edilen hareketleri ve sükûn hallerini kasdediyorum. Bu nükteye dikkat edilmediği için, bu âyetin delil olması, buradaki "mâ" kelimesinin mastar manasına alınması şartına bağlıdır, zannedilmiştir. (Amel ve ma'mûl ikisi bir manaya gelir). Mastar, icâdın bizzat kendisidir, manevi bir şeydir, hasıl-ı mastar icâdla ortaya çıkan eserdir.

"Allah her şeyin, yani bütün mümkünatın yaratıcısıdır"[2], ayeti bu konuya akıl vasıtasıyla delâlet eder. (Yani Allah her şeyi yaratır, ama zatı ve sıfatları bundan müstesnadır. Zat ve sıfat istisna edilince, insan fiilinin de istisna edilmesi ihtimali ortaya çıkar. Onun için ayet, aklın yardımı ile insan fiilinin Allah tarafından yaratıldığına delildir). "Yaratan yaratmayan gibi midir, hiç?"[3], mealindeki ayet yaratıcılıkla övünmek makamında nazil olmuştur. Zira ibadeti hak etmenin illeti ve sebebi hâlıkıyettir. (Yaratıcılık kendine has olmasa, Allah bu ayetle övünmezdi).

2.2 Sonuç

(Yukarıdaki aklî ve naklî delillere istinaden diyoruz ki:) o hâlde "insan, fiilinin hâlıkıdır, diyen muvahhid ve Müslüman değil, müşriktir, denilemez. Zira biz, şirk, vâcibu'l-vücûd, manasında ulühiyette ortak kabul etmektir, diyoruz. Nitekim Mecusiler'de durum böyledir. Veya şirk, ibadeti hak etmek manasında Allah'ın ortağı olduğuna inanmaktır. Nitekim putperestlerde durum böyledir. Hâlbuki Mutezile böyle bir şey kabul etmemektedir. Tam tersine Mutezile, insanın yaratıcılığını Allah-ü Teâlâ'nın yaratıcılığı gibi görmemektedir. Zira onlara göre insanın yaratıcılığı, Allah-ü Teâlâ tarafından yaratılan sebep ve aletlere (yani organ, beden, kuvvet ve vasıtalara) dayanmakta, o sayede meydana gelmektedir. Buna rağmen Maveraunnehir'deki hocalar (ve kelâm âlimleri) bu meselede, Mutezile'nin sapıklığını iddia etmede pek fazla ileri gittiler. Hatta, "Mecusiler, (ebedi ve ilâhi) saadete yakın olma bakımından Mutezile'den daha iyi haldedir. Zira Mecusiler Allah'ın sadece bir tane ortağı bulunduğunu kabul ettikleri

---

[2] Kur'an-ı Kerim, 13/16

[3] Kur'an-ı Kerim, 16/17

hâlde, Mutezile, sayılmayacak kadar çok ortak ve şerik kabul etti", diyecek kadar aşırı gittiler. [4]

2.3. Mutezile'nin itirazı ve delilleri:

1. Biz yürüyenin hareketi ile titreyenin hareketi (yani iradeli hareketlerle refleks hareketler) arasında fark bulunduğunu zaruri olarak bilmekteyiz. Birinci hareket iradeli ve ihtiyaridir, ikincisi değildir.

2. Hareketlerin hepsi Allah-ü Teâlâ'nın yaratması ile olsa, mükellef olma, (iyi işlerden dolayı) övme, (kütü işlerden dolayı) yerme, sevap, günah, (mükâfat ve ceza) prensibi batıl olurdu. Bu husus apaçıktır.

Cevap: İleri sürülen bu nevi itirazlar, esas itibariyle kesb ve ihtiyarın bulunmadığını söyleyen Cebriye için geçerlidir. Biz ise, Allah'ü Teâlâ izin verirse, ileride mahiyetini ve hakikatini açıklayacağımız şekilde kesb ve ihtiyarı kabul etmekteyiz.

3. İNSAN FİİLLERİNİN HEPSİ ALLAH'IN İRADESİ, MEŞİYETİ, HÜKMÜ, KAZASI VE TAKDİRİYLEDİR

Bize göre (yani kelâmcıların ekseriyetine göre) irade ile meşiyet, aynı manaya gelen bir şeyden ibarettir. Bu husus daha evvel açıklanmıştı. Buradaki, "Allah'ın hükmü ile," ifadesiyle "tekvin hitabına" işaret edilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. (Yani, Allah bir şeyin olmasını murat etti mi, ona, "ol" der, o da oluverir, "kün-feyekûn," hitabına işaret edilmiş olabilir).

"Allah'ın kaziyesi ve kazası", muhkemlik ve sağlamlık niteliklerinin eklenmesiyle beraber, fiilden ibarettir. (Sağlam ve mükemmel yapılan iş kaza sözü ile ifade edilir. Allah'ın, olacak her şeyi ezelde tak-

---

[4] Taftazâni. Maveraünnehir fıkıhçılarına ve kelâmcılarına karşı bir dereceye kadar Mutezileyi, akıllıca savunmak mecburiyetini hissetmiştir Mezhepler arasındaki amansız ve acımasız mücadelelerde, taraflar birbirini, "kâfirden daha kötü olma" damgası ile damgalamaya çalışmışlar, bu konudaki nazari ve hayali iddialarını, hiç bir geçerliliği olmayan kuru mantık kaideleri ve mugalâtaya varan kıyas usulleriyle ispatlamaya çalışmışlardır. Bu nevi sert ve katı hükümler verip, Mutezileyi, Mecusilerden daha kötü, diye tanıtırken ne İslâm'ın ruhuna, umumi esaslarına ve büyük Tebliğcisinin davranış biçimine bakmışlar ne de kalblerine danışarak vicdanlarının sesine kulak vermişlerdir. Kuru mantıkçılığın ve mücerret nazariyeciliğin en büyük zararı bu gibi yerlerde bütün çıplaklığı de ortaya çıkmaktadır. Kuru nazariyecilik, mücerret istidlal ve kıyascılık ekseriya dinin ruhuna uymayan ve insanın fıtratına aykırı olan neticeler meydana getirmektedir ki, aynı hususu Mutezilede görmek de mümkündür.

dir etmesine kaza, takdir edilen şeylerin eksiksiz biçimde alemde gerçekleşmesine kader denir).

"Küfür Allah-u Teâlâ'nın kazasıyla olsaydı, ona razı olmak vacip olurdu", denilemez. Zira kazaya rıza göstermek farzdır. Fakat bunun lazımı ve neticesine (yani küfre ve kötü şeylere rıza göstermek) batıldır. Çünkü küfre rıza küfürdür. Onun için biz diyoruz ki, küfür makzi (mahlûk olan insan fiili)dir, kaza değildir. Makzi (ve mahlûk) olana değil, sadece (Allah'ın hükmü) olan kazaya razı olmak farzdır. (Kaza, halk etmek, makzi mahlûk, demektir).

İnsan fiilleri Allah'ın takdiri (ve kaderi) iledir: Takdir, her bir mahlûku, kendisinde mevcut olan, güzellik-çirkinlik, fayda-zarar, içinde bulunacağı zaman-mekân ve hakkında düzenleneceği sevap-günah, mükâfat-ceza gibi sınırlarla tahdid ve tespit etmektir. Burada (takdirden) maksat, Allah-ü Teâlâ'nın irâdesini ve kudretini umumileştirmek (ve her şeye şamil kılmak)tır. Zira evvelce söz konusu olan, "Her şey Allah Teâlâ'nın yaratmasıyladır", hükmü, bir zorlama ve mecburiyet hâli bahis konusu olmadan kudret ve iradenin mevcudiyetini gerektirmektedir. (Allah'ın irâdesi ve kudreti cebir ve ikrah altında değildir. O, her şeyi kendi takdiri ve hür irâdesiyle yapar ve yaratır demektir).

3.1 Çirkin şeyleri de mi Allah yaratır?

Mutezile, şer ve çirkin olan şeyleri Allah-ü Teâlâ'nın irade etmesini reddetti. Hatta şöyle dedi: "Allah kâfir ve fâsıktan, küfrü ve günahı değil imanı ve taatı irade etmiş ve istemiştir". Mutezile'nin zannına göre, çirkini yaratmak ve icat etmek çirkin olduğu gibi, çirkin ve kötü olan şeyleri irade etmek dc çirkin ve kötüdür.

Biz bu iddiayı reddediyoruz ve diyoruz ki: Çirkini irade etmek çirkin değildir. Aksine çirkini kazanmak ve onunla muttasıl olmak çirkindir. Bu hususta Sünniler de Mutezile de, delil olmak üzere ileri sürdükleri bazı ayetlere sıkı bir şekilde tutunmaya çalışmışlardır. Fakat tevil kapısı her iki grup için de açıktır[5].

Bu konuda Sünniler, "Allah dilemedikçe, onlar iman edecek de-

[5] Eş'arilerde "İnsan, muhtar suretinde mecbur ve muztardır". sözü meşhurdur. Yani şeklen iradesi ve ihtiyarı vardır, ama hakikatte yoktur, demektir. Eş'arilerin: "İnsan, fiilinde irade sahibidir ama iradesi Allah'ın irâdesine tabi ve merbuttur" demeleri dc bu manaya gelir.

ğillerdi"[6], mealinde olan bir çok ayete dayanırken, Mutezile de "Allah kulları için zulüm irade etmez"[7]; "Şüphesiz ki Allah kötü ve çirkin olanı emretmez"[8] mealinde, aynı şekilde çok sayıda mevcut olan ayetlere istinat etmiştir. Sünniler kendi delillerini geçerli kılmak için Mutezile'nin, dayandığı ayetleri tevil ederken, Mutezile de kendi delillerini geçerli kılmak için Sünniler'in dayandıkları ayetleri tevil etmiştir. Tevil kapısı her iki mezhep için de açıktır.

4. İNSANLARIN SORUMLULUKLARI İNKÂR EDİLEMEZ

"İnsanların, (İbadet ve Taat işledikleri zaman) sevab ve mükâfat almaya, (Günah ve kötü bir iş yaptıkları zaman) ceza ve azap görmeye esas teşkil eden ihtiyari fiilleri vardır."

4.1. Cebriyenin Görüşü ve Bu Görüşün Çürütülmesi

Cebriyenin (ve fatalizmin) şu iddiası doğru değildir: Esas itibarıyle insanın kendine ait bir fiili yoktur. İnsanın hareketleri tıpkı cansız maddelerin hareketleri gibidir. Bu hareketler kudrete, kasda ve iradeye dayanmaz. (İnsanın seçme hürriyeti yoktur).

Bu görüş batıldır. Zira biz bir "el ile tutma" hareketiyle bir "titreme" hareketi (yani iradeli bir davranışla refleks bir davranış) arasını zaruri olarak ayırt etmekteyiz, ikisinin değil de sadece birinci nevi fiillerin irâdeye ve ihtiyara dayandığını biliyoruz.

Bu görüşün batıl oluşunun diğer bir sebebi de şudur: Esas itibariyle insanın kendine ait fiilleri bulunmasa, (bazı vazifelerle) mükellef ve mesul olmaması, fiillerinden dolayı sevap ve ceza almaya hak kazanmaması, öncesinde irade ve kasd bulunması icab eden "namaz kıldı", "oruç tuttu" "yazdı" gibi fiillerin mecaz yoldan değil de, hakikat olarak ona isnad edilmemesi ve bu gibi hususların doğru olmaması gerekir. Halbuki burada anlatılan fiillerin aksine; "Çocuk uzadı", "rengi karardı", fiilleri insana mecaz olarak isnat edilir. (Çocuk, mecazen uzama fiilinin failidir).

(İnsanın, fiilleri üzerinde hiç bir tesiri yoktur görüşünü ve) yukardaki iddiayı reddeden kesin naslar vardır: "Yaptıklarının karşılığı olmak üzere"[9]; "Dileyen küfretsin..."[10] vs. gibi.

---

[6] Kur'an-ı Kerim, 6/111.

[7] Kur' an-ı Kerim, 40 / 21.

[8] Kur' an-ı Kerim, 7/28

[9] Kur'an-ı Kerim, 46/14; 56/24.

4.2 Cebriye ve Eş'ari Tezlerinin Münazarası

İtiraz: Allah-ü Teâlâ'nın ilmini ve iradesini her şeye teşmil ve tamim ettikten sonra, cebir neticesi kesinlikle ortaya çıkar. Zira ilim ve irade, ya insan fiilinin meydana gelmesine taallûk eder, bu takdirde fiilin vukûu vacip olur; veya meydana gelmemesine taallûk eder, bu takdirde de fillin vukûa gelmesi imkânsız olur. "Zaruret-vücûb" ve "imtina-imkânsızlık" hâli ile birlikte, "irade-ihtiyar" halinin bulunması mümkün değildir.

Cevap: Biz; "İnsan kendi ihtiyarı ve arzusu ile bir iş yapacak veya yapmayacak" hususunu Allah bilir ve irade eder, dedik. Bunda ise anlaşılmaz bir yön yoktur. (Allah'ın ilmi ve iradesi, bir işin yapılması veya yapılmaması hususuna, insanın ihtiyarına ve seçme hürriyetine uygun düşecek bir biçimde taallûk eder).

İtiraz: Bu takdirde de insanın ihtiyarı ve tercihine bağlı olan fiili, ya zaruri veya imkânsız (vacip ve mumteni') olur. Bu ise ihtiyara aykırıdır. (Yani Allah, insan bunu "yapacaktır," diye ezelde bilirse, o fiilin dünyada meydana gelmesi zaruri, "yapmayacaktır" diye bilirse, o fiilin vukûa gelmesi de imkânsız olur. Bu ise insanın irade ve ihtiyar sahibi olduğu anlayışına ters düşer).

Cevap: Bu itirazı reddediyoruz. Zira, ihtiyar ve iradeye dayanan vücûb ve zaruret, ihtiyarı ve irâdeyi gerçekleştirir, ona aykırı olmaz. (Yani Allah'ın ilmi malûmuna tabidir, sadece bu konudaki Allah'ın iradesi de ilminin fer'i olduğu için o da malumuna tâbidir. Güneş tutulması bilindiği için olmaz, olacağı için bilinir). Ayrıca, Allah-ü Teâlâ'nın fiilleri ileri sürülerek yukarıdaki iddiada bulunan çelişki ortaya çıkarılır. (Zira, Allah'ın fiilleri, O'nun malûmu ve muradı olduğu hâlde zaruri ve mecburi değildir, iradi ve ihtiyaridir.)

İtiraz: "İnsanın irâdesi ile fâili olmasının, "fiillerini kasd ve irade de icat etmesinden, başka bir manası yoktur. Yukarıda da izah edildiği gibi, Allah-ü Teâlâ, fiilleri müstakillen yaratır ve icad eder. Bir makdûrun (ve güç dahilinde bulunan bir şeyin) iki müstakil kudretin altında bulunmayacağı aşikârdır. (Bir fiili insanla Allah ortaklaşa yaratmazlar.)

Cevap: Bunun, sağlam ve güçlü bir itiraz olduğu konusunda söz yoktur. Ancak, yaratıcının sadece Allah-ü Teâlâ olduğu delille sabittir. Titreme nev'inden olan bazı (refleks) hareketlerde değil de, bir şeyi

[10] Kur'an-ı Kerim. 18/291.

yakalama hareketi gibi bazı fiillerin vukûa gelmesinde insan kudretinin ve iradesinin tesirli olduğu da zaruret (ve bedahet) yolu ile sâbit olmuştur. Durum bu olunca, (yani iki prensip çatışınca), bu sıkıntıdan (ve çıkmazdan) kurtulmak için: "Allah-ü Teâlâ Halik, insan kâsıbtir (kazanan)" deme ihtiyacını duyduk.[11]

5. İNSAN FİİLERİNİ ALLAH HALK EDER, İNSANLAR İKTİSAB EDER. (HALK VE KESB MESELESİ)

Bunun tahkiki ve mahiyetinin izahı şudur: İnsanın kudretini ve iradesini bir iş yapmaya sarf etmesi "kesb" (kazanmak) dir. Bunun peşinden Allah-ü Teâlâ'nın fiili ve işi icad etmesi "halk" (yaratmak)tır. Buna göre bir makdûr, iki kudretin dâhilinde ve tesiri altında bulunmaktadır. Ama yönleri değişiktir.

Fiil, icad yönünden Allah-ü Teâlâ'nın makdûru, kesb cihetinden ise insanın makdûrudur. (Çıkmazdan kurtulmak için, Allah Hâlık, kul kâsibtir, denecek kadar ve) bu ölçüdeki mana, zaruridir. Beşeri kudret ve irade (ve bunların tesiri) bulunmakla beraber, insan fiilinin Allah-ü Teâlâ'nın halkı ve icadı ile olması meselesinin hakikatini açıklamak için ifadeyi bundan daha fazla kısaltmaya da kadir değiliz.

5.1 Tarifler

Halk nedir, kesb nedir ve bu ikisi arasındaki fark nedir, konusunda kelâm âlimlerinin muhtelif ifadeleri (ve tarifleri) bulunmaktadır.

Meselâ:

1. Kesb aletle (ve organla) vaki (fiil) dir. Halk, ise aletsizdir.

2. Kesb, insanın kudretinin mahallinde (yani bedeninde) vaki olan bir makdûrdur. Halk ise hâlıkın kudretinin mahallinde (yani zatında) vaki bir makdûr değildir.

3. Kesb, kadirin tek başına yapması mümkün olmayan şeydir. Halk, kâdirin yalnız olarak yapması mümkün ve sıhhatli olan iştir.

Bu konudaki diğer tarifler de şunlardır:

1. Üstad İsferainî: İnsan fiili iki kuvvetin toplamından meydana gelir. İki kudretin de insan fiilinin var olmasında ayrı ayrı tesirleri

[11] Akıl ve mantık planında Mutezileye karşı ileri sürülen deliller, bu noktada tam manâsıyle yetersiz kalmakta ve hatta çıkmaza girmektedir. "Sebebini Allah bilir", demek dini bir izah şekli olsa da aklî bir delil değildir.

vardır. Bu iki kuvvetten biri Allah'a, diğeri kula aittir.

2. Bakıllâni: Allah'ın kudreti fiilin aslına, insanın kudreti ise vasfına tesir eder. Yani fiili meydana getiren Allah'ın kudretidir, ama ona günah veya sevap iş yaptırma niteliğini kazandıran insanın kudretidir. Fiilin yaratılması Allah'a, kullanılması insana aittir. Çocuğa bir şamar vurursa, şamarın zatı Allah'ın kudretiyledir. Fakat şamarı vuranın maksadı çocuğu terbiye etmek ise sevap, ona eziyet etmek ise günah olur.

3. İmamu'l-haremeyn: Fiil, başlangıç itibariyle Allah'ın insanda yarattığı niteliklerin kaçınılmaz sonucu olarak ve zaruri bir şekilde meydana gelmektedir. İnsan iradesinin bunda tesiri yoktur. Fiilin aslını da vasfını da insan iradesinin dışında kalan iç ve dış âleme ait şartlar tayin etmektedir (determinizm). Filozofların kanaati da budur. Ehl-i sünnetin çoğunluğuna göre insan fiili; icat yönünden Allah'ın kudreti, kesb bakımından insan kudreti ile vâki olmaktadır.

Bu tarifler "kayıtsız şartsız, insan kendi fiilini kendisi yapar, kendi kaderini, hiç bir dış müdahale olmadan bizzat kendisi tayin eder", diyen Mutezile ile "yapılan işlerin hiç birinde beşeri irade ve kuvvetin tesiri yoktur" diyen Cebriye arasında, iki aşırı ve birbirine zıt görüşler arasında tutulan ortalama yollardır. Kesteli'nin de dediği gibi bu noktada kelâm âlimleri bitmişler, tükenmişler ve dayanacakları sağlam bir mesnet bulamamışlardır.

5.2 İnsan Fiillerinin Halkı ve Onların Kesbi Konusunda Eş'ari ve Maturudi Tezleri Nedir?

Eş'ari'nin bu konudaki görüşlerini İzmirli şöyle özetliyor:

"İnsan için hâdis bir kudret ve irade vardır. Fakat hâdis olan bu kudretin makdûru (işi) icadda hiç bir tesiri yoktur. Sadece makdûra iktiranı vardır ki, ona kesb derler. İnsan kâsib ve kazanan, Allah Hâlık ve yaratandır. Kesb, kudretin mahalli ile, yani insan bedeni ile kaim olan bir fiildir. Halk, kudret mahallinden, hariç olan bir fiildir, Allah'ın zatının dışındaki bir iştir.

"Kesb, kulun kudretinin makdûra iktiranıdır, "beşeri gücün iş ve fiille beraber ve birlikle bulunmaları hâlidir."

Eş'ari'nin kesb anlayışı çok dakik olduğu için, "Şu iş, Eş'ari'nin kesb nazariyesinden daha ince ve dakiktir, sözü darb-ı mesel olmuştu. Çünkü ona göre aciz ile kâdir arasında bir fark kalmıyor, her ikisinde de tesir bulunmuyor. Eş'ari, Mutezile'ye o kadar muhalefet

ediyordu ki Cehmiye'ye ve Cebriye'ye yaklaşıyordu. Sadece kesb ile ondan ayrılıyordu. (Cebr-i mutevassıt).

Eş'ari'ye göre, halk (yaratma fiili) mahlûkun tekvin mükevvenin aynı olduğundan, Allah'ın fiili mef'ûlünden ibaret oluyor. Bu duruma göre insanların fiilleri Allah'ın fiili oluyor. Bu ise kayıtsız ve halis bir cebir olduğundan, Eş'ari, içine düştüğü cebir çukurundan kendini kurtarmak için, insanlar hakkında mecaz yolu ile kullanılan "insanların fiilleri" tabiri için bir kesb niteliğinin var olduğunu söylüyor. Hâdis kudretin makdûra iktiranından ibaret olan "kesb" sebebiyle ezeli kudret fiili yaratıyor. İşte bu kesb teklife mahal oluyor da bununla teklif sâkıt olmuyor. Eş'arî bu konuda Ehl-i sünnetin cumhuruna muhaliftir" (Bk. İzmirli, 1,110).

Maturidîlere göre, "Kesb, azm-i musammam" (kesin, samimi ve değişmez bir karar ve irade yönelmesidir. (Bk. İzmirli, 1,113). İrade, ilme uygun şekilde taallûk eder, taallûku ezelidir. Allah'ın ilmi gibi iradesi de değişmez. İki türlü irade vardır:

1. Tekvini ve kevni irade, 2. Teşri'î ve dinî irade.

Birincisi *meşiyet*, İkincisi *rıza* ve mahabbet demektir. Dinî irade, muradın vukûa gelmesini icab ettirmez. Kevnî irade hayra, şerre, günaha ve sevaba taallûk eder. Dinî irade sadece hayra taallûk eder. Ayetlerdeki irade bu iki manada kullanılmıştır. Bundan dolayı Allah-ü Teâlâ'nın iki türlü kanunu vardır.

1. Tabiat kanunları, kevni irâdenin eseridir. Adetullah, sünnetullah.

2. Dinî kanunlar, teşri'î iradenin eseridir. "Halk da emir de ona aittir" meâlindeki ayet bunun şahididir. Tabiat kanunları, kevni iradenin eseri olduğu için beşeri irade ve kudretle değişmez. Dini kanunlar teşrii iradenin neticesi olduğu için, bunların vukûa gelmelerinde insanların tesirli olduğu görülür. İrade gibi ilâhi emirler, ilâhi kaza, Allah'ın izni ve Hakk Teâlâ'nın kitabı da tekvini (kevni) ve teşri'î (dinî) diye ikiye ayrılır (Bk. İzmirli, II, 108,109).

6. İRADE-İ CÜZİYE KONUSUNDA MATURİDİ VE EŞARÎ TEZLERİ

Bu konuyu Seyyid Bey şöyle hulâsa etmektedir:

Eş'arîye ile Maturidîye arasında vaki olan ihtilâfların en esaslısı i-

rade-î cüz'iye hakkındadır.

Mutezile, "kul fiilinin halikıdır, insan fiilinde ilahi irâdenin dahli ve te'siri yoktur, onun için insan fiil ve hareketlerinde tamamıyla serbesttir, her ne yaparsa mücerret kendi kudret ve iradesiyle yapar. Kısaca insan kendi fiilinin hâlikı ve mudilidir", demiştir. Bu nazariyeye göre, birden çok hâlikın var olması lazım gelir.

Cebriye bu fikrin tamamen zıddı olarak, insanda irade ve kudret namına hiçbir şeyin mevcut olmadığını savunarak; "insan bütün hareketlerinde cebir ve ızdırar altındadır", demiştir. Onlara göre insanın ne kasdı, ne iradesi, ne de ihtiyarı vardır. İnsan fiiliyle, muharrik bir kuvvetin tesiri neticesinde hareket eden ağaç ve cansız maddenin arasında asla bir fark yoktur. Bu fikrin batıl olduğu açık olmakla beraber; bu kanâata göre de şer'î fiiller abes olur ve insana fiilleri karşılığında mükâfat ve ceza vermek manasız kalır.

Ehl-i sünnete gelince: Bu iki nazariye ifrat ve tefritten ibarettir. Her şeyi yaratan Allah'tır. Fakat iradeli ve ihtiyari fiillerde insanın irade-i cüziyesi vardır. İrâde-i cüziye, irade kuvvetinin bir işe sarfından, yani fiil ve terkinden birine taallûku demektir ki, kasd, ferah ve ihtiyar sözleriyle de ifade edilir.

Bu irade-i cüziye mahlûk mudur, değil midir? Bu hususta Eş'arilerle Maturidiler arasında ihtilâf vardır. Eş'arilere göre mahlûktur. Eş'ariler cebirden kaçmak istedikleri hâlde cebirden kurtulamamışlardır. Çünkü irade-i cüziye mahlûk olunca, insanın kendi kudret ve iradesini sarf etmeye mecbur, muzdar ve mahkûm olması gerektiğinden netice itibariyle yine cebir sonucuna varılıyor. Onun için şer'i teklifler yine abes olmak durumuna düşüyor. Cebriye ile Eş'ariye arasındaki fark, Cebriye'ye göre cebir keyfiyeti birinci derecede lazım geliyor. Eş'ariler, kendi nazariyelerini bu mahzurdan kurtarmak için "İrade-i cüziye mahlûktur demekten maksat, bu iradenin sebepleri olan iştiyak ve arzular (devâî) mahlûktur, Allah'tandır" diyerek tevfik etmek, yani çelişkiden kurtulmak isterler. Hâlbuki bununla da kendilerini cebirden kurtaramazlar. Çünkü bu takdirde yine üçüncü derecede cebir lâzım gelir.

(Cebriye'nin açıkça söylediğini, Eş'ariler dolaylı olarak söylerler, Cebr-i - mutavassıt. Eş'arilerin bu konuda üzerinde durdukları ve sık sık tekrar ettikleri iki önemli cümleleri ve itikadi vecizeleri şudur: "el-insan muztarrun fi suretin muhtarin" -insan ızdırar ve cebir altındadır ama sureten ve şeklen irade ve ihtiyarı vardır- "el-insanü

muhtarun fi fiilihi ve muzdarrun fi meşiyetihi" -insan fiillerinde muhtardır; dilediğini serbestçe yapar ama iradesi cebir ve ızdırar altındadır. Allah dilemedikçe hiçbir şey dileyemez. İradesi, Allah'ın iradesine tâbi ve merbuttur.[12]

Eş'ari'lerin her iki cümlelerinde de derin bir çelişki yatmaktadır. İnsan irade sahibi ise cebir altında değildir. Cebir altında ise irâdesi yoktur. Burada üçüncü bir hâl mevcut değildir. Fakat Eş'ariler, insanda iradenin mevcut olup olmadığı konusundaki aklî ve nakli delilleri mutearız ve mutenakız, yani birbiriyle karşılaşan ve çelişen bir durumda gördükleri için bu nevi delilleri uzlaştırmak ve bağdaştırmak niyetiyle bu iki cümle ile ifade edilen bir kanâata ulaşmışlar, aslında sayısı çok olan mutearız ve mutenakız aklî ve nakli delilleri, yine mutearız ve mutenakız bir şekilde bir cümlede birleştirmekten başka bir şey yapmamışlardır; "*İnsan muhtar surette muzdârdır*" sözü, insanda hem irade vardır hem de yoktur, manasına gelmekte, böylece bir çelişki meydana getirmekte, fakat cebre öncelik ve ağırlık verilmek suretiyle bu çelişki ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Zira buna göre insandaki irade hürriyeti ve serbestisi sadece surette ve şekilde kalmaktadır. Esasta hâkim ve müessir olan sadece Allah'ın külli, umumi ve her şeye şamil olan mutlak iradesidir.

Bu bahiste her nevi mahzurdan salim olan fikir, Maturidiye fikridir. Maturidîler aleyhinde şöyle bir itiraz ileri sürülmüştür: İrade-i cüziye Allah'ın mahlûku olmayıp insanın sun'u ve fiili ile vâki olursa, insan onun hâlıkı olmak lazım gelir. Bu ise Mutezile mezhebinden başka bir şey değildir. İrâde-i cüziyeyi insan da yaratmamıştır, denilirse, bu takdirde de hâlıksız bir mahlûk bulunmak icap eder. Böylece her hâl u kârda Mutezile gibi, Mâturidi'lere göre de Cenâb-ı Hakk'ın her şeyin hâlıkı olmaması gerekir.

Bu itiraza şu şekilde cevap verilmiştir: Her şeyin hâlıkı Allah'tır. Ondan başka yaratıcı yoktur. Fakat irade-i cüziye "şey" (obje) değildir. Zira şey, *emr-i mevcuda* yani, var olan bir hususa denir. Çünkü Arapça'da "şeyb, mevcut manâsına gelir, irade-i cüziye ise zemânî olmayarak ve bölünmez bir an içinde defaten insanda meydana gelen bir keyfiyettir. Buna "halb adı verilir. Ve bu umûr-i itibariye kabilinden olup emr-i mevcud değildir. Onun için irade-i cüziye hâlike muhtaç olmaz, halk fiili ona taallûk etmez.

---

[12] Taftazâni, Şerhu'l-Makâsıd, C:II, s. 142.

Bu cevaba da şu şekilde itiraz olunmuştur: Bilumum ihtiyari fiillerin menşei ve mesnedi olan irade-i cüziyeye "emr-i itibaridir", (Bir mu'teberin itibarından ibarettir), demek makul değildir. Çünkü itibari olan bir şey bunca insan fiilinin menşei olamaz.

Bu itiraza da şu şekilde cevap verilmiştir: Umûr-i ihbariyenin iki manası vardır:

a) *Emr-i itibarî*: Hakikatte ve nefse'l-emrde mevcut olmayıp mücerret bir mu'tebirin (ve bir insanın) itibarından ibarettir ki, bunlar evham ve hayaller kabilindendir. Bu gibi şeylere de emr-i itibari denilir.

b) *Emr-i itibari*: Hakikatte ve nefse'l-emrde mevcuttur. Şu kadar ki, hariçte bir zamanda vücud ile muttasıf değildir. Bu manâya göre bir emr-i itibarinin hakiki varlığı ve nefse'l-emri mevcuttur, öyle yalnız bir mu'tebirin itibarından ibaret değildir. İşte "irade-i cüziye emr-i itibaridir" demek bu ikinci manaya göredir. Bu cihetle, ileri sürülen itiraz bahis konusu olamaz. (Mutezile'nin açıkça söylediğini Maturidiler dolaylı olarak söylerler) (*Tefviz*-ı mutavassıt).

Eş'arîler, "insan kendi fiilini kendisi kesbeder, kazanır. Şer'î teklifler insanın kesbine taallûk eder" derler. Biz deriz ki: Bir kere cüzi irâdenin mahlûk olduğuna itikat edildikten sonra kesbin de, kesbin sebebi ve amili olan şeylerin de mahlûk olduğuna itikad etmek icap eder. Bir kere kesb denilen şey nedir? Ya insanın fiilidir veya değildir. İnsan fiili ise, Eş'ariler bütün beşerî fiillerin mahlûk olduğuna itikat ederler. İnsan fiili değilse, yine mahlûk demektir. Her iki hâlde de Allah'ın fiili demek olur. Şu hâlde insana bir işi teklif etmek, Allah'a ait ve ona has olan bir fiilin icrasını insandan istemek demek olur. Bu fikirler, kesbe temel olan devâî ve sebepler için de aynen geçerlidir. En büyük Eş'ari kelâmcısı Fahruddin Râzi, Muhassal isimli eserinde esbab ve devâînin Allah tarafından yaratıldığını açıklamış, insan fiilinin zaruri ve izdırari olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir.[13]

7. KESB NAZARİYESİ ŞİRKE DÜŞÜRMEZ Mİ?

Soru: Böylece, Mutezile'ye isnat ettiğiniz "ortaklık kabul etme", esasını siz de kabul etmiş olmuyor musunuz? (Kulun, fiilinde kast ve ihtiyarî varsa, fiilini Allah'la ortaklaşa yapmış olmuyor mu?)

Cevap: Şirket ve ortaklık, iki zattan her birinin, diğerinden ayrı

[13] Seyyid Bey, Usûl-i fıkıh dersleri, II, 7. İst. 1330/1911

olarak sadece kendisine mahsus olan bir şey için bir araya gelmeleri ve toplanmalarıdır. Köy ve mahalledeki ortaklar gibi. (Yani her birinin kendine ait şeyden bir hisse ortaya koyarak ortaklık kurmalarıdır.)

İnsan, kendi fiilinin hâlıkı, Allah da (insanda ve diğer şeylerde mevcut olan) sair arazların ve cisimlerin halikı kılınsa, şirk işte o zaman lâzım gelir. Bir iş, değişik yönlerden iki şeye nisbet edilmekle şirk ve ortaklık lâzım gelmez. Meselâ bir toprak parçası, yaratma yönünden Allah-ü Teâlâ'nın mülküdür, fakat üzerinde tasarruf etme hakkının sübütu yönünden insanın mülküdür. İnsan fiilinin yaratma yönünden Allah-ü Teâlâ'ya, kesb yönünden insana nispet edilmesi de aynen beyledir.

Soru: Çirkin olan bir şeyin kesbi çirkin ve sersemlik (sefeh) oluyor, ayrıca yerilmeyi ve cezalandırılmayı da gerektiriyor. Peki aynı şey, (o fiilin) yaratılmasında neden söz konusu olmuyor? (Hâlbuki fiilin meydana gelmesinde yaratmak, kesbten daha büyük rol oynuyor).

Cevap: Hâlık olan Allah'ın hâkim olduğu sabit olmuştur. O, neticesi güzel olmayan bir şey, -her ne kadar bu neticenin ne olduğunu bilmesek de- yaratmaz. Bunun içindir ki, biz kesinlikle şuna inanırız: Çirkin bulduğumuz fiillerde bir takım hikmet ve maslahatlar bulunabilir. Nitekim pis, zararlı ve elem verici cisimlerin yaratılmasında bu durum söz konusudur. Hâlbuki kâsibte durum böyle değildir. Zira o bazen güzel bir iş, bazen da çirkin bir iş yapar. Onun için, dinen nehyedilmiş olan çirkin bir şeyi keşfetmeyi çirkin, sefihlik; yerilmeyi ve ceza görmeyi gerektirici olarak kabul ettik.

8. GÜZEL FİİL

"Güzel olan insan fiili", yani dünyada övülme konusu ve hemen ondan sonra ahirette de sevap konusu olan fiillere "güzel fiil" denir.

Fakat "güzel fiili", mubahı da şumülüne alması için; "yerilme ve ceza görme ile ilgisi bulunmayan fiildir" şeklinde tarif ve tefsir etmek daha iyi olur.

"Güzel olan insan fiili, Allah Teâlâ'nın rızasıyladır"

Yani bir itiraz, karşı çıkış ve men bahis konusu olmadan Allah'ın irâdesiyle vukûa gelir.

"Çirkin olan insan fiili" (yani dünyada yerilme ve ahirette azap görme durumu ile ilgili bulunan) "Allah'ın rızasıyla değildir"

Zira Allah, bu nevi fiillere karşı çıkmış, itirazda bulunmuş, ve onları menederek, "Allah, kullarının küfür üzere olmalarına razı ol-

maz"[14], buyurmuştur. Yani irade, meşiyet ve takdir her nevi fiile, rıza, mahabbet ve emir ise çirkin fiillere değil, sadece güzel amellere taallûk eder.

9. İSTİTA'AT MESELESİ

(İstita'atın fiilden evvel olduğunu iddia eden) Mutezilenin aksine olarak: "İstita'at fiille beraber olur, istita'at, insan fiilinin oluşmasını ve meydana gelmesini sağlayan kudrettir." (İstita'at beşeri kuvvet ve insan gücü manasına gelir.)

Müellif Ömer Nesefi'nin bu ifadesinde, "istita'at, Allah-ü Teâlâ'nın canlılarda yarattığı bir araz olup canlılar ihtiyari ve iradi fiillerini bu arazla yaparlar" diyen et-Tabsire müellifinin sözüne işaret vardır. İstita'at fiilin illeti ve sebebidir. Cumhura göre istita'at fiilin illeti değil, edasının şartıdır.

İster fiilin illeti olsun, ister edasının şartı olsun, istitâ'at, sebep ve aletlerin selâmetinden sonra, insanın fiile kasd ve onu iktisab etmesi anında Allah-ü Teâlâ'nın yarattığı, bir vasıftır. İnsan, iyi ve hayırlı bir fiile kasdederse, Allah-ü Teâlâ iyi ve hayırlı fiilin kudretini; şer ve kötü fiile kasdederse, şer ve kötü fiilin kudretini yaratır. Bu duruma göre hayırlı ve güzel iş yapma gücünü insan kendisi zayi ettiği için yerilmeyi ve ceza görmeyi (zemin ve ikabı) hak eder. "(Hak olanı) dinlemeye ve işitmeye istita'atları yoktur," denilerek kâfirlerin yerilmesinin sebebi budur.[15] İstita'at araz olduğu için, zaman itibariyle fiille aynı anda bulunması, fiilden önce bulunmaması şart ve zaruridir. (İstita'at, insan kudretinin fiile ihtiramıdır, sözünün manası budur). Aksi takdirde (araz olan kudret iki zamanda bulunmayacağı için) fiilin istita' atsız ve kudretsiz vukua gelmesi lâzım gelirdi.

9.1 Tarif

İstita'at: taat ve itaat, kökünden gelip, güç, kuvvet, kudret ve takat manasına gelen bir kelimedir.

Mutezile'ye göre, istita'at fiilden evvel bulunur (istita'at kable'l-fiil), fakat fiille birlikte olması ve onu meydana getirmesi de gerekir. Bir kimsenin, namaz kılma fiiline teşebbüs etmeden evvel, bu fiille ilgili istita'ata sahip olması icap eder. Namaz kılma esnasında da bu istita'at bulunur. İstita'at fiilinden evvel olmasa, insan namaz kılmaya

---

[14] Kur'an-ı Kerim, 39/7.

[15] Kur'an-ı Kerim, 18/101.

başlamadığı sürece bu işle mükellef olmaz. Zira fiilin illeti veya edasının şartı olan kudret yoktur.

Sünnilere göre istita'at fiille beraber bulunur. (İstita'at maa'l-fiildir), fiilden önce değildir. Burada Sünniler istita'at tabirine özel bir mâna vermektedirler. Şöyle ki, "istita'at, bir işin ve bir fiilin gerçekleşmesini ve meydana gelmesini sağlayan kudretin hakikati ve mahiyetidir". (İstita'at, insan fiilinin mâ-bihı'l-husûlü olan kudretin hakikatidir). Meselâ, öğle namazını kıldığımızı düşünelim. Bu işi gerçekleştirmek için harcadığımız hakiki ve fiili kudret istita'attır. İşte bu mânadaki kudret ve istila' at fiilden önce bulunmaz. Bunun sebebi de kudretin ve istila'atın araz oluşu ve bir arazın bir andan fazla bâki kalmamasıdır. Fakat bu, öğle namazını kılmakla mükellef olan insan, bu fiile teşebbüs etmeden önce kendisine bilkuvve namaz kılmak için kudret ve kuvvet bulunmaz, manasına gelmez. O zamanda kuvvet ve kudret bulunur ama, bu kuvvet ve kudret, namazın fiilen kılınmasını temin eden kuvvet ve kudretten başkadır. Buna selâmet-i esbab ve alât mânasına gelen istita'at veya kuvvet, adı verilir.

Sünnilere göre, sebep, alet ve vasıtaların selameti manasına gelen istita'at fiilden evvel bulunabilir. Fakat bulunması zaruri değildir. Sadece mümkündür. Buna göre istita'atın iki manası vardır:

1. Hakiki kudret manasına gelen istita'at. Fiil ve işin icra edilmesi süresince var olan istita'attır. Mükellefiyette esas olan istita'at bu değildir. Fakat fiil bu istita'atla meydana gelir.

2. Alet, sebep ve organların selâmette olması manasına gelen istita'at. Mükellefiyet hu manadaki istita'ata bağlıdır ve bu istita'at fiilden önce de var olabilir. Sebep, alet ve organların selâmette olması, insanın bir iş yapacağı zaman, o iş için gerekli olan iç ve dış imkân ve vasıtalardan mahrum olmaması, bedenin sıhhati, organlarının sağ-salim olması demektir.

Bu duruma göre Mutezile ile Sünniler arasında geçen tartışmanın pratik bir neticesi yoktur, mesele tamamıyla nazaridir. Mutezilenin, "istita'at fiilden evveldir", şeklindeki tezinin kabul edilmesi hâlinde insanın kendi fiilinin hâlıkı olacağı, artık Allah'ın bu fiillerin yaratılmasında tesirli olamayacağı gibi teorik ve metafizik bir endişeden kaynaklanan bu ihtilaf, aslında telif edilmez bir hâlde de değildir. Zira selâmet-i esbâb ve alat manasına gelen istita'atın, fiilden evvel mevcut olduğunu kabul etmekle, zaten Sünniler kısmen Mutezilenin görüşüne katılmış oluyorlar. Maturidiler: "İnsandaki kuvvet iki zıd

fiili meydana getirmeye elverişlidir", derken de bu katılma işini pekiştirmiş oluyorlar. Zira, daha evvel de temas edildiği gibi, arazların bakı ve daimî olması imkânsızdır.

İtiraz: Arazın, beka ve devamının imkânsızlığı kabul edilse bile bir araz yok olunca, peşinden derhâl onun dengi olan diğer bir arazın yeniden ortaya çıkması imkânı tartışma götürmez. Neden bir fiilin kudretsiz meydana gelmesi lâzım gelsin?

Cevap: Fiilin vukuuna sebep olan kudret (fiilin husulünden) önceki kudret ise, o zaman fiilin istita'at ve kudret olmadan meydana gelmesi lâzımdır, diye iddia ediyoruz. Eğer siz, (fiilin husulüne imkân veren kudreti) fiille beraber bulunan ve yenilenen kudretin misli ve dengi olarak kabul ederseniz, fiilin vücuda gelmesini sağlayan kudretin fiille beraber bulunmasının şart olduğunu zaten itiraf etmiş olursunuz, (ve fiili meydana getiren istita'at, fiilin vücuda gelmesinden önce bulunan istita'at değil, onun dengi ve misli olan, fiille beraber bulunan yenilenmiş bir istita'attir, demiş olursunuz.)

"Fiilde tesirli olan kudret için, önceden emsal bulunması şarttır. Zira ilk defa hâdis olan kudretle fiilin vukua gelmesi mümkün değildir, diye iddia edersiniz, "Buyurun bu iddianızı delille ispatlayın" deriz. (İlk defa hâdis olan kudret zayıf olduğundan, kuvvetlensin de onunla fiilin vukua gelmesi mümkün olabilsin diye fiilin husulüne sebep olan kudretin emsalinin, önceden bulunması ve tekrarlanması, caiz ve mümkün değil, lâzım ve zaruridir, der ve meseleyi "imkân" konusu olmaktan çıkarıp, "zaruret ve vücûp" konusu haline getirirseniz, bunu bize delille ispat ve izah edin. Zira bunun imkânını biz de kabul ediyoruz. Fakat zaruretini reddediyoruz).

Önceki kudret, fiilin vukuu zamanına kadar baki kalır. Bu baki kalma, ya emsalinin yenilenmesiyle veya arazların bekasındaki istikamet ve süreklilikle olur, şeklinde bir şey farz edebiliriz, denilirse, o zaman da deriz ki: Eğer (Mutezile) "ilk hâdis olduğu andaki ve hâldeki kudretle fiilin husule gelmesi mümkündür", derse, kendi mezheplerini terketmiş olurlar. Zira bu, duruma göre "fiilin kudretle beraber olmasını, caiz ve mümkün görmüş oluyorlar, demektir. Eğer "bu imkânsızdır", derlerse, delilsiz bir hüküm vermek ve bir tercih sebebi olmadan tercih yapmak (tahakküm ve tercih bi-lâ müreccih) lâzım gelir. Zira ilk andaki kudret değişmemiş ve onda yeni bir mana da hâdis olmamıştır. Çünkü bu gibi şeyler arazlar için imkânsızdır.

(Fiilin ilk meydana gelen kudretle vücuda gelmesini sağlayan şey

nedir? İlk kudrette bir değişiklik yoktur. O kudrete yeni bir nuru da eklenmemiştir. Zaten kudrette yeni bir mananın vücuda gelmesi de imkansızdır. Zira kudret de mana da hadistir, hâdis hâdis ile kaim olmaz. O hâlde kudretin ilk anında fiilin vukua gelmemesini engelleyen, sonraki durumunda meydana gelmesine amil olan şey nedir?) Bu kudret sayesinde, ilk anda vücuda gelmesi imkânsız olan bir fiil, sonraki durumunda neden ve niçin zaruri olarak var olmuştur?

Fakat bu son itiraza verilen cevap tartışılabilir. Zira, "istita'at fiilden önce olur" diyenler, "zaman itibariyle kudretin fiille beraber bulunması imkânsızdır", "bir fiilin meydana gelmesi için, mutlak surette zaman yönünden daha evvel kudretin bulunması şarttır", demiyorlar. (Bunun zaruretini ve vücûbunu değil, imkânını ve cevazını savunuyorlar). O sebeple, gerekli bütün şartların bulunması hâlinde, kudretin ilk defa meydana gelmesi zamanında fiilin vücûda gelmesinin imkânsızlığı icap etmez.

Ayrıca, gerekli bir şart bulunmadığı için veya bir engel mevcut olduğu için ilk durumda meydana gelmesi imkânsız olan bir fiil, -her iki hâlde de kadirin sıfatı olan kudret, eşit olarak mevcut olmakla beraber- lüzumlu şartların tamamlanması hâlinde, ikinci durumda zaruri olarak var olabilir.

İşte bu noktayı (ve bu hususstaki delillerin zayıflığını) göz önünde bulunduran (Fahruddin Razi gibi) bazı kelâm âlimleri şu kanaata ulaşmışlardır: İstita'attan maksat, fiilen tesirini göstermesi için mevcudiyeti gerekli olan şartların tümünü kendinde toplayan kudrettir. Bu manadaki kudret behemehal fiille beraber bulunur, doğru olan da budur. Aksi takdirde istita'at fiilden önce bulunur. (Böylece Fahruddin Razi, Mutezile ile Eş'arîyeyi telif etmiş oluyor.)

"Arazların bekasının imkânsızlığına (ve bu noktadan hareketle yapılan itirazların cevaplandırılmasına) gelince, bu konunun dayandığı öncüllerin (ve mukaddemlerin) açıklanması gerçekten çok zordur. Şöyle ki:

Bu öncüller şunlardır: Birincisi, "bir şeyin bekası, o şey üzerine zait hakiki bir şeydir". İkincisi, "arazın arazla kaim olması imkânsızdır".

Üçüncüsü, (hareket ve sükûn gibi) "iki arazın bir mahal ile kaim olmaları imkânsızdır". (Bu öncüllerden her biri zayıftır, bunlardan çıkanları netice de tartışma kabul etmez bir gerçek değildir. Bu üç öncülün doğruluğu ispat edilse mutlak olarak Sünni görüşü hak olurdu. Aksi hâlde Mutezile'nin görüşü daha doğru olur. (Bk. Ramazan Efendi Şerhi).

İstita'at fiilden evveldir. Zira insan fiilden (ve bir şey yapma dan) önce o işle mükelleftir. Kâfirin imanla mükellef olması, vakit girdikten sonra beynamazın namaz kılmakla mükellef olması zaruridir. (Fiili meydana getiren hakiki kuvvet ve kudret manasına gelen) istita'at gerçekleşmemiş olsaydı, bu durumda aciz kişilerin mükellef tutulmaları lâzım gelirdi. Bu ise batıldır, diyenlerin bu delillerine, müellif Ömer Nesefi şu cevabı ile işaret etti:

İstita'at kelimesi "Sebep, alet ve organların sağlıklı ve salim olmalarının ismi olarak da kullanılır." (Selâmet-i esbab ve âlât manasına gelen istita'at fiilden önce bulunabilir)

Nitekim, "Kâbe'ye yol bulmaya istita'atı olanlara Allah için hac yapmak gereklidir"[16], ayetinde istita'at bu manâda kullanılmıştır.

Soru: istita'at, mükellefin sıfatıdır. Sebep ve aletlerin selâmeti ise onun sıfatı değildir, (mükellefin dışındaki şartlar ve imkânlardır.) Buna göre, istita'atı bu şekilde tefsir etmek nasıl doğru olur?

Cevap: Burada maksat, mükellefe ait sebep ve aletlerin selâmetidir. Mükellef, istita'atla muttasıf olduğu gibi, "O, sahib-i selâmet-i esbabtır"- (yani sebepler yönünden selâmette olan kişidir), denmesi itibariyle, onunla da (yani sebep ve aletlerin selâmeti ile de) muttasıf olur. Ancak bu tabir mürekkeb olduğu için mahmul (yüklem) olacak bir ism-i fail, ondan türetilemez. Hâlbuki istita'atta durum bunun aksinedir. (istita'attan, müsteti, şeklinde bir ism-i fâil türetilebilir ve "Ali oruç tutmaya müsteti ve muktedirdir," gibi önermelerde bu ism-i fâil mahmûl yani yüklem ve sıfat olarak da kullanılır. Hâlbuki mürekkeb bir tabir olan selâmet-i esbâp ve âlât'tan böyle bir ism-i fail türetme imkânı yoktur).

9.2 Teklifin Sıhhati Bu İstita'ya Dayanır

Yani teklifin sıhhatinin şartı; ilk manadaki, istita'ata değil, sebep ve aletlerin selâmette olması demek olan ikinci manadaki istita'attir.

"Acz" sözü ile, birinci manadaki istita'atın olmayışı kasd ediliyorsa, bu manada istita'atın olmayışından, aciz kişilerin mükellef tutulmalarının imkânsız olacağını kabul etmeliyiz. Eğer, "acizin mükellef tutulması lâzım gelir," sözü ile, ikinci manâda istita'atın olmayışı kast ediliyorsa, "bu görüşten böyle bir netice ortaya çıkar" sözünü kabul etmiyoruz. Zira mümkündür ki, fiilin vücuda gelmesinde esas olan kudretin hakikati husule gelmese bile, fiilden önce sebep ve

[16] Kur'an-ı Kerim, 3/97.

aletlerin selâmetle olması manasına gelen kuvvet ve kudret husule gelebilir.

Bazen (Mutezile'nin itirazına şu şekilde de) cevap verilir. İmam-ı Azam (r.a.)a göre, kudret (sevap ve günah gibi) iki zıt fiil için elverişlidir. (Yani her ikisini de gerçekleştirmeye uygun olan bir güçtür). Hatta küfür için sarf edilen kudret, tıpatıp iman için sarf olunan kudretin aynısıdır. Taallûk ve ilgi durumları hariç aralarında hiçbir fark yoktur. Taallûktaki farklılık ise, kudretin zatında ve kendisinde bir ayrılığın mevcut olmasını gerektirmez. Şu hâlde kâfir iman etmeye kâdir olup bununla mükelleftir. Ancak o, kudretini küfre sarf etmiş, gücünü imana sarf etme imkânını kendi irâdesiyle yitirmiş, onun için de yerilmeyi ve cezalandırılmayı hak etmiştir.

Aşikârdır ki, bu cevapta, "kudretin fiilden evvel olması", prensibini (yani Mutezile'nin görüşünü) kabul etmek vardır. Çünkü küfür hâlinde iman etmeye kâdir olmak, mutlaka iman etme hâlinden önce bulunur.

İtiraz: Fakat bu itiraza şu şekilde karşı bir itirazla cevap verilmiştir; Burada sözü edilen kudret her ne kadar "iki zıt" için elverişli ise de, ikisinden birine taallûk etmesi itibariyle (fiilen) sadece (iki zıttan) biri ile bulunur, öyle ki, fiille birlikte bulunması lâzım gelen kudret, fiile taallûk eden kudretin kendisidir. Terkte beraber bulunan kudret de, terke taallûk eden kudretin kendisidir. Kudretin zatı ve kendisi ise, bazen iki zıtta taallûk edecek şekilde önceden mevcut olur.

Cevap: Bu konuda ihtilâf ve farklı görüşlerin varlığı tasavvur bile edilemez. (Zira Mutezile de Sünniler de bir işi fiilen ve doğrudan doğruya meydana getiren kudret, fiille birlikte bulunur, konusunda ittifak etmişlerdir. Fakat, fiilin vukuuna imkân veren mücerret kudret acaba fiilden evvel mi, yoksa sonra mı bulunur, hususunda ihtilâf etmişlerdir. Ebû Hanife'ye ait olarak nakledilen görüş ittifak edilen nokta ile ilgili olduğu için bu konudaki sözler lüzumsuzdur ve) hatta boştur, düşün!

Taftazâni burada Ebû Hanife'ye ve Maturidîliğe sert çıkmış, bunların görüşlerini Mutezile'nin görüşü ile aynı mahiyette görmüştür.

10. İnsan Fiilleri ve Sonuçları

Bir kişinin (başka birini) dövmesinin akabinde dövülen şahısta meydana gelen elem, bir insanın kırma fiilinin ardından camda vücuda gelen kırılma ve bunun benzeri vs. şeylerin tümü Allah-ü

Teâlâ'nın yaratmasıyladır.

Bu tarifte, "kırma-kırılma, dövme-elem" gibi kayıtların konulması, bu meselenin, acaba insan iradesinin bu gibi işlerde rolü ve tesiri var mıdır, yok mudur şeklindeki ihtilâfa konu olmasının sıhhatini temin içindir, (insandan gelmeyen elem ve kırılma fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı ve bunda insan irâdesinin tesirli olmadığı hususunda ihtilâf yoktur). Tarifte, "Bunun benzeri", denilmesi de: "Öldürme fiilinden sonra meydana gelen ölüm gibi" manasına gelmektedir.

Bütün bunlar Allah-ü Teâlâ tarafından yaratılmıştır. Zira yukarda da geçtiği üzere yaratıcı sadece ve tek başına Allah-ü Teâlâ'dır. Ve mümkün olan şeylerin tümü, vasıtasız olarak ona dayanmaktadır. Fiillerin bazılarını, Allah-ü Teâlâ'dan başkasına isnad eden Mutezile şöyle demiştir: "Eğer bir fiil, başka bir fiil araya girmeksizin doğrudan failden sadır olursa, buna, "doğrudan meydana gelen fiil" (mübaşeret yolu), böyle olmayan fiillere de "dolaylı olarak meydana gelen fiil" (tevlid yolu) denir. (Bilâ vasıta-bi'l-vasıta, direkt-endirekt meydana gelen fiillerden Mutezile tevlid nazariyesini çıkarmıştır).

Tevlid ve vasıtalı fiil, "failin fiilinin diğer bir fiili gerekli kılması", manasına gelmektedir. Anahtarın harekete geçmesini gerektiren elin hareketi gibi. (Bir kayayı yuvarlamaktan doğan bir sürü fiiller gibi). Bu duruma göre, dövmekten doğan "elem", kırmaktan doğan "kırılma" fiilleri, Allah-ü Teâlâ tarafından yaratılmış değildir. (Bu gibi fiiller bazı hâllerde insana da nispet edilmediği için faili olmayan bir fiil nevi ortaya çıkmaktadır). Bize göre bütün bunlar Allah-ü Teâlâ'nın yaratmasıyladır. (Mutezile'nin tevlid nazariyesine göre, bir adam bir et parçasını sıcak bir yere koysa, et burada kurtlansa, bu kurtlar faili olmayan mef'ûl ve hâlıkı olmayan mahlûk sayılmakta, Allah'a da insana da isnat ve nispet edilmemektedir.)

(Dövme ve kırma fiillerinden sonra ortaya çıkan neticenin) "Yaratılmasında insanın rolü ve tesiri yoktur."

Buraya "yaratma" kaydını koymamak daha uygun olurdu. Çünkü Mutezile'nin "mütevelledât ve tevlid" adını verdiği fiillerin meydana gelmesinde de esas itibariyle insanın tesiri yoktur. Onlara göre mütevelledât'ın insan tarafından yaratılması imkânsız olduğu gibi, kudretin yeri olmayan (yani bedenin ve organların dışında) bir mahalde meydana gelen fiillerin insan tarafından kesbedilmesi de imkânsızdır. Bundan dolayı insan, bu gibi fiillerin husulünü önleme imkânına sahip.

10.1 İnsan Fiili ve Kudret Konusu

Kudret konusunda Seyyid Bey şöyle demektedir:

"İnsanı, kudreti haricinde bir şeyle mükellef tutmak caiz değildir. Teklifin caiz ve sahih olması için, me'mtu'un, emredileni ifa etme gücüne sahip olması lazımdır. Emr edileni edaya muktedir olamayan bir kimseye emir teveccüh etmez. Bu bakımdan teklifin sıhhatli olması için kudretin var olması şarttır.

Burada, kudretten maksad, "sebep ve aletlerin selâmette olması" manasına gelen kudrettir ki, memur onun ekseri ahvalde meşakkatsiz olarak emredileni ifa etme imkânına sahip olur. Bu kudret, bir şeyi eda etmenin vacip olması için şarttır. Zira edanın kendisi bu madaki kudret bulunmadığı zamanda dahi nasıl olabilir. Bu kudret, bizatihi vücubun da şartı değildir. Zira bizatihi vücut cebridir, kudrete bağlı değildir. Hususi sebebi ve ehliyetle sabit olur.

Kudret, bir fiili işleyip işlememek hususunda insana *imkân veren* kuvvettir.

Kudret ikiye taksim edilebilir:

1. Külli kudret,
2. Cüz'i kudret.

Külli kudret, esasen insanda yaratılmış olarak mevcut olan kudrettir. Cüz'i kudret, külli kudretin muayyen bir fiile taallûk eden belirli bir kısmıdır, külli kudretin, fiil ve amel için harcanan bölümüdür. Kudret başka bir açıdan da ikiye ayrılabilir:

1. Sebep ve aletlerin selamette olması manasına gelen kudret.
2. Fiille beraber ve onunla birlikte (mukarin olarak) bulunan kudret.

Fiille beraber bulunan kudretle cüz'i kudret aynıdır. İstita'at maa'l-fiil denilen kudret de budur. Bu kudret, bir fiilin meydana gelmesi için tesir icra eden müessir kudrettir. Eş'ariler cebre kani olduklarından, bu kudretin tesirini inkâr ederler. Onların nazariyelerine göre bu kudret, hakikatte mevcut olmayıp mevhum bir şeyden ibarettir. Maturidilere göre bu kudret vehmi değildir: Bilakis hakiki ve tesirli bir kudrettir. Fiilin tam illeti de bu kudrettir. Ma'lûl, illetten ayrılamayacağından fiil bu kudretle meydana gelir ve ondan ayrılması kabil olmaz. Sebep ve âletlerin selâmette olması manasına gelen kudret, me'mur olan zata, ekseri ahvalde emredilen şeyi meşakkatsiz olarak ifade etme imkânını veren kuvvet ve takattir. "Ekseri ahvalde

meşakkatsiz olarak", sözü, ihtirazî bir kayddır. Zad ve râhile (azık ve binek) olmadan hac etmeyi tarifin dışında bırakmak için konulmuştur. Çünkü zad ve râhilesiz fakat meşakkatsiz olarak hac yapmak (Mekke civarındaki Müslümanlar için) mümkün ise de pek nadirdir.

Teklif konusunda mükellef için aranan kudret, ekseriya ve galip hâllerde güçlük çekilmeden edaya imkân ve kuvvet veren kudrettir. Memur olan kişi böyle bir kudrete malik olmazsa, emir ve teklif sıhhatli olmaz.

İşte, edanın vacib olması için şart olan kudret, işbu alâmeti esbap ve âlât manasına olan kudrettir. Yoksa tam ve hakiki kudret değildir. Çünkü hakiki kudret, fiille birlikte hasıl ve tekliften sonra vaki olur. Teklifin sıhhatında şart olan kudret ise tekliften evvel mevcut olmalıdır ki, teklif sahih olsun. Zira şartın var olması meşrutun mevcudiyetinden evveldir. Şart gerçekleşmedikçe meşrut da gerçekleşmez. Başka bir ifade ile meşrutun var olması, şartın var olmasına bağlıdır. Hakiki kudret ise tekliften sonra mükellefin emr edilen şeyin edasını irade ettiği zaman husule gelir ve emredilen şey fiilden ayrı düşünülemez. Sebep ve aletlerin selamette olması manasında olan kudret böyle değildir. Bu kudret fiilden evvel de, onunla beraber de ve ondan sonra da mevcut olur. Hulâsa hakiki kudret edanın hakikatinin, yani emredileni bizzat ve fiilen eda etmenin şartıdır. Vücûbun kendisine gelince, zimmete taallûk ettiği için bunda kudret aranmaz. Bu cebrîdir. Ehliyet ve şer'î sebeple sabit olur.

Nefs-i vücûb başka, vücüb-i eda başka, nefs-i eda yine başkadır. Vücûbun kendisi zimmette bir hakkın sabit olması lüzumudur. Edanın vücûbu, zimmeti o haktan kurtarmanın ve boş hâle getirmenin vacib olmasıdır. Edanın kendisi, o hakkı hak sahibine teslim ve te'diye etmektir. Meselâ alım-satım akdi ile müşterinin zimmetinde satılan malın kıymetini ödeme mükellefiyeti sâbit ve vacib olur. İşte bu vücûb, nefs-i vücûbdur ki, sebebi olan alım-satım akdi ile cebri bir surette sabit olur. Bunda müşterinin ihtiyarı ve kudreti aranmaz. Fakat daha sonra satıcının, malın değerini taleb etmesi üzerine o kıymeti ve parayı satıcıya teslim ve tediye etmek, müşteriye vacib olur. İşte bu vücûb da vücûb-i edâdır. Nefs-i vücûb asildir, metbû' dur. Vücûb-i eda fer'dir, ona tâbidir. Değerini ve parasını satıcıya teslim etmek işi de nefs-i edadır.

Bu misalde, malın parası, müşterinin zimmetinde, sebebi olan alım satım akdi ile ve bir de müşterinin alım-satım akdine ehil olmasıyle

sabit ve vacip olur. Bunda, müşterinin parayı ödeme gücüne kadir olması şart değildir. Fakat bilâhare satıcının talepte bulunması üzerine, parayı ona ödemenin müşteri üzerine vacip olması için müşterinin parayı ödeme gücüne sahip olması şarttır. Kendisinde bu güç yoksa, halinin iyileşmesi ve elinin genişlemesi beklenir. Nitekim vadeli satışlarda malın karşılığı olan para akd sebebiyle müşterinin zimmetinde derhâl sabit ve nefs-i vücub ile vacip olduğu hâlde para ödemenin vacib olması va'denin gelmesi ve satıcının o zaman talepte bulunmasıyla sabit olur.

Edanın vacip olmasının şartı olan kudret iki nevidir:

1. Kudret-i mümekkine. İmkân veren kudret.

2. Kudret-i müyessire. Kolaylaştırıcı kudret.

Kudret-i mümekkine, emredilen şeyi zorluk çekilmeden ifa ve eda etmek için memur ve mükellefe kuvvet ve imkân veren, fakat fazla bir kolaylık temin etmeyen kudrettir.

Kudret-i müyessire, emredileni edaya imkân ve kuvvet vermekle beraber ayrıca fazla olarak bir kolaylık da temin eden kudrettir. İster malî, ister bedeni olsun, umumiyetle vâcip olan şeylerde vücûb-u edanın şartı, kudret-i mümekkinedir. Kudret-i müyessire ise daha çok mali mükellefiyetlerde şart kılınmıştır.

Bir emri ve teklifi, umumiyetle ve ekseriya fazla zorluğa girmeden yerine getirme imkânı veren kuvvete, asgari takata ve tabii güce kudret-i mümekkine, aynı hususu çok daha rahat ve kolayca yerine getirmeye imkân veren kuvvete kudret-i müyessire adı verilir.

Kudret-i mümekkine, şart-ı mahzdır, mutlak olarak şarttır. Kudret-i müyessire illet hükmünde olan şarttır. Meşrutun bekası şart-ı mahzın bekasını ve var olmasını icap ettirmeyeceğinden vacibin zimmette bekası için, kudret-i mümekkinenin bekası şart değildir. Fakat kudret-i müyessire bunun aksinedir. Yani vacibin zimmette bâki olması için kudret-i müyessire'nin bâki olması şarttır. Onun için kudret-i müyessire ortadan kalkarsa, vacibin vücûbu ortadan kalkar ve düşer. Zira kudret-i müyessire illet hükmündedir. Malul illetinden ayrılmayacağından illetin yok olmasıyle ma'lulun ortadan kalkması lâzım gelir. Onun içindir ki, kudret-i müyessire zâil olduğu surette dahi vacip zimmetde baki kalacak olsa, malulun illetinden ayrı düşmesi, kolaylık vasfının zorluk vasfı hâline dönüşmesi lâzım gelir ki, bâtıl olduğu âşikârdır. Bundan dolayı, kudret-i müyessire ile, yani

"*nemâ*", şartı ile vacip olan zekât ve öşürde, nemâ halindeki malın mahvolmasıyla, onlarla ilgili vücub-i eda sakıt olur. Fakat hac ile fıtır sadakası kudret-i mümekkine ile vacip olup bunların vücub-i edasında kudret-i müysessire şart olmadığından, malın mahvolmasıyla onların vücûbu sakıt olmaz" (Bk. Seyyid Bey: *Usûl-ı fıkıh dersleri.* II. 70-S2).

10.2 Allah'ın Kazası, Kaderi ve İnsan Fiilleri

10.2.1 Kaza, Kader

Kadere iman, tevhidin tamamlayıcı unsurlarındandır. Tabiat aleminde meydana gelen şeylerin düzenli bir kanun üzere cereyan ettiğine iman eden zat, bu Alemdeki sıkıntı ve zorluklara, asayiş ve istirahatın her birine bir derecede tahammül eder. Kadere iman; insana acz yüzünü göstermez. İnsanı korkak kılmaz. Kuvvetli bir himmet ve azim sahibi yapar. Her işte aşk ve neşe ile hareket etmesine saik olur. Kader, Cenab-ı Hakk'ın ezelde yaratıkların sıfatlarını bilmesidir. Onun için Allah'ın zati sıfatlarından ilim ve irade sıfatlarına racidir, kadimdir, ezelidir. Cenab-ı Hakk'ın ezelde her şeyi, kendisinde güzellik, çirkinlik, zararlı ve faydalı olma hâllerine dair ne mevcut olacaksa, hangi zaman ve mekânda bulunacaksa, sevap ve günahtan hangisine vesile olacaksa öylece tahdid ve tespit etmesidir. Eşyayı, iradesine mutabık olarak takdir etmesidir de denilebilir.

Eş'arîyeye göre kader, Cenab-ı Hakk'ın eşyayı irade ettiği şekil üzere icat etmesidir. Yahut ezeli iradenin, kendilerine has vakitlerde eşyaya taallûk etmesidir. Buna göre kader Allah'ın fiil sıfatlarına racidir, onun için de hâdistir.

Kadere imanın iki derecesi vardır:

1. Cenab-ı Hakk, ezeli ilmi ile insanların işlerini, kazanacakları sevap ve günahları, rızıklarını, ecellerini ve bu nevi bütün hâllerini bilir. Allah'ın ilk yarattığı şey kalem olup onunla yaratıkların mukadderatını levh-i mahfûz'a yazmıştır. Levh-i mahfuz Allah'ın bir plânı hükmündedir ki, esas itibariyle ve kesin surette hatasızdır. Allah'ın takdiri, onun ilmine tabidir. Allah'ın ilmi de onun malûmuna ve bildiklerine tâbidir. Cenab-ı Hakk, bir şeyi nasıl olacaksa öyle bilmiştir. O bildiği gibi hükmetmiştir. Allah'ın ilmi müessir değildir. Takdir, her mahlûku güzellik, çirkinlik, faydalı ve zararlı olma hâllerinden hangisiyle ilgili olacaksa, hangi zaman ve mekânı ihtiva edecekse, sevap ve günahtan kendisine ne terettüb edecekse öylece tahdid, tayin

ve tespit etmektir.

Aşırı kaderciler (Kaderiye ve Mutezile'nin müfridleri) bu birinci dereceyi, ezeli kaderi, ezeli ilmi, ezeldeki alın yazısını inkâr ederler. Kaderiye, ezeli kaderle beraber bunlara iman etmenin imkânsız olduğunu zannederlerdi. Allah'ın emir, nehiy, va'd ve va'idine inandıklarından, "Cenab-ı Hakk emretmeden evvel itaatkâr ile asi olanı bilmez. Ezelde sevap ve günah takdir için; ilâhı ilim bundan daha evvel bulunmazdı, derlerdi, iddialarına göre olacağı bilen zatın emir vermesi güzel olmuyor, memurun asi olacağını bilen bizzat bir şeyi ona emr edemiyordu. Fakat bu mezhep çok geçmeden ortadan kaybolmuştu.

2. Cenab-ı Hakk var olan veya yok olan her şeye kadirdir. Hiçbir hareket ve sükûn yoktur ki, ilâhi irade ile olmasın. İnsanların bütün fiilleri Allah-ü Teâlâ'nın halkıyle, iradesiyle, hükmü ile, kaza ve takdiriyledir. Cenâb-ı Hakk'ın irade ve kudreti şümullüdür. Ancak insanların elinden ihtiyar ve irade alınmış değildir. Saadetin ve şekavetin, bahtiyarlığın ve bedbahtlığın yolunu insan kendi irâdesiyle tutar. "Her şey Allah'tandır", demek, kader, yaratma ve takdir yönünden Allah'a mensuptur, demektir. "Bizdendir", demek, kesb, ihtiyar ve irade bakımından bize aittir demektir.

10.2.2 İnsan Fiilleri

İnsanın gerek kast ve irade ile ilgisi bulunmayan tabiî fiilleri, gerek kast ve irade ile birlikte bulunan ihtiyarî fiillerinin hepsi Allah tarafından yaratılmıştır. Hakk Teâlâ'nın kazası ve kaderiyle vücuda gelir. Çünkü bir şeyi kudret ve irade ile yaratmak mutlaka o şeyin tafsilat ve teferruatını bilmeye bağlıdır. Bizim, kendi hareket ve sükûnumuz hakkında şuurumuz yoktur. Bizde hem kudret vardır, hem irade vardır.

Birinci olarak kudretimiz tesirlidir, fakat yaratıcı değildir. Hâlik ancak Allah'tır. Bizde kudret-i külliye, yani imkân dahilinde bulunan fiillerin husûl ve vücudunda tesirli olmak özelliğine sahip bulunan bir kudret vardır.

İkinci olarak bizde irade de vardır. Külli irade yani mümkün olan tum fiil veya terkten, yapılan veya yapılmayan işlerden birini tercih etmek özelliğine sahib bulunan irade Allah tarafından ihsan edilmiştir. Cüz'i irade yani külli irâdenin özel ve belli tarafından, fiile yöneltilmesinden ve sarf edilerek kullanılmasından, "azm-ı musamma"dan

(kesin ve geri dönülmez karardan) ibaret olan irade bizdendir. Bu irade bir emr-i itibari (itibari bir şey) dir. İlahi irade, insanın cüz'i iradesine tâbidir. Başka bir deyişle, insanın irâdesi Hakk'ın irâdesine (Allah'ın meşiyetinin ortaya çıkarak bir şeyi yaratmasına) vesile ve sebeptir.

İnsan fiilinin dört mertebesi vardır:

1. Külli irade,

2. Sebep ve aletlerin (yani organların ve diğer şartların) selameti, yerli yerinde bulunmaları. Mükellefiyet buna bağlıdır.

3. İrade-i cüz'iye,

4. İstita'atın fiille beraber yaratılmasıdır, insan kuvveti ve kudreti iki manada kullanılır:

1. Değişik fiillerin (var olmalarının sebebi mebdei ve) prensibi olan mücerret kuvvettir. Bu kuvvetin iki zıdda nisbeti eşittir: Fiilden evvel olan kuvvet (istitfi'at kable'l-fiil) budur.

2. Te'sirli olması için gerekli bütün şartları kendisinde toplayan kuvvettir. Bu kudret iki zıdda taallûk etmez. Fiille birlikte bulunan kudret (istita'at maa'l-fiil) budur. İstitâ'at bu manada kullanıldığı için fiille beraber bulunur. (Daha evvel var olmaz).

İnsan, gücünün yetmediği bir şeyi yapmakla memur ve mükellef olmaz. Haddizatında mümkün iken, sırf "vukua gelmeyecek" diye Hakk Teâlâ'nın ilim ve irâdesinin taallûk etmesiyle "imkânsız" hükmüne giren şeyle teklif caiz ve vakidir. Ebu Cehl'in mümin olmakla mükellef olması gibi.

Bu konuda değişik izah şekilleri vardır. Eş'arî'lere göre insanın kudreti fiilen müessir değildir. İnsan kudreti, bir fiili meydana getireceği, bu fiile yaklaştığı vakit, daha evvel ilâhî kuvvet bu fiile yönelerek onu yaratır. İnsan kudreti bir iş yapmada bilfiil değil, bilkuvve tesir eder. Vücuda gelen fiilin günah veya sevap vasfını takmasına sebep olur ki, bu mukarenete ve yaklaşma hâline "kesb (kazanma) derler. Eş'ari'nin kesbi pek dakiktir. Çünkü kudretin yalnız yakın olma halinden başka tesiri olmazsa, âciz ile kâdir arasında ne fark kalır? Bakillâni'ye göre insan kudreti fiilin vasfında, bir işin sevap veya günah olma niteliğine sahip olmasında tesirli olur. Nesefi'ye göre insan kudreti tesirlidir. Allah insan kudreti için tesir yaratır. Cüz'i irade itibari bir şey olduğu için mahlûk değildir. Kudret' fiilde müessirdir. Ebû Meali ile Ebû İshak İsferâini'nin açıklamaları daha başkadır. İslâm filozoflarına göre fiilde Allah'ın kudreti tesirlidir. Ancak şart ve-

ya alet olması itibariyle insan kudretine bağlıdır.

Kadere iman farzdır. Fakat (mesuliyetten ve mükellefiyetten kurtulmak için) "kaderi delil getirmek", caiz değildir. Kaderle ihticac edilemez. Meselâ günah işledikten sonra "kaderim böyle imiş" demek caiz olmadığı gibi, kadere itimat ederek sebeplere tevessül etmeyi ve tedbir almayı terk etmek de caiz değildir. Zira mukadderat meçhulümüzdür.

Cebriye ile mutedil Kaderiye bu ikinci dereceye muhaliftir.

1. Cebriye'ye göre insanın kesinlikle fiili, kudreti, kasdı, ihtiyarı ve iradesi yoktur. İnsandan meydana gelen hareketler, cansız maddelerin hareketleri gibidir.

"Üzerinde kader hükmünü icra ederse insan için çare bulunur mu? Bu durumda o biçare ne yapabilir ki? önce elini arkaya bağlayarak denize atıyor, sonra da 'sakın ıslanma ha!' diyor. Bu hiç olur bir şey midir?".

Hâlbuki insanların fiilleri ızdırari ve mecburî olsa mükellefiyet batıl olur. Emir, nehiy, va'd ve va'id abes hâle gelir. Hayır, şer, sevap, günah, mükâfat ve ceza manasını kaybeder.

Cebriye, "Maddi ve oluşumlar âleminde şer diye bir şey yoktur", diyecek kadar işi ileri götürmüştür. Çünkü fail (ilâhı) irâdeye itaat hâlindedir, murada muvafık hareket etme durumundadır. Takdir edilen şey güzeldir, vaki olan şeyler kadere tâbidir. Bu durumda emirle nehiy arasında fark kalmaz.

Cebriye yolunda bulunan mutasavvıflar da: "Ârif-i billah olan, güzeli güzel olarak, çirkini çirkin olarak görmeyendir" (katında güzel ile çirkin, iyi ile kötü eşit olandır), demiştir, çünkü irfan ve marifet sahibi umumi olan Rubûbiyeti ve şümullü olan Kayyumiyeti müşahede etmektedir.

"İşimi, onu yaratana havale ettim. Güneş ne zaman tutulacak, diye sormadım, ölümden kurtulan nice kara cahiller var! Öbür yandan nice filozoflar var ki alelacele ölüp gittiler!"

2. Kaderiyyeye göre Cenab-ı Hakk insan fiilini vukuundan evvel bilir. Fakat emrettiğini irade eder. İnsan fiili, insan kuvvetinin dâhilindedir. Bu mezhep tamamıyla nasların zahirine muhaliftir zira ayette: "Sizi de amellerinizi de Allah yaratır", buyrulmuştur. Kaderiye'ye göre kaza ve kader red ve inkâr edildiği için isteyen kendini hidayete ulaştırır, isteyen de kendini dalâlete sevk eder. Dileyen kendini hayra muvaffak kılar, dileyen kendini şerre duçar eder. Hidayet ve dalâlet,

hayır ve şer bütünüyle insanın iradesine bağlıdır. (Herkes kendi kaderini bizzat kendisi tespit eder, alın yazısını kendi eliyle yazar) Böylece, Allah'ın mülkünde, onun dilemediği şeyler vukua gelir.

Kaderiye şeriata hürmet eder, tazimde bulunur, kaderi ise tekzip eder. Cebriye ise tam aksine kadere tazim eder, şeriatı ise ihmal eder. Evzaî'nin beyanına göre cebrin Kur'an ve hadiste bir dayanağı yoktur. Fakat kaza ve kaderin Kur'an ve hadiste var olduğu bilinmektedir. Kaderiye kaderi reddederek, bu işe "adâlet" adını vermiştir. Allah'ın halk ve emri konusunda sebepleri ve hikmetleri inkâr eden Cehmiye ve Eş'ariye kaderin üçüncü derecesini reddetmiş sayılabilir. Şirk konusu sebebiyle bazıları kesbi de kaldırıyor. Hâlbuki kesbe itıkad şirk değildir. Şirk, Allah-ü Teâlâ'dan maadasının Allah'ın bahsettiği zahiri sebeplerin üstünde bir tesiri olduğuna, mahlûkun kudretinin haricinde olan bir şey üzerine sultası bulunduğuna itikad etmektir. İnsanın kudretiyle ilgili bulunmayan hususlarda, Allah'tan başkasından yardım istemek de şirktir. Meselâ savaşta askerî kuvvetlerden, hastalıkta Cenab-ı Hakk'ın bize ihsan ettiği ilaçlardan, dünya ve ahiret saadeti hususunda ilahi şeriatın tayin ettiği yol ve usullerden, hariçte kalan vasıta ve sebeplerden medet ummak da şirktir. İşte şeriat bu şirki kaldırıyor. İnsan gücünün üstünde olan hususlarda bir tek Allah'tan başka hiçbir şey bulundurmuyor, bütün bu hususları bir tek Allah'a veriyor. Şeriatın bu hususta ortaya koyduğu ve karar altına aldığı şu iki esas, saadetin iki temel unsuru ve beşerî fiillerin de değerlendirilmesinin ölçüsüdür:

1. İnsan iradesi ve kudretiyle saadete vesile olan şeyleri kesb eder.
2. İlâhi kudret bütün kâinatın (oluşumların) merciidir; insan ile insanın irade ettiği şeyi icra etmesinin arasına girer. İnsanın zatına ait kesbi ile ulaşamadığı hususlarda ona yardımcı olur. İmdad, Allah'tan maadası tarafından mümkün değildir.

Şeriat işte bu iki esası zihinlere ve gönüllere yerleştirmek için gelmiştir. Emeli ve işi tamamlamaya muvaffakiyet hususunda Hâlik'ından başkasından yardım istemeyi haram kılmıştır. Bu meselede daha derin ve anlaşılması güç (ve gâmız) noktalara dalmak imanın icaplarından değildir. Yüce Allah'ın esrarı karşısında hayretinden donup kalan aklın, konunun künhünü bilmek istemesi, esrardan perdeyi kaldırma hususunda özel bir temayül göstermesinden ileri gelmektedir. *Tevekkül*, sebepleri ve tedbiri terk etmek, tembelliği tercih etmek değildir. "Azmettiğin zaman Allah'a dayan", esasiyle ifade edilen bir

hâldir. "Deveni bağla", "tarlanı sür" ve "tohumunu ek" de öyle tevekkül et. "Çalışmanın semere ve fayda verdiğini bil", ona göre "sebeplere sımsıkı sarıl", "çalışma ve çabalamanın sonucunu da Allah'ın lütfunun eseri bil".

Kaza beraber en Kaza, zeval kabul etmeyen, hiçbir eksiği bulunmamakla sağlam ve en mükemmel bir fiilden ibarettir. Buna icad da denir. Fiil sıfatına yani tekvine racidir, kadimdir. Eş'arîyeye göre, kaza Allah'ın eşyayı sonradan nasıl olacaksa, ezelde öylece irade etmesidir ki, zat sıfatına racidir, kadimdir. (Kaza Maturidîlere göre tekvin, Eş'arilere göre irade sıfatına racidir, bu sıfatların ortaya çıkış şekilleridir). Maturidîlerin cumhuruna göre 'kader ve kaza", Eş'arîlerin cumhuruna göre "kaza ve kader" denir. Kaza ile kaderden her birinin diğerini icab ettirmesi üzerinde ittifak edilen birşey ise de hangisinin temel ve esas olduğu ihtilâf konusudur. Maturidi mezhebi kader ve kazanın lügattaki manalarına münasibdir. Sıhah'in beyanına göre kaza *"fiil maa'l ittifakdır"* (duruma uygun harekettir) bunun için kazaya rıza farzdır. Muhakkiklerden bazılarına göre kader ile kaza hükmün iki şubesidir, İcmâlî ve özet hükme kader, tafsili ve genişletilmiş hükme kaza denir.

Kader, hükümet dairesindeki icmal defteri, kaza onun tevzi ve taksimi mesabesindedir. Kader hükmüne muvafık olarak takdir, miktarını ihata ve tahdid etmektir. Kaza, hükmüne uygun olarak işlemektir (plân ve program yapmak kader, bunu uygulamaya koymak kazadır). Umumî işe ve ilk tedbire hüküm denir. Kader külli sebeplere külli esaslar konulmasıdır. Kaza külli sebeplerin mukadder hareketleriyle mahdud ve muayyen neticelere yöneltilmesidir.

Filozoflara göre inayet Allah-ü Teâlâ'nın ilminin, maslahata en uygun ve nizama en münasip olacak şekilde eşyaya taallûk etmesidir. Kaza ise Allah'ın ilminin varlıklara toptan taallûk etmesidir.

Nasır Tusi'ye göre, bütün varlıkların aklî âlemde toplu olarak ve toptan mevcut olmasına kaza, bunların tek tek maddi âlemde ortaya çıkmasına kader denir. Diğer bir tabirle kaza mevcudatın mücmel olarak en güzel nizam ve en mükemmel intizam üzere feyezân etmesinin (ilk varlıktan taşıp gelmesinin) prensibidir. Yahut varlığın en güzel ve en mükemmel şekilde olması için nasıl olmak lâyıksa öyle bilmektir. Kader, varlıkların kazada kararlaştırıldığı şekilde sebepleriyle birlikte dış âleme çıkmasıdır. (Ezeldeki alın yazısına kaza, bunun dünyada tecelli etmesine kader ve kısmet denir). Bazılarına göre

icmali ilme kaza, tafsili ilme kader denir. Varlıkların aklî âlemde bulunması ibda yoluyladır.

Sûfi'lerin bu konuda tuttukları mezhep Eş'ari'lerin mezhebine uygundur. Çünkü Feyz-i akdese kaza, feyz-i mukaddese kader derler. Feyz-i akdes ile âlem-i ezeldeki a'yân-ı sabite, (mahiyetler), a'yân-ı sâbitenın asli istidadları hasıl olur. Feyz-i mukaddesle, bahis konusu a'yân-ı sâbite hâriçte, dış âlemde levazimi ve levahiki, yani nitelikleri ve eklentileriyle hasıl olur. Allah'ın zatı, zat-ı ilâhiye olması itibariyle tam olarak istiğnâ hâlinde olduğu için hiçbir şeye taallûk etmez. Fakat Allah'ın isimleri böyle değildir. Allah'ın kendisi için seçtiği ilâhi isimler, Hayy gibi ilâhî bir isim hiçbir şeye taallûk etmez. Fakat diğerleri eşyaya taallûk eder.

Mutasavvıflar'dan bir grup kaza ve kaderin var olduğunu kabul ederek, "kaderi müşahede eden kimseden emir ve nehiy, dini mükellefiyetler sakıt olur", demişlerdir. Onlara göre dini mükellefiyetler mahcûbine (kendileriyle hakikat arasında hicab ve perde bulunan şahıslara), yani kevni hakikatleri müşahade etmeyen kimselere mahsustur. "Yakin gelinceye kadar Rabbına ibadet et"[17] (Hicr, 99) ayetindeki "yakini, "Hakikati idrak etmek, gerçeği kavramak" şeklinde anlıyorlar. Bu durum dinden çıkışı gerektirir. Ayetteki yakin, ölüm demektir. Akıl sahibi herkes ölünceye kadar dini hükümlere riayet etmekle mükelleftir. Dinî teklifler ne şuhûd ile ne de diğer hususlarla asla ortadan kalkmaz. Cüneyd, dini tekliflerin düşeceğine itikat eden mutasavvıfların hâlini zina ve hırsızlık yapmaktan daha kötü görmüştü. Yalnız bazıları şu yolda açıklamalar yapıyorlar. Arif Hakk'ı müşahede ederse, şevk ile meczup olur da rusûm (ve zahirî ibadetler) ile meşgul olmaz. İfakat zamanına kadar zâhir-i rusûm ve ibadetler sakıt olur. Fakat ifakat zamanında, ölünceye kadar ibadet farzdır.

İlm-i kemâlin gayesi marifetullah, Allah'ı tanımak, irâdedeki kemâlin gayesi Allah'a muhabbet ve O'na ibadettir.[18]

17 Kur'an-ı Kerim, 16/99.

18 İ. Hakkı İzmirli, nakleden S. Uludağ, Taftazan, Şerhü-1 akaid, s.23

FIKIH AÇISINDAN İNSAN DAVRANIŞLARI

BİRİNCİ BOLÜM

1. AMEL VE AKSİYON KAVRAMININ MANA VE MUHTEVASI ÜZERİNE

1.1 Tarif ve Kapsam

Dünya ve ahirette ceza veya mükâfat konusu olan her türlü iş ve davranışı ifade eden bir terim.

Sözlükte "iş, çaba, fiil, çalışma" gibi manalara gelen amel (bk. Lisânü'l-Arab, "amel" md), "canlı varlığın gayeli olarak yaptığı iş" diye de tarif edilmiştir.

Buna göre amel fiil kelimesinden daha özel bir mana ifade eder. Çünkü fiil, bilgisiz ve gayesiz olarak yapılan işleri de kapsamaktadır (bk. Râgıb el-İsfahâni, el-Müfredât, "amel", "fi'l" md.leri). Ayrıca dinî literatürde amel kelimesi giderek emir, tavsiye veya yasaklara konu olan sonunda ceza veya mükâfat bulunan tutum ve davranış anlamını kazanmış ve böylece insanın her türlü işleri için kullanılan fiil kelimesine göre daha dar kapsamlı bir terim hâlini almıştır. Öte yandan amel, aslında söz ve inanmayı da içine alır. Nitekim pek çok ayet ve hadiste amel terimi genellikle sözlü davranışları da kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Ayrıca gerek bazı hadislerde (bk. Buhâri, "Tevhid", 47 ; Dârimî, "Rikâk", 28), gerekse başta tasavvufî literatür olmak üzere diğer İslâmî kaynaklarda iman "kalbin ameli" sayılmıştır. Bununla birlikte amel kelimesinin iman ve söz dışında kalan tutum ve davranışlar için kullanımı daha yaygındır. Kur'an-ı Kerim'de de bu ayırımın yapıldığı, meselâ bir ayette sözler (el-kelim) ve amelin[1], bir ayette söz (el-kavl) ve amelin[2], birçok ayette de iman ve amelin yan yana kullanıldığı görülmektedir.

[1] Kur'an-ı Kerim, 35/10.

[2] Kur'an-i Kerim, 41/33.

Kur'an-ı Kerim'e göre Allah yeri ve gökleri, dünya nimetlerini, hayatı ve ölümü, hangilerinin daha güzel amel edecekleri hususunda insanları denemek için yaratmış[3], yine aynı maksatla insanları yeryüzünün halifesi kılmıştır.[4] Allah'ın şahit olmadığı hiçbir amel yoktur.[5] O, ileride dünyada iken kimlerin daha güzel amel ettiğini ortaya çıkaracak ve hiçbir haksızlığa meydan vermeksizin herkesi ameline göre yargılayacaktır[6], zerre kadar iyi ameli olan da zerre kadar kötü ameli olan da karşılığını görecektir[7].

Bununla birlikte kötü ameli olanlar yalnızca kötülüklerinin dengiyle cezalandırılırken iyi amel işleyenler fazlasıyla mükâfatlandırılacaktır[8]. Kur'an-ı Kerim'de içki, kumar, falcılık, haksız yere adam öldürme gibi büyük günahlar şeytanın ameli şeklinde nitelendirilmiş[9], kafirlerin amelleri ıssız çöllerdeki seraba ve derin denizdeki karanlığa benzetilmiştir. [10]

Allah bilgisizce kötü amel işleyip de ardından tövbe edeni bağışlar; buna karşılık kötü amellerini hayatının sonuna kadar sürdüren, sonra ölüm gelip çatınca tövbe etmek isteyen kimsenin bu tövbesini kabul etmez. [11]

1.2 Amel-i Salih

Ameller, şeriat ilkeleriyle uyuşup uyuşmamak bakımından genellikle taat, mâsiyet ve mubah şeklinde üç kısma ayrılır. Gerek Kur'an ve hadislerde gerekse diğer dini kaynaklarda taat sayılan ameller çoğunlukla amel-i salih (çoğulu a'mâl-i sâliha) bazen de hasene (çoğulu hasenat). Mâsiyet sayılanlar ise amel-i sû', amel-i gayr-i salih, seyyie gibi adlarla anılır.

Salih ameller dinin yapılmasını emir veya tavsiye ettiği iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan işler; gayr-i salih ameller ise yapılması yasaklanan veya hoş karşılanmayan kötü, yanlış, zararlı ve günaha yol açan amellerdir. Fıkıh kitaplarında salih ameller genellikle farz, vacip, sünnet, müstehap veya mendup; gayr-i salih ameller

3 Kur'an-ı Kerim, 11/7; 18/7; 67/2.
4 Kur'an-ı Kerim, 10/14.
5 Kur'an-i Kerim, 10/61.
6 Kur'an-i Kerim, 9/94,105; 36/54.
7 Kur'an-i Kerim, 99/7-8.
8 Kur'an-i Kerim, 24/38; 34/37-38; 40/40; 46/16.
9 Kur'an-i Kerim, 5/90; 28/15.
10 Kur'an-i Kerim, 24/39-40.
11 Kur'an-i Kerim, 4/17-18.

de haram, mekruh ve müfsid şeklinde bölümlere ayrılır. Mubahlar, aslında yukarıdaki olumlu veya olumsuz değerlerden birini taşımayan ve dinin yapılması ya da terkedilmesi yönünde bir hüküm koymadığı amellerdir. Bununla birlikte mubahların işlenmesinde güdülen maksat ve niyet bu işleri salih veya gayr-i salih amel durumuna sokabilir. Bu yüzden özellikle ahlâkçılar, manasız işleri terk etmek kişinin Müslümanlığının güzelliğini gösterir (Tirmizi, "Zühd", 11 ; İbn Mace, "Fi-ten", 12) anlamındaki hadisi de dikkate alarak, mubahları dinin iyi ve doğru bulduğu gayelerle yapmanın önemi üzerinde durmuşlar, iyi niyetten yoksun olarak mubahlara dalmayı dinî ve ahlâki hayat için tehlikeli görmüşlerdir. Esasen Hz. Peygamberin, "Haram belli, helâl de bellidir: bu ikisinin arasında ise insanların çoğunun bilmediği şüpheli durumlar vardır. Şüphelerden korunan kişi dinini ve şerefini korumuş olur" (Buhâri, "imân" 39; Müslim, Müsâkât", 107,108) meâlindeki hadisinde de ifade edildiği gibi dindeki özel ve belirli hükümler yanında, hakkında özel hüküm bulunmayan birçok amelin bazı durumlarda mubah olamayacağı ihtimali üzerinde İslâm bilginleri önemle durmuşlardır. Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde iman ve amel-i salih, bazı ayetlerinde bunlarla birlikte ahiret inancı yan yana zikredilerek amel-i sâlihin faydası ve gerekliliği; kötü amelin zararı ve yanlışlığı üzerinde ısrarla durulmuş, Müslümanlar her fırsatta iman ve amel-i salihe teşvik edilmiştir; "iman edip amel-i salih işleyenlere ne mutlu! Onların sonunda varacakları yer ne güzel!"[12] Allah, peygamberini iman edip salih amel işleyenleri karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için göndermiştir[13].

1.3 Seçme Hürriyeti

Allah insanları diledikleri şekilde amel etmekte serbest bırakmıştır[14]. Bununla birlikte kötü amel işleyenlerin Allah'tan kaçıp kurtulacaklarını sanmaları büyük bir yanılgıdır[15]. Çünkü Allah'ın ilmi, insanların yaptıklarını çepeçevre kuşatmıştır[16] bu sebeple, "Kim salih bir amel işlerse kendi iyiliğine, kim de kötülük işlerse kendi aleyhine işlemiş olur"[17].

---

12 Kur' an-ı Kerim, 13/29.
13 Kur'an-ı Kerim, 65/11.
14 Kur'an-ı Kerim, 41/40.
15 Kur'an-ı Kerim, 29/4.
16 Kur'an-ı Kerim, 3/120.
17 Kur'an-ı Kerim, 45/15.

Her eylemin karşılığı var: Ahirette herkes dünyada iken işlediği hayırlı ameli de kötü ameli de karşısında bulacak ve kötü amelleriyle yüz yüze gelenler bunların kendilerinden uzaklaşmasını boş yere arzulayacaklardır[18]. Yine günahkârlar Allah'ın huzurunda başlarını öne eğecek ve, "Rabbimiz, gördük ve işittik, şimdi bizi -dünyaya- geri gönder de salih ameller işleyelim, çünkü artık kesin olarak inandık"[19] diye yakaracaklardır.

1.4 Ehl-i Salâh

Salih amel işleyenlere sâlihler veya ehl-i salâh denilir. Kur'an-ı Kerim'e göre; "bunlar yaratılmışların en iyisidirler"; "Allah onlardan, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır"[20]. "Allah, yeryüzüne salih kullarını vâris ve hâkim olacaktır, diye hükmetmiştir"[21]. Kur'an-ı Kerim'e göre peygamberler salih kişilerdir.[22] Ayrıca insanlara öğretilen dualarda, "Beni salih kullarının arasına kat"[23] şeklinde ifadeler vardır. Amel-i salih nefis mücadelesiyle de iç içe olduğundan sabredip iyi davranışlarda bulunanlara mağfiret ve büyük ecir vaad edilmektedir[24].

1.1 Amel-İman Münasebeti

Kur'an'da amel-i salihin çoğunlukla imandan sonra zikredilmesi[25] amelle imanın birlikte bulunmalarının gereğine işaret eder. Sadece itikadı, vicdani ve nazari bir din değil aynı zamanda bir hayat dini olan İslâm, inanılan ve düşünülen her iyi, güzel ve faydalı işin uygulama alanına konulmasını ısrarla ister. İslâm'da inanmak ve inanılan şeyi yapmak esas olduğundan imanla amelin birlikte bulunmasının lüzumuna büyük önem verilmiştir. Hatta bazı mezhepler ameli imanın bir parçası (cüzü) sayarak ameli olmayanın imanının da olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Nitekim Hariciler'e göre ameli olmayan, yani dinin emir ve yasaklarına uymayan kimseler, mümin olmaktan çıkar. Kâfir olurlar. Çünkü amel imanın ayrılmaz bir parçasıdır. Mu-

18 Kur'an-ı Kerim, 3/301.

19 Kur'an-ı Kerim, 32/12.

20 Kur'an-ı Kerim, 98/7,8.

21 Kur'an-ı Kerim, 21/105.

22 Kur'an-ı Kerim, 6/85; 21/72.

23 Kur'an-ı Kerim, 26/83.

24 Kur'an-ı Kerim, 11/11.

25 Kur'an-ı Kerim, 2/62; 34/37; 64/9.

tezile ise bu durumda olanlar için kâfir yerine fâsık deyimini kullanmıştır. Onlara göre fısk, iman ile küfür arasında bir derecedir.

Böyle bir kimse tövbe etmeden ölürse kâfir olarak ölür. Hariciler ve Mutezile bu hükme ameli imanın bir rüknü saymaları dolayısıyla varmışlardır. İmam Mâlik, İmam Şâfii ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere göre de amel imanın bir parçasıdır. Bir kimsenin mümin ve Müslim olabilmesi için haram olan şeyi yapmaması, farzları terketmemesi gerekir; fakat ameli olmayan kimse kâfir değildir. Çünkü amel imanın asli değil ikinci derecede (fer'i) bir rüknüdür. İmanı "kalp ile tasdik, dil ile ikrar" şeklinde tarif eden bazı Mâturidiler ameli imanın bir cüzü olarak görmemişlerdir. İslâm mezhepleri içinde amele en az değer veren mezhep; "kâfire ameli fayda vermediği gibi mümine de işlediği haramlar veya işlemediği farzlardan doğan günahlar zarar vermez" görüşünde olan Mürcie'dir. İyi niyet ve kalp temizliğini esas alan bazı mutasavvıflar da bu konuda Mürcie gibi düşünmüşlerdir.

1.6 Amel-Niyet Münasebeti

Bir hadiste; "Ameller niyetlere göredir" (Buhâri, "Bed'ü'l-vahy") buyurulmuştur. Amel ancak Allah'ın rızasını kazanmak niyetiyle yapılırsa makbul ve sevaba vesile olur. Hatta böyle bir iyi niyet mubahları bile salih amel değerine yükseltebilir. Meselâ yürümek aslında mubah olan bir fiildir. Fakat namaz kılmak için camiye veya yardımda bulunmak için darda kalan bir insanın yanına gitmek sevap, herhangi bir kötülük yapmak niyetiyle bir yere gitmek ise günahtır. Görüldüğü gibi aslında mubah olan yürümek ve gitmek fiilleri niyete göre sevap veya günah olabilmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki İslâm âlimlerine göre iyi niyet, dince yasaklanmış olan bir işin kötülük ve günah vasfını ortadan kaldırmaz. Buna karşılık dinin iyi gördüğü bir iş için yapılan niyet de sevaba vesile olan bir ameldir. İnsan niyet ettiği bir ameli herhangi bir engel yüzünden yapamamış olsa bile sırf iyi niyeti için sevap kazanır. Nitekim kudsî bir hadise göre bir kimse iyilik yapmaya niyet eder ve niyetini gerçekleştirirse on sevap alır, sevap adedi 700'e kadar da çıkabilir. Niyet ettiği işi gerçekleştiremezse bir sevap alır. Eğer kötü bir işe niyet eder de onu gerçekleştirirse bir günah alır, gerçekleştirmekten gönüllü olarak vazgeçerse bir sevap alır (bk. Buhâri, "Rikâk", 31 ; Müslim, "İmân", 203-207). Niyetin bu şekilde sevaba değer görülmesi, kesin bir irade ve karara dayanmasındandır.

Nitekim İslâm ahlâkçılarının ve mutasavvıfların hâdıs-i nefs veya hâtır adını verdikleri psikolojik eğilimler iradi olmadıklarından kesin niyet sayılmaz, dolayısıyla günah veya sevap konusu olan amellerden kabul edilmez.

1.7 Zahiri ve Bâtınî Amel

İnsanın bedeni veya organlarıyla yaptığı iş ve eylemlere zahiri (bedenî) ameller adı verilir. Namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekât vermek ve cihat yapmak gibi fiiller bu kısma girer. Zahiri amellerin önemli bir kısmı fıkıhta, diğer bir kısmı da ahlâkta incelenir. Zahiri ameller farz, sünnet, mubah, mekruh ve haram olmak üzere beş bölüme ayrılır.

Zahiri olmayan amellere, duygu ve düşüncelere bâtınî (kalbî) ameller adı verilir. İnanmak, tasdik etmek, düşünmek, ibret almak, sevmek, iyi niyet gibi durumlar bu kısma girer. Bunların dinle ilgili olanlarının bir kısmı akaid ve kelâmda, bir kısmı ahlâkta, bir kısmı da tasavvufta incelenir. Bu tür ameller de yukarıdaki beş hükümden birine tâbidir. Meselâ sevgi yerine göre bu hükümlerden birini alır. Gıybet ve yalan gibi birçok amel de aslında zahiri oldukları hâlde ahlâk ve tasavvufta incelenir. Bu tür fiiller genellikle zıtlarıyla birlikte ele alınır. İman-küfür, tasdik-inkâr, ihlâs-riya, doğruluk-yalancılık, sevgi-nefret, sevinç-üzüntü gibi birbirinin karşıtı olan ameller zıt değerde hükümler alırlar; ihlâsın farz, riyanın haram olması gibi. Bâtıni amellerden olan iman ve tasdik bütün ibadet, iyilik ve faziletlerin esası, küfür ve inkâr ise her türlü mâsiyet, kötülük ve fenalıkların temeli sayılmıştır. Bu bakımdan bâtınî amellerin zahirî amellerden daha üstün olduğu konusunda bütün İslâm âlimleri görüş birliği içindedir.

Nitekim Hz. Peygamber, "İnsan vücudunda bir et parçası vardır ki eğer o iyi olursa bütün vücut iyi olur, o bozulursa bütün vücut bozulur; bu et parçası kalptir" (Buhâri, "imân" 39; Müslim, "Müsâkât" 107) anlamındaki hadisi ile zahiri amellerin bâtından kaynaklandığını belirtmek istemiştir. "Kurbanlarınızın kanları ve etleri Allah'a ulaşmaz, fakat sizin takvânız O'na ulaşır" (el-Hac 22/37) meâlindeki âyette de amellerdeki kalbi ve bâtınî temelin önemine dikkat çekilmiştir. Amellerin bu kalbi ve ahlâki özünün önemini kabul etmekle birlikte eserlerinde daha çok bunların zahiri erkân ve adabı üzerinde duran İslam âlimlerine genellikle fukaha denilmiştir. Zahiri ameller ve onlara ait hükümler İslâm dininin şeklini ve dış görünüşünü meydana ge-

tirir. Umumiyetle bu hükümler müeyyide ile mecburi bir şekilde uygulanır. Ferdî ve sosyal hayat bu çeşit hükümlerle düzenlenir. Bu bakımdan zahiri hükümler ayrı bir önem taşır. İman, tasdik, ihlâs ve muhabbet gibi bâtınî ve kalbi amellerle ilgili hükümlere batınî hükümler denilir ve bunları konu alan ilme "fıkhu'l-bâtın", "fıkhu'l-kalb" ve "fıkhu'l-vera" gibi isimler verilir. Batınî hükümler kesin surette farz ve haram olsa bile bunlara maddi ve dünyevi müeyyide uygulanmaz. Meselâ müeyyide uygulayarak bir insanı riyadan vazgeçirmek ve ihlâslı yapmak mümkün değildir. Burada sadece vicdani bir mecburiyet ve manevi sorumluluk söz konusudur. Bu çeşit hükümlerin müeyyidesi uhrevîdir. Dinde zorlama olmayışının sebebi budur.

Nitekim bir hadiste, "Biz zahire bakarak hüküm veririz, insanların iç hâllerine bakıp buna göre hüküm vermek Allah'a aittir" (bk. Aclüni, 1, 192) buyurulmuştur. Gazzâli İhyâ-ü'ulûmi'd-din'in "Rubu'l- ibâdât" bölümünde başlıca ibadetlerden bahsederken önce bunların zahiri usul ve erkânını, sonra bâtınî adap ve hükümlerini açıklayarak önce zahirle bâtını ayırır, sonra geniş bir açı ile çok ileri bir noktada bu ikisini birbirine bağlar. Meselâ ona göre Kur'an okumanın on zahiri, on bâtınî adabı vardır. Kur'an'ı abdestli ve temiz olarak okuma, güzel sesle terennüm etme ve güzel yazıyla yazma tilâvetin zahirle ilgili olan amel ve hükümleridir. Kur'an'ı yüceliğini düşünerek kalp huzuru ile ve manasını anlayarak okuma, tesirini kalpte hissetme tilâvetin bâtınî ile ilgili olan amel ve hükümleridir.

1.8 Amelin Karşılığı

Kur'an ve Sünnet iyi amellere karşılık olmak üzere mükâfatlar, kötü amellere karşılık olmak üzere de cezalar bildirir. Fakat Ehl-i sünnet âlimleri iyi amelle cennet veya kötü amelle cehennem arasında zaruri bir münasebet görmek istememişlerdir. Hatta Eş'ariler Allah'ın itaatkâr kullarına azap etmesinin caiz ve mümkün olduğunu savunurlar. Mutezile ise iyi amelle sevap ve cennet; kötü amelle günah ve cehennem arasında kesin ve değişmez bir münasebet görmüştür. Ehl-i sünnet'e göre bir kimsenin iyi ameli ve ibadeti ne kadar çok olursa olsun bu sayede cennete giremez. Cennete amel ve ibadetle değil, Allah'ın kerem ve lütfu ile girilir. Ehl-i sünnet'in bu görüşlerine delil olarak gösterdikleri hadislerden birinde Hz. Peygamber, "Kendim de dâhil olmak üzere amel hiçbir kimsenin cennete girmesini temin etmez" buyurmuştur (Buhâri, "Tevhid", 25, "Rikâk", 18; Müslim,

“Sıfâtü’l-münâfıkin" 71-78).

Cehenneme girenler ise kötü amelleri veya amelsizlikleri yüzünden ve Allah'ın adaletinin gereği olarak buraya girerler. Bu sebeble Ehl-i sünnet kelâmcıları, "Allah'ın sevap vermesi lütuf, ceza vermesi adalettir" demişlerdir. Amel ve ibadet cennete girmenin karşılığı değilse bile oraya girmek için bir vesiledir. Bundan dolayı Müslüman kendi ameline ve ibadetine değil Allah'ın lütuf ve ihsanına güvenir. Bu yüzden yaptığı kötü amellere pişman olan günahkâr, ameline güvenen ve ibadetiyle kibirlenen abidden Allah katında daha hayırlıdır.

Bununla beraber İslâm amelin hem kemiyetine hem de keyfiyetine önem vermiştir. Hz. Peygamber Allah'a çok şükreden bir kul olmak için geceleri ayakları şişinceye kadar ibadet ederdi (bk. Buhâri, "Teheccüd", 6; Müslim, "Sıfâtü'l-münâfikin", 79). O, ashabı çok çalışmaya ve fazla ibadet etmeye teşvik etmiş, fakat bu konuda aşırı gitmemeleri için onları uyarmıştır. İhlâsla ve sırf Allah rızası gözetilerek yapılan az amel, bu özellikleri taşımayan çok amelden daha hayırlıdır. Amelde devamlılık da önemlidir. En hayırlı işler, az da olsa devamlı yapılan amellerdir.

1.9 Amellerin Boşa Gitmesi

(Habt-ı amel, ih-bât-ı amel). Mümin iken kâfir olan, şirk koşan ve irtidad eden bir kimsenin amellerinin boşa gideceği, hiçbir değer ifade etmeyeceği birçok âyette belirtilmiştir (bk. el-Bakara 2/217; el-Mâide 5/53; el-En'âm 6/88). Ancak mezhepler arasındaki iman-amel münasebetiyle ilgili ihtilâflara bağlı olarak habt-ı amel konusunda da görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Mutezile büyük günah işleyip de tövbe etmeden ölenlerin yaptıkları iyi işlerin sevabının boşa gideceğini savunurken Ehl-i sünnet âlimleri Allah'a ortak koşma (şirk) dışındaki büyük günahların amelleri yok etmeyeceğini belirtmiştir. Mutezile'den Ebû Ali el-Cübbâî ile oğlu Ebû Hâşim habt-ı amel konusunda dikkate değer görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Ali'ye göre iyi ve kötü ameller tartılır, çok olanı olduğu gibi kalır, az olanı ise tamamen geçersiz kılınır; bu suretle az olan kötülükleri tamamen yok edilip sadece iyilikleri kalanlar ebedi olarak kalmak üzere cennete, az olan iyilikleri yok edilip ortada sadece günahları kalanlarsa bir daha çıkarılmamak üzere cehenneme gönderilirler. Buna karşı Ebû Hâşim "muvazene" denilen başka bir görüş ileri sürmüştür. Ona göre günah ve sevaptan hangisi çoksa, bunlardan çok olandan az olan kadar ek-

336

silir. Meselâ on sevabı, yirmi günahı olanın sevaptan on günahı götürür, geriye on günah kalır. Mükellef sadece on günahın cezasını çeker.

Kur'an-ı Kerim'deki "tartının ağır gelmesi"[26] ifadesinden maksat budur. Mutezile âlimlerinin çoğu bu görüşü kabul etmişlerdir. Bir gayri müslim ne kadar günah işlerse işlesin Müslüman olduğu takdirde önceki günahları silinir (tekfir); çünkü İslâm'a giriş, bu girişten önce işlenen bütün günahları siler (bk. Müsned, IV, 199, 204, 205). Aynı şekilde hac ve namaz gibi bazı iyi ameller de daha önce işlenen günahların örtbas edilmesine vesile olabilir. "Sevaplar günahları siler" (11/114); hatta "günahları sevaba çevirir" (25/70). Bu hususları Ehl i sünnet de kabul eder. Ancak Ehl-i sünnet ile Mu'tezile'nin habt ve tekfir anlayışı arasında fark vardır. Ehl-i sünnete göre Allah hiçbir amelin ecrini zayi etmez, zerre kadar hayır ya da şer işleyen yaptığının karşılığını görür. Bir hadise göre, bir kimse ibadet eder ve sevap kazanırsa, diğer taraftan da haksızlık ederek günaha girerse sevapları kıyamet günü, haksızlık ettiği kimselere verilir. Sevabı günahını karşılamazsa haksızlık ettiği kimselerin günahlarını da kendisi yüklenir. Bu hâle iflâs, bu duruma düşen kimseye de müflis denir (bk. Buhâri, "Edeb", 102; Müslim, "Birr", 59); bu da habtın bir çeşididir.

[26] El-Karia, 101/6-10.

FIKIH AÇISINDAN AMEL

1. FIKIH VE AMEL

Amel genel olarak ele alındığında, kişinin iç dünyası ile ilgili iman, düşünce ve niyet gibi hususları da (el-a'mâlü'l-bâtına) kapsamakla beraber fıkıh terimi olarak amel, kişinin dış dünyaya aktardığı söz ve davranışları (el-a'mâlü'z-zâhire) ifade eder. Nitekim fıkhın henüz müstakil ilim dalı haline gelmesinden önceki anlayışı yansıtan ve imam Ebû Hanife'ye nisbet edilen tarifinde, "Fıkıh, kişinin hak ve vecibelerini bilmesidir" denerek iman, amel ve ahlâk sahaları fıkıh kapsamına alınmış iken sonraları bu tarife "min ciheti'l-amel" veya "amelen" (amel yönünden) kaydı ilâve edilmiştir. Zira Ebû Hanife fıkıh çatısı altında üç sahayı birlikte tasavvur ediyordu: İtikadı fıkıh, ameli fıkıh, vicdani fıkıh (ahlâk).

Fıkhın müstakil ilim dalı hâline gelmesiyle bu tarif sadece ikinci saha ile sınırlandırılmış oluyordu. Nitekim Şâfiî çevrelerde ortaya çıkan ve daha yaygın bulunan fıkıh tarifinin bazı unsurlarında farklı nakillere rastlanmakla beraber bunlarda "ameli hükümler" kaydı ortak noktayı teşkil etmektedir (meselâ bk. Abdülaziz el-Buhâri, 1, 5 ; Râzi, 1, 92). Hanefi fıkhının esas alındığı Mecelle'de 1. maddesinde ilm-i fıkhı, "mesâil-i şer'iyye-i ameliyeyi bilmektir" şeklinde tarif edilmiştir.

Bununla beraber İslâm hukukunda dış dünyaya aktarılan söz ve davranışların iç dünyadaki durumdan tamamen bağımsız olarak ele alındığı sanılmamalıdır. Hanefi müellifler bu kaideye "lâ sevâbe illâ bi'n-niyye" (niyet olmadan sevap kazanılmaz) şeklinde bir altıncı kaide eklemişlerdir. Hanefiler'in bu kaideyi ilâve etmelerindeki gaye, bir taraftan, uhrevî mükâfatın elde edilmesi için amelin niyetle birlikte bulunması gereğine işaret olmakla beraber diğer taraftan da fıkıh nazarında bazı amellerin niyet bulunmasa bile geçerli kabul edil-

diğini, fakat bunlardan manevi mükafat beklenemeyeceğini vurgulamaktır. Burada bir de amel ile aynı kökten türetilmiş olan muamelât terimi arasındaki muhteva ilişkisine işaret etmek uygun olur.

Amel, fıkhın çerçevesine giren bütün söz ve davranışları ifade ettiği halde muamelât, ibadetler dışında kalan ameller ve bunların hükümleri demektir. Bir başka deyişle amel fıkhın bütününü, muamelât ise bu bütünün en geniş parçasını teşkil eder. Sosyal davranış kurallarını düzenleyen sahalarla ilgili olarak günümüzde yaygın bulunan ayırım açısından bakılırsa, İslâm fıkhındaki muamelâtın, sözü edilen taksim içindeki hukuk alanına tekabül ettiği söylenebilir. Diğer taraftan dar veya geniş anlamda kullanılmış olmasına göre muamelât teriminin kapsamında farklılıklar bulunduğuna dikkat edilmelidir.

2. AMEL-NİYET MÜNASEBETİ

Sözlük anlamı esas alınarak yapılan genel tarife göre niyet, "kalbin hemen veya sonucu itibariyle maksada uygun bulduğu yani bir faydayı sağlayacağına veya bir zararı savacağına hükmettiği fiile doğru yönelmesidir". Dini bir terim olarak ise, "Allah'ın rızasını kazanma arzusuyla ve O'nun hükmüne tâbi olmak üzere fiile yönelen iradedir" (Beyzâvi'den naklen Süyûtî, s. 76; İbn Nüceym, s. 24; diğer tarifler ve "kasd", "irade" gibi kavramlarla mukayese için bk. Eşkar, s. 20-37) diye tarif edilen niyet ile amel arasındaki ilişki bakımından ameller ve hükümleri. Hanefi fıkhı esas alınarak yapılan bir taksime tâbi tutulmuştur.

2.1 İbadet nevinden olan dini ameller

a) Sıhhatinde niyet şart olan ameller. Namaz, oruç ve zekât gibi ameller bu cümledendir. Buna göre, meselâ zekât niyetiyle olmaksızın fakirlere yapılan yardım zekâta mahsup edilemez.

b) Sıhhatinde niyet şart olmayan ameller. Ezan, abdest ve gusül gibi ameller bu gruba girer. Meselâ usulüne uygun fakat niyet edilmeksizin alınmış bir abdest ile namaz kılınabilir.

2.2 Muamelâta ait ameller

a) Hüküm doğurması niyetin bulunmasına bağlı ameller. Meselâ ihrâz' yoluyla mülkiyetin kazanılmasında temellük kastının bulunması şart olduğu gibi, lukatayı (bulunmuş mal) alanın gâsıp sayılabilmesi için de temellük kastının bulunması gerekir. Yine ava atılan kurşunla bir insanın öldürülmesi hâlinde, öldürme kastı olmadığı için

kurşunu atana kısas cezası verilemez. "Satarım, alırım" gibi muzâri (geniş zaman) sığasıyla yapılan irade beyanları da bu gruba dahil edilmiştir. Şayet bunlarla beyanın yapıldığı an (hal) kastedilmiş ise hüküm ifade eder: Eğer gelecek zaman niyetiyle söylenmiş ise hüküm doğurmaz.

b) Hüküm doğurması niyetin bulunmasına bağlı olmayan ameller. Meselâ mazi (geçmiş zaman) sigası gibi kesin irade beyanı sayılan yollarla meydana getirilmiş hukuki işlemler, niyet bulunmasa da hüküm doğurur. Aynı şekilde sahibinin rızası olmadan bir malı alan kimse bunu şaka yollu yapmış bile olsa gâsıp kabul edileceğinden, malın kendi elinde zayi olması hâlinde onu tazmin etmesi gerekir.

c) Fiil haline dönüşmemiş, sırf niyet safhasında kalmış ameller. Fesih hakkının bulunduğu bir durumda kalben bir sözleşmenin feshine niyet etmek, kalben talâk, vakıf vb. hukuki işlemlere niyet etmek böyledir. Zahirde bir amel ortaya konmadıkça bu bâtıni amele hüküm bağlanamaz. Meselâ bir kimse vakfetmek niyetiyle bir mal satın alsa, bunu vakfettiğine dair bir irade beyanında bulunmadıkça vakıf hükmü doğmaz (İta, 1, 363-364). Esasen bu son maddede belirtilen amellerin fıkıh çerçevesinde mütalaa edilmesi yerinde olmaz. Çünkü fıkıh hükümleri dış dünyaya aktarılmış olan (zahir) amellere bağlanabilir. Şu kadar var ki sırf niyet safhasında kalmış amellere hüküm bağlanmaması prensibinin, İslâm hukukunda bazı zahir amellerin değerlendirilmesinde dolaylı bir etkiye sahip bulunduğu söylenebilir. Meselâ Batı hukukunda da prensip itibariyle söz veya davranıştan bağımsız olarak niyete ceza tertip edilmemekle beraber, Batı'daki ve Batı kaynaklı birçok ceza kanununda kasıt ve taammüd durumları birbirinden ayırt edilmiş, adam öldürme ve yaralama gibi suçlarda suçun önceden plânlanmış olması haline daha ağır ceza verilmesi öngörülmüştür. İslâm hukukunda ise Hz. Peygamber'in, "Allah, söz veya davranış haline gelmedikçe içlerinden geçenlerden ötürü ümmetimi sorumlu tutmamıştır" (Buhâri, "Itk", 6) hadisine dayanarak kastın suçun işlenmesinden çok önceye ait olması ile suçun hemen öncesinde teşekkül etmesi arasında ayırım yapılmamış, dolayısıyla, uygulanacak ceza bakımından kasıt ve taammüd durumları arasında fark gözetilmemiştir (Üdeh, 1,410-411).

Diğer taraftan, bu taksimi yapan yazarlar, "el-umûr bi-makâsıdihâ" kaidesinin hüküm doğurması niyetin bulunmasına bağlı ameller hakkında olduğunu kaydederlerse de İslâm hukukunun yu-

karıda önemine işaret edilen bu külli kaidesinin, sırf belirli bir grup amelle sınırlı olarak ele alınıp değerlendirilmesi isabetli görülmemektedir. Gerçi bu sınırlandırmanın büyük ölçüde haklı bir gerekçeye dayandığı kabul edilebilir. Zira bu sınırlandırma ihtiyacı esasen, hüküm doğurması niyetin bulunmasına bağlı olmayan amellerde niyet aramanın ve niyete göre hüküm vermenin uygulamada ortaya çıkaracağı sakıncaların göz önüne alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu taksimde dikkati çeken diğer bir nokta, Hanefi muhitinde niyet hadisinin sırf uhrevi hükümler hakkında olduğu şeklinde yorumlanması sonucu, niyet kavramı dini terim anlamında ele alındığı hâlde, burada muamelât kısmında niyet-amel ilişkisi incelenirken ister istemez niyetin sözlük anlamına kayılmış olmasıdır.

Ömer Nasuhi Bilmen, İbn Nüceym'in el-Eşbâh ven-nezâ'ir adlı eserine dayanarak niyet hadisinin umumiyeti itibariyle amellerin uhrevi hükümleriyle ilgili olduğu konusunda fukahanın icmâından söz etmekte ise de (İTA, 1, 363) İbn Nüceym'in bu düşüncenin müdafaası yönündeki ifadelerinden, bunun bütün fakihlerin fikir birliğini değil daha çok Hanefi mezhebi ile sınırlı bir ittifakı yansıttığı gözlenmektedir (bk. el-Eşbah ve'nneza'ir, s. 16). Nitekim Süyûti de "el ıımûr bimakâsıdihâ" kaidesini bu hadise dayandırmakta ve bu hadisin dünyevi sonuçlar da ihtiva eden çok sayıda fıkıh bahsini kapsadığını savunmaktadır. Hatta yetmiş kadar fıkıh bahsini özellikle zikrettikten sonra, İmam Şafii'nin "bu hadisin yetmiş bab ile ilgisi vardır" anlamındaki sözünü mübalağa kabilinden sayanlara reddiyede bulunmaktadır (el-Eşbâh ven-nezâ'ir, s. 38-46).

Cevâmiu'l-kelim'den sayılan Hz. Peygamber'in bu özlü ifadesindeki "niyet" kavramının sırf dini terim anlamı ile sınırlı olarak ele alınmasına karşı çıkan pek çok âlimin bulunması da (bk. Eşkar, s. 32-37) yukarıda işaret edilen icmâın fıkıh usulündeki tarifine uygun bir fikir birliği olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

2.3 Niyetsiz Sevap Olmaz

Esasen Hanefi müelliflerin "niyetsiz sevap kazanılmaz" şeklinde ifade edilen icmâ için bu hadisi mesnet göstermeleri, onları hadisin kapsamını sırf vicdani sonuçlarla sınırlandırmaya zorlamış görünmektedir. Oysa zikredilen kaidenin bu hadise dayandırılması, manevi mütevâtir seviyesinde kabul edilen ve fakihlerin büyük önem atfettikleri bu hadisin, İslâm hukukunun muamelât kısmında da kapsamlı bir hukuk prensibi olarak işletilmesini engellememelidir (ha-

dise yer veren kaynaklar, hadisin sıhhat durumu ile ilgili tenkit ve değerlendirmeler için bk. Eşkar, s. 515-529). Niyet kavramının uhrevî hükümler bakımından dinî tarifine göre, dünyevi hükümler bakımından ise sözlük anlamına göre ele alınması halinde hadisin kapsamında, İbn Nüceym'in savunduğu şekilde bir sınırlandırma ihtiyacı kalmamış olur.

3. AMELLERE BAĞLANACAK SONUÇLARA GERÇEK İRADENİN ETKİSİ

Fıkhın genel bir tarzda ele alınması halinde, gerçek irade ile amel arasındaki ilişki ve bu iradenin amele bağlanacak sonuca etkisi açısından bazı prensipler şöyle belirlenebilir:

Amellere bağlanacak başlıca sonuçlar (hükümler) iki nevidir: *1.* Uhrevî hüküm. Ahiretteki mükafat veya ceza. 2. Dünyevi hüküm, a) İbadetler hakkında sıhhat ve fesat (butlan), b) Muamelât hakkında hukuka uygun fiiller için sıhhat, fesat ve butlan, hukuka aykırı fiiller için ceza ve tazminat *1. Uhrevî Hüküm:* Yapılan amel ister ibadet ister muamelat kısmına girsin, uhrevî sonuç hususunda temel kriter dini anlamında "niyet"tir. Buna göre, bir farz veya nafile ibadetin yerine getirilmesinden haram bir fiilin yapılması veya terkedilmesine ve yeme, uyuma, para kazanma gibi mubah fiillere kadar bütün söz ve davranışlara bağlanacak sevap veya günah, dini anlamda niyetin bulunup bulunmamasına bağlıdır. Hatta bu anlamda niyetin bulunması hâlinde Müslüman'ın yapmak isteyip de yapamadığı ameller için dahi sevap verileceği Hz. Peygamber tarafından müjdelenmiştir (bk. Süyüti, s. 39-40; Eşkar, s. 89-90, 101, vd.).

Bu değerlendirmenin ışığında, amellerin ibadetler ve muamelât şeklinde iki ana bölüme ayrılmasının sebebi ve gayesi daha çok aydınlığa kavuşmuş olmaktadır. Gerçekten İslâmiyet'te, dünyadaki ihtiyaçların karşılanması için yapılan ameller de esasen geniş manada "ibadet" kavramının dışında olmayıp manevi unsur, yani Allah'ın iradesine uygun olarak yapma niyeti ile bütünleştirildiğinde bunlar da birer ibadet olarak telâkki edilmiştir, ilâhî isteğe boyun eğme azim ve kararının (niyetin), imkânsızlık yüzünden maddi unsurla bütünleştirilememesi hâlinde de Müslüman'a ecir ve mükâfat verileceği bildirilmiştir. Buna karşılık, daha önce zikredilen hadisten anlaşıldığı üzere, manevi unsurda ilâhi isteğe aykırılık bulunsa bile bu niyet zahir amel hâline getirilmedikçe kişi günahkâr sayılmamaktadır. Amellerin hem maddi hem manevi unsurunda ilâhi isteğe aykırılığın bu-

lunması hâlinde ise bu bir isyan sayılmıştır. Şu hâlde uhrevî değerlendirme açısından ameller, ibadetler ve muamelât ayırımına prensip olarak tâbi değildir. Fıkıhtaki ibâdât ve muamelât ayırımı ise bu iki grup amelin taşıdığı farklı özellikler göz önüne alınarak bunlara bağlanacak dünyevi hükümlerin belirlenmesi ve inceleme kolaylığının sağlanması için yapılmıştır (bk. İbn Kayyim cl-Cevziyye, fi, 162-163; Eşkar, s. 44-56).

4. DÜNYEVİ HÜKÜM

a) İbadetler. Dünyevi sonuç hususunda ibadetlerde niyetin şart koşulmasının esas gayesi, bir taraftan ibadetleri ibadet olmayan davranışlardan (âdât), diğer taraftan da ibadetlerin ayrı mertebede olanlarını birbirinden ayırt etmektir. Meselâ gün boyunca orucu bozan davranışlardan kaçınma ibadet maksadıyla olabileceği gibi rejim ve tedavi maksadıyla veya ihtiyaç hissedilmemesinden ötürü de olabilir. Bu amelin bir ibadet olarak oruç niteliğini belirleyen kriter niyettir. Gusülde ibadet niyetiyle olabileceği gibi sırf serinleme veya temizlenme maksadıyla da yapılabilir.

Diğer taraftan kılınan bir namazın farz mı nafile mi olduğunu yine niyet tayin eder. Bu ve benzeri durumlarda uygulanacak kuralı kavâid yazarları şu şekilde belirlemişlerdir; Sırf ibadet niteliği taşıyan ameller ile başka ibadetlerle karışma ihtimali bulunmayan ibadetlerde niyet şarttır, aksi takdirde şart değildir (Süyütî, s. 46 vd; İbn Nüccym, s. 24-25; farz olarak ifa edilen ibadetlerde niyetin şart olup olmaması açısından bu nevi ibadetlerin Şâfii fıkhı esas alınarak yapılan bir taksimi için bk. Süyûti, a.y.).

Amellerin uhrevi sonucunun ve ibadetlere ait dünyevi sonucun tayininde önem taşıyan dini anlamda niyetin varlığını takdir hususu kişinin kendisine bırakılmıştır. Kalpteki bu yönelişin dil ile teyidi teşvik edilmekle beraber asıl olan kalptir. Nitekim gerek Hanefi gerekse Şâfii müellifler "niyetin mahalli" başlığı altında şu iki kurala işaret ederler: 1. Kalple olmaksızın sırf dil ile söylemek yeterli değildir. 2. Kalp ile birlikte dil ile ifade etmek şart değildir (örnekleriyle birlikte bk. Süyûti, s. 76 vd.; İbn Nüceym, s. 46 vd., 50 vd.). Öte yandan niyetteki karışma ve hata hâllerinde amele bağlanacak hüküm meselesi de fıkıh kitaplarının geniş bir şekilde ele aldığı konular arasındadır. Müelliflerin amellerde niyet konusunu incelerken ele aldıkları diğer bir konu da niyet ve ihlâs kavramlarının karşılaştırılmasıdır.

b) Muamelât. Bu kısma dâhil amellere bağlanacak dünyevi hükümlere gelince, naslar ve İslâm hukukunun özünü yansıtan külli kaideler, bunlarda da olabildiğince kişilerin gerçek iradelerinin esas alınması gerektiğini göstermektedir. Fakat hukuki ihtilâfa konu olan bir olayda sırf iç iradeye göre hüküm verilmesinin düşünülemeyeceği açıktır. İşte bu noktada iç iradeye mi (el -iradetü'l -bâtıne) yoksa dıştan gözlenen iradeye mi (el-irâdetü'z-zahire) ağırlık verileceği meselesi ile karşılaşılmaktadır ki bu mesele hemen bütün hukuk sistemlerinde hukukçuları uzun uzadıya meşgul etmiştir. İslâm hukukunun oluşum tarzı dikkate alındığında, günümüz hukuk incelemelerinde karşılaşılan gerek ceza hukuku gerekse borçlar hukuku çerçevesindeki teorilerin İslâm hukukunda önemli bir yer tutmayışını yadırgamamak gerektiği anlaşılır. Fakat aynı zamanda İslâm hukukunun bu teoriler çerçevesinde ele alınabilecek çok zengin fikrî malzemeye sahip olduğu da bir gerçektir. (29-35; a.mlf., el-Vasiler şerhi'l-kânûni'l-medeni el-cedid, 1, 180, dipnot I, s. 470, dipnot 2; Süvâr, et-Ta'bir ani'l-irade fi'l-fıkhi'l-İslâmî, s. 464 vd.; a.mlf., eş-Şekl fi'l-fıkhi'l-İslâmi, s. 131 vd.; Karaman, II, 63), İslâm hukukuna "objektif nazariye" nin hâkim bulunduğu kanaatine varmışlardır ki bu görüşe göre Alman ekolüne bir benzerlik taşımaktadır. Diğer bazıları ise (meselâ Mahmesâni, en-Nazariyyetü'l-'âmme, II, 30-31, 93; a.mlf., Felsefetü't teşri' fiil-lslâm, s. 216; amlf., ed-De'â'i-mü'l-hulukıyye, s. 478-481, 503-504, 506-507; Zeydan, s. 305-306) İslâm hukukuna "sübjektif nazariye" nin hâkim olduğu kanaatinde olup bu görüş esas alındığında İslâm hukuku ile Latin ekolü arasında benzerlik kurulabilir.

Bu konudaki tartışmalar dikkatle incelendiğinde görülür ki sübjektif teoriyi savunanların çok defa dayandıkları Karâfi ve İbn Kayyım gibi bilginlerin ifadeleri, esasen taklit dönemlerinin lafızcı telâkkilerine karşı bir tepki özelliği taşımaktadır (geniş açıklamalar için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 107-147). Bununla beraber diğer prensiplerle çatışmadığı sürece iç iradenin esas alınması gereğinin nasların ruhuna daha uygun düştüğünü kabul etmek gerekir. İslâm hukukçularının, Mahmesâni' nin yukarıda belirtilen yerlerde de işaret ettiği birçok fıkhî meseledeki yaklaşımı bu hususu teyit etmektedir. Aksi yönde fikir edinilmesine yol açan fer‘î meseleler yok değilse de, adı geçen yazarın, "Fer'î meselelerdeki içtihadı ayrıntılar ne olursa olsun İslâm hukukunda akdin gerçek maksat üzerine kurulu olması

prensibi varlığını korumaktadır" şeklindeki tespiti bizce de isabetlidir. Öte yandan karşı görüşün sahiplerinden Senhûri'nin kanaatine haklılık kazandıran örnekler bulunabilse de delil olarak dayandığı ve bizzat eserinde metnini naklettiği Kâsâni'nın ifadesini bütünüyle bu görüşü destekler nitelikte kabul etmek zordur. Zira Kâsânî açık bir şekilde; "Dikkate alınacak husus manadır. Şekil değildir" demekte ve iç iradeyi yansıttığına kesin gözü ile bakılıp bakılamayacak durumları ayırt ettikten sonra ikinci tür durumlarda niyetin esas alınacağını belirtmektedir (Bed'i, V, 133).

Bu konuda İslâm hukuk mezheplerinin yaklaşımları arasında farklılıklar bulunduğu gerçeğini de göz ardı etmemek kaydıyla (bk. Şelebi, s. 451-469, 470-472) denebilir ki, sonuç itibariyle İslâm hukukunda objektif teorinin hâkim olduğu görüşünü üstün tutmasına rağmen Süvâr'ın da kısmen işaret ettiği üzere (bk. et-Ta'bir, s. 466) esasen objektif ve sübjektif teorilerin İslâm hukuku hükümleri içinde mezcedilmiş bir hâlde olduğu görülmektedir. Bazı hükümlerde istikrar prensibinin, nizam ve emniyet fonksiyonunun ağır bastığı gözlenebilirse de bu İslâm hukukunda adalet fonksiyonunun göz ardı edildiği anlamına gelmez; aksine, sırf iç irade ile yetinmenin haksızlığa yol açması durumlarında yine adaletin gerçekleştirilmesi maksadıyla objektif kriterlere ağırlık verildiğini gösterir. O hâlde fer'î hükümlere ait içtihatlar veya nitelendirmeler bir yana, nasların ışığı altında varılabilecek genel sonuç açısından konuya bakıldığında, Senhûri'nin, "İslâm hukukunda iç iradenin dikkate alındığı vehmini uyandıran kaideler" başlığı altında işaret ettiği Mecelle'nin 2 ve 3. maddeleri (ve dolayısıyla niyet hadisi) ile "Hâlbuki doğrusu zâhir iradenin dikkate alındığıdır" şeklindeki tezini desteklemek üzere zikrettiği yine Mecelle'nin 12,13 ve 68. maddeleri arasındaki -görünüşteki- zıt ilişkiyi şöyle telif etmek herhâlde yanlış olmaz: Olabildiğince iç iradenin araştırılması ve hukuk emniyeti, istikrar, kul hakkına riayet gibi prensiplerle çatışmadığı sürece gerçek maksadın esas alınması, İslâm hukukunun özüne en uygun anlayışı yansıtır.

Burada dikkate değer bir husus da dini karakterde bir hukuk olmasından ötürü İslâm hukukunda yer alan diyânî- kazaî hüküm – ayrılığıdır. Dışa vurulan iradenin gerçek iradeden farklı olması hâlinde -olay hukuki ihtilâfa konu olmuşsa- nizam fonksiyonu lehine olmak üzere zahir iradeye göre kazaî hüküm verilmekle beraber diyâneten iç irade esas alınmaktadır. Böylece yargı önünde zâhire göre verilen hükümden ayrı olarak müftü tarafından gerçek irade araştırılıp ona

göre diyânî bir hüküm verilebilmekte bu yolla kişiyi vicdanen tatmin edecek çözüm kendisine gösterilmiş olmaktadır (benzer yaklaşım için bk. Süvâri, et-Ta 'bir, s. 466; bu ayırımda kul hakkı düşüncesinden hareket edildiğini gösteren ifade ve örnek için bk. Süyûti, s. 77).

Bu konu ile ilgili değerlendirmelerde göz önünde tutulması gereken prensibi İbn Kayyim şu veciz sözü ile ifade etmiştir: "Niyet amelin ruhu, özü ve direğidir. Amel niyete tabidir, geçerliliği ve geçersizliği ona bağlıdır" (İslâmü'l muvakkı'in, III, 123). Bu sözün ardından İbn Kayyim, İslam hukuk literatüründe özel bir tür oluşmasına imkân verecek ölçüde fakihleri meşgul etmiş bulunan hiyel' konusunu geniş bir biçimde ele almakta; kanuna karşı hile ve muvazaa durumlarının bu prensip ışığında ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Bir taraftan Batı'da Fransız İhtilali'ne kadar temyiz kudretine sahip olmayan veya suç iradesi bulunmayan insanların, yaşayanların yanı sıra ölülerin ve hatta hayvanların ve cansız varlıkların cezai sorumluluğa konu edildiği ve kişinin başkalarının fiillerinden sorumlu tutulduğu ceza sistemlerinin yürürlük imkânı bulabildiği (bk. Ûdeh, 1, 380-382), diğer taraftan bu sistemlerin çağdaşı olarak ortaya çıkan İslâm hukukunda cezadan söz edilebilmesi için temyiz kudretine sahip insan olmanın ön şart sayıldığı ve bunun ötesinde cezai fiillerin daima iç irade ile bağlantısı göz önüne alınarak değerlendirildiği dikkate alınırsa, İslâm fıkhının ceza hukuku çerçevesine dâhil amellerin dünyevi sonuçları bakımından da manevî unsura ağırlık verdiği kolaylıkla tespit edilebilir (Batı hukukunda ve İslâm hukukunda cezaî sorumluluk kavramının ve bu konudaki teorilerin mukayesesi için bk. Ûdeh, 1, 380-393).

Burada İslâm hukuku hükümlerini ayrı ayrı ele alıp İslâm hukukçularının farklı görüşleriyle günümüz ceza hukuku teorileri arasında karşılaştırmalar yapma yönüne gitmeksizin "Ameller ancak niyetlere göredir" hadisinden ve benzeri naslardan hareketle (Ûdeh, 1,403 vd.), İslâm hukukunda sadece maddi unsura bakılmayıp suçun onu işleyen kişinin suç iradesiyle birlikte değerlendirildiğine ve kasıt kavramının derinlemesine tahlili sonunda günümüz ceza hukuku incelemelerinde söz konusu edilen ihtimallerin büyük ölçüde mezhep imamlarının ve sonraki fakihlerin zihinlerini meşgul etmiş olduğuna, böylece çok zengin bir hukuk külliyatının ortaya çıktığına işaret etmekle yetinilecektir. Özellikle adam öldürme ve yaralama suçları ile ilgili olarak Ebû Hanife gibi fakihlerin olabildiğince maddi kriterler

üzerinde durmuş olmaları dahi (bk. Ûdeh, II, 26-301), esasen kastın araştırılması yönündeki zihni mesainin ürünü olarak değerlendirilebilir.

6. OBJEKTİF SORUMLULUK

Haksız fiillerde ise tazmin borcunun dogması için, İslâm hukukunda verilen zararın iradi olup olmaması noktasından hareket edilmemiş, kusur sorumluluğu prensibi değil objektif sorumluluk (netice sorumluluğu) prensibi benimsenmiştir. Meselâ akıl hastası veya gayri mümeyyiz çocuğun vermiş olduğu zararların dahi -varsa- bunların mallarından tazmin edilmesi gerekir (Mecelle, md. 916). Bu konuda İslâm hukukunda "ismetü'l-mahâl" (zarara konu olan malın, canın ve can bütünlüğünün masuniyeti) fikrinden hareketle (bk. Zerkâ, II,754-755) ve "zarar izâle olunur" (Mecelle, md. 20) prensibine göre, meydana gelen zararın zarar gören tarafın veya zarar vereni gözetme ile mükellef olan kimselerin kusuruna hamledilememesi hâlinde, kusurlu olsun olmasın zarar veren tarafça giderilmesi hükmü benimsenmiştir. Söz konusu gözetme mükellefiyetinin veli ve vasiler ile başkalarını istihdam edenler bakımından farklı olduğuna dikkat edilmelidir (bk. Zühayli, s. 253-257). Dolaylı olarak (tesebbüben) verilen zarar hâllerinde ise kusur şartı aranmıştır (Mecelle, md. 92, 93). Zühayli, Mecelle'nin bu külli kaidelerindeki taammüdün "kasıt" anlamında değil "kusur" anlamında kullanıldığına dikkat çekmektedir (Nazariyyetü'd-damân, s. 1 96-201).

Borçlar hukuku ve ceza hukuku açısından amellere yapılan bu genel bakışta, -bu hukuk dallarında büyük önemi haiz irade, kasıt, rızâ, ihtiyar gibi kavramlar ve bunlar arasındaki kapsam ilişkileri bir yana- sadece, İslâm hukukunda gerçek iradenin amele bağlanacak sonuç üzerindeki etkisine ana kesitler itibariyle işaret edilmek istendiğine dikkat edilmelidir.

ÜÇÜNCÜ KİTAB

İNSAN
VE
AKSİYON HUKUKU

HUKUK AÇISINDAN İNSAN VE FİİLLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HUKUK AÇISINDAN İNSAN VE EHLİYETİ MEDENİ HUKUKTA FİİL EHLİYETİ

1.1 Kavram

Fiil ehliyeti, bir kimsenin iradi davranışla hukukî sonuç meydana getirebilmesini ifade eder. Bu sonuç davranışta bulunanın arzu ettiği veya etmediği bir sonuç olabilir. Bu hukuki sonuç fiili yapanın hak iktisabı (kazanması) olabileceği gibi, borç (yüküm) altına girmesi de olabilir. Bu sebeple, fiil ehliyeti kendi fiili ile hak kazanabilme ve yüküm altına girebilme ehliyeti olarak da tanımlanmaktadır. Şüphesiz ki bu, haklarda ve borçlarda değişiklik yapabilmeyi, bunları devredebilmeyi veya sona erdirebilmeyi de kapsar.

Bu hususta Medeni Kanunun 9. maddesi "Medeni hakları kullanmağa salahiyettar olan kimse, iktisaba da iltizama da ehildir" hükmünü koymuştur. İsviçre Medeni Kanunu'nun Almanca metni daha uygun bir şekilde "Fiil ehliyetine sahip olan kimse kendi fiili ile haklar ve yükümlülükler kurmaya ehildir" demektedir. Zira önemli olan, herhangi bir şekilde hak kazanma veya borç altına girme değil, bunları o kimsenin kendi fiili ile gerçekleştirebilme yeteneğidir. Esasen fiil ehliyetinin hak ehliyetinden temel farklılığı kendisini bu noktada göstermektedir. Hak ehliyeti, belirtildiği üzere, bütün insanların genel ve eşit olarak, hak ve borçlara sahip olabilme yeteneğini ifade eder. Kendi fiili ile hak kazanamayacak veya borç altına giremeyecek durumda olanlar, kural olarak kanuni temsilcileri aracılığıyla veya bir takım olaylar sonucu hak kazanabilirler, borç altına girebilirler. Hak ehliyeti bu anlamda hak ve yükümlerin insana aidiyetini sağlar. Fiil ehliyeti ise insanın yaptığı fiilin hukuki sonucunun kendisine isnat edilebilmesini ifade etmektedir. Fiil ehliyeti ancak bir fiil söz ko-

nusu olunca aranır. Her insan doğumundan itibaren hak ehliyetine sahiptir; buna karşılık kişinin hukuki fiillerine hukuki sonuç bağlanması kanun koyucu tarafından belirli şartlara bağlı tutulmuştur. Böylece her hak sahibinin (kişinin) mutlaka fiil ehliyetine sahip olması gibi bir durum söz konusu değildir. Çünkü fiil ehliyeti doğumla değil, sonradan kazanılan ehliyettir.

Fiil ehliyetine ilişkin genel kurallar esas itibariyle, Medeni Kanun'un 916. maddelerinde düzenlenmiştir. Ancak Medeni Kanun'da bunlardan başka fiil ehliyetine ilişkin çeşitli hükümler vardır. Bu hükümlerden bir kısmı MK. m. 916'daki fiil ehliyeti düzenini tamamlarlar (örnek MK. m. 268, 269, 354, 391-395), diğer bir kısmı ise fiil ehliyetini daraltan veya hukuki sonucu değiştiren bazı ek kayıtlar getirirler. Örnek olarak şahsen kullanılması gerekli (şahsa sıkı sıkıya bağlı) hak olan evlenmede evlenme ehliyetini haiz mümeyyiz küçüğün ana babanın iznine muhtaç olması (MK. m. 90); MK. m. 283/f. 2'ye göre ana babanın rızası ile aile haricinde yaşayan mümeyyiz küçüğün kazancına ilişkin olarak fiil ehliyetini haiz olması; keza MK. m. 396; vasiyetname yapma ehliyeti (MK. m. 449); miras mukavelesi yapma ehliyeti (MK. m. 450) sayılabilir.

Fiil ehliyetini düzenleyen kurallar emredici olduğundan aksi kararlaştırılamaz.

Fiil ehliyeti de hak ehliyeti gibi sadece Medeni Hukuka ilişkin bir kavram olmadığından MK. m. 916 hükümleri hukukun diğer dallarında (özellikle Usul Hukuku, İdare Hukuku vs.) uygulanan hükümlerdir.

1.2 Fiil Ehliyetinin Çeşitli Görünümleri

Fiil ehliyeti, insan fiiline hukuki sonuç bağlanmasını sağlar. Kendilerine hukukî sonuç bağlanmış insan fiilleri hukuka uygun ve hukuka aykırı olarak ortaya çıkar.

1.2.1 Hukuka Uygun Fiillerde Fiil Ehliyeti

Hukuka uygun fiillerin içinde en önemli kısmı hukukî işlemler teşkil eder. Fiil ehliyetinin hukukî işlem yapabilme tarzındaki görünümüne hukukî işlem ehliyeti veya kısaca işlem ehliyeti denilmektedir.

Hukuki işlem ehliyeti borçlandırıcı işlem yapabilme ehliyetini (sözleşme ehliyeti) kapsadığı gibi tasarruf işlemi yapabilme ehliyetini

(tasarruf ehliyetini) de kapsar.

Yalnız, hemen hatırlatalım ki, tasarruf işlemi yapabilme ehliyeti ile tasarruf yetkisi birbirine karıştırılmamalıdır. Tasarruf ehliyeti, bir kimsenin fiil ehliyetinin bir görünüş şeklidir. Hâlbuki tasarruf yetkisi, belirli bir hakka doğrudan doğruya etki yapabilme kudretidir. Bir kimse genel olarak fiil ehliyetine sahip bir kişi olabilir ve bu kişi hukukî işlem ve bu arada tasarruf işlemi yapmaya ehildir. Fakat tasarruf edilecek hakka sahip değilse veya hakka sahip olmakla beraber tasarruf yetkisi yoksa, o kimse ehliyetli olmasına rağmen söz konusu hakta tasarruf edemez. Yapacağı tasarruf işlemi tasarruf yetkisi bulunmaması sebebiyle geçerli olamaz. Buna karşılık bir kimse tasarruf yetkisine sahip olmasına rağmen, fiil (tasarruf) ehliyeti yoksa, bu takdirde de ehliyetsizlik sebebiyle geçerli tasarruf işlemi yapamaz. Nihayet tam fiil ehliyetine sahip olmayan sınırlı ehliyetsizler, kendilerine temsil yetkisi verilmişse temsil olunanın bir hakkında tasarruf edebilirler.

Hukuka uygun fiiller sadece hukuki işlemler değildir. Hukuki işlem dışında, hukuki işlem benzeri fiiller ve kendine hukuki sonuç bağlanmış fiili davranışlar (Realakt) da hukuka uygun fiillerdir. Hukuki işlem benzeri fiillerde hukuki sonucun doğması irade açıklamasına bağlı olmakla birlikte, iradenin o sonuca yönelmesi gerekli olmamaktadır. Örneğin BK. m. 106'da öngörülen mehil tayini yapıldıktan sonra buna bağlanmış olan sonuçlar bu sonuçların iradi olarak istenmesinden bağımsız olarak doğar. Bu tür işlemlerin hukukî sonuç doğurmaları için genel olarak fiil ehliyeti aranmaktadır. Zira kişinin davranışının hukuki sonuç doğurmasının fiil ehliyetine sahip olmasına bağlanmasındaki amaç, fiil ehliyeti olmayanı, davranışının doğurabileceği yükümlerden korumaktır. Buna karşılık fiili davranışta, hukuk düzeni, fiili yapanın iradesine bakmaksızın, dış görünüşüne hukuki sonuç bağladığından hukuki sonucun doğması için fiil ehliyetine gerek olmadığı söylenebilir. Ancak doğan hukuki sonuç, fiil ehliyeti olmayan kişinin zararına olacaksa, davranışının zararlı sonuçlarından korunması ilkesinin kıyasen uygulanması gerektiği ileri sürülmektedir.

Yöneltilmesi gerekli irade beyanlarında beyan muhatabı pasif durumdadır; bu yüzden kendisinin fiil ehliyetinin aranıp aranmayacağı hususunda tereddüt olunabilir. Genel olarak bu hâlde de fiil ehliyeti aranmaktadır. Zira muhatabın, yöneltilen irade beyanının hukukî so-

nucunu anlayabilecek ve ona göre davranışını ayarlayabilecek durumda bulunması gereği ileri sürülmektedir. Bu nedenle de sınırlı ehliyetsizler sadece beyanda bulunanı yüküm altına sokan ve kendilerine sadece yarar sağlayan beyanları kabul edebilirler.

Yöneltilen irade beyanı dolayısıyla muhatap için daha önce mevcut olmayan bir hak veya borç doğması halinde (örnek olarak fesih beyanı) tam fiil ehliyetinin aranması gerekmektedir.

Usul Hukuku'nda, davada usulî işlemleri yapabilmek için de fiil ehliyeti gereklidir. Aslında usulî işlem Medeni Hukuk anlamında bir hukukî işlem olarak görülmeyebilir; ancak aradaki yakın benzerlik dolayısıyla, fiil ehliyetinin aranması gerektiğinde tereddüt olunmamak gerekir.

1.2.2 Hukuka Aykırı Fiiller Açısından Fiil Ehliyeti

Hukuka aykırı fiiller de ya genel davranış kurallarına aykırı fiillerdir ve haksız fiil adını alırlar, ya da bir borca aykırılık tarzında ortaya çıkarlar. Bir kimsenin bu tarz fiillerinin sonucuna katlanması, o kimsenin fiili ile verdiği zararı tazmin etme sorumluluğu olarak ifade edilir. Fiil ehliyetinin bu görünüm tarzına sorumluluk ehliyeti denebilir.

1.3 Tam Fiil Ehliyeti İçin Gerekli Şartlar

Medeni Kanunun 10. maddesine göre, "mümeyyiz olan reşit, medenî hakları kullanmaya selâhiyettardır". Bu hükümden fiil ehliyeti için iki şart arandığı sonucu çıkmaktadır. Bunlar fiil ehliyetinin olumlu şartlarıdır. Fakat Medeni Kanun'un 14. maddesi göz önünde tutulursa, tam bir fiil ehliyetine sahip olmak için mahcur (kısıtlı) olmamak gerektiği ve bunun fiil ehliyetinin olumsuz şartı olduğu kolayca anlaşılır. Nihayet MK. m. 379 hükmü göz önünde tutulursa kendisine kanuni müşavir tayin edilme tarzında bir kısıtlamaya uğramamış olmasının da, tam ehliyetin bir şartı olduğu söylenebilir. Bu durum, hacir ile birlikte kısıtlı olmama deyimi içinde ifade edilebilir.

Böylece tam bir fiil ehliyeti için ikisi olumlu biri olumsuz olmak üzere üç şart aranır:

a. Mümeyyiz olmak yani temyiz kudretine sahip bulunmak,

b. Reşit olmak,

c. Kısıtlı olmamak.

1.3.1 Temyiz Kudreti

1.3.1.1 Kavram

Medeni Kanun'un 13. maddesine göre "Yaşının küçüklüğü sebebiyle yahut akıl hastalığı veya akıl zayıflığı veya sarhoşluk ve bunlara benzer sebeplerden biriyle makul surette hareket etmek iktidarından mahrum olmayan her şahıs, Kanun-ı Medenice mümeyyizdir". Hüküm temyiz kudretine sahip olmayı olumsuz bir tarzda tanımlamakta, sayılan sebeplerle makul surette davranabilme yeteneğinden yoksunluğun, temyiz kudretinden yoksunluk sonucunu doğuracağını belirtmektedir. Diğer bir ifade ile temyiz kudretinin bulunmadığını kabul edebilmek için iki grup şart bir arada gerçekleşmelidir. Birinci şart, kanunda sayılan sebeplerden biri bulunmalı; ikinci şart, bu yüzden makul surette hareket iktidarı bulunmamalıdır. Şayet birinci şart bulunmadan, (mesela bir hırs veya kızgınlık yüzünden), bir kimse makul surette hareket iktidarını kaybetmiş olsa temyiz kudreti kalkmış sayılmaz. Keza birinci şart bulunmasına rağmen ikinci şart gerçekleşmemişse (mesela akıl hastası şuurlu döneminde ise), temyiz kudreti gene yok sayılmaz.

1.3.1.2 Makul Surette Davranabilme Yeteneği

Temyiz kudretinin anlamı makul surette hareket edebilme iktidarıdır. Makul surette davranma, bir yandan davranışının saiklerini veya sonuçlarını doğru olarak kavramayı, diğer yandan böyle doğru bir kavrayışa uygun davranmayı kapsar. Ancak bu tarz davranma iktidarı bulunanlar temyiz kudretine sahiptir (İsviçre Medeni Kanunu'nun 1900 yılında yayınlanan ilk Tasarısının 10. maddesinde makul surette davranmanın iki yönü açıkça belirtilmişti. Sonradan metnin uzunluğu dolayısıyla kısaca makul surette davranma tanımı yeterli bulunmuştur). Örnek olarak bir yoldan karşıdan karşıya geçerken otomobillerin yarattığı tehlikeyi kavramayan bir çocuk mümeyyiz olmadığı gibi, bu tehlikeyi kavramakla beraber davranışlarını bu tehlikeye göre ayarlama iktidarı bulunmayan çocuk da mümeyyiz sayılmaz.

Makul surette davranmanın kanun hükmü ile kesin ölçülerini vermek imkânı yoktur. Kavramın belirlenmesinde çeşitli psikolojik faktörler rol oynayacaktır. Bu yüzden de temyiz kudreti kanun hükümlerinden mantık yoluyla çıkarılabilecek bir kavram olmayıp hâkimin her somut olayda davranışı çevreleyen sübjektif şartları de-

ğerlendirerek hır değer yargısına varmasını gerektiren bir kavramdır. Temyiz kudretinin belirlenmesinde yukarıdaki tanım da göz önünde tutularak, etkili olabilecek bazı ölçüler vermek mümkündür. Her şeyden önce temyiz kudreti aklî faaliyetle bir durumu doğru olarak değerlendirebilme iktidarını gerekli kılar. Bu ise hiç şüphesiz kişinin bilinçli olmasını ifade eder. Kişi dış dünyanın gerçeklerini kavrayarak belirli bir durumda yapabileceği çeşitli davranışlarının sonuçlarını görebilecek şekilde aklî faaliyette bulunamıyorsa makul surette hareket ettiği kabul edilemez.

Kişi bir karara varırken türlü saiklerin etkisi altındadır. Makul surette hareket iktidarının varlığını kabul için, yapılan davranışın saiklerinin bilincinde olmak gerekir. Saiklerin bilincinde olmaktan amaç, kendi kendini kontrol ederek saikleri değerlendirebilmek, sadece içgüdü ile davranma durumunda bulunmamaktır.

Makul surette hareket iktidarının varlığı için bilinçli bir irade teşekkülü ve kendi iradesine uygun davranabilme yeteneği de aranacaktır. Kişinin iradesinin teşekkülünden maksat kişinin dışa aksedecek bir karara varmasıdır. Temyiz kudretinin varlığı için sadece bu iradenin teşekkülü yetmez; teşekkül eden iradeye göre davranma iktidarı da aranmaktadır. Bunun için kişinin yabancı etkilere normal olarak karşı koyabilme yeteneği de gereklidir. Bir kimse kendi iradesiyle bir karara varamıyor, hiç karşı koymadan başkasının iradesini kabul ediyorsa veya bir karara varmasına rağmen kararını kendi gerçekleştiremiyor, üçüncü bir kişinin müşterek etkisiyle istemediği bir davranışta bulunuyorsa makul surette hareket iktidarının varlığı kabul edilmeyecektir. Bu hâllerde, başka birisinin fikrini tartarak benimsemek değil, onun iradesinin hâkimiyeti altında olmak söz konusudur.

İrade teşekkülü açısından karar verecek durumda olan kişi, özellikle önemli ve karışık işlerde, çoğu zaman gerekli bütün bilgilere sahip olmayabilir. Bu hâlde gerekli bilgilere sahip değildir diye temyiz kudretinin olmadığı sonucuna varılamaz. Kişi karar verebilmesi için ek bilgileri sağlamak gerektiğini idrak edebiliyor, bunu böylece değerlendiriyorsa, temyiz kudretinin varlığı kabul edilir.

Diğer taraftan temyiz kudreti, hukuki fiili yapan kişiye bağlı olarak düşünülen bir sübjektif durumdur. Bu yüzden bir işlemin anlamsız, işlemi yapanın menfaatlerine tamamen aykırı olması hâlinde sadece bu husus temyiz kudretinin olmadığını göstermeye yetmez. Ay-

nı şekilde bu işlemin makul olmasından da, işlemi yapanın temyiz kudretine sahip olduğu anlamı çıkmaz. Temyiz kudretinin yokluğunun ispatına karşı, işlemin makul ve yapanın menfaatlerine uygun olduğu, temyiz kudretine sahip olsaydı yine aynı işlemi yapmış olacağı delili ileri sürülemez.

1.3.1.3 Makul Surette Davranmayı Engelleyen Sebepler

Medeni Kanun'umuzun 13. maddesi, herhangi bir sebeple makul surette hareket etmeyen kimselerin mümeyyiz sayılamayacağını ifade etmemiş, ancak, maddede sayılan sebeplerden biri yüzünden makul surette davranma iktidarı bulunmayanların mümeyyiz sayılamayacağını, bu sebeplerle makul surette davranma iktidarı bulunmayanlar dışındakilerin mümeyyiz sayılacağını ifade etmiştir. Bu sebepler şunlardır:

1.3.1.3.1 Yaş Küçüklüğü

İnsanlarda küçük yaşlarda makul surette davranabilme iktidarının bulunmaması, şuur ve idrakin yavaş yavaş gelişmesi bir biyolojik olgudur. Medeni Kanunumuz temyiz kudretinin hangi yaşta kazanılacağı hususunda bir ölçü koymaktan kaçınmıştır. Uygulamada, olaydan olaya belirli bir davranışa ilişkin olarak kişinin temyiz kudreti saptanmalıdır. Örnek olarak 7 yaşındaki bir çocuğun bir kalem satın alma hususunda temyiz kudretine sahip olduğu kabul edilir; fakat aynı çocuğun bir taşınmaz satışı için temyiz kudretine sahip sayılması düşünülemez. Temyiz kudreti nispi bir kavram olup, her davranışın niteliği ve önemi ile çocuğun gelişme derecesine göre takdir edilmek gerekir.

1.3.1.3.2 Akıl Hastalığı

Akıl hastalığı tıbbî bir kavramdır. Fakat bir kimsenin tıbben akıl hastası olması, mutlaka temyiz kudretinden yoksun olduğunun kabulünü gerektirmez. Ancak akıl hastalığı makul surette davranabilme iktidarını kaldırıyorsa, temyiz kudretinin bulunmadığı kabul edilir. Örnek olarak şizofreni bir akıl hastalığıdır. Fakat hastalığın ilk devrelerinde temyiz kudretinin bulunması mümkündür.

Sara ve melankolide hasta temyiz kudretini, aralıklı olarak kaybeder. Hasta, kriz dönemi dışında normal olarak temyiz kudretine sahiptir. Bu durumda iken yapacağı fiiller açısından fiil ehliyetini haiz addedilir. Böylece akıl hastalıklarında her olayda, temyiz kudretinin

var olup olmadığı araştırılmak gerekir. Sadece evlenmede, hastalığın temyiz kudretini kaldırıp kaldırmadığı araştırılmaksızın, akıl hastalığı fiil ehliyeti dışında kesin bir evlenme engeli olarak kabul edilmiştir (MK. m. 89).

1.3.1.3.3 Akıl Zayıflığı

Akıl zayıflığı aklî melekelerin yeterince gelişmemiş veya sonradan zayıflamış olmasını ifade eder. Bu bir hastalık değil gelişme noksanı veya gerilemedir. Zekâ geriliği ve aşırı ihtiyarlık dolayısıyla aklî melekelerin zayıflaması bu kategoriye girer. Akıl zayıflığı da ancak makul surette davranabilme iktidarını kaldırması hâlinde, temyiz kudretini engeller. Bunu da her olayda ayrıca incelenmek gerekir.

1.3.1.3.4 Sarhoşluk

Sarhoşluk, alkollü içkinin zihin ve irade melekelerini etkilemesi, geçici olarak kişinin bilincinde karışıklık meydana getirmesidir. Bu durum makul surette davranabilme iktidarını kaldırdığı takdirde temyiz kudretinin bulunmadığı kabul edilir. Alkollü içkinin etkisinin kişiden kişiye değişik olması dolayısıyla içilen içki miktarının ve türünün önemi yoktur.

1.3.1.3.5 Benzer sebepler

Medeni Kanun'un yaş küçüklüğü, akıl hastalığı, akıl zayıflığı ve sarhoşluğu saydıktan sonra "ve bunlara benzer sebepler" deyimiyle sadece sarhoşluğa benzer sebepleri mi kasdettiği, yoksa diğerlerine benzer sebepleri de mi kapsadığında tereddüt olunabilir. Ancak, uyuşturucu madde (esrar, eroin, morfin vs.) kullanılması sonucu ortaya çıkan sarhoşluğa benzer durumlar yanında ateş nöbetleri, ipnotizma, uyur-gezerlik gibi durumların benzer sebepler kavramına gireceği ve makul surette davranabilmek iktidarını kaldırdığı takdirde temyiz kudretinin bulunmadığı genellikle kabul edilmektedir. Buna mukabil, hırs veya aşırı kızgınlığın makul surette harekete engel olması 13.maddede öngörülen benzer sebep kapsamına girmemektedir.

1.3.1.4 Temyiz Kudretinin Nispîliği

Genel olarak kabul edildiğine göre temyiz kudreti nispî bir kavramdır. Bundan maksat temyiz kudretinin belirli bir kişi açısından genel olarak değil, fakat belirli bir davranışına ilişkin olarak saptanabileceğidir. Karışık ve güç bir işte karar vermek için aranacak idrak

şartları ile günlük bir ihtiyacın giderilmesine yönelik bir hukuki fiil için gerekli irade ve idrakin farklı değerlendirilmesi gerekir. Aynı kişi basit, kolayca kavranabilecek bir davranışı hakkında temyiz kudretine sahip olarak telâkki edilebilirken, aynı kişi daha zor ve karmaşık bir ticaret işinde temyiz kudretini haiz olarak görülmeyebilir. İlkokul öğrencisi bir çocuğun normal olarak bir defter alırken, bilinçli bir iradeye sahip olacağı ve bunu gerçekleştirdiği, yani bu hususta temyiz kudretine sahip olduğu kabul edilebilir; buna karşılık aynı çocuğun bir taşınmaz alım satımında, bu işlemin gerektirdiği idrak ve bilince sahip olduğu söylenemez Bu hâlde temyiz kudretinden yoksun sayılacaktır.

Böylece ihtilâf konusu olan her davranış hakkında temyiz kudretinin varlığı veya yokluğu saptanmalıdır. Hâkim bu konuda takdir hakkına sahiptir. Ancak temyiz kudretinin varlığının tartışmalı olduğu durumlarda bilirkişiye başvurma zorunluluğu olabilir. Fakat maddi durumun tespitinden sonra hukuki değerlendirme hâkimin takdir hakkı içindedir. Burada gözden uzak tutulmaması gereken bir husus temyiz kudretinin bulunup bulunmadığına karar vermenin, o kişinin yaptığı somut davranışın makul olup olmaması ile ilgili olmayıp, o kişinin o davranış için makul hareket etme yeteneğine sahip olup olmadığı ile ilgili olduğudur. Çünkü bir kişi makul bir davranışı temyiz kudretine sahip olmadan yapabileceği gibi, tam tersine temyiz kudreti olduğu hâlde makul olmayan bir davranışı da yapabilir. MK. ra 13'ün amacı entelektüel yetenekleri zayıf olanları korumak olup, kapasiteleri olduğu hâlde yanlış veya makul olmayan şekilde hareket eden veya yanılgıya ve hataya düşenleri korumak değildir. Ancak bir kişinin yaptığı somut hareket o kişinin temyiz kudretine sahip olup olmadığına ilişkin fikir verebilir ve MK. m. 13'deki şartların oluşup oluşmadığını değerlendirmede nazara alınır. Çünkü bazen bir davranış ancak temyiz kudreti bulunmadığı için bir durumu değerlendirme yeteneğinden yoksun kişiye mal edilebilir.

Ancak belirtmek gerekir ki belli bir davranışa ilişkin temyiz kudretinin bulunup bulunmadığı incelenirken bu davranışın ve sonuçlarının önemi her zaman belirleyici olmaz. Örneğin şahsa sıkı sıkıya bağlı hakların kullanılmasında temyiz kudretinin varlığı için gerekli olan unsurların en alt düzeyde değerlendirilmesi gerekir. Örnek olarak bir kısıtlama kararına itiraz veya diğer eşin açtığı boşanma davasına itiraz etmek gibi. Bazen yapılan hareketin niteliğinin ve sonuçla-

rının da değerlendirmeye alınmak gerekir. Şöyle ki, örneğin tarafların iradesine bağlı olmaksızın yargıcın görevi gereği yürüttüğü bir davayı açmak veya bu davada davalı olmak, (boşanma davası veya babalık davası gibi) yeni bir hukukî durum yaratan bir davayı açmak veya bu davada davalı olmaya nazaran temyiz kudreti açısından geniş değerlendirilir ve temyiz kudretini kaldıran faktörler daha geniş nazara alınır.

Sonuç olarak kişiye sıkı bağlı haklar alanında temyiz kudretinin bulunup bulunmadığının değerlendirilmesinde ilgilinin korunma ihtiyacı göz önünde tutulmalıdır. Burada temyiz kudretinin nispiliği somut olaya bağlanmakta ve olayın niteliği belirleyici faktör olmaktadır.

Kural olarak o davranışta bulunulduğu an için temyiz kudretinin varlığı aranır (114). Ancak MK.nı. 112/b. 2'de evlenme sırasında sürekli olarak temyiz kudretinden yoksunluk, evlenmede mutlak butlan sebebi sayılmış; buna karşılık MK. m. 1115'de evlenme sırasında geçici olarak temyiz kudretinden yoksunluk bir nispî butlan sebebi olarak düzenlenmiştir. Keza BK. m. 54/f. 2'ye göre temyiz kudretini geçici olarak kaybeden kimse, temyiz kudretini kendi kusuru olmadan kaybettiğini ispat edemezse bu hâlde iken vermiş olduğu zarardan sorumludur.

1.3.1.5 İspat Yükü

Hukukî fiili icra edenin temyiz kudretine sahip olup olmadığına ilişkin ispat yükünün dağıtımı bakımından doktrinde belirli kurallar geliştirilmiştir.

Hukukî fiili icra edenin temyiz kudretine sahip olduğu karine olarak kabul edilmektedir. 5. Kural bu olunca, temyiz kudretinden yoksunluk; ispatı gerekli bir istisna teşkil eder. Bu hâlde temyiz kudretinin yokluğu davada hakkın doğumuna engel olan bir vakıa telâkki edilir. Böylece kural olarak temyiz kudretinin varlığı karine olarak kabul edildiği için bunun ispatına gerek yoktur; temyiz kudretinin yokluğunu iddia edenin ispat etmesi gerekir.

Ancak temyiz kudretinin karine olarak kabul edilip ispat yükünün bu şekilde dağıtımı kanunda açıkça belirtilmiş değildir. Doktrin bunu hayat tecrübelerine dayandırmaktadır. Bu yüzden karinenin geçerliliği bizzat hayat tecrübeleriyle sınırlı olmalıdır. Eğer hayatın normal

akışı, ayrı bir değerlendirmeyi gerektiriyorsa, yukarıda kural olarak kabul edilen ispat yükü dağıtımı değişebilir.

Böylece denebilir ki temyiz kudretini engelleyen bir sebebin varlığını yani yaş küçüklüğü, akıl hastalığı, akıl zayıflığı, sarhoşluk durumunu veya benzer bir sebebin varlığını iddia eden ispat etmelidir. İspat edilen bu durumda temyiz kudretinin bulunmaması hayatın normal akışına (tecrübelerine) uygun ise, sözü geçen durumun temyiz kudretini kaldırdığını ayrıca ispat etmek gerekmez. İstisnaen olayda temyiz kudretinin bulunduğunu ispat bu istisnai durumu iddia edene düşer. Bu hâle akıl hastalığı ve yaş küçüklüğünde rastlanır. İspat yükünün yerine getirilmesi için, iddia sahibinin, hukuki fiilde bulunanın normal olarak temyiz kudretini kaldıran bir akıl hastalığına yakalanmış olduğunu ispat etmesi gerekir. Temyiz kudretine sahip olduğu bir sırada (lucidum intervallum) fiilin icra edildiğinin ispatı, karşı tarafa düşer. Hayat tecrübelerine göre çok küçük bir çocuğun karine olarak temyiz kudretine sahip olduğu söylenemez. Tam tersine bu yaşta temyiz kudretine sahip olmaması asildir. İspat yükü, çocuğun temyiz kudretine sahip olduğunu iddia eden kişidedir.

Eğer ispat edilen sebebin temyiz kudretini kaldırması hayatın normal akışına uygun değilse, sözü geçen durumun makul surette davranabilme iktidarını engellediğini de temyiz kudretinin bulunmadığını iddia eden ispat edecektir.

Fakat herhalde sorun geniş ölçüde hâkimin delilleri takdirine bağlıdır. Bu açıdan kabul edildiğine göre, hâkim temyiz kudretinin yokluğunun ispatını sıkı şartlara bağlı tutmamalıdır. İsviçre Federal Mahkemesi "bütün önemli tereddütleri ortadan kaldıran büyük bir ihtimali" temyiz kudretinin yokluğunun kabulü için yeterli görmüştür. Temyiz kudretinin yokluğunun ispatı bir şekle bağlı değildir; tanıklara başvurulabilir; hâkim, fiili icra edenin davranışını bilinçsiz bir durumun ürünü olarak açıklayabiliyorsa, burada da temyiz kudretinin yokluğuna bir işaret görebilir. Hâkim çoğu zaman bilirkişiye (bir psikiyatris, psikolog) başvuracaktır. Bilirkişinin vereceği rapor hâkimi bağlamaz. Federal mahkeme hâkimin bilirkişinin gerekçelerini tartışmasını gerekli görmektedir. Gerekiyorsa hâkim bilirkişinin vardığından farklı bir sonuca varabilir.

1.3.2 Reşit Olmak

Reşit (ergin), kanunun öngördüğü rüşt (erginlik) yaşına erişmiş

veya kanunun öngördüğü başka bir yolla reşit durumuna getirilmiş olan kimselerdir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere reşit olmanın normal yolu rüşt yaşına erişmektir. Bunun yanında kanun, evlenme ile veya mahkeme kararı ile reşit olma imkânlarını da kabul etmiştir.

Reşit olmak geniş anlamda belli bir olgunluğa erişme olarak değerlendirilir. Ancak reşit olma ile temyiz kudreti yakın ilişki içinde olan kavramlar olmakla birlikte birbirinden dikkatlice ayrılması gereken kavramlardır. Şöyle ki temyiz kudreti her zaman belli bir hareket (davranış) açısından değerlendirilirken reşit olma devamlı bir statüdür. Reşit kişi belli bir olgunluğa erişmiş kişi olarak normal şartlarda yaptığı her davranış için temyiz kudretine sahip kabul edilir.

1.3.2.1 Normal Rüşt

Medeni Kanun'un 11. maddesine göre, "Rüşt, on sekiz yaşın ikmaliyle başlar."

Bu yaş, memleketimizin şartları göz önünde tutularak tayin edilmiştir. Rüşt yaşı bir ülkeden diğerine değişebildiği gibi zaman içinde de değişikliklere uğramıştır. Genellikle rüşt yaşının 18-21 yaş arasında kabul edilmiş olduğu gözlemlenmektedir.

Gerekli yaşı doldurmadan önce küçük olarak vasıflandırılan kişi, rüşt yaşına erişmekle kendiliğinden, başka herhangi bir işleme gerek kalmadan reşit olur.

1.3.2.2 Evlenme Sonucu Reşit Olma

Medeni Kanun'un 11. maddesinin 2. fıkrasına göre, "Evlenme kişiyi reşit kılar".

Bilindiği üzere evlenme yaşı rüşt yaşının altındadır. MK. m. 88'e göre erkek 17, kadın 15 yaşını doldurunca, kanuni temsilcisinin rızasını alarak evlenebilir. Olağanüstü durumlarda, önemli sebep varsa, 14 yaşını bitiren kadın ve 15 yaşını bitiren erkeğin evlenebilmesi imkânı vardır (MK. m. 88/f.2). Bu şekilde evlenme yaşını dolduran kişi evlenmekle, 18 yaşını tamamlamış olmadan reşit olmaktır. Kanun, evlenen bir kimsenin hâlâ ana ve babasının velayeti (veya vesayeti) altında kalmasını uygun görmemiştir.

Rüşt evlendirme memuru önünde evlenme merasimi tamamlanmakla kazanılır. Evlenmenin geçerli olmaması rüştün kazanılmasına engel olmaz. Evlenme, mutlak butlan (MK. m. 112) veya iptal edilebilirlik (MK. m. 115 vd.) sebeplerinden biri ile sakat olsa bile evlenen

küçük reşit olur. Zira bu şekilde sakat bir evlenme butlan veya iptal kararı verilinceye kadar geçerli evlenmenin sonuçlarını doğurur (MK. m. 124). Fakat butlan veya iptal kararından sonrası için evlenme ile kazanılan rüştün sürüp sürmeyeceği tartışmalıdır. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüş, rüşt bakımından MK. m. 124'deki prensibe bir istisna kabul ederek, butlanı geriye etkili sayma eğilimindedir 126. Diğer bir görüş MK. m. 11/f. 2'de rüştün kazanılmasının sadece evlenmenin akdedilmesi olgusuna bağlanmış olduğuna dayanarak evlenme merasiminin tamamlanmasından sonra evliliğin sona ermesinin kazanılmış rüştü etkilemeyeceğini, hukukî emniyet ve açıklığın bunu gerektirdiğini kabul etmektedir.

Bu açıdan, evliliğin butlan veya iptal kararı ile mi, yoksa boşanma veya ölümle mi sona erdiği hususu etkili değildir. Evlilik nasıl sona ererse ersin kazanılan rüşt devam eder. Başka bir görüş, rüştün devam etmesi prensibini sadece iyi niyetli üçüncü kişiler açısından kabul etmektedir. Diğer bir görüş rüştün sona ereceğini, fakat iyi niyetli üçüncü kişilerin iktisap etmiş oldukları hakların saklı olduğunu ifade etmektedir. Butlan sebebine göre ayırım yapan bir görüş de akıl hastalığı ve temyiz kudretine sahip olmamadan doğan butlan hâllerinde ya da evliliğin hile, hata veya tehdide yapılmış olması hâlinde evlenme ile kazanılan rüştün kaybedilmesi, diğer hâllerde muhafaza edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Bu noktada daha farklı bir fikir de sadece anne ve babanın rızasının alınmaması nedeniyle ortaya çıkan butlan hâlinde rüştün devam etmeyeceği, diğer bütün hallerde devam edeceği yönündedir. Bize göre, evliliğin butlan veya iptal kararı ile sona ermesi üzerine rüştün kaybedileceği, iyi niyetin bu hususta bir etkisi olmayacağı daha isabetli bir çözümdür.

Fakat herhâlde evlenmenin diğer eşin ölümü veya boşanma ile sona ermesi hâlinde, evlenme ile kazanılmış rüşte bu durumun etki yapmayacağı genel olarak kabul edilmektedir.

1.3.2.3 Mahkeme Kararı ile Reşit Olma (Kazaî Rüşt)

Medeni Kanunumuzun 12. maddesi, bazı şartlarla 18 yaşını doldurmayan bir küçüğün mahkeme kararı ile reşit kılınabileceğini kabul etmektedir. Henüz velâyet veya vesayet altında bulunan fakat kendi hayatını düzenleyebilecek, işlerini çevirebilecek olgunluğa erişmiş bir küçüğün, bazı hâllerde, tek başına kendi işlerini üstlenmesi

gerekli olabilir. Rüştüne kavuşmasına birkaç yıl kala babasını kaybeden bir küçüğün, babasının işlerini üstlenme ve devam ettirme durumunda kalması bunun en belirgin örneğidir. Bu hâlde küçük, küçüklükten kurtarılma ihtiyarındadır. Rüşt kararı bunu sağlar.

Medeni Kanunun 12. maddesine göre "on beş yaşını ikmal eden küçük kendi rızası ve ana babasının muvafakati ile mahkeme-i asliyece mezun kılınabilir. Vesayet altında ise vasi de dinlenir".

1.3.2.3.1 Aranan Şartlar

Aşağıda belirtilen şartlar gerçekleştiği takdirde hâkim rüşt kararı verecektir.

1.3.2.3.1.1 On Beş Yaşın Tamamlanmış Olması

Bir küçüğün reşit kılınması için küçüğün on beş yaşını bitirmiş olması gerekir. Mahkemeye başvuru, on beş yaş tamamlanmadan önce de yapılabilir. Ancak kararın verilmesi 15 yaşın doldurulmuş olmasına bağlıdır. Kararın, daha önceden, fakat 15 yaşın doldurulması ile etkili olacak biçimde verilebilmesi de savunulmaktadır.

1.3.2.3.1.2 Küçüğün Rızasının Alınmış Olması

Reşit olmayı isteme küçüğü yakından ilgilendirir. Reşit olmasına karar verilen kimse artık kanunun fiil ehliyetsizliğini koruyan hükümlerinden yararlanamayacağı gibi, ana babasının bakım gözetim vs. gibi görevlerinden yararlanması da son bulacaktır. Kendi kişiliği ile ilgili önemli sonuçlar doğacaktır. Kazaî rüşte karar verilmesini isteme imkânı, şahsen kullanılacak bir haktır. Bu hakkı kullanmak küçüğün iradesine bağlıdır. Kanunen aranan rıza bunun ifadesidir.

Rızanın açıklanması belirli bir biçime bağlı tutulmuş değildir. Kendisi mahkemeye başvurmuşsa, dilekçesi rızasına delâlet eder. Kanuni temsilcisinin verdiği dilekçenin altını imzalamış olması, rızasını gösterir. Rıza mahkeme huzurunda da açıklanabilir.

1.3.2.3.1.3 Küçük Velâyet altında ise, Ana ve Babasının Muvafakatinin Alınmış Olması

Küçük velâyet altında bulunuyorsa, ana ve babasının kazaî rüşte muvafakat etmiş olması gerekir. Bu muvafakat alınmış olmadıkça hâkim rüşt kararı veremez.

Muvafakat, küçük üzerindeki velâyet hakkından vazgeçme olduğundan hem ananın, hem de babanın muvafakat etmiş olması gere-

kir. Sadece babanın muvafakatinin alınmış olması yeterli değildir. Durum, velayet hakkının kullanılmasında ihtilâf olması hâlinde babanın oyuna üstünlük tanıyan MK. m. 263 kapsamına girmez.

Ana ve babanın velâyeti haiz olmamaları hâlinde, bu muvafakatin alınmış olmasına gerek yoktur. Bu husus kanundan açıkça anlaşılamamaktadır; ancak hükümde ana ve babanın muvafakatinin aranmasının sebebi, rüşt kararı ile velâyet haklarını kaybedecek olmalarıdır. Bu yüzden velâyet hakkı sona erecek olanların muvafakat etmesi şart koşulmuştur. Ana ve babadan sadece biri velâyet hakkını haizse onun muvafakati yeterlidir.

Ana ve baba, çocuğun yararına uygun olmasına rağmen muvafakat vermekten kaçınırlarsa, durumun ne olacağı tartışmalıdır. Bazı yazarlar bu hâlde bir hakkın kötüye kullanılmasının söz konusu olduğunu, hâkimin muvafakate bağlı kalmadan karar vermesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Bir diğer görüş bunu velâyetin nez'i sebebi olarak kabul etmektedir. Bir fikir ise bu görüşlere karşı çıkarak, muvafakatin verilmemesinin bir hakkın kötüye kullanılması, teşkil etmeyeceğini savunmaktadır. Zira muvafakat, velâyet hakkını sona erdirmektedir; velâyet hakkı ise ana ve babanın kendi çıkarlarına bazı unsurlar taşımaktadır. Bundan vazgeçmek istememeyi hakkın kötüye kullanılması olarak kabul etmek gerekmez.

1.3.2.3.1.4 Küçük Vesayet Altında ise Vasinin Dinlenmiş Olması

Küçük vesayet altında ise vasi dinlenir. Velâyet altında bulunan çocukta aranan ana ve babanın muvafakati şartından farklı olarak burada artık vasinin muvafakati aranmaz; sadece görüşü alınır. Kabul edildiğine göre vasinin dinlenmiş olma şartı bir düzen hükmü getirmektedir. Vasi dinlenmeden rüşt kararı verilmiş olsa bile, vasinin görüşünün alınmamış olması kararın geçerliliğini etkilemez.

1.3.2.3.1.5 Rüşt Kararının Küçüğün Menfaatine Uygun Olması

MK. m. 12, yukarıdaki şartların gerçekleştirilmesinin mutlaka rüşt kararı verilmesini gerektirmeyeceğini, hâkimin kararın verilmesinde takdir yetkisinin bulunduğunu ifade etmektedir. Hükümde hâkimin takdir yetkisini hangi çerçevede kullanacağı açık olmamasına rağmen doktrinde hâkimin, takdir yetkisini kullanırken, küçüklükten kurtarılmanın çocuğun yararına olduğu sonucuna varması hâlinde rüşt kararını vermesi gerekli görülmektedir.

Ancak belirtelim ki, kazaî rüşt kararının çocuğun yararına olması, bu kararın ani ve kaçınılmaz bir karar olmasının aranması anlamına gelmemektedir.

1.3.2.3.2 Karar ve Etkisi

Kazaî rüşte karar verme bir çekişmesiz yargı işlemidir. Görevli mahkeme Asliye Hukuk Mahkemesi'dir. Küçük vesayet altında ise, MK. m. 414/c. 2'ye göre, rüşte karar verirken mahkeme vesayetin son bulacağı günü tayin ve kararını resmen ilan eder. Ancak bu hüküm bir düzen hükmüdür; ilân yapılmasa da, kararın kesinleşmesi anından itibaren rüşt kazanılmış olur.

Kararla birlikte küçük, rüştün bütün hukuki sonuçlarından yararlanır. Velayet ve vesayet son bulur. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta rüştün kazanılmış olmasının, belirli bir işlem için öngörülmüş bulunan bir özel yaşın yerine kaim olamayacağıdır. Örnek olarak 17 yaşını doldurmayan erkek, kazaî rüştüne karar verilmiş olsa bile evlenemez. (MK. m. 88/f. 1).

1.3.3 Kısıtlı Olmamak

Reşit bir kimsenin kısıtlanması onun hacrine karar verilmesi ile olur. MK. m. 355-358 hacir sebeplerini düzenlemiştir. Fakat hacrine kâfi sebep bulunmamakla beraber fiil ehliyetinden kısmen mahrum edilmesi menfaati gereği bulunan reşite bir müşavir tâyin edilebilir. MK. m. 379'da belirtildiği üzere, kendisine kanuni müşavir tayin edilen kimsenin fiil ehliyeti de kısmen kısıtlanmış olur. Aşağıda hacir sebeplerini, hacrin etkisini ve kanuni müşavir tayinini kısaca belirteceğiz.

1.3.3.1 Hacir Sebepleri

Hacir kararı kişisel özgürlük için ağır sonuçlar getiren bir önlem olduğundan ancak kanunda sınırlı olarak sayılan sebeplerin varlığı hâlinde alınabilir.

Hacir sebepleri MK. m. 355-358'de belirtilmiştir. Bunlardan akıl hastalığı veya akıl zayıflığı; israf, ayyaşlık, suihâl, suiidare, hapis, mecburi hacir sebebi iken; ihtiyarlık, malûliyet ve tecrübesizlik ilgilinin arzusuna bağlı hacir sebepleridir.

1.3.3.1.1 Akıl Hastalığı ve Akıl Zayıflığı

Bu durumun hacre yol açması için, söz konusu akıl hastası veya

akıl zayıfı şahsın işlerini görmekten aciz, olması veya daimi yardıma ve bakıma ihtiyacı bulunması veya başkasının emniyetini tehdit etmesi gerekir (MK. m. 355)149. Böyle bir hali öğrenen memurlar sulh hâkimine durumu ihbar edeceklerdir. Akıl hastalığı ve akıl zayıflığının hacir kararı alınmasına sebebiyet vermesi için süreklilik arz etmesi gerekir.

1.3.3.1.2 İsraf, Ayyaşlık, Suihal, Suiidare

İsraf, gelir ve kazancına uygun düşmeyen tarzda düşüncesizce tüketimde bulunma eğilimini; *ayyaşlık*, içki düşkünlüğünün iptilâ hâline gelmesini; *suihâl,* ahlâka aykırı bir yaşayışı, *suiidare*; bir kimsenin bilgisizliği veya aczi yüzünden iktisadi varlığını tehlikeye düşürecek şekilde davranmasını ifade eder.

Bu hâllerin de hacir sebebi olması, o kimsenin kendisini veya ailesini zarurette bırakması yahut daimî yardım ve bakımı gerektirmesi veya başkasının emniyetini tehdit etmesine bağlıdır (MK. m. 356)'53. Bu şartlar varsa, uyuşturucuya düşkün olanların hacredilmesini de kabul etmek isabetli olur.

1.3.3.1.3 Bir Sene veya Daha Fazla Bir Süre Hapis Cezasına Mahkûmiyet

Bu hâlde, hükmü icraya memur daire, mahkûmun cezasını görmeye başladığını sulh mahkemesine haber vermekle mükelleftir. Sulh mahkemesi de bunun üzerine hacir kararı verecektir (MK. m. 357).

Diğer taraftan beş seneden yukarı ağır hapis cezasına mahkûm olanlar için TCK. m. 33 bunların "ceza müddetleri zarfında mahcuriyeti kanuniye hâlinde" bulundurulacağını ifade etmiştir 156. Yarg. İçt. Bir. K. 4.12.1929, sayı 33/18'de 157, bu hâlde ayrıca hacir kararına ihtiyaç bulunmadığı sonucuna varılmıştır.

1.3.3.1.4 İlgilinin Talebi

İhtiyarlığı, malûliyeti veya tecrübesizliği sebebiyle işlerini gereği gibi görmekten aciz olan bir kimse, kendi talebi üzerine hacredilir.

Burada ilgilinin talebi yapmak için gerekli temyiz kudretine sahip olması gerekir. İhtiyarlık, malûliyet ve tecrübesizliğin ilgilinin şahsi işlerini olduğu gibi malî işlerini de gerektiği gibi yürütmesini engellemesi durumunda hacir kararı verilir.

İsteğe bağlı hacir kararı verirken şartların olup olmadığı diğer se-

beplerle verilen hacir kararına oranla daha az sıkı değerlendirir. Kişinin işlerini yürütemediğine ilişkin bir kanı doğuracak ispatı yeterli olacaktır.

İlgili kişi serbest iradesi ile bu isteğini yapmış olmalı ve sadece talep anında değil, karar anında da iradesi bu yönde olmalıdır.

İsteğe bağlı hacir kararı bir kere verildikten sonra, artık, bu kararın verilmesini gerektiren şartlar ortadan kalkmadıkça kaldırılamaz.

1.3.3.2 Hacrin Etkisi

Hacir kararı ilgili kişi için yeni bir hukuki statü yaratan hukuki bir işlemdir 163. Geniş anlamda hacir rüştün sonuçlarının ortadan kalkması ve fiil ehliyetinin yetkili makam eliyle geri alınması olarak tanımlanabilir 164. Diğer bir yönüyle de, ilgilinin üçüncü bir kişinin koruması altına alınması sonucunu doğurmaktadır.

Hacredilen reşidin ehliyeti kısıtlanmış küçüklerin durumuna benzer bir duruma getirilmiş olur. Hacredilen kimse ya ana ve babasının velayeti altına konulur veya ona bir vasi tayin edilir (MK. m. 369). Hacredilen kimse esasen devamlı şekilde temyiz kudretinden mahrum ise kısıtlanmanın etkisi kendisini hissettirmez. Zira fiil ehliyetinin bu önemli şartı esasen eksik bulunmaktadır. Bu takdirde hacrin rolü, temyiz kudreti bulunmayan şahsa bir kanuni temsilci sağlamasında görülür. Fakat hacredilen kimse temyiz kudretine sahip ise, hacirden önce tam ehliyetli olan bu kimsenin ehliyeti hacir kararı ile kısıtlanmış olmaktadır.

Bu sebepledir ki, MK. m. 360'da "Kaziye-i muhkeme hâlini alan hacir hükmü derhal mahcurun hem doğduğu, hem de ikametgâhının bulunduğu yerde resmen en aşağı bir defa ilân olunur" hükmü yer almaktadır. MK. m. 360/son'da belirtildiği üzere "Hüsnüniyet sahibi üçüncü şahıslar hakkında hacir hükmünün tesiri ilândan başlar".

1.3.3.3 Müşavir Tayini

MK. m. 379'da belirtildiği üzere "Hacrine kâfi sebep bulunmamakla beraber medeni haklarını kullanmak salâhiyetinden kısmen mahrum edilmesi menfaati iktizasından bulunan reşide aşağıdaki işlerinde reyi alınmak üzere bir müşavir tayin olunur".

Hacirden farklı olarak müşavir tayini bir kimsenin ehliyetini genel olarak kısıtlamaz; ancak bazı işlerde müşavirin reyini alma mecburiyeti yükler, yani ehliyete bu konularda tahdit koymuş olur. Müşavi-

rin reyi alınacak konular şunlardır: Husumet ve sulh; gayrimenkulun alım satımı ve onlar üzerinde rehin vesair ayni hak tesisi; kıymetli evrak alım satım ve terhini; alelade idare ihtiyaçtan haricinde inşaat; ödünç verme ve alma; sermayeyi almak; bağışlama; kambiyo taahhütleri altına girmek; kefalet.

Bu tür müşavirliğe oy müşavirliği denmektedir. Bu tarz müşavir, ehliyeti sınırlandırılanı temsil etmez ancak onunla birlikte hareket eder. Bu bakımdan müşavir, vasi ve kayyımdan ayrılır. Kendisine müşavir tayin edilen kimsenin, gelirinde dilediği şekilde tasarruf hakkı saklı kalmak üzere mallarını idare hakkı dahi kaldırılabilir. Bu hâl idare müşavirliği olarak adlandırılmaktadır. Bu hâlde ehliyeti sınırlandırılan kimse, gelirini serbestçe sarf eder, müşavirin oyu gerekmez. Fakat mallarını müşavir yönetir. Bunun için gerektiğinde, müşavir onu temsil eder Müşavirin tayini de kural olarak ilân edilmelidir.

1.4 Tam Ehliyet Şartlarındaki Eksikliklerin Etkisi

1.4.1 Temyiz Kudretinin Bulunmaması

Bir kimsenin temyiz kudretinin bulunmaması o kimseyi tamamen ehliyetsiz kılar. Temyiz kudretinin varlığı veya yokluğu yukarıda da belirtildiği üzere bir kesin nitelik olmayıp her olayda başlı başına araştırılması ve değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Ancak hiç bir idrak yeteneği bulunmayan çok küçük çocuklar ve ileri derecede akıl hastaları devamlı olarak her konuda temyiz kudretinden mahrum sayılırlar. İleri derecede olmayan akıl hastası kişilerin bu konuda veya devrede temyiz kudretine sahip, diğer bir konuda veya devrede ise gayri-mümeyyiz sayılmaları mümkündür.

1.4.2 Reşit Olmayanlar

Reşit olmayanlara küçük denilir. Bunların kanuni temsilcileri vardır. Kanuni temsilci esas itibariyle velâyeti haiz ana ve babadır (MK. m 268). Bunlara veli denir. Bir küçüğün ana ve babası ölmüşse veya bunlardan velayet nez edilmişse yahut evlilik dışı bir çocuk söz konusu olup da velâyet ne anaya ne de babaya verilmişse, küçük vesayet altına konulur (MK. m. 354). Bu takdirde kanuni temsilci vasidir (MK. m. 391). Kanuni temsilci küçüğü temsil etme yetkisine sahiptir. Fakat kanuni temsilci, "küçüğün malını bağışlayamayacağı veya vakfedemiyeceği gibi onun hesabına kefalet de yapamaz" (MK. m.

392, 269). Keza kanuni temsilci mümeyyiz küçüğün şahsen kullanılacak (şahsa sıkı sıkıya bağlı) haklarını da kullanamaz. Reşit olmayan kimse temyiz kudretine sahip olmadığı takdirde esasen tam ehliyetsizdir. Reşit olmayan kimse temyiz kudretine sahipse, bu takdirde ehliyetsiz olmakla beraber temyiz kudreti bulunmayanlardan farklı bir statüdedir. Bunların ehliyetsizliklerinin sınırlı olduğu ifade edilmektedir.

1.4.3 Mahcurlar (Kısıtlılar)

Bunlar reşit olmalarına rağmen hacredildikleri için küçüklerin durumuna benzer bir statüdedirler. Ya velâyet veya vesayet altına konulmuşlardır (MK. m. 369). Veli veya vasi mahcurun kanuni temsilcisidir.

Kanuni temsilci mahcuru temsil eder. Küçüklerin temsili için yukarıda söylediklerimiz burada da geçerlidir.

Mahcur temyiz kudretine sahip olmadığı takdirde tam ehliyetsizdir. Mümeyyiz mahcurlar ise, mümeyyiz küçükler gibi sınırlı ehliyetsizdir.

1.4.4 Kendisine Müşavir Tayin Edilenler

Kendisine müşavir tayin edilenlerin durumu mümeyyiz mahcurların durumuna benzemekle beraber onlardan iki açıdan farklıdır 168. Birincisi mümeyyiz mahcur fiil ehliyetini kaybettiği hâlde kendisine müşavir tayin edilen kişi fiil ehliyetini korumaktadır. Oy müşavirliğinde müşavir kanunda öngörülen işleri, müşavir tayin edildiği kişi adına yapan bir kanuni temsilci değildir. Kendisine müşavir tayin edilen kimse işlemleri bizzat yapmalı, fakat ayrıca müşavirin oyunu almalıdır. Müşavirin rızası, işlemin bir geçerlilik şartıdır. Müşavirin rıza göstermemesi hâlinde, işlem geçersizdir. Müşavirin sadece kanunda sayılan konularda oyu alınacaktır. 169. MK. m. 379'da sayılan işlemler tahdidîdir. Kıyas yolu ile genişletilmeleri söz konusu olmaz.

İdare müşavirliğinde ise müşavir mal varlığını idare hususunda kanuni bir temsil yetkisini haizdir. Kendisine müşavir tayin edilen kişi mallarının gelirinde istediği gibi tasarruf edebilir.

Kanuni müşavir tayin edilen kişinin durumunun mümeyyiz mahcurdan ayrıldığı ikinci nokta ise, kısıtlanma ile birlikte şahsi yardım

ile ilgili bazı önlemler de alınırken, müşavir tayininde bu tip önlemlerin daha dar olmasıdır. Kanuni müşavir tayininde önde gelen amaç kişinin maddi çıkarlarının korunmasıdır. Şahsi yardım geri planda kalmaktadır

Sonuç olarak kendisine müşavir tayin edilen kimseler aslında fiil ehliyetine sahiptirler, fakat kanunda belirlenmiş olan bazı hallerde fiil ehliyetleri sınırlandırılmıştır. Bu yüzden bunlara sınırlı ehliyetliler denilmektedir. MK. m. 379'un kenar başlığı "mahdut ehliyet" deyimini kullanmaktadır.

1.4.5 Evli Kadınlara İlişkin Tartışmalı Konular

1.4.5.1 Meslek ve Sanatla Uğraşma

Bazı yazarlar, sınırlı ehliyetliler grubuna evli kadınları da koymakta ve bu hususta MK. m. 159 ve 169 hükümlerine dayanmakta idiler.

Anayasa Mahkemesinin 29.11 .1990 tarihli, 30/31 sayılı Kararı ile 171 iptal edilen MK. m. 159, evli kadının bir meslek veya sanat ile uğraşabilmesini kocanın iznine bağlı tutmuştu. Ancak söz konusu hüküm, evli kadının meslek ve sanatıyla ilgili fiil ve işlemlerin geçerliliğine etkili bir hüküm olmayıp, izin alınmayarak meslek ve sanat icrasını aile içinde geçimsizliğe yol açması hâlinde karının kusurlu sayılmasına imkân verecek bir hükümdü. İznin malî yönden önemi ise, mal birliği ve mal ortaklığı rejimlerinde karısının meslek ve sanat icra ederken üçüncü şahıslara karşı yüklendiği borçlardan kocanın sorumlu tutulmasında idi (MK. m. 204/b. 2,217/b. 2).

Anayasa Mahkemesi kararında bu hususta şöyle denilmiştir: "Anayasaya uygunluk denetimi bakımından önemli olan, karının mesleğini yürütebilmesi ve işini sürdürebilmesi için kocanın iznine muhtaç olmasıdır. Koca izin vermezse karının yine de çalışabilmesi; ancak bu davranışının bir boşanma nedeni sayılabilmesi ve mal rejimlerinin türüne göre, üçüncü kişilere karşı karının mali sorumluluklarının değişik olması anayasal denetimin dışında bir sorudur. Kocanın, eşinin mesleğini veya işini yürütmesi için izin vermesi veya uygun görmezse izin vermemesi kadının kişilik haklarını ihlâl ettiği gibi. Anayasanın 10. maddesindeki yerini bulan kadın-erkek eşitliği ilkesine de aykırı düşer". Bu sebeple hüküm iptal edilmiştir.

1.4.5.2 Koca lehine borç altına girme

Medeni Kanunun 169. maddesine göre karının bazı hukuki işlemlerinin hâkimin tasdikine bağlı olması da bir ehliyet hükmü olmayıp, evlilik birliğini korumak amacıyla söz konusu hukuki işlemlerde işlemin hüküm ifade etmesi için aranan ek bir kanuni şarttır.

İKİNCİ KISIM

CEZA HUKUKU AÇISINDAN İNSAN VE AKSİYON

BİRİNCİ BÖLÜM

SUÇ OLAN İNSAN FİİLERİ

1. SUÇUN UMUMİ UNSURLARI NAZARİYESİ

1.1 Kavram

Suçun umumi unsurları nazariyesi, bir fiili suç haline sokan, onu diğer hukuka aykırı fiillerden ayıran hususların neden ibaret bulunduğunu meydana koymak maksadını güder. Bu suretle, sosyolojik veya maddi bakımdan değil de, hukukî bakımdan suçun ne olduğunu izah etmiş olur. Gerçekten, her hukuk disiplini gibi Ceza hukuku da bir "norm"lar topluluğudur ve suçu da kriminolojik veya sosyolojik açıdan değil, normlar açısından incelemek zorundadır. Suçu, çeşitli cephelerden ele alan ve inceleyen başka ilim sahaları bulunabilir: Bir hukuk sahasında üstün tutulması gereken cephe, sadece hukuki cephedir ve işte suçun umumi unsurları nazariyesi hukuki bir fiil olmak sıfatıyla, suçun unsurlarını incelemek maksadını güder.

1.2 Hukuki bir fiil olmak sıfatıyla suç

Şurasını belirtelim ki, suçu kriminolojik bir olay olarak kabul eden Pozitivistler dahi, hukukî cepheyi ihmal edememişlerdir. Nitekim suçu kriminolojik bir olay olarak ele alan *Ferri*, pozitivist mektebin görüşlerini çeşitli hukukî müesseselere tatbik gayesiyle yayınladığı eserinde, bu konuda şöyle demektedir: "Her ne kadar cezacı olabilmek için suçu sadece izah eden bir anatominin yapılmasının yeterli olmadığı ve fakat bundan başka, (ve hatta önce) suçun meydana gelişini gösteren bir anatominin yapılması gerekeceği fikrinde isem de, sözü geçen izah edici anatominin, fert için teminat teşkil eden tarihi bir

klâsik defterinden başka, hukuk düzeninin bir kısmı olan cezai müeyyidelerin doğru bir şekilde tatbikini temin bakımından zaruri bulunduğunu söylemek lâzımdır. [1]

1.3 Çeşitli görüşler

Ceza hukuku sahasında bu kadar önemli yer tutan suçun umumi unsurları nazariyesi konusunda, müellifler arasında, ittifak yoktur. Gerçekten suçu vücuda getiren, suç olanı olmayandan ayıran kurucu unsurların nelerden ibaret bulunduğu hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüş, muhtelif müellifler değişik telâkki tarzlarına taraftar olmuşlardır.

Bu çeşitli görüşleri, unsurların sayısına göre tasnif edecek olursak, bazı müelliflerin meselâ iki unsura taraftar oldukları hâlde, diğer bazılarının suçun umumi unsurlarını sekize çıkardıklarını görürüz[2]. Sadece bir fikir vermek maksadıyla meselâ *Carrara*[3] ile Floriau[4] unsurları maddi ve manevî olarak ikiye ayırdıkları hâlde, Von Hippel[5], Maggiore[6] ve Bettiol[7] on üç, Garraud[8], Pannaın[9], Rocco[10] ve Grispigni[11]'nin dört; Vidal et Alagnol[12]'un beş; Camelutti[13] ile Altavilla[14]'nın altı; Ferri[15]'nin ise tali taksimleri ile birlikte sekiz un-

---

1 Grispigni, ıı. 26; Bouzat, 87,1.472; Von List, 1,178.

2 Glanville wiliams, 1; ouzat, 87; Roux, 94; Vital et Magnol, 129.

3 D, 48,19, De poenis, fr. 18 (zikreden: Magiore, 238).

4 Hukukun bu tarifi Dante'ye aittir. Dante'nin meşhur olan tarifinin bütünü şudur: "Jus est realis as personalis hominis ad hominem proportio, qaue servata societatem servat, corrupta corrumpit "Hukuk insanın insana karşı olan aynî ve şahsî bir münasebetidir ki, muhafaza edildiği takdirde cemiyet korunmuş, ihlal edildiği takdirde ise cemiyet de muhtel olmuş olur." (zikreden: Del Veccio (tere. Erman) Hukuk Felsfesi dersleri, İstanbul 1952, 97).

5 Bettiol,147.

6 Civoli, 54.

7 Del Vecchio (tere, Erman, 277).

8 İn malefiis voluntas spectanda, non ezitrısn (Suçlarda neticeye değil, iradeye itibar edilmek gerekir). - D. XLVII1 8, fr. 14 (Zikreden: Del Vecchdo (terc. Erman, 276).

9 Grispigni, II, 26.

10 Cevoli, 55-56; Grispidgni, II, 26; Del Vecchio (te,re. Erman), 277; Kwnter, Maddî unsurlar, 12-13.

11 Ferri, 524-525.

12 Gqrrarud, 1,481; Grispıigni, 'II, 27: Bk.: Dönmezer, Basın hukuku, c. I, İstanbul 1958.

13 Donnedieu lie Vabres, 116.

14 Grispigni, II, 27; Civodd, 55; Garraıid, 1,481.

15 Garranıd, 1,481; Majno, 264.

sura taraftar olduklarını söyleyebiliriz.

Ancak şurasını hemen belirtelim ki, unsurların sayısı itibariyle şu veya bu kategoriye giren müellifler arasında, aynı unsurların mahiyeti bakımından dahi fark vardır. Meselâ üçlü tasnife taraftar olan Bettiol, suçun umumi unsurlarını:

a) fiil, b) hukuka aykırılık, c) kusurluluk olarak kabul ettiği hâlde, yine üç unsur taraftarı olan Battaglini, unsurları: a) tipik fiil, b) kusur, c) cezalandırabilme olarak sıralamaktadır. Buna karşılık, sayı itibariyle suçun üç umumi unsuru olduğunu kabul eden müelliflerden Maggiore'ye göre, sözü geçen unsurlar; a) hareket, b) hukuka aykırılık ve c) kusurluluktan ibarettir.

Bu misaller de yeter açıklıkla göstermektedir ki, suçun umumi unsurları gibi, bütün Ceza hukukunun âdeta temelini teşkil eden, suçun ne olduğunu, kimin ne gibi fiilleri işlediği takdirde suçlu sayılabileceğini aydınlatmağa yönelmiş bir konuda dahi, fikirlerde iştirak kurulması imkânı elde edilememiştir.

1.4 Suçun umumi unsurları, tarifi

Suçun umumi unsurları nazariyesi hakkındaki görüşümüzü belirtmeden önce, "umumi unsur" deyiminden ne anlaşılması gerektiğini izah etmek lâzımdır.

Suçun organik bir bütün olduğu ve kısımlara bölünemeyeceği muhakkak ise de[16], mantıki bir incelemeye tâbi tutulması mümkün ve zaruridir. İşte suçun umumi unsurları, bu tahlil ameliyesinin sürekli kıldığı bir ayırım ve tasnif sonunda[17], elde edilen zaruri esaslardır ve suç bu zaruri esasların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir hukuki fiildir. Bu bakımdan unsurları iki büyük kısma ayırmak mümkündür. Gerçekten bir kısım unsurlar asli, diğerleri ise talidir: Asli unsurlar bulunmadığı takdirde, bir fiilin suç olarak vasıflandırılmasına imkân voktur; tali unsurların bulunmaları veya bulunmamaları ise, suçun kendisine değil, onun derecesine, yani ağırlık veya hafifliğine tesir eder[18].

Aslî veya kurucu unsurlar da kendi bünyeleri içinde, umumi ve hususi olmak üzere ikiye ayrılır: Umumi unsurlar bütün suçlara şâ-

16 Majno, 2fi4.

17 Anltodisei, 158.

18 Grispigni, II, 59; Ranieri, 218; Maggiore,

mil ve müşterektir, hususi unsurlar ise, Ceza Kanunu'nun özel kısmında yer alan çeşitli suçlarda görülen unsurlardır[19]. Bu bakımdan, umumi unsurları bir kimsenin soyadına, hususi unsurları da öz adına benzetmek mümkündür.

Bununla beraber, bir suçun mevcut olabilmesi için unsurların dışında kalan bazı hususların da bulunması gerektiği ileri sürülmüştür. Mesela hırsızlık suçunun vücut bulması için, ilerde göreceğimiz umumi unsurlardan başka, hırsızın aldığı malın "taşınabilir bir mal" olmasını kanun şart koşmuştur: Demek oluyor ki, taşınamayan, bir yerden başka bir yere götürülemeyen bir mal üzerinde hırsızlık suçunun işlenmesine, bu suçun vücut bulmasına hukuken imkân yoktur. Hâlbuki, malın taşınabilir olup olmaması, failin harekete geçmesi ile ilgili olmayan, hatta hareketten önce mevcut olması gereken bir hususdur; şu hâlde, suçun bir unsuru sayılmamak lâzımdır. Nitekim, bazı müellifler, ilerde izah edeceğimiz veçhile, unsurdan bağımsız olmakla beraber, suçun meydana gelmesi bakımından yine de zaruri olan bu gibi hususlara ön şartlar adını vermişlerdir.

Yine bir suçun mevcut olabilmesi, daha yerinde bir deyimle, belirli bir fiili işleyen şahsın ceza görebilmesi için, kanun birtakım şartların gerçekleşmesini bekleyebilir. Bu şartlardan bazıları fiilin cezalandırılabilir bir hâle gelmesi için aranır ve bunlara cezalandırılabilme şartları adı verilir; diğer bazıları ise cezalandırılabilen bir fiilden dolayı fail hakkında takibatta bulunmak, onu her bakımdan tam olan bir suçun cezasına bilfiil maruz bırakabilmek için şart koşulur, bunlar da takip şartları diye isimlendirilir.

İşte suçun umumi unsurları nazariyesi, sadece asli ve umumi unsurları nazarı itibara aldığı gibi, bir fiilden dolayı muayyen bir şahsın cezalandırılabilmesi için bulunması gereken şartlarla da meşgul olmak zorundadır. Gerçekten, suç hakkında böylesine bütüncü bir fikir sahibi olmadan, suçun ne olduğunu, diğer hukuki fiil ve tasarruflardan ve diğer hukuka aykırı fiil ve muamelelerden ne suretle ayrıldığını anlamağa imkân yoktur.

Unsurlarla, şartları birbirinden ayırt etmek zarurîdir: Her ne kadar şartların bulunmaması hâlinde bir kimsenin cezalandırılabilmesine imkân yoksa da unsurlar bulunmadığı zaman fiil suçu teşkil etmediği için sözü geçen imkân mevcut değildir; hâlbuki şartların bulunma-

19 Grispigni. 11. 63. Ranieri, 221, 225, Kunter, maddî unsurlar, 77.

ması hâlinde, bütün unsurlar ile birlikte suç tamam olduğu hâlde, sadece faile ecza verilememektedir.

1.5 Suçun Unsurları

Biz, suçun umumi unsurlarını dörde bölerek mütalâa edeceğiz: Gerçekten suçun mevcudiyeti için, suçta kanunilik prensibinin zaruri bir sonucu olarak, işlenen fiilin kanunda gösterilen tarife uygun olması gerekir. Alman doktrininde *Tatbestand*[20], İtalyan doktrininde *tipicıtâ*[21], denilen bu unsuru memleketimiz de *tipiklik* tabiri ile ifade eden müellifler vardır[22]. Biz bu unsura kanuni tarife uygunluk, yahut, kısaca, *kanuni unsur* diyeceğiz. Her ne kadar bazı müellifler bu unsurun müstakil bir mahiyeti haiz olmadığını, zira suçta kanunilik prensiplerinin başka bir ifade ile tekrarından ibaret bulunduğunu ileri sürmüşlerse de kanun tarafından sınırlı bir şekilde tespit edilmeyen bir fiilin suç olarak telâkki edilmeyeceğini göstermek bu suretle kanun tarafından sayılmayan diğer hukuka aykırı fiillerle suçlar arasından açık ve bariz farkı meydana koymak bakımından, bu unsura yer verilmesi uygun olurdu. Şu hâlde, bir fiilin suç teşkil edebilmesi için, başta gelen unsur, dış âlemde işlenen fiilin kanundaki tarife, yani model veya tipe uygun olmasından ibarettir; böyle bir uygunluk bulunmadığı zaman, suçun kanuni unsuru mevcut olmaz ve binnetice yapılan hareketin ve meydana getirilen neticenin bir suç olarak vasıflandırılmasına imkân bulunmaz.

Suçun ikinci unsuru, çeşitli şekiller arzedebilen bir fiilin mevcut bulunmasından ibarettir. Gerçekten, maddi bir fiil işlemeyen kimsenin cezalandırılmasına, modern hukuk düzeni artık cevaz vermemekte, kimseyi sadece fikir ve niyetinden, düşünce ve hayallerinden sorumlu tutmamaktadır Hukukun harekete geçmesi, özellikle Ceza hukukunun sert ve şiddetli müeyyidelerinin uygulanması için, bir fiil ile hukuk düzeninin ihlâl olunması veya ihlâli tehlikesinin yaratılması gerekir. Günahı suçtan ayırt etmeğe yarayan bu unsura bazıları hareket, bazıları da fiil unsuru adını vermektedirler. Biz maddi unsur deyimini üstün tutmakta ve bu tabiri -ileride izah edeceğimiz veçhile- hareketi, neticeyi ve hareketle netice arasındaki illiyet rabıtasını kapsayacak tarzda anlatmaktayız.

---

20 Bk: Kunter, Maddî unsurlar, 8.

21 Von Lists,1.178,181,183;wiliams, 15; Roux, 98.

22 Von List, 1,183

Ancak, bu fiilin yapılmasına hukuk düzenince cevaz verilmemek, fiil mubah sayılmamak da gerekir: Şayet yazılı veya yazısız bir hukuk kaidesi, belirli bir fiilin işlenmesini emrediyor veya bunu tecviz ediyorsa, hukukun bir hükmünün mubah saydığı bir fiilin başka bir hükümle cezalandırılmasına imkân olamayacağı cihetle, yine bir suçun bulunduğundan bahsedilemez. İşte kanunî tarife uygun olan fiilin suç sayılabilmesi için aranan bu üçüncü unsura da, hukuka aykırılık unsuru adı verilir.

Nihayet, Ceza hukukunu diğer hukuk branşlarından ayırt eden en önemli vasıflardan biri de, bu hukukun iradi bir mahiyet arzetmesinden ibarettir: Hukuka aykırı diğer fiiller, iradi olmak vasfını taşımayabilirler ve fakat yine de hukuka aykırı olmak sıfatını muhafaza edebilirler. Ancak bir suçun mevcut olabilmesi için, kanuni tarife uygun ve hukuka aykırı olan bir fiilin iradî, yani isnat olacak şekilde kusurlu olarak işlenmiş olması şarttır. Suçun bir dördüncü unsuruna bazı müellifler kusur, diğer bazıları ise kusurluluk demektedirler; biz manevî unsur adını vereceğiz.

Bütün bu izahattan anlaşılmıştır ki suçun dört unsuru vardır ve bunlar, sırasıyla: Kanunî unsur, maddî unsur, hukuka aykırılık unsuru, manevî unsurdan ibarettir. Mezkûr unsurlara istinat ile, anmak sureti ile, sırf hukukî bakımdan, suçu "mesul bir şahıs tarafından, müspet veya menfî bir hareketle meydana getirilen, ceza tehdidini taşıyan bir kanundaki tarife uygun ve hukuka aykırı olan bir fiil" olarak tarif edebiliriz.

BİR İNSAN FİİLİ OLARAK SUÇ

1. SUÇUN MADDÎ UNSURU

1.1 Kavram

Bir suçun mevzu bahis olması için, kanuni tarife uygun bir fiilin bulunması şartı, aynı zamanda maddi unsuru da ihtiva eder; şu suretle ki, harici âlemde bir değişiklik husule getirmeğe matuf müspet veya menfi bir hareket bulunmadıkça, bir suçun mevcudiyeti de ileri sürülemez. İşte ortada bir fiilin bulunması şartına, suçun maddi unsuru adı verilir.

Bu esasın mefhumu muhalifinden, çok mühim bir netice çıkar: Maddi unsuru bulunmayan bir suç olamaz; binaenaleyh harici bir hareketle belirme etmeyen, bir fiil şeklinde tecelli etmeyen bir fikir veya niyet, ne kadar kötü olursa olsun, Ceza hukukunun dışında kalır ve suç teşkil etmez. Romalı hukukçuların dediği gibi, cogitationis kimse düşüncesinden dolayı cezaya maruz kalamaz.

Hukuk, insandan insana olan bir münasebetten ibaret bulunduğuna göre, başkalarını ilgilendirmeyen, içtimai münasebetleri ihlâl etmeyen fikir ve niyetler, hukuk sahasında ve hassaten Ceza hukuku sahasında bir ehemmiyet arz edemez. Bu sebepledir ki, nasıl ki kanun olmadan suç olmaz ise, öylece hareket olmadan da suç olamayacağı fikri ileri sürülmüştür.

1.1.1 Fikir ve Kanaat Suçları

Şurasını, belirtelim ki, Ceza hukukunun, ne kadar zararlı olursa olsun, fikir ve niyetleri cezalandıramayacağı telâkkisi, nispeten yenidir. En büyük suçların dine karşı işlenen suçlar addedildiği Orta zamanlarda, sırf muayyen düşünceler dolayısıyla şahısların cezalandırıldıklarına tesadüf edilmiştir. Hatta, harici hareketlerle belirme et-

meyen bu gibi suçların elle tutulur delilleri olamayacağı da nazarı itibara alınmış ve takibata maruz kalan şahıslara bu düşüncelerini itiraf ettirmek yolu tutulmuştur. Bu sebepledir ki, bilhassa Garpta Hristiyanlığı hâkim kılmak maksadıyla kurulan dini mahkemeler, suçlu addettikleri şahısları türlü işkencelere tâbi tutmuşlardır.

İşte, "hasseten dini hürriyet esasını, vicdan hürriyetini teminat altına almak isteyen Şpinozaa Thomasius ve Kant, gibi büyük filozoflar, amme otoritesinin salâhiyetini tahdit maksadıyla, hukukun fikri faaliyetlere yabancı olduğunu iddia etmişlerdir.

Bu iddiada ifrat bulunduğu şüphesizdir; zira hukuk muayyen fiilleri ancak failin ruhi durumunu, düşünce ve niyetini nazara alarak kıymetlendirir ve bilhassa iradilik vasfı üstün olan Ceza hukuku sahasında, düşüncenin yeri çok büyüktür. Yalnız, fikir ve düşünce, *ferdin* hürriyet sahasının içinde kalır ve ancak harici bir hareketle belirme ettiği zaman, bu harici hareketin değerlendirilmesi maksadıyla nazari itibara alınabilir, aksi takdirde Ceza hukukunu ilgilendirmez.

Tehlike hâline üstün kıymet veren pozitivistlerin kanaati de bu merkezdedir. Nitekim Ferri, "sözlü veya yazılı bir beyanla delili elde edilse bile" hukuk nizamı ihlâl edilmedikçe bir suçun mevzuubahis olamayacağını kabul etmektedir.

Bu böyle olmakla beraber, muayyen bir takım düşünce ve fikirlerin cemiyet için zararlı olduğu, bu sebeple kanunların bu gibi fikir ve kanaat sahibi olanları, bugün dahi cezalandırdığı ileri sürülmüş ve bu nevi suçlara "fikir ve kanat" suçları adı verilmiştir.

Meselâ kanunumuz 171,191 ve 313. maddelerinde muayyen bir suç işlemek için aralarında anlaşanları, başkasına bir zarar yapacağını bildirerek tehditte bulunanı, muayyen bazı suçları yapmak için cemiyet teşkil edenleri cezalandırmıştır. İlk bakışta, burada cezalandırılan hususun, bir fikir ve niyet olduğu düşünülebilir, çünkü kanun muayyen bir faaliyette bulunmak için birleşenleri veya muayyen bir zararı iras edeceğini bildireni, henüz böyle bir faaliyet vuku bulmadan ve herhangi bir zarar iras edilmeden cezalandırmakta, diğer bir ifade ile sırf kötü bir niyetin mevcudiyetini kâfi görmektedir. Ancak şurası var ki, bütün bu hâllerde, failin zararlı olan fikir ve düşüncesi bir takım harici hareketlerle, yani birleşme, cemiyet kurma ve tehdit etme fiiller ile belirme etmiştir ve bu belirme âmme intizamını bozacak bir mahiyettedir.

Demek oluyor ki, "fikir ve düşünce suçları" kategorisine girdiği iddia edilen suçlar da propaganda gibi, tehdit gibi, bir araya gelme, bir takım merasimler icra etme gibi harici hareketlerle şekillenmektedirler. Bu sebeple mevzuubahis suçlardan dolayı faile verilen ceza, henüz yapmadığı faaliyetin cezası olmayıp, kötü fikir ve düşüncesini sosyal düzeni ihlal edecek bir tarzda açığa vurmasının cezasıdır. Mesela bir kimseyi öldüreceğinden bahisle onu tehdit eden şahıs, adam öldürme suçunun değil, fakat müstakil tehdit suçunun cezasına maruz kalır.

1.1.2 Fiil

Hukuk nizamını ihlâl eden ve binnetice ceza hukuku sahasında suça vücut veren hareket, bazen harici âlemde bir değişiklik meydana getirir, bazen gözle görülebilecek derecede bir değişiklik vukua gelmeyebilir. Buna mütenazır olarak da, kanun faile tam ceza vermek için bazen bu değişikliğin vukuuna intizar eder, bazen maddi bir değişiklik olmadan da faili suçun tam cezasıyla cezalandırılır.

Hareketin harici âlemde bir değişiklik vukua getirmesine netice denir. Bu netice gerçekleşmişse, suç da tamamlanmış olur; netice gerçekleşmediği hâlde, kanun suçun tam cezasının yine verileceğini kabul etmekte ise, suç yine tamamlanmış addedilir ve fakat bunları ancak netice tahakkuk ettiği zaman tamamlanan suçlarda ayırt etmek için, mezkûr suçlara neticesi harekete bitişik suçları yahut neticesiz suçlar veya tehlike suçları denilir.

Buna mukabil, netice tahakkuk etmediği takdirde, kanun suçun tam cezasını değil de, daha hafif bir ceza verilmesini derpiş etmekte ise, neticenin gerçekleşmediği hâllerde teşebbüs derecesinde kalmış suçun mevcudiyeti kabul olunur.

Demek oluyor ki, hareket, haricen belirme eden ve insandan çıkan bir ameldir; netice hareket sebebiyle harici âlemde vukua gelen değişikliktir; bu neticenin hareketi yapan şahsa mal edilebilmesi için, hareketten doğmuş olması, yani hareket vuku bulmasa idi, bu neticenin de tahakkuk etmemesi icab eder.

İşte Ceza hukukunda hareketle neticeyi birlikte ifade etmek üzere; "fiil" terimi kullanılır. Şu hâlde, fiil dediğimiz zaman, sadece hareketi veya sadece neticeyi değil, fakat bunlardan her ikisini birden kastetmiş oluruz.

Fiilin iki unsuru olan hareketle netice arasındaki bağlantı da, fiilin mevcudiyeti için şarttır ve illiyet rabıtası şeklinde anılır.

İşte maddi unsur mevzuunda yapılacak tetkik, bu üç unsura, yani hareket, netice ve illiyet rabıtası bahislerine şâmil olmak gerekir.

1. HAREKET

1.1 Mefhum

Hareket, esas itibariyle insan vücudunun bir amelidir. İradenin sinir sistemi vasıtasıyla, adalelere ve organlara yaptırdığı amellerin heyeti mecmuasıdır. Bu ameller, söz, yazı ve sair adelî hareketler, hatta vücudun yer değiştirmesi, bazen bir bakış şeklinde belirme eder. Bir kelime ile, yabancı âlemde iradenin izhar edilmesini temin eden her şey bir harekettir.

Bu görüş bakımından hareketi iki büyük kategoriye bölmek mümkündür: Filhakyapma adelî amel bir şey yapmak şeklinde tecelli edebileceği gibi, bir şey yapmamak şeklinde de belirme edebilir ve bu bakımdan müspet hareket ve menfi hareket diye bir ayırma yapmak mümkündür.

Ancak, hareketi bu şekilde, yani âdeta fizyolojik bir tarzda, anlamanın doğru olmayacağını ileri süren müellifler mevcuttu. Bunlardan bir kısmına göre, Ceza hukuku sahasında kıymet ifade eden hareket, hukuken ehemmiyeti haiz bir iradenin belirmeli olmak itibariyle failine kabili isnat olan harekettir. Bu hareket bir icra ile belirme edebileceği gibi, beklenen bir hareketi yapmama, yani bir ihmal şeklinde de tecelli edebilir.

Bilhassa pozitivist temayülde olan müellifler, hareketi başka bir manada alırlar. Bunlara göre, hareket, başlı başına bir ehemmiyet taşımaz: Hareketin ehemmiyet ve kıymeti, cemiyet için tehlike hâli arzeden bir şahsı ortaya koymasından, yani böyle bir şahsı teşhise yarayan bir vasıta teşkil etmesinden ibarettir.

Son zamanlarda Almanya'da ileri sürülen ve İtalya'da da taraftar bulan bir telâkki tarzı da, hareketin *gayi* anlayışıdır.

Bu nazariye, tabiatçı bir görüşle ayrı ayrı telâkki edilen muhtelif hareketleri gayedeki birliği nazara alarak, bir tek hareket olarak kabul

etmektedir: Ancak şuurlu gayelerle hareket eden kimsedir ki, kelimenin tam manasıyla bir harekette bulunmuş olur. Bu şuur, kasttan başka bir şey olmadığı cihetle, kast, hareketin dışında bir unsur olarak, yani kusurluluğun bir şekli sıfatıyla değil, fakat hareketin içinde, ona mana veren bir husus olarak nazara alınmalıdır. Bu şekilde nazara alındığında, yani kast manevi unsurdan çıkarılıp, maddi unsurda dâhil addedildiğinde, cezai ehliyeti haiz olmayan kimselerin de kasten hareket edebileceklerini kabul etmek gerekir. Kast, yani gaye hareketleri birleştirir ve bunların tek bir hareket sayılmasını icab ettirir. Meselâ ateşli bir silâh satın almak, mermi almak, atışa elverişli bir yere gitmek, nişan almak, ateş etmek, sırf tabiatçı bir noktainazardan başlı başına müstakil olan unsurlardır, fakat failin tahakkuk ettirmek istediği gayenin bütün bu unsurları kaynaştırdığı göz önünde tutulursa, bu istiklâli kaybederler. Şu hâlde, hareket gayî bir mefhumdur.

Ceza hukuku sahasında haizi ehemmiyet olan hareket, kanunun suç saydığı bir neticeye sebep olan harekettir. Bu hareket müspet şekilde, yani bir icra ile mezkûr neticeye sebebiyet verebileceği gibi menfi şekilde, yani bir ihmal ile de aynı neticeyi doğurabilir. Yine hareketin kanunun menettiği bir neticeyi tevlide müteveccih olup olmadığını tespit bakımından, failin hareketle belirme eden gayesine bakılır. Hatta hareket, failin tehlike hâli arzeden bir şahıs olup olmadığını meydana koyabilir: Nasıl ki, eserden müessiri anlamak kabilse, nasıl bir suçlu şahsiyeti karşısında bulunduğumuzu da, hareketinden anlayabiliriz.

Fakat, maddi unsurun birinci kısmı sıfatıyla ele alındığında, gayi telâkki ile araz; teşkil edici telâkkiye yer verilemeyeceği anlaşılır. Gayi telâkki, suçun vasıflandırılmasına, muhtelif suçların müterakki, mürekkep, müselsel ve muhtelit suçlar şeklinde kaynaşmalarına yardım edebilirse de, âdeta suçun anatomisini teşkil eden hareketlerin birleşmesini temin edemez. Bu hareketler yine müstakil olmak vasfını taşır. Hele bir nazariyenin kastı Maddi unsur içinde mütalaa etmesi, suçun umumi unsurları nazariyesinin getirmek istediği vuzuha aykırı olur.

Araz teşkil edici telâkki de, suçluyu ve hassaten tehlike hâli arzeden suçluyu teşhise yarayacağı cihetle, maddi unsur bahsini değil, suçlu bahsini ilgilendirir.

Şu hâlde ortada kabul edilebilecek iki telâkki vardır: Bunlardan birincisi hareketin tabiatçı görüşü, ikincisi de hareketin hukukî zaviye-

den mütalâasıdır.

Hareketi "kanunun suç saydığı neticeye sebep olan hareket" şeklinde anlayınca, hukukî telâkkiye üstün değer tanıdığımız kendiliğinden anlaşılır. Şüphesiz ki, ister müspet isterse menfi olsun, her hareket bir adale ameli şeklinde tecelli eder. Fakat hukuk sahasında bunun bir kıymeti olabilmesi için bu müspet veya menfi hareketin kanunun suç saydığı bir neticeye sebep olması şarttır. Esas bu şekilde kabul edilince, müspet hareketle neticeye sebebiyet vermek ile, menfi hareketle sebebiyet verme arasında fark olmadığı ve hele ihmal suretiyle icra suçlarında cezai mesuliyet hududunun fazla genişlemesinin önüne geçileceği anlaşılır. Filhakyapma, sırf tabiatçı bir görüşle hareketi izah edecek olursak; denizde boğulmak üzere olan bir kimseyi kurtarmayan kimsenin de bir harekette, yani menfi bir harekette bulunduğunu kabul ederek, onu taksirle veya kasten adam öldürmeden dolayı mesul tutmamız icap edecektir.

Hâlbuki hukukî zaviyeden hareketi ele alırsak, denize düşmüş bir adamın ölmesine onu kurtarmayan şahsın tutumunun değil, daha evvel adamın denize düşmesinin sebep olduğunu kabul edebiliriz ve ancak kurtarmak durumunda olan şahsın bu işi yapmak hususunda hukuki bir vecibe altında bulunması hâlindedir ki, bu vecibeyi yerine getirmeyen kimseyi, boğulma neticesine sebebiyet vermiş olarak telâkki etmemiz mümkün olur. Bu suretle, tabiatçı bir görüşle ihmal suretiyle icra suçların genişleyecek olan mesuliyet hududu, hukuki görüşle tahdit edilmiş olur. Nitekim yeni İtalyan Ceza Kanunu "Menetmek hukukî vecibesi bulunduğu hâlde, bir neticeye mâni olmamak, ona sebebiyet vermeğe muadildir" demek suretiyle (m. 40/2), bu hukukî görüşü benimsemiş bulunmaktadır.

1.2 Hareketin Ehemmiyeti

Kanun, suçları tarif ederken, sadece neticeyi gösterir ve bu neticenin tahakkuk etmesini yasak veya emreder. Meselâ, adam öldürme fiilini suç sayan kanun, sadece bu neticeyi menetmek istemekte, bu neticeyi tevlit eden harekete hiçbir kıymet izafe etmemektedir. Bu gibi, suçlarda harekete ayrıca bir ehemmiyet izafe edilmediği cihetle, bunlara *"serbest hareketli suçlar"* adının verildiğini tekrar belirtelim. Buna mukabil, bazen kanuni tipte, neticeden başka hareket de tarif edilir ve bu takdirde neticenin ancak tarif edilen hareketle tevlit edilmesi hâlinde, tarife uygun bir fiil yapma edilmiş olur: Bu nevi suçlara da *bağlı hareketli suçlar* denilir.

İşaret edelim ki, kanunî unsur bakımından harekete verilen bu mahsus ehemmiyet, bazen, suçun basit şeklinde değil de, ağırlaşmış şeklinde göze çarpar; yani kanun suçun basit şeklinde neticenin herhangi bir hareketle meydana getirilmesini cezalandırdıktan sonra, aynı neticeye muayyen bir takım hareketlerle sebebiyet verilmesini ağırlaştırıcı bir sebep addeder. Bu takdirde, hareket, suçun basit şekli bakımından değil de, ağırlaşmış şekli bakımından bir ehemmiyet kazanır. Meselâ hırsızlıkta, kapı kırmak, duvar delmek, yankesicilik suretiyle hareket etmek, birer ağırlatıcı sebeptir. Demek oluyor ki, basit şeklinde serbest hareketli bir suç olan hırsızlık, bazı ağırlaşmış şekillerinde bağlı hareketli bir suç manzarası arz etmektedir.

Ancak kanuni unsurdaki tarifle sureti mahsusada hareketin derpiş edilmediği hâllerde, hareketin ayrıca bir kıymeti olmayacağını, neticeyi tevlide salih her hareketin yapılması hâlinde failin cezalandırılacağını tekrar edelim.

2. NETİCE

2.1 Mefhum

Maddi unsuru teşkil eden fiilin ikinci rüknü, "netice" den ibarettir. Neticeden maksat, kendisine bağlı olan hukuki neticeler bakımından ehemmiyet arz eden ve hareket tarafından meydana getirilmek veya mâni olunmamak suretiyle tevlit edilen harici âlemdeki bir değişikliktir.

Filhakyapma, hareketten doğmayan, hareketle arasında sebebiyet alâkası bulunmayan bir neticenin hukuk sahasında ehemmiyeti yoktur. Ancak, insanın hareketinden çıkan, ona illiyet rabıtası ile merbut bulunan neticeler müteaddit olabilir; hatta her netice, başka bir neticenin illetini teşkil edebilir. Suçun maddi unsuru bakımından nazara alınacak netice ise, sadece kanuni tarifte yer alan hukuki bir kıymet ifade eden harici âlemdeki değişikliktir; şu hâlde, nasıl ki, hareketi sırf tabiatçı bir görüşle ele almamakta ve hukuki bir zaviyeden mütalâa etmekte isek, netice hakkında da aynı şekilde düşünmekteyiz: Ranierv'nin dediği gibi, hareketi tabiatçı bir zaviyeden mütalâa etmek buna mukabil neticeyi hukuki cepheden ele almak, mahiyeti itibariyle farklı olan iki şeyi karşı karşıya koymak olur ve bunlar arasında herhangi bir rabıta tesis edilemez.

Meselâ, bir kimseye ateş eden kimsenin hareketi, "barutun ateş-

lenmesini, merminin namludan çıkmasını, hava tabakasının yer değiştirmesini, merminin elbiselerden içeri girmesini ve mağdurun vücuduna saplanmasını, mağdurun ölmesini, akrabalarının ızdıraba duçar olmasını, onların iktisaden perişan olmalarını ve belki de intihar etmelerini mucip olur".

Bu hâdiselerden her biri, harici âlemdeki bir değişikliği ifade eder; yine bu hâdiselerden her biri ile failin hareketi arasında illiyet rabıtası mevcuttur. Fakat bu hâdiselerden ancak biri hukuken önemlidir ve suç tipinde tarif edilmiştir; bu, mağdurun ölmesinden ibarettir. Şu hâlde, hareketten doğan ve tabiatçı bir görüşle her biri bir netice sayılabilen bu müteaddit hâdiselerden yalnız biri "netice" vasfını alır, diğerleri bu sıfatı iktisap etmezler.

Bu böyle olmakla beraber, hukuken ehemmiyeti haiz olan neticeden neyin anlaşılmak lâzım geldiği hususunda, müellifler arasında ittifak yoktur. Bazı müellifler, neticeyi, hareketin tevlit ettiği zarar şeklinde anlarlar. Bazıları, hareketten doğan zarar veya tehlikenin netice olduğunu kabul ederler; diğer bazıları bu zarar veya tehlikenin şahsi olmayıp, hukuk nizamınca himaye edilen bir menfaatin ihlâlinden ibaret bulunduğunu ileri sürerler.

Bütün bu kriterler kabili tenkittir, zira zararın neden ibaret bulunduğu, hukuk kaidesinin ihlâlinin dışında, Ceza hukuku sahasında bir zararın nazarı itibara alınabilip alınamayacağı, tehlikenin fail bakımından mı, yoksa sırf ihlâlin tevlit edebileceği endişe olarak amme bakımından mı nazara alınacağı, keza bu zarar veya tehlikenin hareketten doğan en uzak zarar veya tehlikelere de şâmil bulunup bulunmadığı münakaşa konusu olabilir.

Bu tartışmaların esasına girmeksizin, maddi unsurun ikinci rüknünü teşkil eden neticeyi, *kanuni tarifte yer alan haricî âlemdeki değişiklik* olarak tarif etmekteyiz. Bu değişiklik, bir zarar veya tehlike yahut hukukî ihlâl şeklinde tecelli edebilir; fakat kanunî tarifte yer alan değişiklik demek suretiyle, hukuki görüşe değer vermekte olduğumuz böylece meydana çıkmaktadır.

2.2 Neticesi Harekete Bitişik Suçlar

Netice, harekete illiyet rabıtası ile bağlı olup, suç tipinde yer alan harici âlemde bir değişiklik olduğuna göre, normal olarak, hareketten ayrı, hareketin dışında bir şey olmak icab eder. Kanun, bazen bu neti-

ceyi metinde gösterir, bazen ise ayrıca tasrih etmek suretiyle suçları, neticeleri kanunlarda gösterilen suçlar ve *neticeleri kanunlarda gösterilmeyen suçlar* diye ikiye bölmek mümkündür.

Netice bakımından üzerinde münakaşa edilen bir husus da, bazı suçlarda kanunun neticenin tahakkukunu beklemeden faili cezalandırıp cezalandırmadığından ibarettir.

Filhakyapma, neticeleri kanunda gösterilen suçlar bakımından, netice tahakkuk etmeden suçun tam cezasını faile vermeğe imkân yoktur, çünkü tam cezanın verilebilmesi, diğer bir tâbirle, suçun tamamlanmış sayılabilmesi için, yapılan hareketin kanundaki tarife uygun olması gerekir: Kanunî tarifte hareketten maada bir de netice tasrih edilmişse, netice gerçekleşmeden kanunî tarife uygun bir hareket tamamlanmış bir suç mevzuubahis olamaz.

Neticesi kanunlarda gösterilmeyen suçlara gelince, bazı müellifler, bu gibi suçların esasen neticesiz olduğunu, daha doğrusu bu gibi suçlarda hareket yapılır yapılmaz fiilin tamamlandığını kabul ederler ve bu sebepledir ki, netice bakımından suçları iki kategoriye ayırırlar: Tamam olmaları için hareketten maada bir de neticenin tahakkuku gereken suçlar ve tamam olmaları bakımından neticenin gerçekleşmesine lüzum olmayan suçlar; birinci zümreye giren suçlara maddi veya neticeli suçlar, ikinci kategoriye dâhil olanlara da şeki veya neticesiz suçlar yahut sırf hakaret suçları adı verilmiştir.

Birinci kategoriye giren suçlara misal olmak üzere, adam öldürme suçu gösterilir: Öldürmeye matuf hareketin yapılıp, ölüm neticesinin tahakkuk etmesi mümkündür; kanun, ölüm neticesinin gerçekleşmesini, suçun tarifi için tamamıyla uygun işlemiş, yani tamamlanmış sayılması için aramıştır, şu hâlde adam öldürme birinci zümreye giren bir suçtur.

Buna mukabil, hakaret suçları ikinci kategoriye misal olarak zikredilir. Bu gibi suçlarda tahriki ifade eden sözün söylenmesi kâfi olup, bundan mağdurun şerefinin haleldar olması gibi bir neticenin doğması şart değildir. Bu ayırma suçun tamamlanma anı bakımından mühim olduğu muhakkaktır; şu suretle ki, neticeli suçlarda suç neticenin gerçekleşmesi anında tamam olacak, müruruzaman o andan itibaren işlemeğe başlayacak, netice gerçekleşmediği takdirde suç teşebbüs derecesinde kalacaktır.

Buna mukabil, neticesiz veya sırf hakaret suçlarında hareket yapı-

lır yapılmaz, suç da tamam olacak, binnetice hareketin yapıldığı anda ve yerde suç islenmiş sayılacak, müruruzaman o andan itibaren cereyan edecek, neticenin tahakkuk etmemesi suçun tamam olmasına mani teşkil etmeyecektir.

1. İLLİYET RABITASI

1.1 Mefhum

Dış âlemdeki bir değişikliğin bir şahsa kabili isnat olabilmesi için, bu değişikliğin onun hareketinden doğması, yapmak veya yapmamakla dış âlemde zarar veya tehlike şeklinde tecelli eden işbu değişiklik arasında, illet-netice münasebetinin kurulabilmesi icap eder.

Esasen Ceza hukuku sahasında ehemmiyet ifade eden hareket, kanunun cezalandırdığı bir neticeye sebebiyet veren harekettir ve işte ne gibi hareketlerin bu gibi neticelere sebebiyet verdiğini araştırmak ve tespit etmek de, illiyet rabıtası probleminin halline vabestedir.

Demek oluyor ki, bütün felsefe ve müspet ilimler sahasında, hâdiselerin sistemleştirilmesini,, birbirini takip eden olaylar arasındaki münasebetlerin tayin ve tespitini istihdaf eden illiyet prensibi, hukukta da bu esasî ehemmiyetini muhafaza etmekte, maddi unsurun mevcudiyetinden bahsedebilmenin esas unsurlarından birini teşkil eylemektedir.

Modern Ceza hukukuna göre, sebebiyet alâkası, bir mesuliyet problemi olmaktan ziyade, Ceza hukuku sahasında suç teşkil edebilen bir neticenin mevcudiyetini ifade eden bir unsurdur; filhakyapma bir yıldırımın mucip olduğu yangın, tabii bakımdan bir netice ise de, Ceza hukuku sahasında ehemmiyeti olan bir netice değildir: Suç teşkil eden bir neticenin mevcudiyetini iddia edebilmek için, bunun bir insanın hareketine illiyet rabıtası ile bağlanması, o müşahhas şekilde netice dahi ortadan silinmedikçe, onu meydana getiren hareketi zımnen bile ortadan kaldırmağa imkân bulunamaması" icap eder.

1.2 Mukayeseli Hukuk ve Kanunumuzun Durumu

İlliyet, rabıtasından sarahaten bahseden kanunlar nispeten azdır.

Bu kanunların başında yeni *İtalyan* Ceza kanunu gelir. Gerçekten bu kanun 40. Maddesine göre, "Suçu vücuda getiren zararlı veya tehlikeli, bir kimsenin icra veya ihmalinden doğmuş olmadıkça, kimse kanun tarafından suç olarak derpiş edilen bir fiilden dolayı cezalandırılamaz" Bu umumi prensibi vazettikten sonra, sözü geçen kanun ihmal suretiyle icra suçlarında ve sebeplerin içtimaında illiyet alâkasının ne suretle tayin edileceğini de göstermektedir.

İlliyet rabıtasını ifade eden bir hükmü, Fin Ceza kanununda bulmak mümkündür. Filhakyapma bu kanunun bir hükmüne göre, "Cürmi iradeden ziyade, tesadüfe izafe olunabilen bir hareket cezalandırılamaz" Keza *Yunan* Ceza kanununda (m. 15 ve 29), *İzlanda* Ceza kanununda (m. 19), ve *Danimarka* Ceza kanununda (m. 20), sarih olmasa bile, illiyet rabıtasına temas eden umumi hükümler mevcuttur.

Kanunumuzda böyle umumi bir hüküm yoktur. Hususi kısımda yer alan suçların bir çoğunda da, illiyet rabıtasının lüzumuna delâlet eden bir ifadeye tesadüf edilmez. Bununla beraber, bazı maddelerde mezkûr rabıtayı istilzam eden tabirlerin kullanıldığı vakidir. Nitekim 456. maddede kullanılan "fiil cehrede sabit eseri mucip olmuşsa" tabiri 201. maddede yer alan "bir işin tatiline veya nihayet bulmasına sebebiyet verir veya tatilin devamına amil olursa" ibaresi, 204. Maddedeki "borcun vukuuna veya artmasına sebep olanları" cümlesi hep illiyet rabıtasına delâlet eden mefhumlardır.

Ağırlatıcı sebepler hakkında da illiyet rabıtasını ifade eden sarih hükümlerin kullanıldığı vakidir; çünkü mezkûr rabıta yalnız suçun basit şekli bakımından değil, ağırlaşmış şekli bakımından da aranır ve bu takdirde hareketle, cezanın ağırlatılmasını icap ettiren ağırlatıcı sebep arasında da rabıtanın mevcudiyeti gerekir. Nitekim 128. Maddede cezalandırılan fiil "harp vukua gelirse" yani hareket harp neticesini doğuracak olursa, daha ağır bir şekli de tecziye edilir. Keza 230. maddeye göre, memuriyet vazifesini ihmal hareketinde "Devletçe bir mazarrat husule gelmiş ise" ceza arttırılır; 285. maddeye göre, iftirayı tazammun eden hareketin "kendine iftira edilen kimsenin tevkifi gibi şahsi hürriyeti bağlayan bir hâlin hudusuna" veya daha ağır neticelere meydan vermesi hâlinde ceza teşdit olunur.

Kanunumuz illetlerin çokluğu, yani, muayyen bir neticeye birden fazla sebeplerin amil olması hâlinden de ancak, adam öldürme ve

müessir fiil suçlarına münhasır olan 451. ve 452. maddelerinde bahsetmiştir.

Bu maddelerden çıkan manaya göre, ölüm neticesi, öldürmek veya müessir fiilde bulunmak maksadıyla hareket eden failin hareketinden önce mevcut olup da failce bilinmeyen hâllerin birleşmesi veya failin iradesinden hariç ve gayri melhuz sebeplerin inzimamı yüzünden vukua gelmişse, fail yine ölüm neticesinden mesul tutulursa da, bu neticeyi yalnız onun hareketi değil, evvelce mevcut veya sonradan munzam sebepler de vukua getirdiği cihetle, faile verilecek ceza indirilir.

1.3 Muhtelif Suç Nevilerinde İlliyet Rabıtası

Ehliyet rabıtasının, yalnız kanun tarafından sarahaten aranan hâllerde değil, fakat bütün suçlarda, ağırlatıcı sebeplerde ve cezalandırılabilme şartlarında bulunması icap eder, aksi hâlde fail hakkında ağırlatıcı sebebin yahut cezalandırılabilme şartının tahakkuk ettiğinden bahsedilemez.

Ancak, bazı suç nevilerinde illiyet rabıtasının aranıp aranmayacağı meselesi, münakaşalara yol açmıştır. Bu suç nevileri, sırası ile, teşebbüs hâlinde kalan suçlar, neticesi harekete bitişik suçlar, ihmalî suçlar ve ihmal suretiyle icra suçlarıdır.

1.3.1 Teşebbüs Derecesinde Kalan Suçlar

İşlenemez suça teşebbüsten bahsederken, cezalandırılabilen teşebbüsle cezalandırılamayan teşebbüs arasındaki hattı fasılın, yapılan hareketin muayyen bir neticeyi tevlide elverişli olup olmadığı, diğer bir ifade ile, yapılan hareketlerden muayyen bir neticenin doğmasına ihtimal verilebilip verilemeyeceği kriterinden ibaret bulunabileceğine temas etmiştik.

Demek oluyor ki, cezalandırılabilen teşebbüs hâlinde, yapılan icra hareketlerinin, kanunun suç saydığı bir neticeyi tevlide salih ve uygun olmaları icap etmektedir.

Binaenaleyh, teşebbüs hâlinde de, icra hareketlerinin illî bir değeri mevcuttur ve bu değer neticenin önceden tahmin edilebilmesinden, tahakkuk imkânı ve ihtimalinin bulunmasından ibarettir. Şu hâlde teşebbüs derecesinde kalan suçlarda illiyet rabıtasını, hareketle, mâni illet dolayısıyla tahakkuk etmemiş olan netice arasında değil, yapılan hareketle tahakkuk etmesi mümkün olan netice arasında tesis etmek,

sözü geçen hareketlerin bu neticeyi tevlide, günlük hayat tecrübelerine nazaran, salih ve uygun olduğunu araştırmak iktiza eder.

Şüphe yok ki, bu araştırma tam teşebbüs hâlinde çok daha zordur; zira nakıs teşebbüste yapılan hareketlerin hem icraya tamamlamaya elverişli olduklarını, hem de icra tamamlandıktan sonra, neticeyi tevlide salih ve uygun bulunup bulunmadıklarını araştırmak icap eder.

SALİH AMELİN MANASI, ÖNEMİ, MAHİYETİ, KAPSAMI VE HEDEFİ ÜZERİNE

1. TARİF

Allah'ın Kur'an'ı Kerim'de buyurduğu iman ve amel ayırımı açısından baktığımızda insanın kendisi ve Allah'la ilişkisinin onun iç âlemine ait bir gerçek ve zenginlik olduğunu görürüz. İnsanoğlunun kendisini idrak etmesi, temyiz gücüne kavuşması ve rüşt kazanması ile birlikle Allah'ı tanıması, inanması bir şahsiyet gelişmesidir. Allah'la ve kendimizle ilişkiye gireriz. Bu benin bir faaliyetidir. Allah'ı, kendisiyle ilişki içine giren insan düşünür, duyar, etkilenir, inanır veya inkâr eder. Bu iç dünya ile ilgili bir meseledir. Ve ancak doğru belirtileri yoluyla, iç âlemimizle temasa geçebiliriz. İç dünyamızda olan bitenleri ancak doğru iletim çabalarıyla anlayabiliriz. Heyecanlarımızı, duygularımızı, düşüncelerimizi, hayallerimizi ancak sözcüklerle, hareketlerle, vücut diliyle anlatırız.

Kendimizi ve dış dünyayı değiştirecek şey şuurlu fiillerimiz, hareketlerimizdir. İster Tanrı'ya yakaralım, isterse ders çalışalım, isterse lâboratuarda çalışalım, kitap okuyalım, yaptığımız şey şuurlu faaliyettir, fiildir. Kısacası amel, aksiyondur. Allah'la ilişkimiz inançtır, ibadettir, insanlarla ilişkimiz ise muamelattır. Üçüncü şahısların korunan haklarına ve menfaatlerine zarar veren eylemler yapılıyorsa, onlara uygun cezalar hukuk sistemi; bunlara da ukubat denir. Kısaca İslam hukukçularının eylemlerimizi ibadet, nikah, beslenme, giyinme, muamelat, ukubat, siyer veya megazi diye bölümlere ayırmaları, insan eyleminin amellerin bölünmez bütünlüğünü görmemize engel olmamalıdır. Konuları itibariyle müminin eylemleri pek çok alana yayılabilir ve yayılmalıdır da, ama onlar arasında mahiyet, hedef, ahlâk ve hikmet birliğini hiç unutmamak gerekir.

İnsanın yaptığı şuurlu faaliyetin, aksiyonun, amelin sayısı hesaba gelmez. En basit şuurlu veya şuurlu olmayan hareketlerimizin sayı-

sini tahmin etmek bile mümkün değildir. Bize en basit, en kolay ve tabii gelen hareketlerin gerçekleştirilmesi birbirine bağlı onlarca, yüzlerce hareketin yapılmasına bağlı bulunur. Bir bardak suyun alınıp içilmesi, yürümek, koşmak, yazmak, algılama, görme, dokunma, kasların harekete geçirilmesi, bardağın kavranması, tutulması ve elin hareket ettirilmesi ve dudağa götürülüp içilebilmesi, el, kol ve parmak kaslarının yönetilmesi, harekete geçirilmesini, aynı tarzda sinir sistemi ve beynin koklama, tat alma, dokunma, kavrama sisteminin harekete geçirilmesini, yönetilmesini gerekli kılar. Aleladeliğimize her gün yüzlercesini yaptığımız bu hareketler hayatımızın devamını sağlar.

Bilinçli hareketlere gelince isteyerek, bilerek yaptığımız faaliyetlere ise amel, aksiyon diyoruz. Kişi kendisini çevreleyen varlıklar âlemiyle temastadır. Vacibul vücut olan Allah'la teması imandır, onu düşünmedir, ona ibadettir. Ona itaattir, ona bağlanmadır, onu takip etmedir, onu sevmedir, ona saygılı olmaktır, kurallarına uymaktır, yasaklarından kaçınmak, emrettiklerini yapmaktır. Uyarılarını kılavuz yapmaktır hayatına. Onunla her an temasta olmaktır. Mümin ondan ister, ona yönelir, Allah'a hiçbir şeyle ortak koşmaz, onu yüceltir, ona dua eder, ona ibadet eder. Bu inanç ve ibadet hayatıdır. Mümin kendisini hesaba çeker, tartar, ahlâki görevlerini yerine getirmeğe çaba gösterir. Hazreti Peygamberin buyurduğu üstün ve güzel ahlâk sahibi olmağa gayret eder. İnsanlarla ve toplumla ilişkilerinde Allah'ın rızasını umarak, iyiliği, güzelliği, yararlıyı, adil olanı, barışı, dürüst olanı gerçekleştirmeğe çalışır. Bilir ki bunlar Allah'ın razı olduğu şeylerdir. Çirkin, kötü, yararsız, zararlı, bozuk, bozucu, zalimane, cahilane olanlardan uzaklaşmağa, karşı olmağa çalışır. Bilir ki bunlar Allah'ın sevmediği şeylerdir.

Şu iki ayette Cenab-ı Allah, salih amellerin tarifini vermektedir. Önemini yukarda gördüğümüz, şuurlu insan fiili olarak salih amel sonuçları bakımından tarif edilmektedir.

1.1. Hz. Kur'an'ın Tarifi

"Medine halkına ve civardaki bedevilere, Resulullah'ın emrine aykırı hareket etmek uygun olmadığı gibi, onun katlandığı zahmetlere öbürlerinin katlanmaya yanaşmamaları da yakışık almaz. Çünkü onların Allah yolunda çektikleri hiçbir susuzluk, hiçbir yorgunluk ve hiçbir açlık, ayrıca kâfirleri öfkelendirecek ayak bastıkları hiçbir yer

veya düşmana karşı elde ettikleri hiçbir başarı yoktur ki, karşılığında kendilerine salih bir amel yazılmış olmasın. Çünkü Allah, güzel iş yapanların mükâfatını zayi etmez.

Onların, Allah yolunda yaptıkları küçük veya büyük her harcama veya geçtikleri her vadi karşılığında, yaptıkları işin daha güzeliyle Allah'ın kendilerini mükâfatlandırması için sevap yazılmaması mümkün değildir". [1]

Bu iki ayette sonuçlar ne olursa olsun, ister başarı ve zaferle sonuçlansın, isterse başarı sağlanmasın bu takdirde de hayırlı bir amaç uğrunda yapılan tüm fedakârlıklar, kayıplar Allah için dinde salih amel sayılır. Ve Allah yapılan bu salih amel karşılığında ondan daha güzelleriyle salih mümini mükâfatlandırır. Bu iki ayetten çıkardığımız mana, Hazreti Peygamber'in içtihadı anlatışı ile tam bir uyum halindedir. Hazreti Peygamber içtihadı teşvik etmiştir. Ve Allah'ın içtihat eden âlime, düşünüre içtihadında isabet etme hâlinde on sevap yazacağını, hata hâlinde ise içtihat sevabı yazacağını buyurarak içtihadı teşvik etmişti. Bu durumda salih ameli şöyle tarif edebiliriz. Bir müminin Allah rızasını gözeterek Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak, onun ölçülerini gözeterek, Kur'an'da beyan edilmiş bulunan barış, adalet, güzellik, fayda, yararlılık sağlayan, kafirleri üzen başarılı eylemler, salih amel sayılır. Mümin bu amacını gerçekleştirdiyse başarısı, başarılı olamadıysa katlandığı zahmet, kayıp ve sıkıntısı sebebiyle mükâfat kazanır, sevap alır.

2. AMEL-İ SALİHİN KAPSAMI

"Şimdi Rabbinden sana indirilenin gerçekten hak olduğunu bilen bir kimse, kör olan bir kimse gibi olur mu? Fakat bunu ancak üstün akıllı ve temiz vicdanlı kimseler idrak ederler."

"Onlar ki, Allah'ın ahdini yerine getirirler ve antlaşmayı bozmazlar."

"Ve onlar ki, Allah'ın riayet edilmesini emrettiği şeye riayet ederler ve Rablerine saygı gösterirler ve hesabın kötülüğünden korkarlar."

"Rablerinin rızasını kazanmak arzusuyla sabrederler ve namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açıkça Allah yolunda harcarlar ve çirkinlikleri güzelliklerle yok ederler. İşte

[1] Kur'an-i Kerim, 9/120-121.

bunlar, bu hayatın akıbeti kendilerinin olacak olanlardır,"

Adn cennetlerine girecekler, atalarından, eşlerinden ve zürriyetlenndeıı salih olanlarla birlikte olacaklar. Melekler de her kapıdan yanlarına girip şöyle diyecekler:

"Sabrettiğiniz için size selâm olsun. Ahiret yurdu ne güzeldir!"

"Allah'ın ahdini misak ile belgeledikten sonra bozanlar ve Allah'ın birleştirilmesini emrettiği bağlantıları koparanlar ne yeryüzünü bozguna verenler var ya, işte lanet olsun onlara! Ve yurdun kötüsü de anlaradır"

"Onlar, iman etmiş ve kalbleri Allah zikriyle yatışmış olanlardır. Evet, iyi bilin ki, kalpler Allah'ın zikri ile yatışır."

"Onlar ki, iman etmişler ve salih ameller işlemişlerdir. Ne mutlu onlara, varacakları yer de ne güzeldir!" [2]

3. BİR MEDENİYET İNŞASI İÇİN ÜÇ TEMEL

1. Bu ayette salih amellerin kapsamını anlamak imkânını buluyoruz. İnsanoğlunun ahit ve antlaşmasını görüyoruz.

Birincisi Allah'ın antlaşması, ahdi. İkincisi ise insanın mahlûkla, özellikle insanlarla sözleşmesi.

Allah bu ayetlerde; insanoğlunun kendisiyle yaptığı sözleşmeye sadık kalmasını, edimlerini yerine getirmesini istiyor. Aynı şekilde dünyada insanlarla yaptığı anlaşmalara uymasını, onları asla bozmamasını tavsiye ediyor. Bu gerçeğin devamı şeklinde, Allah'ın riayet edilmesini emrettiği riayetlere saygıdır Allah saygısı ve kötü hesaptan korku.

Allah'ın ahdine riayet, sözleşmelere riayet emri, 25 ayette Allah'ın yasakladığı çirkinlikleri okuyunca daha çok anlaşılıyor. Allah, Allah'ın misakını bozanları, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği bağlantıları koparanları ve yeryüzünü ıslah edildikten sonra fesada verenleri lanetliyor. Bu ayet ile bir üstün medeniyet nizamının temellerini oluşturan sözleşme düzenini, hukuk düzenini buluyoruz. Birincisi Allah'ın ahdidir, insanoğlunun Allah'a karşı görevlerini ve haklı beklentilerini, Allahü Teâlâ'nın vaadlerinden oluşan bir ahit sistemi.

2. İkincisi insanoğlunun insanlarla ilişkisini düzenleyen bir sözleşme düzeni.

---

[2] Kur'an-i Kerim, 13/19-29.

3. Üçüncüsü cansız tabiattan başlayarak tüm canlılara karşı mükellefiyetlerinden doğan bir düzen. İnsanoğlu dünyanın ve tabiatın ve canlılar âleminin fıtratlarına uygun olarak yaşamalarını teminat altına almakla sorumludur. İşte bunlar Allah'ın korunmasını emrettiği değerler bütünüdür. Böylece bu ayetle mümin:

1. Allah'ın ahdine uymak,

2. İnsanların tümü ile bir sözleşmeler düzeni kurmak ve yaşatmak

3. Cansız tabiat ve canlı âlemle Allah'ın emir buyurduğu riayeti gözetmek görevini almış bulunuyor.

İşte böylece Amel-i Salih kapsamı içindeki temel görev ortaya çıkmış bulunuyor. Ezelde tesis edilmiş bulunan Allah'ın ahdine tam riayet, insanlarla ilişkisini rızaya dayanan sözleşmeler, dayandırmak ve sözleşmelere tam saygı. Cansız madde ve canlılar âleminde Allah'ın riayet edilmesini emir buyurduğu haklara saygı, riayet. Sadece bu ayetle bile insanlığın aradığı yani medeniyetin esaslarını vermektedir. Cansız maddeyi, canlılar âlemini de içine alan haklar ve görevler düzeni, insanlar arası ilişkileri de düzenledikten sonra Rabbin huzuruna çıkıyor, Allah'a ezelde verilmiş söz yerine getiriliyor. Kaybedilen cennet bulunuyor. Allah'ın, insanların, canlıların ve cansız dünyanın haklarını teminat altına alan bir medeniyet inşası insan eylemlerinin baş hedefi oluyor! Bu hukuk düzeninin düşmanları ise Allah'ın ahdini bozanlar, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği bağları koparanlar ve yeryüzünde bozgunculuk yapanlardır.

4. BİR EYLEM AHLAKI

Bu ayetle haklar düzeni kuruluyor, bu düzenin engelleri beyan ediliyor. Ve eylemlerin ahlâkı olarak bir ahlâkî tavır ve görev övülüyor. Meleklerin saygıyla selamlayacakları bu tavır sabırdır. Bu müstesna ahlâki görevi, birçok ayette Amel-i Salihin kapsamı içinde yahut da yanında zikredilmiş buluyoruz. Allah rızası için, Allah yolunda, hak için sabır. Hayırlı, doğru, faydalı bir eylemde sabır. Allah yolunda kayıplara, sıkıntılara, belalara kahramanca sabır! Sabır müstesna bir eylem ahlâkı.

Sabır yanında müminin eylem ahlâkında bir başka prensibi de görüyoruz. Kötülükleri güzelliklerle yok etmek. Şüphesiz ki İslâm mümine sabrı tavsiye ederken ona hâşâ, atalet, meskenet tavsiye etmiyor. Kötülüklere misliyle cevap verme hakkı tanınıyor. Ancak bağış-

lamayı ve barışı sağlamayı tavsiye ediyor. [3]

Kötülüğü ancak, misliyle kötülükle savmağa müsaade edilmiş, kötülüklerle savaş için güzellik yolu tavsiye edilmiştir.

Böylece ayetin Amel-i Salih kapsamında ele aldığı bir ahlak tarzını görmüş oluyoruz. Hakta sabır, kötülükleri güzellikle bertaraf etmek.

5. ALLAH'A VE İNSANLARA KARŞI GÖREV: NAMAZ VE İNFAK

Gene aynı kapsamda Allah dosdoğru namaz kılmayı emir buyuruyor. Gizli açık Allah yolunda infak etmek! Düzenli, hikmetini gözeterek, ahlakına uyarak, Allah rızası için namaz kılmak, sürekli olarak Allah'la ilişkiye girmek demektir. Namaz bizi her türlü kötülükten vazgeçirmeli, temizlemelidir. Aksi halde rabbimiz kıldığımız namazdan razı olmaz. İnfak ise Müslüman'ın diğer ibadetleri ve eylemleri gibi Allah'ın verdiği rızıktan Allah yolunda harcama yapmaktır. Allah yolunda sarf etmek, tasarruf etmek, yatırım yapmaktır.

Ülkemizde ve İslam dünyasında Müslümanların ülke ülke ve İslam alemi çapında gayrisafi milli hasılalarıyla, Allah rızası için infaka ayırdıkları miktarın azlığı üzerinde düşünmeliyiz. Allah'ın Müslümanlara verdiği helal rızık imkânlarını gerçekten Allah'ın rızasını sağlamak üzere ayırabiliyor muyuz? Bunları Allah'ın Kur'an'da beyan buyurduğu yüksek, ebedi evrensel hedefler için kullanabiliyor muyuz? Mesela İslâm'ın riyasız, sömürüsüz tanıtımı için ne yapıyoruz? Allah'ın Kur'an'da bize hedef olarak gösterdiği yardımlaşma, merhamet, eğitim için ne yapıyoruz? Hangi projelerimiz var? Samimi miyiz? Allah için, barış, adalet, merhamet, gelişme, bilim, eğitim, yardımlaşma için Allah'ın bize verdiklerinden ne kadarını ayırıyoruz, hayra, Allah rızasına? Bu miktarın çok düşük, kullanılışının ise hiç de isabetli, aklî ve ahlâkî olduğunu söylememiz mümkün değildir!

Salih amel işleyenler iman etmiş ve kalpleri Allah'ın zikriyle (yani Kur'an'la) tatmin olmuş, sabır sahibi, kötü hesaptan korkan ve Allah'a saygı duyan müminlerdir ve Adn cennetlerinde ebediyen mutlu yaşayacaklardır:

> *'Şüphesiz ki Allah, size adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlara bakmayı emreder; hayasızlıktan, fenalıktan ne azgınlıktan nehyeder. Öğüt almanız için size böyle öğüt verir."*

---

[3] Kur'an-i Kerim, 25/40-41.

"Bir de anlaşma yaptığınızda Allah'ın ahdini yerine getirin ve pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Allah'ı üzerinize şahid tuttuğunuz hâlde, nasıl olur da bozarsınız! Şüphesiz ki Allah yaptıklarınızı bilir".

"Bir ümmet, diğer bir ümmetten (sayıca ve malca) daha çok olduğu için, yeminlerinizi aranızda aldatma vasıtası yaparak, ipliğini sağlamca eğirdikten sonra onu söküp bozmaya çalışan kadın gibi olmayın. Allah sizi bununla imtihan eder ve şüphesiz hakkında ihtilâf ettiğiniz şeyleri kıyamet günü size mutlaka açıklayacaktır."

"Allah dileseydi elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat Allah dilediğini saptırır ve dilediğine de hidayet verir. Şüphesiz ki, (kıyamet gününde) bütün yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız."

"Yeminlerinizi aranızda aldatma ve fesada vasıta edinmeyin, sonra sağlam basmışken bir ayak kayar da Allah yolundan saptığınız için, dünyada kötü azabı tadarsınız. Ahirette de size büyük bir azab olur."

"Allah'ın ahdini az bir bedel karşılığında değişmeyin. Eğer bilirseniz muhakkak ki Allah katındaki sevap sizin için daha hayırlıdır."

"Sizin yanınızdaki dünya malı tükenir, Allah'ın katındakiler ise tükenmez. Muhakkak ki biz, Allah yolunda sabredenleri, yaptıkları mıieliıı daha güzeliyle mükâfatlandıracağız."

"Erkekten ve dişiden, mümin olarak kim iyi amel işlerse muhakkak onu güzel bir hayat ile yaşatacağız ve yapmakta oldukları amellerin daim güzeliyle mükâfatlarını elbette vereceğiz." [4]

Kuran-ı Kerim'in bu ayetlerinde evrensel ilâhi ve tabii hukukun tesisi eden ilkeleri görmüştük. Bunlar Allah'ın ahdi, insanlar arası sözleşmeler ve Allah'ın insanlara görev olarak yüklediği âlem ve tabiata ilişkin yükümlülüklerdi. (Riayet edilecek hususlara riyet) insan bu ebedi, evrensel ilke ve prensiplere göre görevlerini yapmalıydı. İncelediğimiz Nahl suresi 90-97 ayetleri serisinde ise bu evrensel medeniyetin hedefleri açıklanmaktadır.

6. HEDEFLER

Bunlardan birincisi adalettir, İkincisi iyiliktir, üçüncüsü yakınlara bakmaktır. Keza sakınılması gereken üç yanlışı da görüyoruz. Bunlar hayasızlık, fenalık, azgınlıktır.

Adalet ideali, iyilik ideali, insanlar arası ilişkiler düzenin kılavuz

[4] Kur'an-i Kerim, 16/90-97.

ilkeleri olmalıdır. En rasyonel hukuk düzeni veya kanun ve onların uygulaması adalete ve iyiliğe yönelmiyorsa başarılı olamayacak, adaletsizliğe sapacaktır. Konfüçyüs'ten Platon'a merhum Ali Himmet Berki'den Sayın Selçuk'a kadar bütün bilim, hikmet ve insaf sahipleri bu gerçeği işaret etmektedirler. Hukuk düzenini adalete yöneltin. Adaleti arayın. Ancak her davranışımızda, projemizde ve uygulamamızda adaleti gözetmek yetmez. Bu tasarınız, kararınız ve uygulamanız iyi de olmalıdır. Ve yararlı da olmalıdır.

Bütün medeni ülkelerde hukuk sistemi adaleti sağlamak amacına yönelir. Ancak ister ceza hukuk alanı olsun, isterse hususi hukuk alanı olsun Hukuk sistemi bozulan bir hukukî durumu düzeltmek, eski hâline iade etmek esası üzerine kurulmuştur. Yani hukuk sistemi insanların canlarını, mallarını, hak ve hürriyetlerini koruma esası üzerine kurulur, insanların canları, malları, hakları, hürriyetleri her türlü tecavüzden korunur. İnsanların bu değerlerine karşı birilerinin haksız fiillerinin meydana getirdiği kayıplar, zararlar ise tazmin ettirilir. İşte hukukun mantığı bu esasa göre çalışır. Bu bir savunmadır, korunmadır. Ama hayatı bir tarih anında donduramazsınız. Adalet aramalısınız. İyiliği, güzelliği ve faydalı olanı aramalısınız. Kişisel ve toplumsal faydayı da sağlamak mecburiyetindesinizdir. Haklar düzeninin adaleti aramasını sağlamalısınız. İyiyi geçekleştirmesini sağlamalısınız. İyiyi, güzeli, faydalıyı ise en yakınınızdan başlayarak yaşatmaya çalışmalısınız. Eğer insanlar arası ve insanla tabiat arasındaki ilişkilerde hakkı adaleti sağlar, ihsana (güzellik ve iyiliği) kılavuz yaparsanız; salih amel işliyorsunuz demektir.

Aynı şekilde ilişkilerinizde daha önce zikredildiği gibi bozgunculuktan, bağlantıları koparmaktan kaçınacaksınız. Nahl suresinin hikmetler serisinde ise sakınılacak başka çirkinlikleri de öğreniyoruz. Hayasızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan kaçınacağız. Fahşa, münker ve bağd en çirkin hukukî ve ahlâki hastalıklardır. Bunlardan da kaçınacağız.

Getirilen rızaya dayanan sözleşmeler düzeninde iki dikkat çekici ihtar var. Birincisi Allah'ın ahdi. Hiçbir sözleşme, Allah'ın ahdine karşı hüküm ifade etmez. İkincisi ise anlaşmalara riayet ve yeminlerin istismar için kullanılmasını yasaklamaktır. Bu ayetlerden anladığımız Müslümanların rızaya dayanan sözleşme düzenini kurması gerektiğidir. Mümin anlaşmalarına titizlikle riayet eder, suiistimal etmez.

Demek ki mümin yukarıda beyan edilen ilâhi, insani, tabii, fiziki hukuk düzeninde insanlarla rızaya dayanan sözleşmeler yapacak, onlara sadakatle uyacak, asla istismar etmeyecek, ettirmeyecektir. Ayrıca belirtmeliyiz ki sadece ilâhi, tabii, insani ve ilmi bir hukukla iktifa etmeyecek. Adaleti, iyiliği, yakınlarından başlayarak takip edecek, kötülüklerle savaşacaktır Bozgunculukla, hayasızlıkla, azgınlıkla ve benzeri sosyal hastalıklarla savaşacaktır. Bu büyük ahlâki, insani hedefleri gerçekleştirmek amacıyla yapılan her türlü meşru eylem, çaba amel-ı salih kapsamındadır.

7. PEYGAMBERLERİN MİSYONLARI VE TOPLUMSAL AKSİYONLARI (ISLAH!)

"Medyen'e de kardeşleri Şu'ayb'i gönderdik. Dedi ki: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka ilâhınız yoktur. Ölçeği de, teraziyi de eksik tutmayın. Ben sizi hayır (bolluk) içinde görüyorum. Bununla beraber yine ile sizi kuşatacak bir günün azabından korkuyorum."

"Ey kavmim! Ölçerken ve tartarken adaleti yerme getirin. Halkın malına densizlik etmeyin ve yeryüzünde fesatçılık yaparak fenalık etmeyin."

"Eğer mümin iseniz, Allah'ın helalinden size ihsan ettiği kâr sizin için daha hayırlıdır. Bununla beraber ben sizin üzerinize gözcü değilim." [5]

Ticaretle meşgul bir topluluğa peygamber olarak gönderilen Şuayp peygamberin kıssasında müminin misyonu ve aksiyonun bir çizgisini buluyoruz. Hz. Şuayp da bütün peygamberler gibi topluluğunu şirkten uzaklaşmaya çağırdı. Tek ve bir olan Allah'a ibadete ve kulluğa çağırdı. Ayrıca toplumsal bir hastalığı da tedaviye yöneldi. Toplumsal hastalığı teşhir etti ve bu çirkinlikten vazgeçmelerini istedi. Onlar tartarken ve ölçerken eksik tartıyorlardı, adil tartmıyorlardı. İnsanların haklarını eksik veriyorlardı. Yeryüzünde fesat çıkararak fenalık ediyorlardı. İster küçük ister büyük olsun bir toplulukta adalet ve dürüstlük iradesi kaybolmuş adaletsizlik ve haksızlık hâkim olmuşsa çöküş yakındır. Ölçüleri, ölçekleri, her türlü hak dağıtımını yeniden düzeltmek ve adil hâle getirmekten başka çare yoktur. Ölçmede insanların, halkın aleyhine, ama küçük ve fakat güçlü kişi ve toplulukların lehine adalet ibresini, hak ibresini kaydırırsanız yan-

[5] Kur'an-ı Kerim, 12/84-86.

lış yaparsınız. Toplumu ciddi bir sıkıntıya sokarsınız.

Medyen topluluğunun ikinci hastalığı, yerde fesat çıkarmaktı. Ölçekleri ve tartıyı eksik yaparak halkın haklarını gasbedenlere, Şuayp (A.S), Allah'ın ihsan ettiği kârın daha hayırlı olduğunu hatırlatıyor, Ama bütün peygamberler gibi, görevinin gözcülük olmadığını açıklıyor.

"Dediler kı; "Ey Şu'ayb, atalarımızın taptıklarım terk etmemizi veya mallarımızda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa ki sen yumuşak huylusun ve aklı başında bir adamsın."

"Şu'ayb dedi ki: "Ey kavmim! Şayet ben Rabbimden ispat edici bir delil üzerimle bulunuyorsam ve şayet bana, O kendi katından güzel bir rızık ihsan etmişse, söyleyin bakalım ben ne yapmalıyım? Ben size karşı çıkmakla sizi menettiğim şeylere kendim düşmek istemiyorum. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmeye çalışıyorum. Muvaffakiyetim de ancak Allah'ın yardımı ile olacaktır. Ben yalnızca O'na dayandım ve ancak O'na döneceğim."

"Ey kavmim! Bana karşı gelmeniz sakın sizi, Nuh kavminin veya Hud kavminin veya Salih kavmiinin başlarına gelen musibetler gibi bir musibete uğratmasın. Lût kavmi de sizden uzak değildir."

"Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O'na tevbe ile yönelin. Şüphesiz ki, benim Rabbim çok merhametlidir, çok sevendir." [6]

Medyen kavminin azgın ileri gelenleri, Hz. Şuayb'ın akıl, ilim, vicdan ve adalet dolu vahiy uyarısına itiraz ettiler. Şirke bulaşmış, asli mahiyetinden çıkmış, dejenere olmuş, vahyin dini olmaktan çıkmış atalarının dinini savundular. Ve Allah'ın kendilerine sağladığı ekonomik imkânları kayıtsızca sarf etme alışkanlıklarını da savundular. Şirke dönüşmüş sözde dinlerini; adaletsizliğe ve soyguna dönüşmüş sosyo-ekonomik yapılarının ıslah edilmek istenmesinden rahatsız oldular.

Hele bu toplumsal, ekonomik ve ilâhî ıslah çabasından çok rahatsız oldular. Yumuşak huylu, aklı başında Hz. Şuayb'ın, namazı ve niyazı ile yetinmek varken, şirke düşmüş dinlerini düzeltmek, adaletsizliğe ve zulme dönüşmüş ekonomi ve sosyal yapıyı düzeltme çağrısından ve itirazından çok rahatsız oldular. Zalim, azgın, mütekebbir, nıüstesmir güçlü azgınların her tarih döneminde yaptığını yaptılar.

---

[6] Kur'an-ı Kerim, 12/87-90.

Hz. Şuayb bu itirazı yapmağa mecburdu. Aksi hâlde, kendisinin dediği gibi, bu itirazı yapmazsa, şirke ve adaletsizliğe düşmüş olan toplumun, büyük vebaline ortak olmaz mıydı? Allah Hz. Şuayb'ı delillerle desteklemişken, ona tükenmez bir rızk ihsan etmişken, yumuşak huylu, akıllı zat, toplumunun daldığı yanlışlıktan kurtulması için, uyarı vazifesini yapmaktan kaçınamazlığa mecburdu. O bu kahramanlığı yapmalıydı. Zaten peygamberler ve onların ardınca gidenler insanlık tarihinin gerçek kahramanları, yol göstericileri ve en çok çile çekenleri değil midir?

Peki Şuayb (a.s)'ın ve bütün peygamberlerin yaptığı iş nedir? Ne vapmıştı Hz. Şuayb? 'Ben gücümün yettiği kadar ıslah etmeye uğraşıyorum.' Evet bütün yapılan iş bu. Salih kelimesinden, ıslah! Fiili yapılmakta olan. Yeniden düzenlemek, düzeltmek, güzelleştirmek, yararlı hile getirmek, barıştırmak amacıyla çaba göstermek, işte bütün peygamberler gibi Hz. Şuayb'ın da mesleği bu kelimelerle özetlenebilir. Kendisinin dediği gibi ıslahat.

Şuayb peygamber bize başarının ancak Allah'ın yardımıyla gerçekleşeceğini, ancak ona dayanıp güvenmek gerektiğini, son dönüşümüzün de Allah'a olduğunu hatırlatıyor.

"Dediler ki: "Ey Şu'ayb! Biz senin söylediklerinin çoğundan bir şey anlamıyoruz. Ayrıca seni içimizde çok zayıf biri olarak görüyoruz. Eğer akrabaların olmasaydı mutlaka seni recmederdik (taşa tutardık). Senin bize hiçbir üstünlüğün yoktur."

'Şu'ayb dedi: "Ey kavmim! Benim akrabalarım size Allah'dan daha mı değerli ki, Allah'a sırt çevirip, onu unuttunuz? Muhakkak ki, Rabbim bütün yaptıklarınızı çepeçevre kuşatmıştır."

"Ey kavmim! Var gücünüzle yapacağınız ne varsa yapın! Ben de görevimi yapmaya devam edeceğim. Perişan edecek azabın kime geleceğini ve yalancının kim olduğunu ilerde anlayacaksınız. Bekleyiniz, hru de sizinle beraber bekleyeceğim." [7]

Her Peygamberin, onu takib eden müminlerin, ıslahatçının kendi toplumundan görmesi mukadder reaksiyonu görüyoruz. Toplumun değerleri altüst olmuş, maddi değerler ağır basmaya başlamışsa, toplum her şeyi güç, sayı ve zenginlik üzerine kurmaya başlamışsa peygamberlik, fikri ve manevi liderlikte soy, servet ve sayıca ilerde olan mutlu azınlığın işi gibi telâkki edilmeğe başlıyor. Nitekim Mekke'nin

[7] Kur'an-ı Kerim, 12/91-93.

ileri gelenlerinden iki zattan birisine peygamberliğin gelmesini istiyordu, Mekke'nin ulusları. Tehdit edildiği, alaya alındığı, küçümsendiği anda da Şuayb peygamber insanları en büyük gerçeğe, hayra, iyiliğe, Allah'a çağırıyor.

Allah'ın ilâhi kanunu yani sünneti değişmez. Sebeb sonuç ilişkisi gibi şirk gibi, zulüm gibi, azgınlık gibi, istismar gibi, Allah'ın zemmettiği ve fena ukubatını yazdığı ağır insanlık suçları da müeyyideleri harekete geçirir. Allah, Peygamberlerini ve ona bağlı olanları kurtarır. Azgınlıkta, istismarda ve zulümde ısrar edenleri ise hiç ummadıkları bir şekilde ilahi ecza yakalar.

"*Ne zaman ki, emrimiz geldi, Şu'ayb ve beraberindeki müminler, tarafımızdan bir rahmet sayesinde kurtuldular. Ve o zalimleri korkunç bir gürültü yakaladı da oldukları yerde çöküp kaldılar."*

"Sanki orada hiç güzel gün görmemişlerdi. Dikkat edin, Semud kavmi nasıl helak olup gittiyse, Medyen de öyle yok olup gitti." [8]

Kâinatta ve yer yüzünde cari olan kural Peygamberlerin temsil ettiği ilâhi, tabii, fiziki ve beşeri hukuk ve ahlâkın da beyan ettiği tevhid, güzel ahlâk, fıtrî din, aklı selim, barış, adalet, iyilik, doğruluk ve merhametin galip geleceği, zulmün, haksızlığın, ahlâksızlığın, kötülüğün, azgınlığın ise başarısız olacağı muhakkak.

Aşağıdaki ayetler ise unutulmaz birer Kuran hikmeti:

"*Ve sabret! Çünkü Allah iyilik edenlerin mükâfatını yitirmez".*

"Sizden önceki devirlerden bakıyye sahipleri (kitap ehli) yeryüzünde bozgunculuktan vazgeçirmeye çalışsalardı ne iyi olurdu. Fakat onların içinden kurtardığımız pek az kimse bunu yaptı. O zulmedenler ise şımartıldıkları refahın peşine düştüler ve hepsi de suçlu oldular."

"Senin Rabbin, halktan iyi ve ıslahatçı iken, o memleketten haksız yere helak edecek değildir." [9]

Allah Kur'an'ı Kerim'inde 'yeryüzünü ıslah ettikten sonra, yerde fesat çıkarmayın' buyuruyor. Bir topluluk için 'yer yüzünde bozgunculuk yaptıkları hâlde biz ıslah edicileriz derler,' buyuruyor. Keza başka bir ayeti celilede, 'Onları iktidara getirirsek onlar, akrabalık ilişkilerini keserler, ekin (kültür) ve zürriyeti kuruturlar' buyuruyor. Bu-

[8] Kur'an-ı Kerim. 12/94-95

[9] Kur'an-ı Kerim, 12/115-117.

na karşılık Şuayb peygamber örneğini görüyoruz ki bütün peygamberlerin ve onların izinde giden müminlerin vazgeçmeyecekleri görevleri vardır. Bu da ıslahattır. Bunu geçekleştirecek salih amellerdir. Önce zulmün en çirkini ve dehşetlisi olan şirkin izalesi için çaba gösterilecek, hakkıyla iman edilip, ona kulluk edilip, ondan yardım istenerek insanlar ve toplumlar arasında bozulan, fesada, zulme, cahilliğe, ahlâksızlığa, kötülüğe bulanmış ilişkilerin düzelmesi için doğru, dürüst, davet edilecek, çaba gösterilecek, insanlar güzele, gerçeğe, hayra, iyiye ve iyiliğe çağrılacak. Bozgunculuğa, zulme, istismara, asırılığa, küfre karşı savaş açılacak. Yani salih amel işlenecek! Salih amel Allah'ın beğendiği tavsiye ettiği amaçlara yönelmiş, sevmediği ahlâkî çirkinliklere karşı olan aksiyon. O hâlde Allah'ın sevmediği çirkinlikler ve sevdiği değerler neler, bunlara bakmalıyız!

8. ALLAHIN (C.C) SEVDİĞİ EYLEMLER?

8.1 Allah İnsan Eylemlerinde Neleri Sever? Neleri Sevmez? Allah Islahı Sever, Fesadı Sevmez

"Hem onlara: "Yeryüzünde fesat çıkarmayın." denildiğinde: "Biz ancak ıslah edicileriz." derler."

"Bir zamanlar Rabb'in meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. (Melekler): "Orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mı yaratacaksın? Oysa biz seni överek tespih ediyor ve seni takdis ediyoruz" dediler. (Rabb'in): "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim," dedi."

"Derken, Allah'ın izniyle onları tamamen bozdular. Davud, Calıut'ı öldürdü ve Allah, kendisine hükümdarlık ne hikmet (peygamberlik) verdi ve ona dilediği şeylerden de öğretti. Eğer Allah'ın, insanları birbirleriyle savması olmasaydı, yeryüzü mutlaka bozulur giderdi. Fakat Allah, bütün âlemlere karşı büyük bir lütuf sahibidir." [10]

"Eğer hak, onların kötü arzu ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarla bulunan kimseler bozulur giderdi. Hayır, biz onlara şan ve şereflerini getirdik; fakat onlar kendi şereflerine sırt çevirirler." [11]

"Biz İsrailoğulları'na Tevrat'la şu hükmü verdik: "Muhakkak siz, yeryüzünde iki defa fesat çıkaracaksınız ve muhakkak büyük bir yük-

---

[10] Kur'an-ı Kerim. 2/11, 30, 251.

[11] Kur'an-ı Kerim, 23/71

selişle yükseleceksiniz." [12]

"Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik): "Ey kavmim, dedi. Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka bir ilâhınız yoktur. Size Rabbinizden açık bir delil geldi: Ölçüyü ve tartıyı tam yapın, insanların eşyalarını eksik vermeyin, düzeltildikten sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın; eğer inanan (insan)lar iseniz, böylesi sizin için daha iyidir!" [13]

"Çünkü Firavun, (Mısır) toprağında gerçekten azmış, halkını parça parça etmişti. Onlardan bir zümreyi güçsüz buluyor, bunların oğullarını boğazlıyor, kızlarını ise sağ bırakıyordu. Belli ki o bozgunculardandı."

"İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz. (En güzel) akıbet, takva sahiplerinindir." [14]

"Oralarda çok bozgunculuk yapmışlardı." [15]

"Ve vicdanları bunlar(ın doğruluğun)a tam bir kanaat getirdiği hâlde, zulüm ve kibirlerinden ötürü onları bile bile inkâr ettiler. Bozguncuların sonunun nice olduğuna bir bak!" [16]

"Bunun içindir ki, İsrailoğulları'na: "Kim, bir cana kıymayan veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayan bir nefsi öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir nefsin yaşamasına sebep olursa, bütün insanları yaşatmış gibi olur' hükmünü yazdık (farz kıldık). Şüphesiz ki onlara peygamberlerimiz açık delillerle geldiler. Yine de bundan sonra onların birçoğu yeryüzünde aşırı gitmektedirler." [17]

9. SALİH AMEL VE HAYATÎ ÖNEMİ

Görülüyor ki salih amel (yararlı, uygun, düzelten, düzenleyen, güzel, iyi, barıştıran) ameller Allah tarafından övülmüş, peygamberlerin başlıca görevi olmuş bulunuyor. Önemi son derece büyük ve hayati konumu tartışılamaz!

Bu önem nereden kaynaklanıyor diyecek olursak şunları söyleyebiliriz:

---

[12] Kur'an-ı Kerim. 17/4.

[13] Kur'an-ı Kerim, 7/85

[14] Kur'an-ı Kerim. 28/4, 83.

[15] Kur'an-ı Kerim, 89/12.

[16] Kur'an-ı Kerim. 27/14.

[17] Kur'an-ı Kerim, 5/32.

Yukarıda görüldüğü gibi ‘iman edip salih ameller yapın’ emri bazen tek başına, bazen iman ahlâkı, bazen ibadet, bazen de insanlar arası ilişkilere ait olmak üzere enfüsi ve afaki eylemlerle birlikte zikrediliyor. Asr suresi örneğinde görüldüğü gibi. Bazen Amel-i Salih’in kapsamını açılmak üzere müracaat ettiğimiz bu bölüm ayet serisinde olduğu gibi imani ibadet ve insanlar arası ilişkilere ait olmak üzere evlemlere ilişkin olarak tüm eylemler dünyasını kuşatıyor. Bu yüzden Amel-i Salih’in bütün eylem dünyamızı kuşattığını söylememiz gerekiyor.

Bu birinci tespitimiz. İkinci olarak söylememiz gereken şey, Amel-i Salih kavramının bir kalite ifadesi olduğudur. Bütün eylemler dünyasının bu olmazsa olmaz şartı, amelleri salih amel hâline getiriyor. Bu yüzden bir eylem çeşidinden değil, bütün eylemlerimize kılavuzluk etmesi gereken bir ahlâktan, amaçlar birliğinden, algılayış tarzından bahsedildiğini anlıyoruz. O hâlde salih amel bir eylem ahlâkı, eylem hikmeti, felsefesi ve eylem hukuku demektir. Bu şartlara uyan eylem güzel eylemdir.

Madde madde tekrarlayacak olursak, bir hareket ne şartlar altında salih amel olur? Bir hareketin salih amel sayılabilmesi için şu unsurları ihtiva etmesi gerekir:

1. Mümin, halis niyetle hareket etmeli. Mümin, Allah'ın rızasını amaçlamalı,

2. Müminin varmak istediği (ferdi, toplumsal, ekonomik, sosyal, ahlâki vb..) hedef, salih amellerin genel hedeflerine, Kur'an ve sünnetin gayesine uygun olmalı, Kur'an'ın emirlerine, yasaklarına, metoduna ve ölçülerine mutabık olmalı.

3. Tasarlanan aksiyonun akla, tecrübeye, maslahata uygun olması için araştırmanın, çabanın bütün imkânlarını kullanmalı. Meşru olmalı, hedefe ulaştıracak yol doğru, haklı ve gerçekçi ve faydalı olmalı.

4. Hayırlı sonuçların doğması için gereken tüm dikkat, enerji sarfedilmeli, cehd sarfedilmeli. Tasarlamada, plânlamada ve uygulamada azami titizlik, cesaret ve sabır gösterilmeli.

5. Yardımın sadece Allah'tan beklenilmesi.

6. Elde edilen sonuçları dürüstçe değerlendirmeli. Plânlamada ve uygulamada görülebilecek eksiklikler itina ile giderilmeli ve hayırlı başarılar için yukarıdaki prensiplere uyarak yeniden eyleme geçilmeli.

7. Allaha tevekkül edilmeli.

10. AMELLERİ BOŞA GİDENLER

"*De ki: amelleri en çok boşa gidenleri size bildirelim mi?'*

"Onların dünya hayatında çalışmaları boşa gitmiştir, oysa onlar güzel işler yaptıklarını sanıyorlardı."

"İşte onlar, Rablerinin ayetlerini ve O'nun huzuruna çıkacaklarını inkâr etmişlerdir de bu yüzden iyilik altında yaptıkları bütün amelleri boşa gitmiştir. Artık kıyamet günü onlar için hiçbir ölçü tutturmayız."

"İşte böyle, onların cezaları cehennemdir. Çünkü inkâr etmişler ve benim ayetlerimi, peygamberlerimi alaya almışlardır."

"İman edip salih ameller işleyenlere gelince, onlar için firdevs cennetleri konak olmuştur." [18]

İnsanların bir eylemi güzel sayması onun salih amel sayılması için asla yeterli değil. Allah'ı, Allah'ın enfüsi ve afaki ayetlerini inkâr eden, Allah'ın huzuruna çıkacağını inkâr edenlerin, bunları alaya alanların amelleri boşa gider. Bu işler insanların ne kadar hoşuna giderse gitsin, eylem Allah'a inanmakla beraber değilse, Allah onları salih amel olarak kabul etmez.

11. İNSANLARIN EN HAYIRLILARI

"*İnanan ve güzel amel işleyenler de insanların en hayırlılarıdır."*

'Rableri katında onların mükâfatı, altlarından ırmaklar akan Adn cennetleridir. Orada ebedi olarak kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat, Rabbine saygı gösterene mahsustur." [19]

Salih amelin evrensel hedef ve boyutunu ikinci cildimizde inceleyeceğiz.

İkinci ciltte buluşmak dileği ile...

KUR'AN'IN AKSİYON ÖĞRETİSİ KİTABI'NIN BİRİNCİ CİLDİNİN SONU.

ALLAH'A HAMDOLSUN! 13.2.2000.

[12] Kur'an-ı Kerim. 18/103-107.

[13] Kur'an-ı Kerim, 98/7-8.

KAYNAKÇA

Şatıbi; El-Muvafakat, *İslâm İlimleri Metodolojisi*, İz yayıncılık, 1993.

Morgan Clifford T. *Psikolojiye Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, 1991.

Şerif Muzaffer, Şerif W. Carolyn, *Sosyal Psikolojiye Giriş I & II*, Sosyal Yayınları 1996.

Atatürk Kültür, *Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu*, Türkçe Sözlük.

Muhammed Tahir Bin Aşur, *İslâm Hukuku Felsefesi Gaye Problemi Mekasıdu'ş- Şeriati'l-İslâmiyye*, Rağbet yayınları, 1999.

Ülken Hilmi Ziya Ord. Prof, *İslâm Düşüncesi Türk Tarihi Araştırmalarına Giriş*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1995.

Watt Montgomery W., *Müslüman Aydın, Gazali Hakkında Bir Araştırma*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1989.

Es-Sabuni Nureddin, *Matüridiyye Akaid*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

Şa'ban Zekiyüddin Dr. Prof. Dönmez İbrahim Kafi Dr. Prof, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l Fıkh)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.

Afifuddin Süleyman Et-Tılmsani, *Esmaü'l-Hüsna*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

Güler İlhami Dr. Doç., Özsoy Ömer Dr. Doç., *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*, Fecr Yayınevi No: 44, Ankara 1997.

Paşa Sava, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt II*, Kitabevi Yayın No: 17, İstanbul.

Aydın Mehmet S. Dr. Prof, *Din Felsefesi*, İlahifat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1999.

Pars Vedide Baha, Cırıtlı Hüsnü, Genç Mithat, Oğuzkan Turhan, *Eğitim Psikolojisi*, Maarif Basımevi, 1955.

Özcan Hanifi Dr. Doç., *Matüridide Bilgi Problemi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları No: 64, İstanbul, 1993.

Kağıtçıbaşı Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Basım Yayım-Dağıtım, İstanbul, 1998.

Arık Alev İ. Dr. Prof., *Öğrenme Psikolojisine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3245, İstanbul, 1991.

İlal-Koptagel Günsel Dr, Prof, *Tıpsal Psikoloji Tıpta Davranış Bilimleri*, Güneş Kitabevi Yayını, Ankara, 1991.

Cüceloğlu Doğan, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Gölcük, Prof Dr. Şerafeddin, *Bâkulânî ve İnsanın Fiilleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Hökelekli, Prof. Hayati, *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı, Ankara, 1998.

Sürûr, Taha Abdülbâki, *Kur'an Devleti*, Özgü Yayınları.

Göngör, Doç Dr. Mevlüt, *Kur'an Penceresinden İmân, Amel, Âhiret ve Kâinat'a Bakış*, Kur'an Kitaplığı, 1995.

Dönmezer, Sulhi Ord. Prof Dr. , Erman, Sahir Prof, *Nazari ve Tatbikî Ceza Hukuku Umumi Kısım Cilt I*, Sulhi Garan Matbaası, 1967.

Hatemi, Hüseyin Prof., *İslâm Hukuku Dersleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994.

Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994

Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meali), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

İzutsu, Toshihiko Prof. Dr., *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, Pınar Yayınları.

Kur'an Fihristi Kelime-Konu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 45.

Atay, Hüseyin, *Kur'an Türkçe Çevirisi*, Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayımcılık, İstanbul, 1998.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul, 1997.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'daki İslâm*, Yeni Boyut, İstanbul, 1992.

Arkonaç, Sibel Ayşen, *Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi*, Alfa Yayınları, 1998.

Nesefi, Ömer, *İslâm İnancının Temelleri Akaid*, Otağ Yayınları, İstanbul, 1971.

Said, Cevdet, *İslâmi Mücadelede Güç İrade ve Eylem*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, Azim Yayımcılık.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiye Kamusu*, Bilmen Yayınları, İstanbul.

İbn-i Rüşt, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, Kırkambar Yayınları, 1998.

İmam Gazali, *Munkız min ed dalal*.

İmam Gazali, *Tehafüt*.

Aydemir Abdullah Dr., *Tefsirde İsrailiyyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Atkinson Rita L., Atkinson Richard C., Hilgard, *Psikolojiye Giriş*, Sosyal Yayınları.

Sofuoğlu Mahmed, *Sahihi Muslim ve Tercemesi*, İrfan Yayınevi.

Topaloğlu Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, 1991.

Imam Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974,

Adler Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, Say Yayınları, İstanbul,1994

Karaman, Prof. Dr. Hayrettin, *İslâm'da İnsan Hakları, Din, Vicdan ve Düşünce Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1996.

Taylan, Doç. Dr. Necip, *Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, Bilgi, Mantık, İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 34, İstanbul, 1994.

Tuncay, Mete. David Hume, *Din Üstüne*, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.

Mütercim, Mahmut Çanga, *El Miftah, Mu'cem'il Müfehres* Timaş Yayınları 1994, *Kur'an-ı Kerim Lügati*

Muallim Naci, *Lügat-i Naci*. Çağrı Yayınları 1987

İmam Taberi, *Tefsir-i Taberi*, Tercüme, Mehmet Keskin, Milli Gazete 1985

A. Fikri Yavuz, *Kur'an-ı Kerim ve Meal-i Alisi*, Sönmez Yayıncılık

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*,

Muhammed Ali Sabuni, *Ahkam Tefsiri*, Şamil Yayınları

Nevzat Yüksel, *Konularına Göre Kuran-ı Kerim Fihristi*, Bayrak Yayınları

Çeviri, Mustafa Altınkaya, İzzet Derveze, *et-tefsirü'l-hadis, Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*, Ekin Yayınları

Prof. Dr. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat

İmam-ı Gazali, *İhya-u Ulumiddin*

İmam Rabbani, *Mektubat*, Merve Yayınevi

Muhammed Buhari, *Sahih-i Buhari*

Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Yayınları

Muhammed Nur'ul-Arabi, Hazırlayan, Mehmet Serhan Tayşi, *Nesefi Akaidi Şerhi*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

Mahmut Ustaosmanoğlu, *Ruhu'l-Furkan Tefsiri*, Siraç Kitabevi

Prof. Dr. İrfan Yılmaz, Doç. Dr. İ. Hakkı İhsanoğlu, Selim Aydın, Faut Bozer, Nevzat Bayhan, İhsan İnal, 19. *Yeni. Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din*, Zaman Gazetesi

Erdoğan Aydın, *İslamiyet Gerçeği 3 Cilt*, Doruk Yayımcılık

İmam Malik, *El'Muvatta'*, Çevirenler, Ahmet M. Büyükçınar, Yaşar Erol, Ahmet Arpa, Durak Pusmaz,

Abdullah Yücel, Çevirenler, Ahmet M. Büyükçınar, Yaşar Erol, Ahmet Arpa, Durak Pusmaz, Abdullah Yücel,

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA

Bekir Sadak, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, Ötüken Neşriyat

Ali Rıza Sağman, Lafzen ve Mealen Kur'an'ı Hakim'in Tercemesi, Üçdal Neşriyat

Prof. Dr. Ali Özek, Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Doç. Dr. Ali Turgut, Doç. Dr. Mustafa Çağırıcı, Prof. Dr. İbrahim Kafi Dönmez, Doç. Dr. Sadrettin Gümüş, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları

Prof. Dr. Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Siyasal Kitabevi

G. W. F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çeviren, Cenap Karkaya, Çeviren, Cenap Karkaya, Sosyal Yayınları

Şeyhu'l Hadis Zekeriya Kandehlevi, *Amellerin Fazileti ve Ashab-ı Kiramın Üstünlükleri ve Amellerinin Faziletleri*

Mevlut Sarı, *El mevarid Arapça-Türkçe Lügat*, Bahar Yayınları

Prof. Dr. Talat Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali;* Kılıç Kitabevi

Arthur J. Arberry, *The Koran*, Oxford University Press

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Kur'an -ı Kerim*, Hazırlayan, Dücane Cündioğlu, İsmailoğlu Yayıncılık

Dr. Abdülvehhab Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Fihristi*, Timaş Yayınları

Prof Dr. Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, Zaman Gazetesi

Muhammed İkbal, *İslam Felsefesine Bir Katkı*, İnsan Yayınları

Mehmet Nuri Yılmaz, *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, Kürsü Yayıncılık

Ahmed Davudoplu, *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meali*, Çile Yayınları

Hacı Ahmet Hulusi Hacı Mustafa, Derviş ve Şürekası, *Ahter-i Kebir*, Sahife-i Osmaniye Şirketi 1310

Elias A. Elias, Ed. E. Edlias, Elias', *Modern Dictionary Arabic-English*

J. Milton Cowan, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Mecdonald &Evans Ltd

Kitab-ı Mukaddes (Ahd-i Atik, Ahd-i Cedid) Baybıl Şirketi 1878

Sir James W., *A Turkisj and English Lexicon*, Redhouse

Seyid Kutub, *Fi Zılal-il Kuran, Kur'an'ın Gölgesinde*, Mütercimler, Emin Saraç, İ.Hakkı Şengüler, Bekir Karlıağa, Araştırma,İstanbul

Muhammed b. İdris eş-Şafi, *Er- Risale*, çevirenler, Prof. Dr. Abdülkadir Şener- Prof. Dr. İbrahim Çalışkan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, Ankara.

Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, hazırlayan Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, üçüncü baskı, 1991, İstanbul.

Ebu'l A' la Mevdudi, *Tefhimül Kuran*, Kuranın Anlamı ve Tefsiri, İnsan Yayınları, 1996, İstanbul.

Sibel Ayşen Arkananç, *Sosyal Psikoloji*, Alfa Yayınları, 1.Baskı, 1998, İstanbul.

Ali Şeriati, Islam-Bilim, *Faruk Alptekin*, Nehir Yayınları, 1992.

Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metpodoloji sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, 1995, Ankara.

Dr. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları.

Prof. Dr. Fazlur Rahman, *İslam*, Selçuk Yayınları

Prof. Dr. Hüsameddin Erdem, *Son devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*,

Kur'an'ın Aksiyon Öğretisi

İnsanoğlu bir seferde... Dünya hayatı, ebedi hayatın ve ebedi mutluluğun da başlangıcı olabilir. Geçici dünya hayatını mutluluklarla doldurmak, ebedi varlık ve mutluluğa da ulaşmak mümkün. Nasıl olacak bu iş? Elbette aksiyonla, amelle, çaba ile... Peki bu çaba nasıl bir çaba olmalıdır?

İnsan çabası deyince, aklımıza sadece bedensel olanlar gelmesin. Belki de bedensel olanlar kadar, onlardan daha fazla olarak düşünce ve davranışlarımızı bizim kılan, başkalarından ayıran, bize kişilik veren ve biz kılan inançlarımız, kabullerimiz var. İnançlarımız ve düşüncelerimiz eylemlerimizi çok defa yönlendirir. Son derece önemli olmasına rağmen inanç, düşünce ve ahlâk hayatımızı daha sonra incelemek arzusundayız. Biz bu kitapta bizi mutluluğa, başarıya ulaştıracak bir aksiyon metafiziği, aksiyon ahlâkı ve aksiyon hikmetini araştıracağız.

İnsanoğlunun başarıya, ebedi varlık ve mutluluğa ulaşabilmesi için tek imkan bu dünya hayatı. Onun için de son derece kıymetli. Çünkü insan ebedi hayat mutluluğunun sağlanması için zaruri olan dünya imtihanına ancak bir sefer gelebilecek. O halde bu hayatî fırsatı, insan iyi kullanmalı... Peki, insanoğlunun elindeki imkan nedir? Sadece şuurlu çabası. Bu nasıl bir çaba olmalıdır? Bunun için biz insanı ve kâinatı yaratan Allah'ın kitabına başvurduk. Mutluluğun, ateşten kurtuluşun ve gerçek bir başarının ilkelerini, ölçülerini ve hedeflerini, insanı yaratan Rabb'in kitabında aradık. Böylece, okuyunca görüleceği üzere **Kur'an'ın Aksiyon Öğretisi** diyebileceğimiz gerçekler dizisi ortaya çıktı. Bilinmektedir ki mü'minin eylemleri içinde ibadetlerimiz; farzları, vacipleri, sünnetleri, erkanı ve şartları ile muayyendir, bellidir. Ancak bunlar dışında insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi de şart. Dünyanın önümüze yığıp getirdiği maddî, manevî problemlerin çözülmesi, düzenlenmesi şart. İnsanoğlunun çabasının dinî, ahlakî hedeflerini, ölçülerini, mahiyetini belirleyen Kur'an hükümleri mutluluğun, kurtuluşun yollarını göstermekte.

ISBN: 975-94851-5-X